

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Світлій пам'яті мого незабутнього

ВЧИТЕЛЯ

Василя Васильовича Німчука,

члена-кореспондента НАН України,

доктора філологічних наук, професора,

ПРИСВЯЧУЮ

НАТАЛІЯ ВЕНЖИНОВИЧ

**ФРАЗЕМІКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ В КОНТЕКСТІ КОГНІТОЛОГІЇ ТА
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ**

Монографія

Ужгород – 2018

УДК 811.161. 2'373.7:81'27

ББК Ш141.14-33:Ш100.3

В29

*До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови НАНУ
(протокол № 5 від 29 травня 2018 р.)*

Венжинович Н. Ф.

В29 Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.

Науковий редактор:

Німчук В.В.

– член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України.

Рецензенти:

Грещук В.В. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника;

Левченко О.П. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»;

Попович Людмила – доктор філологічних наук, професор кафедри славістики Белградського університету (Республіка Сербія).

ISBN 9778-617-7344-63-5

УДК 811.161. 2'373.7:81'27

ББК Ш141.14-33:Ш100.3

У монографії досліджено фраземіку української мови в когнітивному та лінгвокультурологічному аспектах. Робота виконана на великому за обсягом фактичному матеріалі української мови з використанням новітніх парадигм наукових пошуків. Проаналізовано сукупність семантико-когнітивних і лінгвокультурних змін, що спричинилися до становлення й розвитку фразеологічного значення у вільних словосполученнях. Запропоновано лінгвокультурологічний вектор семантико-когнітивного вивчення фразеологічних одиниць антропоцентричної репрезентації. Визначено й описано основні концепти, вербалізовані у фраземіці української мови.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів філологічних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться проблемами фраземіки української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології.

© Н.Ф. Венжинович, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	6	
ПЕРЕДМОВА.....	8	
РОЗДІЛ 1. КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ		
ЛІНГВОКОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИСВІТЛЕННЯ		
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ.....	20	
1.1. Основні проблеми дослідження фразеології в сучасній лінгвістиці...	20	
1.2. Когнітивізм і значення фразеологічної одиниці як частини змістового обсягу концепту.....	35	
1.3. Співвідношення концептуальних і мовних репрезентацій у когнітивній семантиці.....	51	
1.4. Підходи до визначення концептів та їх класифікація.....	54	
1.5. Мовна, концептуальна, етнічна й фразеологічна картини світу як похідні менталітету людини	68	
1.6. Номінативна функція фразеологічних одиниць.....	84	
Висновки до розділу 1.....	93	
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОГНІТИВНОГО Й		
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФРАЗЕМ		
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....		98
2.1. Когнітивний підхід до вивчення фразеології.....	98	
2.2. Концептуальний аналіз – один із основних методів когнітивної лінгвістики.....	108	
2.3.Лінгвокультурологічне та етнопсихологічне висвітлення фразеології.....	119	
2.4.Лінгвокультурологічний вектор когнітивної фразеології.....	135	
2.5. Концепт у лінгвокультурологічній конотації фразеологічних одиниць.....	140	
Висновки до розділу 2.....	152	
РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЦЕНТРИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ		

ФРАЗЕМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	156
3.1. Позитивна репрезентація людини у фраземах української мови.....	156
3.2. Відображення негативних рис людини в українській фразеологічній картині світу.....	174
3.3. Відтворення негативних дій, учинків людини у фраземах української мови.....	184
3.4. Зовнішній вигляд людини у фраземах української мови.....	194
3.5. Відтворення мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини в українській фразеологічній картині світу.....	200
3.5.1. Відтворення мисленнєвої діяльності людини в українській фразеологічній картині світу.....	200
3.5.2. Відтворення мовленнєвої діяльності людини в українській фразеологічній картині світу.....	211
3.6. Концептуалізація дійсності за допомогою власних назв у фраземах української мови.....	226
3.7. Фраземи на позначення фізичного та емоційного стану людини.....	235
3.8. Фразеологічні одиниці античного походження.....	253
Висновки до розділу 3.....	257
РОЗДІЛ 4. СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР ФРАЗЕМІКИ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ РІЗНОВИДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	261
4.1. Лінгвокультурологічні особливості відтворення долі людини у творах Т. Шевченка засобами фразеології.....	261
4.2. Фраземіка у творчості І. Нечуя-Левицького як джерело відтворення ментальних рис українців.....	268
4.3. Фразеологічна картина світу у прозі Ліни Костенко.....	273
4.4. Лінгвокультурний аспект фраземіки у творах І. Чендея.....	279
4.5. Національно-культурна специфіка фразем у творах П. Скунця.....	288

4.6. Фразеологічна картина світу у творчості Б. Харчука.....	291
Висновки до розділу 4.....	296
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНЦЕПТИ	
ФРАЗЕМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	299
5.1.1. Концептосфера <i>БОГ</i> в українській фразеологічній картині світу...	299
5.1.2. Утілення євангельської мудрості у біблійній фраземіці	307
5.2. Національно-культурні конотації як спосіб утілення світу цінностей у мовному менталітеті українців.....	317
5.3. Концепти <i>ПРОСТІР</i> і <i>ЧАС</i> в українській фразеології.....	327
5.4. Актуалізація концепту <i>ВОДА</i> у фраземіці української мови.....	333
5.5. Вербалізація концептів <i>БАТЬКО</i> і <i>МАТИ</i> засобами фраземіки.....	339
5.6. Лінгвокультурний концепт <i>СЕРЦЕ</i> в українській фраземіці.....	349
5.7. Концепт <i>ОКО/ОЧИ</i> у фраземіці української мови.....	356
Висновки до розділу 5.....	362
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	366
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	373
СЛОВНИКИ	436
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ.....	436
ДОДАТКИ.....	439
ДОДАТОК А <i>Рисунки</i>.....	439
ДОДАТОК Б <i>Таблиці</i>.....	443

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АУФС – Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. – 2-е вид, випр. К.: Т-во «Знання», КОО, 2005. 1056 с.

БАРФС – Большой англо-русский фразеологический словарь. М.: Живой язык, 2005. 942 с.

БФСРЛЯ – Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / отв. ред. В.Н.Телия. 2-е изд., стер. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. 784 с. (Фундаментальные словари).

СФАУМ – Калашник В.С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж.В. Колоїз. К.: Довіра, 2004. 284 с.

КЛ – когнітивна лінгвістика

КН – когнітивна наука

КСКТ – Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 248 с.

РУССВ – Вирган І.О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М.М. Пилинська; [за ред. М.Ф. Наконечного]. Харків: Прапор, 2000. 864 с.

РФИЭС – Бирих А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. Москва: Астрель: АСТ: ЛЮКС, 2005. 926, [2] с.

Словник – Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка, В.В. Куйбіди. 3-тє вид. К.: Міленіум, 2005. 352 с.

СУМ – Словник української мови: В11 т. 11 т. К.: Наук. думка, 1970–1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К.: Наук. думка, 2003. 1104 с. (Словники України).

СУІ – Удовиченко Г.М. Словник українських ідіом. К.: Рад. письменник, 1968. 464 с.

УДФСУМ – Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. К.: Вища школа, 1984. Т. 1–2.

УЖФСУМ – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови К.: Освіта, 1998. 224 с.

ФЭС – Философский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энц., 1998. 840 с.

ФО – фразеологічна одиниця

ФРР – Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Фразеология русской речи. Фразеологизмы в русской речи. Словарь: ок. 1000 единиц. 2-е изд., стер. М.: Русские словари: Астрель: АСТ, 2005. 853,[11] с.

ФКС – фразеологічна картина світу

ПЕРЕДМОВА

Особливістю сучасної лінгвістики є яскраво виражений антропоцентризм – дослідження мови в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, способами пізнання навколишньої дійсності в безпосередній практичній діяльності. Тому на перший план у новітніх лінгвістичних студіях висувається вивчення мови з урахуванням її носія – як особистості, так і спільноти, серед якої вона проживає. Унаслідок цього в мовній свідомості знаходить відображення об'єктивна реальність поряд із людиною як суб'єктом пізнання життя в його цілісності й багатогранності. У цьому зв'язку актуальність запропонованої монографії визначається особливою значущістю назрілих проблем співвідношення мови мислення, пізнання й культури, розв'язання яких базується на принципах і методах лінгвоконцептуального й лінгвокультурного аналізу й тих основоположних поглядів, які знайшли ґрунтовне висвітлення на сторінках таких вітчизняних і зарубіжних фундаментальних праць: В. Жайворонка, М. Жуйкової, В. Кононенка, О. Левченко, П. Мацьківа, К. Мізіна, Ю. Прадіда, О. Селіванової, М. Скаб, В. Ужченка [Жайворонко 2004, 2006, 2007, 2009, 2012; Жуйкова 2007, 2010, 2011; Кононенко 1996, 2004, 2008, 2013; Левченко 1995, 2002, 2005; Мацьків 2006; Мізін 2007, 2008, 2009, 2011, 2012, 2012а; Прадід 2004а, 2004б, 2004а, 2007, 2012а, 2012б; Селіванова 2004, 2006, 2008; Скаб 2008, 2012, 2013; Ужченко 1988, Ужченко 1994; 1998; 2002; 2003, 2006, 2007]. Серед доробку сучасних русистів нашу увагу привернули дослідження М. Алефіренка, Л. Байрамової, А. Мелерович, В. Мокієнка, С. Шулежкової [Алефіренко 2005, 2008а, 2008б, 2008в; 2010а, 2010б, 2011, 2013, 2015; Байрамова 2010, 2011, 2013, 2014; Мелерович 2004, 2008а, 2008б, 2012, 2015; Мокиєнко 1976, 1989, 1999, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010, 2012а, 2012б, 2012в, 2013а, 2013б, 2014, 2015; Шулежкова 2012, 2014, 2015]. Особливої уваги надаємо в дослідженні сучасним напрацюванням білоруського вченого В. Ковалю та німецького лінгвіста Х. Вальтера в галузі компаративної фразеології [Коваль 2011, Коваль 2011а, 2013а, 2013б, 2015; Вальтер 2013а,

2013б, 2013в, 2013г, 2014, 2015]. Національні образи, культурні символи, окремі тематичні групи описані також у працях болгарських і хорватських дослідників [Георгиева 2016; Дапчева 2016; Жерева 2016; Молхова 2016; Dugandžić 2016].

Деякі аспекти фразеологізації знайшли відображення у наукових пошуках фахівців із германських мов: С. Денисенко, М. Полюжина, А. Приходька тощо, які у своїх працях теж розглядали назрілі питання фраземіки в різних мовах [Денисенко 1999, 2000, 2013; Полюжин 2005, 2006, 2015; Приходько 2008].

Вивчення фразем під кутом зору когнітивного підходу в роботі дає змогу глибше проаналізувати процеси, які в них відбуваються, встановити механізм співвідношення мовних і мисленнєвих процесів. Саме цим пояснюється **актуальність** запропонованого дослідження сукупності структурно-семантичних і ментальних змін, що відбулися внаслідок розвитку фразеологічного значення, яке сформувалося на основі вільних словосполучень, а також із залученням лінгвокогнітивних і лінгвокультурологічних чинників.

Гіпотеза дослідження полягає у тому, щоб довести, яким чином у таких специфічних мовних знаках, як фраземи, відтворюються найрізноманітніші прояви буття людини, а також як вивчення фразем у лінгвокультурологічному й лінгвокогнітивному аспектах дасть змогу проаналізувати процеси, які в них відбуваються, установити механізм аналізу сукупності семантичних змін, що сталися в них, а також когнітивних процесів, які пов'язують значення вільного словосполучення з фразеологічним, з'ясувати суть їх асоціативних, етнолінгвістичних та культурних основ.

Покладаючись на мовні й культурні факти, ми описали лінгвокультурологічне підґрунтя цілої низки фразеологічних утворень української мови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами.

Монографію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Ужгородського національного університету. Зокрема, в межах наукової проблематики кафедри української мови УжНУ (наукова тема «Українські карпатські говори у взаємозв'язках із літературною мовою та іншими мовами й діалектами», номер державної реєстрації 0115U004632, затверджена 1.07.2015). Упродовж 2010–2013 років теоретично й практично дослідження було пов'язане з проблематикою міжнародних наукових проєктів «Bible and Christianity in Phraseology» (№ 443.20102828/4) і «European Dictionary Biblicisms» (2014–2015 pp.), учасником яких автор стала на запрошення Голови міжнародної фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів проф. В.М. Мокієнка. Монографія також є складником наукової теми кафедри прикладної лінгвістики УжНУ «Актуальні проблеми сучасних лінгвістичних парадигм» (протокол № 4 від 17 грудня 2017 р.).

Дослідження вписується в коло тих важливих для теперішнього часу завдань, які передбачають виявлення й опис основних лінгвоконцептуальних характеристик фразем. У процесі роботи ми спираємося на положення наукових праць згаданих вище вчених. На відміну від поняття, що «визначається», концепт «переживається», включаючи в себе «не тільки логічні ознаки, а й компоненти наукових, психологічних, авангардно-художніх, емоційних і побутових явищ та ситуацій» [Степанов 2007, с. 20]. Реалізацією концепту, на думку Ю. С. Степанова, є його ім'я, однак часто, до того ж, у найважливіших випадках, просто фраза, ціле висловлення, побутове, музичне або живописне, картина або навіть щось несловесне, «недискретне». Ось чому концепт відрізняється ще однією особливістю –

його мінімальністю або мінімалізацією, без якої не було б науки через те, що ніхто з людей без комп'ютера не може оперувати надмірно великими масивами інформації в режимі реального часу [там само].

Семантико-когнітивний простір різних мов розрізняється як за складом вербалізованих концептів, так і за принципом їх структурної організації. Кожен народ створює концепти тих фрагментів дійсності, які важливі для нього на цьому чи іншому етапі його історії. Проте це зовсім не означає, що ті ж самі концепти виявляються важливими і для іншого народу. Одні і ті ж концепти в різних народів можуть бути згруповані за різними ознаками. Установлюючи будову семантичного простору різних мов, лінгвісти отримують відомості про певні особливості когнітивної діяльності людини, оскільки вдається конкретизувати зміст і структури знань, що знаходяться в мозку людини [Попова 1996, с. 64].

Мета дослідження – виявити й дослідити семантико-когнітивні процеси, притаманні фразеологічним одиницям української мови на основі знання загальнолюдських і національно-специфічних феноменів матеріальної та духовної культури, реалій навколишнього середовища.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- систематизувати теоретичні здобутки в галузі лінгвокогнітології та лінгвокультурології й застосувати їхні положення до наукової інтерпретації ключових понять монографії;
- розробити методологічне підґрунтя для виконання лінгвокогнітивного та лінгвокультурологічного аналізу фраземіки української мови;
- максимально повно виокремити ти фразеологічний фонд української мови антропоцентричної орієнтації;
- виявити семантичні зміни, які відбулися в розвитку значень фразем із вільних словосполучень;

- розкрити когнітивні процеси, що пов'язують конотативні процеси з денотативними;
- з'ясувати їх асоціативні, психолінгвістичні основи;
- описати етнолінгвістичні, лінгвокультурологічні й лінгвокраїнознавчі особливості фраземного складу української мови;
- здійснити аналіз основних базових лінгвокультурних концептів, вербалізованих фраземікою української мови.

Об'єкт дослідження – фраземіка української мови антропоцентричної орієнтації.

Предмет дослідження – лінгвокультурологічні та лінгвокогнітивні особливості фразем української мови антропоцентричної орієнтації.

Матеріалом для дослідження слугували фразеологічні одиниці, відібрані з фразеологічних словників, довідників, збірників паремій, творів художньої літератури.

Для проведення наукового аналізу, що стосується утворення фразеологічних значень використовувалися такі основні *методи* дослідження: 1) семемний аналіз; 2) компонентний аналіз; 3) моделювання; 4) семантико-когнітивний метод; 5) концептуальний аналіз; 6) метод пошарового аналізу мовних даних; 7) метод лінгвокультурологічного аналізу «фразеологічної мови»; 8) польовий метод; 9) зіставний метод.

Семемний аналіз. Для дослідження способом семемного аналізу були відібрані ті фраземи, які зберегли мотивований зв'язок із їхніми вихідними фразеосполученнями. Використання цієї методики уможливило простеження шляхів переходу денотативної семантики в конотативну.

Методом компонентного аналізу досліджуються наявні дефініції слів або фразеологічних одиниць як носіїв різних концептів. Унаслідок цього

семема виступає сукупністю семантичних ознак – сем, які, актуалізуючись у багатьох контекстах, формують понятійну основу концепту. Дослідження структури фразеологічного значення здійснюється шляхом виявлення набору утворених семантичних компонентів та опису зв'язків і відношень між ними. Необхідність застосування цього методу зумовлена тим, що він дає змогу виявити весь обсяг семної структури фразеосполучення, простежити, як семема, що асоціюється з наочно-чуттєвим образом або денотативною ситуацією, піддаються переосмисленню й абстрагуванню, що веде до виникнення мотивованих фразеологічних одиниць.

Метод моделювання отримав визнання у когнітивній лінгвістиці під час опису процесів мовної концептуалізації. Саме такий тип аналізу дав змогу виявити закономірності фразеологічних моделей, перш за все, на основі образності. Фразеологічні моделі, пов'язані з процесами фразеологізації, виявляють зв'язки вільного словосполучення та фразеологічного значення. Вони відтворюють процес семантичної трансформації, на основі якого виникла фразеологічна одиниця як результат семантичного переосмислення. Поняття фразотвірної моделі передбачає встановлення типових кореляцій між семантичними інваріантами трьох типів: компонентними, ситуаційними та фразеосемантичними.

В основі концептуальних метафор знаходяться когнітивні моделі у вигляді певних стереотипних образів, за допомогою яких організовується набутий певним етносом досвід і знання про навколишній світ. Когнітивні моделі, реалізуючись у мовних знаках, до яких належать і фраземи, виявляють відносну простоту структурних типів, що утворюють послідовну систему, побудовану на універсальних законах. Усі когнітивні моделі знаходять своє відображення у своєрідних схемах як різних шляхах і способах вираження в мові знань про окремі фрагменти світу і вживаються комунікантами для опису актуальних подій. З огляду на те, що кожен концепт – це уявлення (образ, ідея, символ) про фрагмент світу, який

формується загальнонаціональними ознаками, доповненими індивідуальним досвідом, саме матеріал фразеологічних одиниць є засобом репрезентації концептів у функціональному аспекті за допомогою їхніх ознак. Ознака концепту – це спільна основа порівняння деяких неподібних явищ.

Семантико-когнітивний метод спрямований на дослідження співвідношення семантики мови з концептосферою народу як упорядкованою сукупністю концептів у свідомості людини, а звідси й співвідношення семантичних процесів із когнітивними. Застосування цього методу дає змогу отримати уявлення про типи й зміст концептів у свідомості людини на основі застосування до мови наявних у розпорядженні лінгвістики власне лінгвістичних методів аналізу з подальшою когнітивною інтерпретацією результатів дослідження.

Когнітивна лінгвістика спрямована на опис і моделювання змісту досліджуваного концепту як глобальної ментальної одиниці національної концептосфери шляхом виявлення максимально повного складу мовних засобів, які його об'єктивують. У дослідженні ми виходимо з розуміння концепту і значення як однопорядкового явища когнітивної природи, тільки з тією різницею, що значення – частина концепту як мисленнєвої одиниці, закріпленої за мовним знаком для потреб комунікації. Оскільки концепт не має обов'язкового зв'язку зі словом чи іншими мовними засобами вербалізації, він може або не може бути вербалізований мовними засобами. Із цього випливає, що способом опису вербалізованої частини концепту є дослідження семантики тих мовних одиниць, які зафіксовані у лексикографічних джерелах. До них, у першу чергу, належать лексичні та фразеологічні одиниці, систематизація й семантичний опис яких уможлиблюють виділення когнітивних ознак і класифікаторів, що можуть бути використані для моделювання концепту.

Інформаційний зміст концепту включає декілька шарів або секторів, деякі з них можуть передаватися різними лексемами або окремими їх

значеннями. Серед соціальної, групової та індивідуальної специфіки концепти також набувають національних особливостей змісту й структури, що є проявом їх ендемічності й лакуарності. Тут важливо підкреслити наявність методу семантико-когнітивного аналізу, який передбачає, що у процесі лінгвокогнітивного дослідження здійснюється перехід від значень до змісту концептів у ході особливого етапу опису – когнітивної інтерпретації. Когнітивна інтерпретація є обов'язковим етапом семантико-когнітивного аналізу, бо без нього дослідження залишається тільки в межах лінгвістичної семантики.

Зосередження уваги на мові реалізується в семантико-когнітивному підході, який дає змогу використати отримані когнітивні знання, з одного боку, для пояснення явищ і процесів у самій мовній семантиці, а з іншого, – поглибленого вивчення лексичної й граматичної семантики. Дослідження в галузі когнітивної семасіології з'ясовують, які компоненти концепту як глобальної мисленнєвої одиниці увійшли в семантичний простір мови, ставши семемами й семами мовних одиниць, а також те, які когнітивні процеси визначили й продовжують визначати формування та розвиток семантики відповідних мовних одиниць. Семантико-когнітивний підхід у лінгвокогнітивних дослідженнях переконливо демонструє той факт, що аналіз мовних засобів дає змогу найпростішим і найнадійнішим способом виявити ознаки концептів.

Зосередження уваги на питаннях, пов'язаних зі свідомістю, проявляється в моделюванні концептів як одиниць національної концептосфери й національної культури, що є предметом вивчення лінгвокогнітивної концептології. Поняття «концепт» у ній використовується як позначення модельованої лінгвістичними засобами одиниці національної свідомості й опису концептосфери як її складника. Завдання лінгвокогнітивної концептології, яка виділилася з лінгвокультурології, полягає в тому, щоб максимально повно виявити склад мовних засобів, що

репрезентують досліджуваний концепт, і, якнайповніше описавши семантику цих одиниць (слів, словосполучень, фразеологізмів, паремій та текстів), поряд із застосуванням методики когнітивної інтерпретації результатів лінгвістичного дослідження змоделювати зміст цього концепту як глобальної ментальної одиниці в її національній своєрідності, а також визначити місце концепту в національній концептосфері.

Семантико-когнітивний підхід у лінгвокогнітивних дослідженнях достатньо виразно показує, що їх шлях від семантики мовних одиниць до концепту є найбільш надійним і що аналіз мовних засобів дає змогу найпростішим і найнадійнішим способом виявити ознаки концептів порівняно із засобами мистецтва [Антологія концептов 2007, с. 9]. Лінгвоконцепт характеризується гетерогенністю й багатознаковістю, приймаючи від поняття *дискурсивність* смислову репрезентацію, від образу – метафоричність і емотивність цього уявлення, а від значення – включення його імені в лексичну систему мови.

Когнітивний підхід до дослідження семантики слова полягає у вивченні самого значення слова, в якому фіксуються не тільки ознаки, необхідні й достатні для ідентифікації означуваного, а й наївні (звичайні) знання про означуване, що реалізується в метафорі й метонімії. Такий комплексний підхід до вивчення концептуальної структури уможлиблює реконструювання концепту через його мовне вираження.

Комплексне використання лінгвокогнітивних методик дає також змогу якомога повніше досліджувати мовні засоби об'єктивації концепту. Суть *концептуального аналізу* полягає в тому, щоб за даними вживання мовних виразів реконструювати концепти, які за ними стоять і відтворюють наївне розуміння навколишнього світу та принципи його категоризації.

Основу досліджень концепту складає запропонований Ю. С. Степановим *метод пошарового аналізу* мовних даних, які проливають

світло на структуру й зміст культурного концепту. Методика вивчення культурних доміант у мові є системою дослідницьких процедур, спрямованих на висвітлення різних аспектів концептів, а саме – їх смислового потенціалу. Власне лінгвістичне дослідження культурних доміант здійснюється у вигляді спостереження й експерименту (суцільна вибірка лексичних, паремійних і фразеологічних одиниць, а також текстів із словників, збірників прислів'їв і афоризмів, художньої літератури, газет і т. ін., з одного боку, та інтерв'ювання носіїв мови, розробка анкет, які включають різні оцінні судження, пов'язані з певними предметними сферами, – з іншого).

У лінгвокультурології одне з провідних місць займає метод *лінгвокультурологічного аналізу «фразеологічної мови»* В. М. Телія, який використовується для реконструкції та дослідження культурних концептів. Як відомо, концепт репрезентується в мові за допомогою неоднорідних за структурою одиниць, тому можливе не тільки його узагальнене вивчення, а й у різних варіантах (лексичному, фразеологічному, паремійному, текстовому або індивідуально-авторському).

Польовий метод дослідження уможливорює проведення аналізу практично всіх мовних категорій на матеріалі різних мов. Мовне поле виділяється на основі спільної семантичної функції взаємодіючих засобів різних рівнів. Виявлена при цьому узагальнена семантична ознака слугує засобом міжмовного семантичного субстрату. Структурна організація поля передбачає розподіл компонентів на ядрові та периферійні, що веде до деталізації аналізу мов, які порівнюються. Польова методика дає також змогу відобразити процес опису порівнюваних мов і тенденції їхнього розвитку.

Зіставний метод (контрастивний, типологічний) – сукупність прийомів дослідження й опису однієї мови через її системне порівняння з іншою для виявлення притаманної їм специфіки [Кочерган 2003, с. 367]. Цей метод широко застосовується для вивчення сучасного стану будь-яких мов –

споріднених та неспоріднених – і спрямований передусім на виявлення відмінностей між зіставляваними мовами. У фразеології він уможливує простеження загальнолюдських універсалій у фразеосполученнях і виявлення в них того специфічного, національного, що знайшло своє вираження у семантичних просторах досліджуваних мов. Виявлення ознак і зіставлення фрагментів картин світу в різних мовах є також одним із основних завдань концептуальних досліджень. Дивовижною закономірністю, яка характеризує мову, є її здатність зберігати й передавати те, що століттями закріплювалося у вигляді стійких виразів, які можуть виступати й носіями архаїчних уявлень наших предків про навколишній світ та відкрити таємниці, пов'язані з шляхами й способами його пізнання різними народами.

Методологія концептуальних досліджень ґрунтується на погляді про те, що базовою характеристикою лінгвокультурних концептів є їх поліапелюваність. Вона проявляється в тому, що до одного і того ж концепту можна апелювати за допомогою мовних одиниць різних рівнів: лексем, вільних словосполучень, фразем, речень тощо. У різноманітних комунікативних контекстах одна й та ж мовна одиниця може бути «входом» у різні концепти. Способи апелювання до одного й того ж концепту в різних лінгвокультурах, як правило, відмінні, й саме це складає основну складність міжкультурної комунікації.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що *вперше* розвиток фразеологічного значення проілюстровано на матеріалі фразеологічних одиниць української мови, а також принагідно прикладів із близько- та віддаленоспоріднених мов – російської та англійської для виявлення як універсальних закономірностей когнітивних процесів, так і їх суто національної специфіки. Принагідне порівняння й зіставлення фразем із зазначених мов дало змогу, на наш погляд, *уперше* встановити подібність та відмінності національних концептосфер, ураховуючи специфіку когнітивних моделей. Це особливо актуально для дослідження фразеологічних одиниць,

які є носіями духовно-ціннісних культурних компонентів як форм існування етнокультурної свідомості. Ось чому, описуючи фраземіку, ми звертаємося до фактів культури того чи іншого народу, його особливостей буття, відображених у мові. *Вперше* описано основні базові лінгвокультурні концепти, вербалізовані у фраземіці української мови з позицій їхньої здатності виражати культурний смисл, що веде до виділення двох основних функцій, які лежать в основі відмінності фразем від інших мовних одиниць: кумулятивної, відповідно до якої фраземи є засобом фіксації та накопичення суспільно важливого досвіду, здатні сконцентрувати в собі й передавати з покоління в покоління великий обсяг інформації, а також директивної функції, яка пояснює причини накопичення досвіду і є засобом регулювання поведінки членів мовного колективу.

Основні положення монографії, які винесено на захист:

1. Наявність у мові оптимальним чином закодованих знань, отриманих у ході сприйняття й осмислення світу її носіями, дає нам підставу розглядати мовні форми як похідні концептуалізації світу свідомістю людини. Значення мовних форм – це певні структури знань про навколишній світ у вигляді концептів, а відповідь на запитання, як вони репрезентують картину світу мов, може дати тільки подальше дослідження мотивів позначень за допомогою різних лінгвальних форм.
2. Більшість фразем української мови – образно мотивовані вторинні найменування, що виявляють асоціативні зв'язки, культурно зумовлені конкретні образи абстрактних концептів.
3. Поняття *концептуальна структура* означає єдиний у своєму роді рівень ментальної репрезентації, на якому відбувається поєднання лінгвістичної, сенсорної та моторної інформації, а лексичне значення програмується одиницею концептуальної структури.

4. Опис лінгвокультурного концепту з позицій його здатності виражати культурний зміст веде до виділення двох основних функцій, які лежать в основі відмінності фразем від інших мовних одиниць: кумулятивної та директивної.
5. Найрізноманітніші прояви буття людини, зокрема позитивні риси й учинки людини, її зовнішній вигляд, внутрішнє світосприйняття мисленнєва та мовленнєва діяльність тощо концептуалізуються фразеологічними засобами української мови.
6. Засобами фразеології українці більшою мірою відтворюють негативні прояви поведінки, зокрема: НЕРОБСТВО, НЕГІДНІ ВЧИНКИ (ЗРАДА, ЖОРСТОКІСТЬ, ПІДСТУПНІСТЬ, ЛАКЕЙСТВО, ЖАДОБА ДО ЗБАГАЧЕННЯ, ПИЯЦТВО, КРАДІЙСТВО, ЖЕБРАКУВАННЯ, СУЇЦИД), БЕЗІНІЦІАТИВНІСТЬ, БЕЗПРИНЦИПНІСТЬ, БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ЕГОЇЗМ, НЕСТРИМНІСТЬ, ЗАЗНАЙСТВО, ПИХАТІСТЬ, ВЕРЕДЛИВІСТЬ, БЕЗСОРОМНІСТЬ, ЗДИРСТВО тощо.
7. Твори досліджуваних письменників є багатим матеріалом для подальших наукових студій у царині фразеології, оскільки дають змогу заглянути в їх творчу лабораторію, спостерігати майстерність у відтворенні художніх образів, зокрема й за допомогою фраземного багатства. Фраземи у художніх творах є джерелом вивчення етнокультурних ознак української літературної мови в її часовому та просторовому вимірі.
8. Основні базові лінгвокультурні концепти українського дискурсу, вербалізовані у фраземіці української мови, – це БОГ, ЧАС, ПРОСТІР, ВОДА, БАТЬКО, МАТИ, СЕРЦЕ, ОКО/ОЧІ.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що вона є сучасним внеском у розвиток теорії лінгвокультурологічних, лінгвокогнітивних досліджень узагалі і в розробку новітніх парадигм лінгвістичних досліджень

у галузі фразеології зокрема. Намаганням системно описати фразеологічну картину світу українського етносу наше дослідження уможливило виявлення універсального та специфіки відображення дійсності у фразеологічних одиницях української мови.

Практичну цінність дослідження вбачаємо у використанні результатів наших напрацювань на лекціях для студентів і аспірантів із лексикології та фразеології, спецкурсах із когнітивної лінгвістики, лінгвокогнітивної концептології та лінгвокультурології тощо. Зібраний та проаналізований нами емпіричний матеріал може бути покладений в основу словника фразем української мови з відповідними лінгвокультурологічними та лінгвокогнітивними коментарями, з одного боку, й може започаткувати укладання багатомовних словників на нових засадах, – з іншого.

Апробація результатів дослідження. Основні положення наукового дослідження висвітлювалися на **28 міжнародних** наукових конференціях за кордоном, зокрема: у **Білорусі**: «Номинация и дискурс» (Минск, 8–9 ноября 2006 г.), «Язык и дискурс в статике и динамике» (Минск, 14–15 ноября 2008 г.), «Язык – когниция – коммуникация» (Минск, 3–6 ноября 2010 г.), «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.), «Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – 2015» (Могилев, 30–31 октября 2015 г.), «Славянская мифология и этнолингвистика» (Гомель, 2–3 декабря 2015 г.); «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 6–7 декабря 2016 г.); у **Польщі**: «Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki» (Szczecin, 14–17. 11. 2013), «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» (Познань, 20–21 травня 2016 р.); XIII Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Słowo. Tekst. Czas. Frazeologia w dyskursie i przekładzie» (Szczecin, 16–18 listopada 2017 roku); у **Росії**: XXXIX Междунар. филолог. конф. «Фразеология и языковая динамика» (Санкт-Петербург, 15–20 марта 2010 г.), XL Междунар. филолог. конф.

«Фразеология во времени и пространстве» (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.), XLI Междунар. филолог. конф. «Фразеология и Библия» (Санкт-Петербург, 26–31 марта 2012 г.), XLII Междунар. филолог. конф. «Национальное и интернациональное в славянской фразеологии» (Санкт-Петербург, 11–16 марта 2013 г.), «Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации» (Кострома, 22–24 марта 2012 г.), Круглый стол «Проблемы интегрирования частных теорий в общую теорию репрезентации мыслительных структур в языке» памяти Е. С. Кубряковой (Москва, 30 октября 2012 г.); «Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами» (Белгород, 19–21 марта 2013 г.), XLIV Междунар. филолог. конф. «Устойчивые сравнения в системе фразеологии» (Санкт-Петербург, 10–15 марта 2015 г.), «Устойчивые фразы в парадигмах науки», посвященная 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.); Междунар. конгресс по когнитивной лингвистике (Белгород, 20–22 сентября 2017 г.); у **Чехії**: ROSSICA OLOMUCENSIA. Mezinárodní konference XXII. Olomoucké dny rusistů (Olomouc, 04.–06.09. 2013); в **Угорщині**: «ВОДА в славянской фразеологии и паремиологии» (Budapest, 9–11. 09.2013); у **Словенії**: «Prostor in čas v frazeologiji» (Ljubljana, 27–28 березня 2015 р.); у **Болгарії**: «Лексикографията в началото на XXI в.» (София, 15–16 октомври 2015 г.); в **Австрії**: «Phraseologie und naïve Psychologie», Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität (Graz, 7. –10. April 2016); у **Німеччині**: EUROPHRAS conference 2016 (August 1–3), Trier University, Germany; “Slavic Phraseology / Slavische Phraseologie”; у **Сербії**: «Україністика і слов’янський світ» (Белград, 17–19 листопада 2016 р.); у **Македонії**: СЛАВОФРАЗ 2017 «ИМИНЬАТА И ФРАЗЕОЛОГИЈАТА» (Скопје, 21–23 април 2017);

на **30 міжнародних наукових конференціях в Україні**, зокрема:

XV Міжнар. наук. конф. «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 19–23 червня 2006 р.); XIII Междунар. конф. по функціональній

лінгвістике „Язык и мир” (Ялта, 2–6 октября 2006 г.); III Междунар. науч. конф. «Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках» (Днепропетровск, 19–20 апреля 2007 г.); Міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми германської філології в Україні та Болонський процес» (Чернівці, 20–21 квітня 2007 р.); VI Міжнар. лінгвістичний семінар «Компаративістика і типологія у сучасній лінгвістичній науці: досягнення і проблеми» (Донецьк, 6–9 червня 2007 р.); I Міжнар. наук. конф. «Пріоритети германського та романського мовознавства» (Луцьк-Світязь, 8–10 червня 2007 р.); XVI Міжнар. наук. конф. «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 25–29 червня 2007 р.); XIV Междунар. науч. конф. по функциональной лингвистике „Язык и мир” (Ялта, 2–6 октября 2007 г.); XII Міжнар. наук. конф. «Ономастика України у загальнослов’янському контексті» (Чернівці, 31 жовтня–3 листопада 2007 р.); XVII Міжнар. наук. конф. «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 23–27 червня 2008 р.); XV Междунар. науч. конф. по функциональной лингвистике „Язык и мир” (Ялта, 6–10 октября 2008 г.); Міжнар. наук. конф. «Українська діалектна лексика як об’єкт словникарства та лінгвогеографії», присвячена 100-річчю від дня народження М. А. Грицака (Ужгород, 16–17 жовтня 2008 р.); I Междунар. Крымский лингвистический конгресс «Язык и мир» (Ялта, 5–8 октября 2009 г.); Друга Міжнар. наук.-практ. конф. «Рідне слово в етнокультурному вимірі» (Дрогобич, 13–14 листопада 2009 р.); III Міжнар. наук. конф. «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам’янець-Подільський, 26–27 листопада 2009 р.); IV Міжнар. наук. конф. «Пріоритети германського та романського мовознавства» (Луцьк-Світязь, 4–6 червня 2010 р.); II Междунар. Крымский лингвистический конгресс «Язык и мир» (Ялта, 4–7 октября 2010 г.); V Міжнар. наук.-практ. конф. «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Остроз, 24–25 березня 2011 р.); IV Міжнар. наук. конф. «Іноземна філологія у XXI столітті» (Запоріжжя, 8–9 квітня 2011 р.); X Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 22–23 вересня 2011 р.); Міжнар. наук. конф.

«Українські переклади Святого Письма в слов'янському контексті» (до 450-річчя Пересопницького Євангелія) (*Рівне*, 13–14 жовтня 2011 р.); II Міжнар. наук.-практ. конф. «Загальні проблеми фразеології» (*Горлівка*, 20 жовтня 2011р.); IV Міжнар. наук. конф. «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (*Кам'янець-Подільський*, 27–29 жовтня 2011 р.); Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (*Сімферополь*, 10–14 вересня 2012 р.); VI Міжнар. наук. конф. «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (*Кам'янець-Подільський*, 24–25 квітня 2015 р.); VI Міжнар. наук. конф. «Лінгвалізація світу» (*Черкаси*, 19–20 травня 2016 р.); XVII Міжнар. ономастична конф. «Актуальні проблеми української та інослов'янської ономастики», присвячена 80-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (*Тернопіль*, 21–22 вересня 2017 р.); Міжнар. наук. конф. «Діалектологія у структурі лінгвістичних знань» (*Київ*, 19–20 квітня 2018 р.); Міжнар. наук. конф. «Українська література в загальноєвропейському контексті. До 80-річчя доктора філологічних наук, професора Лідії Григорівни Голомб» (*Ужгород*, 19–21 квітня 2018 р.)

на **10 всеукраїнських** наукових конференціях, зокрема: «Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку (до 100-річчя від дня народження професора С. П. Самійленка)» (*Запоріжжя*, 12–13 жовтня 2006 р.), «Іван Ковалик і сучасне мовознавство (до 100-річчя від дня народження Івана Ковалика)» (*Івано-Франківськ*, 15–16 травня 2007 р.), «Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті» (*Ужгород*, 14–16 травня 2007 р.), XIII Всеукр. ономастична конф. (*Ужгород*, 27–29 квітня 2009 р.), Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (*Дрогобич*, 4–5 лютого 2010 р.), XIV Всеукр. наук. конф. «Українська онімія в часі і просторі» (*Івано-Франківськ*, 26–27 травня 2011 р.), «Творчість Бориса Харчука: художній літопис ХХ століття» (*Кременець*, 22–23 вересня 2011 р.), «Творчість І. Чендея і П. Скунця в українському літературному контексті», присв. 90-річчю від дня народж. Івана Чендея та 70-річчю від дня народж. Петра Скунця (*Ужгород*, 25–26 квітня 2012 р.);

Всеукр. наук. конф. «Іван Ковалик та українське мовознавство: історія, школи, проблеми», присвячена 110-ій річниці від дня народження професора Івана Ковалика (Львів, 26–27 жовтня 2017 р.); Всеукр. наук. конф. «Теорія і практика української та слов'янської лексикографії: традиції і сьогодення. До 90-річчя доктора філологічних наук Галини Макарівни Гнатюк» (Київ, 7–8 грудня 2017 р.).

Публікації. Основні положення й результати дослідження відображені у **99** публікаціях, серед яких: **1** монографія, обсяг **22, 9** др. арк.; надруковані за кордоном **5** колективних монографій, обсяг власного матеріалу **1, 2** др. арк.; **1** словник, обсяг власного матеріалу **1, 8** др. арк.; **1** навчально-методичний посібник, обсяг **15, 57** др. арк.; **47** статей, надрукованих в Україні у фахових наукових журналах і збірниках наукових праць (дві з них індексуються в наукометричній базі **Index Copernicus**); **6** статей у періодичних виданнях за кордоном, **7** статей в інших виданнях за кордоном, **13** матеріалів і тез міжнародних конференцій за кордоном та **5** – міжнародних конференцій в Україні, **12** інших видань в Україні.

Особистий внесок здобувача. Монографія містить результати власних наукових пошуків, одержаних самостійно. У публікаціях, надрукованих у співавторстві, автору належить систематизація матеріалу, а також його семантико-когнітивний та лінгвокультурологічний аналіз.

Структура й обсяг роботи. Монографія складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'ятих розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (563 позиції, у тому числі 33 із них англійською, німецькою, словацькою, хорватською мовами), списку використаних лексикографічних джерел (43 позиції) і джерел ілюстративного матеріалу (61 позиція). Повний обсяг монографії – 495 сторінок, основний зміст викладено на 405 сторінках. У тексті – 6 рисунків. Додаток А містить 7 рисунків, Додаток Б – 8 таблиць.

Авторка висловлює щирю подяку високоповажним науковим наставникам – Василеві Васильовичу Німчуку, члену-кореспонденту НАН України, докторові філологічних наук, професору, завідувачеві відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України; Михайлові Івановичу Сюську, докторові філологічних наук, професору, багаторічному завідувачеві кафедри української мови Ужгородського національного університету в минулому (на жаль, вони недавно відійшли в інші світи), за спрямування, за цінні настанови й поради, які допомогли покращити виклад змісту дослідження. Особлива подяка рецензентам монографії – доктору філологічних наук, професору Василеві Васильовичу Грещуку, завідувачеві кафедри української мови Прикарпатського національного університету; доктору філологічних наук, професору Олені Петрівні Левченко, завідувачеві кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»; доктору філологічних наук, професору кафедри славістики Белградського університету Людмилі Попович (Республіка Сербія), за уважне прочитання монографії та конструктивні зауваження. Висловлюю щирю вдячність також моїм колегам із кафедр української мови та прикладної лінгвістики УжНУ за уважне прочитання монографії, висловлені зауваження й допомогу в підготовці видання до друку.

РОЗДІЛ І

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ЛІНГВОКОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИСВІТЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

1.1. Основні проблеми дослідження фразеології в сучасній лінгвістиці

Фразеологічні вирази, притаманні всім мовам світу, все більше привертають увагу дослідників у наш час, коли утвердження принципу антропоцентризму передбачає дослідження всіх аспектів мови в діяльнісному аспекті з орієнтацією на людину як основну постать мовленнєвої діяльності. Перші намагання включити у словники „фраземи та ідіоматизми”, близькі до слів, містяться ще у працях М. В. Ломоносова [Ломоносов 1952]. Витоки сучасних підходів до вивчення фразеології знаходимо у працях Ш. Баллі, О. О. Потебні, Ф. І. Буслаєва, Ф. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, І. А. Бодуена де Куртене, О. В. Щерби, Є. Д. Поліванова, В. В. Жайворонка, В. Д. Ужченка, В. І. Кононенка, В. М. Мокієнка, О. О. Селіванової, С. Н. Денисенко та ін.

Одним із перших лінгвістів, який запропонував докладну характеристику фразеологічних одиниць, був Ш. Баллі [Балли 1961]. У російській лінгвістиці перша спроба вивчення стійких виразів належить академіку О. О. Шахматову, який досліджував різнотипні синтаксичні сполучення під кутом зору їхньої розкладності [Шахматов 1941]. Дещо пізніше (в 1940–1970 рр.) проблеми теорії фразеології висвітлювалися у працях В. В. Виноградова, Н. Н. Амосової, О. І. Смирницького, М. М. Шанського, О. І. Молоткова, О. С. Ахманової, О. В. Куніна, І. В. Арнольд та інших учених. Саме в цей період, названий В. М. Телія класичним, відзначається намаганням зберегти основні погляди на суть і класифікацію фразем, висловлені В. В. Виноградовим [Телія 1996, с. 54]. Основною рисою цього періоду є оформлення фразеології в самостійну лінгвістичну дисципліну, головними завданнями якої стали такі питання, як визначення

фразеологічних одиниць і їх відмінностей, з одного боку, від вільних словосполучень, а з іншого, – від окремих слів; окреслення меж фразеології; напрацювання проблеми рівневої системи мови з урахуванням наявності в ній фразем; типологія фразеологічних одиниць.

Посткласичний період у вивченні фразеології характеризується намаганням запропонувати нові методи, близькі до лексикологічних, і описати фразеологічний склад мови як систему всіх його одиниць на основі відповідних фраземних ознак або ж описати цей склад як підсистему лексико-фразеологічної системи мови. Мовознавчі студії сьогодні все більше привертають увагу до того очевидного факту, що класифікаційно-системний підхід до вивчення фразеологічного значення мови вичерпав себе, а ізоляція фразеології від інших лінгвістичних дисциплін звужує її теоретичний простір. Такий стан справ у вивченні фразеології сьогодні привів до того, що на порядок денний висуваються питання, пов'язані з розглядом фразеологізмів як знаків, що характеризуються своєю особливою роллю і функціями в мові й мовленні та з'ясуванням причин їхньої відмінності й переваги перед іншими типами знаків. Ось чому до невідкладних завдань фразеології як лінгвістичної дисципліни В. М. Телія цілком справедливо відносить дослідження, пов'язані з поглибленим вивченням співвідношення об'єктивного й суб'єктивного чинників у значенні фразем, їхнє пристосування до комунікативних процесів, здатність виконувати номінативні завдання в ході організації висловлення, включаючись у когнітивні процедури, які забезпечують розуміння, а також соціальні умови мовлення, що характеризують статус комунікантів і т. ін. [Телія 1996, с. 56].

Фундаментальними є відомі широкому загалу докторські дослідження фразеології В. Д. Ужченка, Л. М. Пелепейченко, В. М. Мокієнка [Ужченко В.Д. 1994; Пелепейченко 1996; Мокієнко 1976], а також ґрунтовні монографічні праці М. В. Жуйкової, О. О. Селіванової, Л. В. Савченко [Жуйкова 2007; Селіванова 2004; Савченко 2013]. Цікавими й різноаспектними є кандидатські дисертації з проблем фразеології

Н. О. Зубець, Н. Ф. Грозан, О. М. Коломієць [Зубець 1997; Грозан 2003; Коломієць 2006].

Із тих пір, як В. фон Гумбольдт помітив, що для мови притаманні необмежені можливості при обмежених засобах, першочерговим завданням стало вивчення найбільш загальних моделей і правил лінгвістичних структур. Другою причиною недостатньої уваги до вивчення фразем у мовознавстві є те, що вони не вписуються у схему мовного дослідження, запропоновану структурною лінгвістикою, в основі якої лежить теза про здатність великих сегментів мови складатися з менших, які не піддаються подальшому членуванню й аналізу.

Фраземи являють собою складні комплекси, які, з одного боку, ведуть себе як прості форми, а з іншого, – є синтаксичними структурами, які можуть бути піддані аналізу. Питання, що є предметом наукових дискусій у межах сучасної фразеологічної теорії, не мають однозначної відповіді через велику різноманітність мовного матеріалу, який належить до фразеологічних корпусів різних мов. Так, дотепер відсутня єдність думок між дослідниками в питанні про обсяг і межі фразеології, до якої вони зараховують тільки три перші типи: 1) ідіоми – ядро фразеологічного складу, оскільки тільки вони еквівалентні словам щодо виконання цілісної номінативної функції 2) фразеологічні сполучення – фразеологізми з аналітичним типом значення, які безпосередньо взаємодіють своєю структурою з одиницями лексико-семантичної системи мови; 3) паремії – (прислів'я, приказки, афоризми) з притаманним їм прямим і переносним значенням; 4) мовленнєві штампи; 5) різнотипні кліше; 6) крилаті вирази. Ми, однак, поділяємо думку тієї більшості дослідників, які включають в обсяг фразеології тільки три перші типи. При цьому зауважимо, що прислів'я та приказки відносяться ними до особливого типу фразеологічних одиниць – комунікативних [див., напр. Соколов 1941; Кунин 1972]. Більшість вітчизняних та зарубіжних учених

відзначають такі категоріальні властивості фразем: 1) ідіоматичність / немотивованість значення; 2) відтворюваність; 3) усталеність; 4) цілісність.

Слова й фраземи входять, крім того, у спільні ідеографічні об'єднання (поля, групи і т. ін.), що виявляється за допомогою методу компонентного аналізу, застосування якого можливе внаслідок семної структури значень як слів, так і фразем [Бурова 2000, с. 68–69]. Деякі дослідники підкреслювали структурно-семантичну своєрідність фразем і виділяли їх в „особливий”, „автономний” рівень мови [Архангельский 1968; Кунин 1986; Мокиенко 1989]. Аргументи, що висувуються представниками різних фразеологічних шкіл, на наш погляд, недостатні для сприйняття цих одиниць як особливого рівня. Ближчим до істини є їхній розгляд як одиниць перехідного типу, що знаходяться між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями й більшою мірою пов'язані з лексико-семантичною системою. Такий підхід аж ніяк не суперечить загальному погляду на мову як на надзвичайно складну ієрархічну систему, однією з основних ознак якої є варіативність і перехідність.

Ще однією важливою проблемою сучасної фраземіки є встановлення типології фразеологічних одиниць. Як відомо, однією з перших спроб їхньої систематизації компонентів була класифікація Ш. Баллі, в якій він спирався на ступінь зв'язності компонентів у складі фразем. Відповідно до цієї класифікації „словосполучення можуть представляти різний ступінь спаяності в межах між двома крайніми випадками” і пропонував розрізняти два основних типи стійких словосполучень: фразеологічний ряд або звична фразеологічна група, в якій сполучення слів відносно вільне, і фразеологічна єдність, у якій зовсім губиться індивідуальний смисл слів-компонентів [Баллі 1961, с. 89–90].

Добре відома у мовознавстві класифікація фразеологічного корпусу В. В. Виноградова, в основі якої лежить ступінь зв'язності і компонентів у складі фразеологічних одиниць, а також ступінь мотивованості їхніх значень.

Учений виділяє такі три типи фразеологічних одиниць: 1) фразеологічні зрощення або ідіоми, що є абсолютно неподільними нерозкладними фразеологічними одиницями, значення яких абсолютно не залежне від їхнього лексичного складу, від значень їхніх компонентів: укр.: *брати на решето* – 'обмовляти кого-небудь'; *на батьківських* – 'пішки'; 2) фразеологічні єдності, що є „типом усталених тісних фразеологічних груп, які теж синтаксично неподільні й теж є вираженням єдиного, цілісного значення, мотивованого як злиття значень лексичних компонентів, наприклад, укр.: *мати руку* – 'користуватися чиеюсь підтримкою, протекцією і т. ін.'; *лобом горіхи розбивати* – 'марно витратити зусилля, час, займаючись справою, не вартою уваги'; 3) фразеологічні сполучення, які визначаються як „фразеологічні групи, що утворюються реалізацією невірних, зв'язаних значень слів”, наприклад: *показати поріг (дорогу, одвірок, одвірка, шлях і т. ін.)* – 'налагодити чий-небудь фінансові справи' [Виноградов 1977, с. 121].

Пропонуються також різні класифікації фразеологічних одиниць, що ґрунтуються на їхніх структурних особливостях. Так, О. І. Смирницький виділяє два структурно-семантичні типи фразеологічних одиниць в англійській мові: одновершинні та дво- й багатoverшинні фразеологічні одиниці. Конкретизуючи свою класифікацію, автор виділяє три найбільш частотні типи одновершинних фразеологічних одиниць (дієслівно-адвербіальні фразеологічні одиниці, наприклад: *to ring up* – 'дзвонити'; прийменниково-іменні: *by heart* – 'напам'ять', *for good* – 'назавжди', а також фразеологічні одиниці на зразок *be tired* – 'бути втомленим', *be surprised* – 'бути здивованим' та ін.), чотири типи дво- й багатoverшинних фразеологічних одиниць (атрибутивно-іменні, наприклад: *first night* – 'прем'єра', дієслівно-субстантивні, наприклад: *to take the floor* – 'брати слово', адвербіальні, наприклад: *every other day* – 'через день', а також різнотипні повтори, наприклад: *now or never* – 'тепер або ніколи') [Смирницький 1956, с. 215–223].

Докладніша структурна класифікація з урахуванням специфіки функціонування фразеологічних одиниць і їхнього частиномовного значення представлена в роботах О. В. Куніна: 1) номінативні фразеологічні одиниці, в межах яких виділяються субстантивні, наприклад: *crocodile tears* – 'крокодилячі сльози', ад'єктивні, наприклад: *as swift as thought* – 'швидкий, як думка', адвербіальні, наприклад: *out of a clear sky* – 'з чистого неба'; 2) вигуківі фразеологічні одиниці; 3) фразеологічні одиниці з модальним значенням, наприклад: *at any price* – 'за будь-яку ціну'; 4) комунікативні фразеологічні одиниці, до яких належать прислів'я й приказки, наприклад, *there is no smoke without fire* – 'диму без вогню не буває', *East or West home is best* – 'всюди добре, а вдома найкраще' [Кунин 1972].

Деякі дослідники сьогодні виділяють структурно-семантичні типи фразем. Так, наприклад, В. М. Мокієнко пропонує свою класифікацію, спираючись на поняття 'фразеологічної моделі', під якою мається на увазі структурно-семантичний інваріант стійких сполучень, що схематично відображає відносну стабільність їхньої форми й семантики. Із викладеного вище випливає, що комплексний підхід до систематизації фразеологічних одиниць ґрунтується на врахуванні різнотипних критеріїв – структурних (О. І. Смирницький, Н. Н. Амосова), семантичних (В. В. Виноградов), синтаксичних (О. В. Кунін), структурно-семантичних (В. М. Мокієнко).

Найважчим для розв'язання є нині питання про фразеологічне значення. Серед дослідників дотепер не склалося єдиної думки про суть фразеологічного значення. Деякі вчені вважають, що фразеологічні одиниці характеризуються лексичним значенням, хоча й відзначають його своєрідність [Шанский 1971; Молотков 1977 та ін.]. Проте більшість лінгвістів, допускаючи, що між фраземою й словом є багато спільного, підкреслюють, що фразеологічні одиниці мають власне фразеологічне значення, яке потрібно розглядати як особливий тип мовного [Архангельский 1964; Жуков 1978; Мелерович 1979 та ін.]. При цьому

підкреслюється думка, про те, що фраземи, на відміну від слів, мають фразеологічне значення. Воно складається з образного представлення метафоричного, метонімічного або порівняльного типу, через яке називається денотат і наводиться його конотативна характеристика в сигніфікаті.

У вивченні природи фразеологічного значення важливим складником цієї проблеми є питання про відношення цілісного фразеологічного значення до семантики його компонентів. Так, О. С. Ахманова, підкреслюючи цілісність номінації як відмінну рису фразеологічної одиниці, відзначає складність природи компонента фразеологічних одиниць, який є потенційним словом, здатним актуалізувати нове значення, що розвинулося на тлі загального фразеологічного значення [Ахманова 1957, с. 169–171]. Найповніше специфіка фразеологічного значення викладена у працях В. М. Телія, яка виділила чотири основні категоріальні ознаки такого значення: 1) синсемантичність фразеологічно зв'язаного значення, тобто здатність слова вказувати на об'єкт номінації тільки під час сумісної реалізації з семантично ключовим словом; 2) несамостійність знакової функції слів із фразеологічно зв'язаним значенням; 3) фразеологічно зв'язане значення слова має непрямий похідний характер: під впливом опорного найменування у слові, що переосмислюється, актуалізуються такі смислові мікрокомпоненти в його „попередньому” значенні, які виникають на основі реально асоціативної подібності первинного і вторинного предметів номінації; 4) конотативність фразеологічно зв'язаного значення слова. Цей мікрокомпонент є певним залишком, „осколком” внутрішньої форми слова, що отримує зв'язок переосмисленого значення з опорним для нього найменуванням [Телія 1981, с. 66].

Дослідження фразеологічного комплексу, який містить лексичні одиниці у внутрішній формі, що належать до певної тематичної сфери, дає змогу виявити системні відношення між лексичним і фразеологічно зв'язаним значенням цієї одиниці та всім фразеологічним комплексом. У

визначенні фразеологічного значення як особливої семантичної категорії, вчені називають лінгвокреативною основою, по-перше, діалектичну єдність асоціативно-образного (непрямого й похідного) відображення вторинної денотативної ситуації та фраземотвірної взаємодії різнорівневих одиниць первинного знакопозначення; по-друге, відносно цілісний зміст і спосіб нарізно оформленого функціонування фразеологічних одиниць; по-третє, генеруючим ідею засобом формування фразеологічного значення слугує внутрішня форма фразеологічних одиниць [Алефиренко 1993, с. 37].

Термін *внутрішня форма* належить до тих, які мають багато тлумачень у лінгвістичній літературі. Спочатку він був уведений В. фон Гумбольдтом для позначення внутрішнього розгляду мови загалом [Гумбольдт 1984]. У подальшому це поняття активно використовується в описі різних лексем, зазнаючи значних змін. Проте дотепер серед учених не склалося єдиної думки щодо визначення суті внутрішньої форми; одні дослідники розглядають це явище з позиції діахронії і під внутрішньою формою розуміють найближче етимологічне значення [Потебня 1999, с. 91], інші – ознаку номінації, що виражається словом і входить як особливий компонент до складу лексичного значення слова [Варина 1976:242]. Результати досліджень внутрішньої форми слова були використані фразеологами під час опису внутрішньої форми фразеологічних одиниць. Однак через те, що фразема – специфічна одиниця мови, для якої характерна нарізнооформленість, ідіоматичність, відтворюваність і т. ін., дефініція внутрішньої форми фразеологічної одиниці значною мірою відрізняється від дефініції внутрішньої форми слова. Ось чому багатьма дослідниками відзначається більша актуальність внутрішньої форми фраземи порівняно зі словом. До них у першу чергу належать праці О. І. Федорова, який розглядав внутрішню форму як елемент уявлення про певний факт, подію, ситуацію, що часто повторювалися, мали подібні ознаки інших явищ, зручних для узагальнення [Федоров 1973, с. 13]. А. М. Мелерович розглядає внутрішню форму фразеологічної одиниці як „смісловий зміст, об’єктивований у

матеріальній формі мовного знака, формалізований стосовно певного актуального значення, з яким у нього встановлюються дериваційні відношення” [Мелерович 1982, с. 96]. На її думку, внутрішня форма виникає внаслідок „абстрагування словесного комплексу від поодинокого явища чи ситуації, для найменування-характеристики яких він був створений” [Мелерович 1980, с. 18]. Саме специфіка абстракції зумовлює наявність різних типів внутрішніх форм.

У процесі метафоричного або метонімічного перенесення значення відбувається семантичне зміщення у значеннях компонентів дериваційної бази, яке прямо веде до непервісного значення слів-компонентів. Так, наприклад, Ю. А. Гвоздарьов вважає, що внутрішня форма – „відношення первісного значення дериваційної бази до вторинного значення компонентів і спільного значення фразеологічної одиниці ”[Гвоздарёв 1977, с. 48]. Подібну точку зору на проблему визначення внутрішньої форми знаходимо в О. О. Леонтович [1984] і О. В. Куніна [Кунин 1996]. Останній, крім того, докладно аналізує різновиди прототипів як складників внутрішньої форми й виділяє їхні чотири різновиди: мовні, мовленнєві, позамовні та змішані. На думку О. В. Куніна, значення прототипу, пов’язане з актуальним значенням фраземи дериваційним зв’язком, і є внутрішньою формою [Кунин 1996, с. 173].

Деякі суперечливими є погляди В. П. Жукова на проблему внутрішньої форми. З одного боку, під внутрішньою формою він розуміє образ, що виникає внаслідок взаємодії вільного словосполучення з переосмисленою на його основі фраземою. При цьому виявлення внутрішньої форми можливе через аплікацію на цю фразему вільного словосполучення такого ж лексичного складу. Відповідно до цього твердження „внутрішня форма” притаманна лише обмеженому колу мовних одиниць, а саме – фразеологічним єдностям [Жуков 1978, с. 8]. Із іншого боку, В. П. Жуков відзначає, що „внутрішня форма – самостійне (етимологічне) значення,

наявне поряд із актуальним, що є супутнім йому” [Жуков 1978, с. 18]. Як бачимо, тут відбувається сплутування двох підходів до дослідження внутрішньої форми – синхронного й діяхронного, оскільки ставиться знак рівності між внутрішньою формою й еталоном. Внутрішня форма – важливий компонент, що сприяє розумінню фразеологічної одиниці. Незважаючи на різноманітність точок зору на внутрішню форму, більшість дослідників єдині в думці про те, що внутрішня форма додає до семантики фразем смислові та оцінно-стилістичні ознаки.

Внутрішня форма виконує функцію „фіксатора вербальних асоціацій, які несуть собою „буквальні” прочитання ідіоми з вихідним образом для пробудження певного почуття – ставлення до позначуваного під час сприйняття фразем. Мертві внутрішні форми на зразок *мати на увазі, отримати верх, ніякого почуття* – ставлення вже не викликають. Водночас внутрішні форми, що асоціюються з нісенітницями або звуковими подразниками на зразок *ні до ладу ні до прикладу, раз та гаразд* впливають на емоційну сферу, пробуджуючи почуття – ставлення. У сучасних дослідженнях фразеологічних одиниць, виконаних із застосуванням наукових пошуків у руслі когнітивної парадигми, вивчення внутрішньої форми набуває особливої актуальності, оскільки саме вона найбільш безпосередньо зберігає семантичний зв’язок мовної структури з пізнавальною, що стоїть за нею.

В. М. Телія розглядає внутрішню форму в межах мотиваційного макрокомпонента значення. Із одного боку, – внутрішня форма – спосіб організації значення фраземи, що ґрунтується на типовому уявленні; з іншого, – носій образу – „редукованого й типізованого зліпка образу з тією реальною або видуманою ситуацією, яка вписується прямим значенням словосполучення [Телія 1990, с. 41]. Цей образ є не чим іншим, як гештальт-структурою, яка може бути представлена візуально, умоглядно або ж у вигляді звуків. Образна гештальт-структура працює в режимі подібності, що вводиться зі значенням «як нібито», наприклад, розголошувати домашні

таємниці – як нібито *виносити сміття з хати*”. Отже, внутрішня форма – комплекс, який включає в себе не тільки елемент уявлення, а й образ, що виникає під час сприйняття фраземи. Уведений дослідницею термін *геіштальт-структура* позначає явище, яке в традиційному мовознавстві має назву *образність*.

У лінгвістичному аспекті образність вивчається в основному як семантична основа експресивності [Лукьянова 1986, с. 65]. Ця ознака береться до уваги багатьма дослідниками в галузі фразеології. За переконанням Д. М. Шмельова, образність є вирішальним чинником закріплення фраземи в мові, оскільки так знаходить своє відображення тенденція до експресивності мовлення [Шмелёв 1977, с. 291]. Досліджуючи фразеологічний фонд мови, В. М. Мокієнко представляє процес функціонування фраземи як шлях від образного до безобразного. Він також указує на тісний зв'язок образності й експресивності [Мокиєнко 1989, с. 157]. Фразеологічна образність є чітко визначеною лінгвальною суттю, універсальним засобом створення якої є метафора [Гвоздарёв 1977; Солодуб 1990].

Фразеологи відзначають ознаки, які відрізняють фразеологічну метафору від метафори літературної: 1) стандартність, утрата індивідуальності; 2) перехід від фігури мовлення в мовний знак; 3) системний характер; 4) ситуативність, тобто перенесення значення здійснюється за подібністю цілої ситуації. Співвідношення внутрішньої форми й образності в лінгвістичній літературі до теперішнього часу не має однозначного вирішення. Так, наприклад, В. Т. Жуков ототожнює ці два поняття [Жуков 1978, с. 8]. В. М. Телія включає образність до складу внутрішньої форми. На наш погляд, це явища різного порядку: внутрішня форма – системне явище, результат складних мовленнєво-мисленнєвих процесів, який передбачає мовну об'єктивацію тих чи інших психічних форм вираження дійсності, що номінується.

На сторінках лінгвістичної літератури можна часто зустріти термін *метафоризація*, безпосередньо пов'язаний із виникненням нових фразем. На думку Б. О. Ларіна, цей процес є основною "умовою перетворення простого речення в ідіоматичне" [Ларин 1977, с. 105]. Із точки зору В. П. Жукова, метафоризація має цілісний характер, оскільки при ній відбувається семантичне зміщення "всього змінного словосполучення, а не кожного слова окремо" [Жуков 1978, с. 70]. Перехід досліджень фразеосполучень у когнітивний напрям зумовлений усім ходом розвитку наукової думки в сучасній лінгвістиці. Когнітивна лінгвістика дає змогу проаналізувати процеси, які здійснюються під час фразеологізації, тобто утворенні фразеологічних концептів, і позначити механізми співвіднесення мовних і когнітивних аспектів у фразеології.

У лінгвістиці поки що немає однозначної типології сем, що входять у семему. Так, наприклад, В. Г. Гак у складі сем розрізняє архісеми, які є спільними для цілого класу сем, і диференціальні семи, наявні в цій семемі. [Гак 1972;1974]. Д. М. Шмельов поділяє семи на диференційні, інтегральні та категоріальні [Шмельёв 1973]. Й. А. Стернін розрізняє узуальні та okazіональні семи. Крім того, вчений розрізняє системні семи, що входять у структуру семемі і є загальновідомими для всього колективу мовців, та особистісні семи, наявні тільки в індивідуальній мовній компетенції, проте не входять до низки загальновідомих [Стернин 1985, с. 56–58]. З. Д. Попова та Й. А. Стернін під час аналізу семемі з точки зору сем, що її складають, вичленовують основні з них, які детермінують значення, куди входять архісеми й диференціальні семи [Попова; Стернин 1999]. Основні семи достатні для характеристики семемі. Однак, крім них, кожна семема може містити в собі необмежену кількість різноманітних сем, що деталізують ознаки семемі. До них належать: імовірнісні, потенційні, приховані семемі. Імовірнісні семи виявляються в семемі, коли відбувається глибше пізнання нових властивостей предмета або явища. Потенційні семи – додаткові, факультативні, які під час певних уживаннях слів і фразеосполучень можуть

не сприйматися. Отже, семема є ієрархічним цілим, що складається з різнотипних сем.

Як відзначалося вище, семема поділяються на денотативні й конотативні. Сьогодні в поняття конотативності вкладається різний зміст. Одні вчені вважають, що конотація – явище асоціативного плану. Так, наприклад, Г. А. Уфимцева пише: „Що стосується конотативних елементів, то вони не включаються у знакове значення словесних знаків, а породжуються специфічними умовами їхнього використання в мовленнєвих актах” [Уфимцева 1986, с. 96]. Інші дослідники розглядають конотацію як компонент, що входить у структуру значення слова [Азнаурова 1977; Гинзбург 1978]. Є. С. Азнаурова вважає конотацію додатковою частиною значення: „додатковий семантико-стилістичний зміст слова, який виникає на основі постійних асоціативних зв’язків, загальноприйнятих у певному мовному колективі” [Азнаурова 1977, с. 100].

Деякі вчені, визнаючи конотацію частиною семантики слова, розходяться в погляді на її зміст. Так, наприклад, О. В. Кунін включає в конотацію тільки стилістичне забарвлення фразеосполучення. В. І. Говердовський розглядає її як суму „змістових компонентів значення, що фігурують тільки в мовленнєвому акті” [Говердовский 1977, с. 3]. О. В. Загорівська включає в конотацію три компоненти: емотивність, оцінність, стилістичний компонент [Загорівская 1983, с. 48]. В. І. Шаховський – прихильник вузького розуміння конотації. Він вважає, що „конотація – це аспект лексичного значення одиниці, за допомогою якого закодовано виражається емоційний стан мовця і зумовлене ним ставлення до адресата, об’єкта і предмета мовлення, ситуації, в якій здійснюється те чи інше мовленнєве спілкування ” [Шаховський 1983, с. 14]. С. М. Прокоп’єва виділяє три типи конотації: інгерентна фразеологічна конотація, тобто конотація фразеосполучення у власному розумінні слова; адгерентна фразеологічна конотація, що виявляється в реалізації текстотвірних потенцій

фразеологічних одиниць; okazіональна, що передбачає прагматичну пресупозицію [Прокопьева 1980, с. 50]. Дослідження стійких словосполучень на основі семного аналізу дає змогу продемонструвати семантичні процеси, які ведуть до формування фразеологічного значення. Процес актуалізації, погашення або перегрупування сем у семемі, який веде до появи конотативної семемі, що створюється лише у фразеосполученні, виникає як результат здійснення динамічних когнітивних процесів перетворення отриманих знань: від конкретного до абстрактного.

Механізм створення конотації є відображенням у мові когнітивних процесів, які ґрунтуються на знаннях, що лежать у його основі. Щоб такий перехід був можливим і здійснився, як уважає Ю. М. Караулов, потрібно володіти знаннями [Караулов 1987]. Процес становлення фразеосполучення як перехід від D_1D_1 до K_1K_1 – формування конотативних семем внаслідок розвитку денотативних семем. Семний склад семемі D_1 перетворюється шляхом втрати або зміни ієрархії деяких сем. Семема K_1 не має безпосереднього виходу на денотат на основі посилання на образ іншого денотата. Під час використання лексем у статусі K_1 відбувається поєднання образів D_1 і K_1 , причому семема K_1 у цій мові має інше найменування, іншу лексему, яка характеризує її у статусі D_1 [Копыленко, Попова 1978]. Дослідники цілком справедливо вважають, що значення семемі D_1 „ґрунтується на знанні про предмет, явища реальної дійсності, що нею називаються... Особливість і найважливіше місце семемі D_1 у системі семем у тому й полягає, що вона лежить в основі лексичної системи, слугує її фундаментом, здійснюючи прямий зв'язок із образами денотатів у розумовій діяльності людини, замінюючи і маніфестуючи ці образи у процесі породження думки” [Копыленко, Попова 1978]. Денотативна семема позначає предмет або явище безпосередньо через наочно-чуттєвий рівень концепту. Наочно-чуттєве мислення фіксує не тільки окремі образи, вербалізовані словом, а й цілі ситуації. Способом вербалізації денотативних

ситуацій є вільне сполучення денотативних семем D_1D_1 , яке виступає прототипом, основою процесу фразеотворення.

Наприклад, денотативна ситуація, вербалізована словосполученням *сідати (вилазити) на голову/ сісти(вилізти на голову)* $D_1 D_1$, у якій дієслово *сідати* має значення 'підкоряти'. Простежимо розвиток денотативної ситуації *сідати на голову* в конотативну, яка несе в собі головний смисл 'цілком підкоряти кого-небудь собі, своїй волі'. Унаслідок мисленнєвих процесів, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках, відбувається когнітивне метафоричне перенесення виділених ментальних ознак (підкорення й намір виконувати свою волю) на будь-яку іншу дію, пов'язану з необхідністю цілковитої втрати своєї волі. На вербальному рівні цей процес виглядає так. Денотативна ситуація, виражена лексемами D_1D_1 *сідати на голову* означає 'цілком підкоряти кого-небудь собі, своїй волі'. Семема *сідати* має потенційну сему *цілком*, що означає 'всеохоплюваність у прояві дії', яка, актуалізуючись і абстрагуючись від денотативної ситуації, пов'язаної зі здійсненням тиску зверху вниз, розширює своє значення до будь-якої дії, пов'язаної з відмовою від своєї власної волі внаслідок тиску, здійснюваного особою, що знаходиться на вищому щаблі соціальної ієрархії. Результатом такої дії є виникнення усталеного словосполучення K_1K_1 , що зберігає мотивувальну ознаку 'цілковита відмова від своєї власної волі внаслідок здійснюваного тиску'. Із цього прикладу стає очевидним, що процес фразеологізації є абстрагуванням від конкретного образу до реальної ситуації шляхом метафоризації та перегрупування сем.

Сказане вище дає підставу для твердження про те, що процес фразеологізації виявляє основні закономірності розвитку фразеологічного значення, шляхи його утворення, в основі яких лежать моделі, які демонструють загальні принципи семантичної трансформації і представляють утворення фразеосполучень як когнітивний процес.

1.2. Когнітивізм і значення фразеологічної одиниці як частини змістового обсягу концепту

Серед цілої низки перспективних наукових напрямів у сучасному мовознавстві дедалі більшу увагу дослідників привертає когнітивна лінгвістика, яка виразно заявила про себе з середини вісімдесятих років минулого століття. Сам термін *когнітивний* походить від латинського слова *cognitio* – «знання», «пізнання» і свідчить про те, що в центрі її уваги знаходяться пізнавальні (когнітивні) процеси, пов'язані з отриманням, переробкою, зберіганням, упорядкуванням і використанням знання та досвіду людини, її інформації про навколишній світ для раціонального розв'язання найрізноманітніших практичних завдань [Ужченко 2006, с. 147–148; Слухай 2002, с. 464; Серебренников 1988, с. 18 тощо].

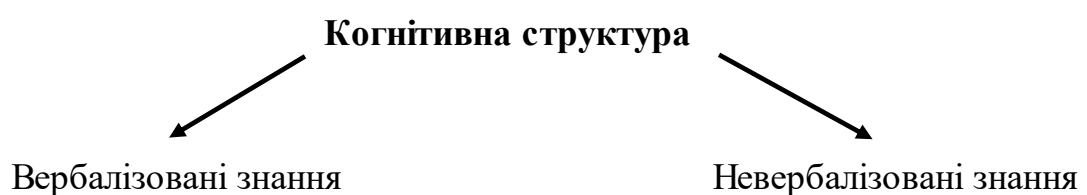
Завданням когнітивної науки (далі – КН) сьогодні є отримання якомога повнішої інформації про світ, а також вивчення «таких найскладніших феноменів буття, як сприйняття світу й відображення сприйнятого в голові людини, будова мозку, пам'ять і організація когнітивних здібностей людини, в тому числі її мовна здатність» [Кубрякова 2004, с. 41].

У зв'язку з тим, що знання й процеси пізнання людини надто складні, щоб забезпечити їх глибоке та різнобічне висвітлення у межах однієї галузі, когнітивна наука виникла як міждисциплінарна, покликана об'єднати зусилля спеціалістів у різних галузях знання: психологів, лінгвістів, філософів і логіків, спеціалістів зі штучного інтелекту й теорії інформації, з організації баз знань у комп'ютерах і математичного моделювання. Однак із самого початку її виникнення особливу роль дослідники відводили саме психології й лінгвістиці через особливе місце, яке займає психіка, свідомість і мова в мовленнєво-мисленнєвій діяльності людини. Із розвитком когнітивної науки все більшого визнання набуває значення мови для всіх процесів опрацювання знання, для його передавання від одного покоління до іншого, для збільшення й накопичення досвіду з пізнання світу та його

адекватної репрезентації. Причиною такого стану справ, як цілком справедливо зазначає Г. Харман, є те, що «мова відображає пізнання, виступаючи основним засобом вираження думки, так що вивчення мови – це й одночасне вивчення пізнання. Можливо також, що мова діє певним чином на пізнання, бо впливає на те, які є в неї або в нього поняття і які думки прийдуть їй або йому в голову» [Harman 1988, с.259].

Зауважимо, що термін *когніція* (англ. *cognition*) не має однозначного перекладу українською мовою, оскільки він за своїм змістом відрізняється від найближчого йому україномовного терміна *пізнання*. О. С. Кубрякова, зокрема, підкреслює, що англійський іменник *cognition* є віддієсловним і може називати як процес набування знань – пізнання, так і його результат – саме знання [Кубрякова 1994, с. 35]. Тому в сучасній лінгвістичній літературі термін *когніція* використовується для сукупного позначення процесу набування знання, тобто пізнання і його результату, а отже – знання. Поняття *когнітивна структура* при цьому розглядається як схема репрезентації знання, що складається з вербалізованих і невербалізованих знань [Иванова 2002, с. 10].

Рисунок А

Як відомо, когнітивна лінгвістика розглядає значення як наявність різновидів знання й досвіду, зафіксованого в мові, що відображає сукупність діяльності людини. Когнітивісти відмовляються від вузького розуміння значення як сукупності основних і найсуттєвіших рис означуваного, необхідного для його ідентифікації. Значення включає в себе весь комплекс знань про означуване, і в тому числі потенційні та асоціативні ознаки. Крім того, в когнітивній лінгвістиці допускається неможливість строгого поділу, тобто лінії розмежування між мовною та енциклопедичною інформацією,

щоб можна було впевнено сказати, що визначення, з одного боку межі належить семантиці, а з іншого, – граматиці [Langacker 1988]. У цій інтерпретації когнітивної семантики значення тісно пов'язане зі знанням.

Другою важливою рисою когнітивної семантики є опора на речовинний, тілесний досвід спілкування людини зі світом, спроба встановити значимість і конкретний характер найпростішої категоризації того, з ким і чим вступає у контакт людина під час сприйняття нею світу, і як відбувається структурування її сприйняття у найпростіших різновидах її діяльності.

Третьою не менш важливою рисою когнітивної семантики є висунення в ній цілої низки понять, які відповідають на запитання про прийоми або способи цієї структурації, про те, як здійснює мисленнєву діяльність людина, і яке місце в ній відведено мові. Множинність цих понять пояснюється як об'єктивною складністю свідомості людини, так і тим, що когнітивна семантика, як і когнітивна лінгвістика загалом, представлена багатьма різними теоріями.

І нарешті, четвертою рисою когнітивної семантики є її намагання через детальний опис мовних форм запропонувати свій особливий спосіб «розміщення» в них знань людини й розуміння того, як працює її розум [Кубрякова 1999].

Основна відмінність когнітивної семантики від традиційної полягає в тому, що під час застосування когнітивного підходу лінгвісти намагаються пояснити мовні явища за допомогою звернення до інших когнітивних систем у той час, як у традиційній семантиці не ставиться завдання зрозуміти глибинну природу мови, включаючи й пояснення самої картини світу, її природи, складу, особливостей функціонування в різних сферах комунікації. Оскільки основний постулат когнітивної науки передбачає моделювання свідомості людини, то в межах і перспективах когнітивного підходу

лінгвістика значною мірою набуває «пояснювальної сили» на підставі того, що когнітивні моделі як продукти пізнання є специфічними утвореннями, на основі яких людина впорядковує і знаходить необхідну інформацію, сприймає чи реагує на неї [Болдырев 2000, с. 49; Yereyeva 1996, с. 114; Fausonnier 2002, с. 102]. Когнітивні (ментальні) моделі відтворюють реальний світ у свідомості, пояснюють форми й функції мови [Кочерган 2003, с. 8; Падучева 2004, с. 157; Дикарева 2000, с. 204; Кобрин 2004, с. 66]. У центрі уваги когнітивної лінгвістики сьогодні є твердження про те, що моделювання мови знаходиться в тісному зв'язку з моделюванням свідомості.

Моделі такої репрезентації в когнітивній лінгвістиці утворюються не тільки на основі буквального змісту певного тексту, а й на базі розгляду вербального компонента й дотекстового знання інтерпретатора у їхній взаємодії один із одним і з широким вербальним і невербальним контекстом, що включає ментальні (особисті, ситуаційні та культурологічні) компоненти. При цьому на перше місце когнітивна лінгвістика висуває вербалізоване знання, притаманне конкретним формам взаємодії комунікантів.

Узагальнюючи інформацію, яку вкладає сьогоднішня наука в термін *когнітивізм*, В. А. Маслова виділяє такі шість основних напрямів досліджень: 1) програму досліджень «розумового механізму» людини; 2) вивчення переробки інформації, що надходить до людини різними каналами; 3) побудова ментальних моделей світу; 4) упорядкування систем, що забезпечують різноманітні когнітивні аспекти; 5) розуміння й формування людиною та комп'ютерною програмою думок, викладених природною мовою; створення моделі комп'ютерної програми, здатної розуміти й продукувати текст; 6) широкий спектр психічних процесів, що обслуговують ментальні акти [Маслова 2004, с. 8].

Сучасна лінгвістика все більше висуває на порядок денний розгляд питань про ті форми репрезентації, які так чи інакше пов'язані з мовою. У

зарубіжній лінгвістиці останніх років під впливом когнітивного підходу до вивчення мови проблема мовних знань набуває дедалі більшого значення. Якщо тривалий час увага дослідників була зосереджена на вивченні зовнішніх проявів мови, то нині в когнітивній лінгвістиці ставляться завдання безпосередньо зайнятися висвітленням її властивостей усередині мозку, щоб відповісти на такі основні для неї запитання: якими є структури ментальних уявлень мовного знання, як вони конкретно використовуються і як засвоюються. Тому в когнітивному підході до вивчення мовних фактів, процесів і явищ акцент робиться перш за все на їхньому зв'язку з внутрішньою, ментальною діяльністю свідомості людини та на його когнітивній репрезентації. Описати мовне явище з когнітивної точки зору означає охарактеризувати його роль у безперервних процесах пізнання навколишнього світу, у фіксації в нашій свідомості структур знання й досвіду, в актах сприйняття й осмислення всього того, з чим вступає в контакт людина. При цьому підході сферою досліджень є когніція – індивідуальний і одночасно колективний феномен, що охоплює знання й мислення в мовному втіленні [Полюжин 2001, с. 7–8; Кубрякова 2004, с. 519; Nuys 1992, с. 12]. Ось чому когніція й когнітивізм тісно пов'язані з лінгвістикою.

Прийняття терміна *когніція* як ключового часто призводить до звинувачення в переспівах у нових термінах давно відомих істин на тій підставі, що когніція, пізнання, розум, інтелект були предметом розмірковувань із давніх часів. Якщо глибоко проаналізувати цю проблему, то виявляється, що когнітивна наука звернулася до розв'язання тих важливих проблем, які завжди хвилювали логіків, філософів, соціологів, лінгвістів і психологів. Вона намагається свідомо підійти, об'єднуючи наявні зусилля різноманітних наук, одночасно напрацьовуючи при цьому як свої підходи до вирішення назрілих проблем, так і критично переглядаючи відомості, які накопичилися з цього приводу у світлі найновіших досягнень раніше невідомих наук. Когнітивізм як нова парадигма наукового знання пропонує

нову систему поглядів, яка аж ніяк не є простою сумою певних уявлень і тим більше не повторює традиційних трактувань своїх ключових понять [Кубрякова 2000, с. 6–17].

Звернення основної уваги на когніцію людини зумовлено ще й тим, що предметом спостереження дослідника є не просто навколишня дійсність, а її ментальна репрезентація (внутрішні уявлення, моделі, символи, стратегії людини, що мотивують її дії на основі набутих нею знань). Інакше кажучи, когнітивний світ людини вивчається на основі даних поведінки й діяльності, що відбувається з активною участю мови, яка утворює мовленнєво-мисленнєву основу будь-якої діяльності людини. Із розвитком когнітивної науки все більшого визнання набуває думка про особливе значення мови для всіх операцій із інформацією, знаннями й накопиченням досвіду в пізнанні світу та передавання його від одного покоління до іншого. Когнітологія ставить собі за мету простежити за тим, як здійснюються процеси сприйняття, категоризації, класифікації та осмислення світу, як відбувається накопичення знань, які системи забезпечують різновиди діяльності з інформацією [Болдырев 2000, с. 8]. Дуже влучну думку з цього приводу висловлює Г. Г. Гадамер, який вважає, що все пізнаване неодмінно проявляється у слові, причому будь-які знання, розуміння, традиції, перекази замикаються на мові й розглядаються циклічно. Мислення є експлікацією слова [Гадамер 1988, с. 497]. У цьому зв'язку необхідно зрозуміти, як надходить інформація в мозок, що відображає досвід соціуму, як відбувається її переробка, кодування й вербалізація.

Р. Джекендофф розрізняє два світи: реальний і уявлюваний свідомістю, пов'язаною з мовою; саме в мові вербалізується інформація, що має ментальну репрезентацію [Jackendoff 1983, с. 10]. Крім того, він розглядає мовне значення як мисленнєво кодовану інформаційну структуру. «...Інформація, яку мовці можуть повідомити, повинна мати справу з їхнім конструюванням світу, де конструювання є наслідком взаємодії між

сигналом і засобами, здатними його внутрішньо представити» [Jackendoff 1988, с. 83].

Хоч одні вчені при цьому підкреслюють принципову відмінність пізнання наукового як такого, що передбачає пошук об'єктивної істини, а інші – прагматично орієнтованого і спрямованого на прийняття адекватного рішення в цій чи іншій ситуації з позиції здорового глузду, ми, однак, вважаємо, що когніція охоплює будь-які способи досягнення розумом світу, започатковані з першим усвідомленням контактів людини з середовищем її проживання. Оскільки поведінка людини адаптивна, когніція є постійним формуванням відомостей про світ як процес, що постійно видозмінюється. Такої самої думки дотримується і Ж. Фоконьє, для якого когніція – це діяльність, що проходить неусвідомлено і спрямована на пристосування людини до середовища, в якому вона проживає [Fauconnier 1999, с. 125]. І справді, у когнітологів найважливішим є розуміння того, як ми розглядаємо світ, як сприймаємо ті чи інші ситуації в повсякденному житті. Це з особливою силою проявляється у вивченні процесів концептуалізації та категоризації світу, тобто в тій сфері діяльності людини, в якій когнітивна семантика домоглася найвідчутніших результатів. Для когнітологів важливішими є результати повсякденного світосприйняття, ніж результати наукового пізнання. Їх теорія є, в першу чергу, когнітивною теорією повсякденного життя, і тому багато концептів свідомості, які в ньому формуються, мають надзвичайно важливе значення [Anderson 1996]. Уся суть системи цих концептів ґрунтується на формуванні певних уявлень про світ і є результатом взаємодії трьох рівнів психічного відображення: чуттєвого сприйняття, формування уявлень, мовленнєво-мисленнєвих процесів. Ось чому *про когнітивістику нині говорять як про науку, що вивчає загальні принципи, які керують ментальними процесами*. Найважливішим для когнітологів нині є встановлення того, як співвіднесено у природній мові знання (сприйняття) світу з мовними категоріями, класами слів, а, отже, й те, як найкраще досліджувати цю кореляцію та який метод аналізу є

оптимальним для досягнення поставленої мети. Як відомо, знання, що набуваються людиною внаслідок отримання нею безпосереднього досвіду, проходять через її свідомість і «у яких би іпостасях нам не доводилося вивчати мову в майбутньому, найбільшою цінністю залишаються для нас саме емпіричні відомості про мови взагалі й окремо взятую мову, а, отже, і завдання, що стосуються напрацювання адекватних засобів і способів її опису» [Кубрякова 2004 б, с. 13].

Мова не тільки опосередковує передавання й приймання інформації, знань і повідомлень, а й обробляє отриману ззовні індивідом інформацію, тобто вибудовує специфічні мовні фрейми. Саме таким шляхом вона створює можливості впорядкування й систематизації в пам'яті різноманітних знань для побудови характерної для кожної етнокультурної спільноти мовної картини світу. *Мета когнітивної лінгвістики якраз і полягає тому, щоб зрозуміти, як здійснюються процеси сприйняття, категоризації, класифікації та осмислення світу, а також, як відбувається накопичення знань, які системи забезпечують можливість проведення різноманітних операцій із інформацією.*

Інший важливий напрям у розвитку когнітивної науки – перенесення основної уваги з вивчення мислення на вивчення свідомості як такого складника інфраструктури мозку, в якому зосереджений весь ментальний досвід, засвоєний людиною за час її життя, що відображає накопичені нею враження, відчуття, уявлення й образи у вигляді смислів, пов'язаних із мовою. Цей напрям є тільки частиною вивчення свідомості точно так, як дослідження мислення – виявлення тільки частини ментальних процесів, які відбуваються в свідомості. Тому перед когнітологами сьогодні виникають завдання зосередити наукові пошуки у знаходженні ледь помітних відмінностей між когнітивно усвідомлюваним і неусвідомлюваним, необхідність спеціального аналізу такого складника свідомості, як емоції та інтенції, однак, звичайно, головне – зв'язок свідомості з концептуально

засвоєною реальністю і природою концептів, які характеризують свідомість. Звідси й виникнення посиленого інтересу до процесів концептуалізації та категоризації світу, що привело, врешті-решт, до протиставлення концептуалістів і когнітологів, які вивчають різні аспекти ментальної діяльності та мовної свідомості.

Зазначені процеси здійснили помітний вплив і на саму лінгвістику, в якій відбулася зміна ціннісних орієнтацій, а також намітилося намагання вивчити ментальну діяльність і соціально важливі дії людини, остаточною підсумком чого стала її гуманізація. Як відомо, людина з давніх-давен не тільки позначала світ, а й описувала його. Саме в таких описах і народжувалися нові концепти.

Нині все частіше висловлюються твердження про те, що тільки мова забезпечує найприродніший і найлегший доступ до свідомості та розумових процесів, оскільки ми дізнаємося про структури свідомості тільки завдяки мові, яка дає змогу повідомити про ці структури й описати їх будь-якою природною мовою [Кубрякова 1997, с.21]. Інструментами такого доступу в когнітивній лінгвістиці стали оперативні одиниці пам'яті – фрейми (стереотипні ситуації, сценарії), концепти (сукупність смислів, схоплених словом), гештальти (цілісні та поняттєві образи фрагментів світу) і т. ін.

Когнітивна лінгвістика ґрунтується на положенні про те, що поведінка та діяльність людини визначаються значною мірою її знаннями, а мовна поведінка – мовними знаннями. Необхідність їх вивчення зумовлена трьома головними проблемами, що стоять перед когнітивною лінгвістикою: природа мовного знання, його засвоєння та використання. Тому когнітивні дослідження сьогодні проводяться в таких основних напрямках: 1) дослідження видів і типів знань, представлених у різних мовних знаках, та механізм добування знань зі знаків, тобто правил інтерпретації; 2) умови виникнення й розвитку знаків та закономірності, що регулюють їх

функціонування; 3) співвідношення мовних знаків і відображених у них культурних реалій.

Предметом вивчення когнітивної лінгвістики є перш за все когнітивна семантика, оскільки зміст знака тісно пов'язаний із пізнавальною діяльністю людини. У структурі знань, які стоять за мовним вираженням, певною мірою відображається спосіб номінації. Тому важливе місце в когнітивних дослідженнях відводиться мовній номінації – розділу мовознавства, що вивчає принципи й механізми називання ідей та уявлень, наявних у людини. Мотивація під час називання виявляє погляд носіїв мови на той чи інший фрагмент світу, що, у свою чергу, уможливорює розуміння специфіки світобачення конкретного народу. Сказане особливо рельєфно проявляється, як буде показано нижче, у фразеологічній номінації [Полюжин, Венжинович 2007].

Проводячи чітке розмежування між концептом і мовним значенням, багато дослідників цілком справедливо вважають, що концепт ширший від мовного значення. З. Д. Попова й Й. О. Стернін, зокрема, вважають, що основою концепту є чуттєвий образ, а значення слова – сукупність семантичних компонентів-сем. Уся сукупність сем у семантичному аналізі не може представити зміст концептів повністю, оскільки світ думок ніколи не знаходить повного вираження у мовній системі. «Концепт – одиниця концептосфери, значення – одиниця семантичної системи, семантичного простору мови. Значення своїми системними семами передає певні ознаки, що утворюють концепт, проте є завжди лише частиною смислового змісту концепту» [Попова, Стернін, 2001, с. 59].

Основними змістовими ознаками концепту є: 1) по-перше, концепт – це ментальне (сміслове) утворення, що нагромаджує в собі набуті колективним суб'єктом знання про навколишню реальність; по-друге, він є багатовимірним утворенням, пучком смислів, зміст яких не може бути однаково представлений у свідомості різних представників лінгвокультурної

спільноти; по-третє, як картина світу, відображена в колективній свідомості певної лінгвокультурної спільноти, концепти несуть у собі віддзеркалення тієї соціокультурної системи, в межах якої вони сформувалися; по-четверте, концепти – сукупні уявлення оцінного типу, що включають предметно-образну, логічну й емоційну поведінку носіїв тієї чи іншої мови.

За змістом концепти поділяються на: 1) зображення (мисленнєва картинка) – *яблуко, груша, червоний, спека, холод* і т. ін.; 2) поняття – концепт, що складається з найзагальніших, суттєвих ознак предмета або явища, результат раціонального відображення й осмислення, наприклад, квадрат – прямокутник із рівними сторонами; 3) схема – концепт, представлений певною узагальненою просторово-графічною або контурною схемою: схематичний образ людини, дерева і т. ін.; 4) фрейм – багатокомпонентний концепт, який розглядається в цілісності його складників, об'ємне уявлення, певна сукупність: *магазин, стадіон, лікарня* і т. ін.; 5) сценарій – послідовність епізодів у часі: *відвідання ресторану, подорож в інше місто, бійка, з'ясування стосунків*; б) гештальт – комплексна, цілісна функціональна структура, що впорядковує різноманітність окремих явищ у свідомості: *школа, любов, ненависть* і т. ін.

Говорячи про зображення, тобто про мисленнєву картинку, насамперед зауважимо, що для передавання змісту концепту, пов'язаного зі стійким чуттєвим образом, достатньо значення окремого слова, яке активізує певний образ: *будинок, вулиця, місто, дерево* і т. ін. Ми, наприклад, знаємо про наявність відмінностей між дубом і ялиною не через уявлення їх як сукупності різних ознак, а, напевно, тому, що їх наочно розрізняємо і що концепти цих дерев мають перш за все образну репрезентацію. Однак у міру ускладнення смислів, що виражаються, виникає необхідність в активізації додаткових концептів (знань) і використання цілих словосполучень і навіть речень, наприклад: *високий будинок, широка вулиця, гарне місто, молоде дерево*. Абстрактні концепти часто вимагають розгорнутих описів – наукових

або словникових дефініцій тощо. Часто один і той самий концепт (смысл) може бути переданий за допомогою різних мовних засобів, наприклад, концепт «володіння» – *у мене є машина; я зареєстрував на себе машину; мені подарували машину.*

Коли концепт того чи іншого об'єкта активізується в нашій свідомості у процесі мисленнєвої або мовленнєвої діяльності, ми, оперуючи ним як одиницею знання, починаємо виділяти його конкретні характеристики, які інколи через усталені традиції називають компонентами або концептуальними ознаками. Ці ознаки відображають у нашій свідомості об'єктивні й суб'єктивні характеристики предметів і явищ та розрізняються за ступенем абстрактності. Ядро концепту складають конкретно-образні характеристики, що є результатом чуттєвого сприйняття світу, його повсякденного пізнання. Абстрактні ознаки відображають спеціальні знання про об'єкти, отримані внаслідок теоретичного наукового пізнання. Взаєморозміщення цих ознак не виявляє строгої послідовності та має індивідуальний характер, оскільки залежить від умов формування в кожній окремої людини. Відповідно в концепті немає жорсткої структури. Його зміст постійно насичується, а обсяг збільшується за рахунок нових концептуальних характеристик. Специфіка знання людини полягає саме в тому, що воно постійно змінюється, збагачується, відображаючи весь час нові відомості про навколишній світ і всі зміни, що в ньому відбуваються. Звідси стає очевидним той факт, що форма нашої свідомості є достатньо гнучкою й рухливою. Зміст концепту піддається певній стандартизації на загальнонаціональному або колективному (груповому) рівнях. Відповідно, у структурі концепту виділяють загальнонаціональний (етнічний) компонент, а також групові (що належать певній соціальній, віковій, гендерній та ін. групам), регіональні або локалізовані (що відображають специфіку того чи іншого регіону) й індивідуальні компоненти. Індивідуальними компонентами, у свою чергу, називають ті характеристики, які вкладає в той чи інший концепт кожна окрема людина. Вони, звичайно, виявляються за

допомогою запитань на зразок: «Що ви маєте на увазі під...?». Наявність індивідуальних ознак у змісті концепту зумовлює постійне прагнення до їх вербалізації та пояснює різноманітні мовні (й зокрема художні) засоби його вербалізації. За допомогою мовленнєвої репрезентації ці індивідуальні концептуальні ознаки стають доступними для інших людей та фіксуються колективною свідомістю.

Концептуальні характеристики виявляються через значення мовних одиниць, що репрезентують той чи інший концепт, їх словникові тлумачення й контексти. *Метою такого концептуального аналізу є знаходження смислів, що передаються окремими словами, словосполученнями, фразеологізмами, типовими пропозиціями і їх реалізаціями у вигляді конкретних висловлень, а також окремими текстами і навіть цілими творами.* Зіставлення всіх доступних засобів репрезентації концепту в системі мови й мовлення дає змогу виявити основний зміст концепту, а також принципи організації мовного матеріалу, оскільки в основі формування значень і мовних категорій окремих мовних одиниць та їх класифікацій лежать певні концепти.

Усі ці мовні засоби у своїй сукупності дають лише узагальнене уявлення про зміст концепту у свідомості носіїв конкретної мови. Однак це завжди буде лише частиною концепту, бо ні один концепт не може бути виражений у мовленні повністю, адже пізнання індивідуальне такою мірою, як і формування самого концепту. Індивідуальні й засоби репрезентації концепту в мовленні, вони настільки численні, що зафіксувати й проаналізувати їх у повному обсязі практично неможливо.

Як ментальна репрезентація того, що детермінує характер зв'язку між предметами і критерії їх категоризації, концепти є структурами представлення ідеальної сутності знань. Це, перш за все, будь-яка дискретна змістова одиниця когнітивної свідомості, що відображає предмет реального або ідеального світу і зберігається в національній пам'яті носіїв мови у вигляді пізнаного. За словами М. В. Нікітіна, « у випадку концептуальних

структур ми маємо справу ... з концептами як дискретними одиницями свідомості, що вже склалися, та їхньою внутрішньою будовою» [Никитин 2001, с. 16].

Зміст концепту включає відомості про об'єкти і їх властивості, про те, що людина знає, думає, передбачає, уявляє про об'єкти і явища в навколишньому світі. На відміну від поняття, яке відображає найбільш загальні, суттєві, логічно конструйовані ознаки предмета чи явища, концепт може відображати одну або декілька не обов'язково істотних ознак об'єкта чи явища.

У лінгвістичній літературі нині намітилася явна тенденція до зближення термінів «концепт» і «поняття», оскільки вони часто трактуються як синоніми, що здатні замінювати один одного, наприклад, «концепт – це не хаотичне нагромадження смислів, а цілісне поняття, яке має логічну структуру» [Попова, Стернин 2000, с. 73]. Водночас простежується і намагання розмежувати дефініції цих термінів на базі аналогії протиставлення поняття смислу. При цьому поняття співвідноситься зі значенням, а концепт як осередок певної культури, є смислом мовного знака, виявленого в її контексті. Звідси випливає, що основа поняття логічна й раціональна, а основа концепту сублогічна. Принагідно зауважимо, що термін «концепт» не тільки несе в собі інформацію про певний фрагмент знання, як це характерно і для поняття, а й – що дуже важливо – про сферу свого вживання. Тому концепт у змістовому плані ширший від поняття, оскільки він відображає не тільки суттєві, а й будь-які інші ознаки об'єкта, у той час як поняття завжди пов'язане з репрезентацією набору необхідних і достатніх логічних ознак для його ідентифікації.

Досить поширеною є нині думка про те, що концепти розглядаються не тільки у вигляді когнітивних процесів, а й як основний зміст тих чи інших семем (слів у плані змісту). І саме через аналіз семем ми отримуємо доступ до сфери ідеального: в мові «уловлюємо концепти». «Мета семантики –

виявити структуру думки, приховану за зовнішньою формою мови» [Вежицкая 1983, с. 225].

Використовуючи досягнення компонентного аналізу, який дає змогу бачити семний склад плану змісту слова за набором сем, що виявляються у лексикографічному тлумаченні слова, сучасні когнітологи вивчають його концептуальні (когнітивні) параметри. Для того, щоб виявити, який концептуальний зміст містить у собі лексична одиниця, необхідно звернутися перш за все до словникового тлумачення. На думку Г. А. Уфимцевої, воно розкриває «логіко-предметний зміст» слова, під який, як вона відзначає, «потрібно підводити як відображений у свідомості образ (уявлення, поняття) предмета, речі, так і відношення цих речей, предметів у реальному світі та як вони знаходять своє відображення в логіко-семантичних відношеннях, що однаковою мірою констатують лексичне значення повнозначних слів» [Уфимцева 1986, с. 17–18]. Із цього можна зробити висновок про те, що в самому слові, у його вербальній дефініції фіксуються результати когнітивних зусиль розуму людини. Значення слова при цьому може дати лише загальне уявлення про зміст концепту, що виражається, окреслити відомі межі представлення його окремих характеристик цим словом. Адже якщо лексичне значення було б еквівалентним концепту, то і значення слів у різних мовах повинні були б збігатися, а це далеко не так. Мовні засоби своїми значеннями передають тільки частину концепту, що можна легко довести наявністю синонімів, різних дефініцій, визначень і текстових описів одного і того ж концепту.

У цьому напрямі наукових досліджень широку перспективу відкриває концептуальний і лінгвокультурологічний аналіз фразеологічних одиниць, які дають змогу, як цілком справедливо вважає О. О. Селіванова, простежити «відбитки культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, забобонів під кутом зору етносвідомості, смислопороджувальними механізмами якої є не лише мислення, а й відчуття, почуття, образи, інтуїція,

трансценденція в новому ракурсі мотиваційних процесів» [Селіванова 2004, с. 8]. Фраземи «виконують не стільки номінативну функцію, скільки експресивно-оцінну, прагматичну, когнітивну, коли вербалізуються елементи матеріальної й духовної культури...» [Мельник 2001, с. 1]. У глибинних зв'язках стійких словесних комплексів закодовані цінні повідомлення про матеріальний і духовний світ конкретної країни, про її історію, географію, клімат, психологічний стереотип народу, спосіб життя на різних етапах його розвитку і т. ін. При цьому раціональний, логіко-інформативний зміст фразеологічних одиниць, утілений у денотативно-сигніфікативних компонентах семантики знаходиться в тісному зв'язку з емотивно-оцінними, образно-експресивними стилістичними й культурно-національними чинниками. Оскільки елементи культури беруть свій початок із денотації, що лежить в образній основі фразеологічної одиниці, перед дослідниками сучасних лінгвістичних парадигм особливою актуальністю відзначаються проблеми, які випливають із комплексної репрезентації етнічної картини світу, утвореної з урахуванням національно-культурної специфіки сприйняття світу, характерного саме для цього народу [Полюжин 2005, с. 9–10].

Глибокий і різнобічний аналіз образної основи фразеологічних одиниць у системі фразеологічних полів як у межах однієї, так і багатьох мов, є найважливішим способом реконструкції різних фрагментів етнічної картини світу, специфічних для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти. Він проявляється як результат згортання великого за обсягом концепту у фразеологічне словосполучення, в якому можна не тільки простежити, а й розшифрувати етнокультурну інформацію. Теоретичним підґрунтям такого підходу є погляд на фразеологічну одиницю як на один із способів реконструкції концептуальної картини світу взагалі та її етнічної конкретизації зокрема. Саме такий підхід до виявлення концептуального змісту фразеологічних одиниць покладений в основу цього монографічного дослідження.

1.3. Співвідношення концептуальних і мовних репрезентацій у когнітивній семантиці

Однією з основних проблем когнітивної лінгвістики нині є вивчення широкого кола питань, що стосуються концептуальних і мовних репрезентацій. Як відомо, в когнітивній лінгвістиці склалася думка про те, що мова оптимальним чином кодує знання, а її форми розглядаються як похідні концептуалізації світу свідомістю людини [Кубрякова 2004, с. 52]. Виходячи з того безперечного факту, що мовна свідомість осмислює суттєві ознаки, які стають основою номінації, робиться висновок про те, що мова впливає на особливості бачення світу її носіїв. Опановуючи мову, індивід засвоює і принципи концептуалізації світу, характерні для його культури. Звідси робиться небезпідставний висновок про те, що людина має внутрішню репрезентацію концептуального знання.

Знання про реальний світ представлені у вигляді репрезентацій. Однак до сьогодні не склалося одностайної думки щодо базового поняття репрезентації, окрім розуміння того, «в наших головах є щось (у будь-якій формі) для того, щоб здійснити певну дію (поведінку)» [Pederson 1997, с. 1]. Класичні когнітивні теорії розглядають репрезентації як віртуальні об'єкти будь-якого типу, що керуються процедурами й правилами, які певним чином відображені в мозку людини.

У найзагальнішому вигляді можна виділити два типи репрезентацій: мовні та концептуальні. Перші (мовні) є структурами знань у мові і представляють концепти як немовні вираження. Концептуальні репрезентації є когнітивними структурами, які картографують і зберігають досвід у свідомості або пам'яті людини у вигляді певних структур. На нашу думку, це концепти, організовані у вигляді схем, що складають концептосферу культури. Лінгвістичні (вербальні) й невербальні репрезентації представляють концепти через мовні та немовні вираження.

Ознайомлення з сучасними дослідженнями, виконаними в межах когнітивної лінгвістики, дає підставу для виділення декількох точок зору на характер співвідношення концептуальних і мовних репрезентацій. При цьому зауважимо, що безпосереднього доступу до дослідження концептуалізації не існує. Вона може проявлятися опосередковано через «структурні принципи різних типів систем у поведінці людини» [Pederson 1997, с.2]. Це й привело до досить поширеної думки про те, що такий доступ можна отримати через мову, оскільки прийнято вважати, що лінгвістичні та інші семіотичні типи поведінки експліцитно керують і передають концептуальну інформацію.

Один із таких поглядів не робить різниці між семантикою і концептуальними репрезентаціями, ототожнюючи їх структури. Так, наприклад, для Р. Джекендоффа «терміни *семантична структура* і *концептуальна структура* означають один рівень репрезентації» [Jackedoff 1993, с. 95]. Допускаючи існування «єдиного рівня ментальних репрезентацій під назвою *концептуальна структура*, у якій поєднується лінгвістична, сенсорна й моторна інформація», Р. Джекендофф висуває теорію, відповідно до якої «семантичні структури можуть бути просто підсистемою концептуальних структур – тобто тих, які отримали вербальне вираження» [там само, с. 17–19].

Близькою до цієї точки зору є й погляди інших дослідників. Так, зокрема, Р. Ленекер писав, що когнітивна лінгвістика «прирівнює значення до концептуалізації» [Langacker 1987, с. 5]. Інша група вчених дотримується протилежного погляду, стверджуючи, що концептуальні й мовні репрезентації за своєю природою не можуть збігатися, оскільки це одиниці різних явищ і рівнів [Land 1991]. Серед представників третьої групи когнітивістів широко розповсюджена думка про тісний взаємозв'язок концептуальних і мовних репрезентацій. Особливої уваги в цьому зв'язку заслуговує підхід Р. Томліна, який відштовхується не від мови (лінгвістичних репрезентацій), а від концептуальних репрезентацій і способів їх

картографування в лінгвістичні [Tomlin 1997]. Дослідження цього кола проблем вимагає подальшого розвитку теорії або моделі концептуалізації, незалежних від мови. Є ще й четверте, досить переконливе уявлення про співвідношення мовних і концептуальних репрезентацій. Лінгвістичний та концептуальний розвиток на всіх його етапах – це не просто паралельні, а й тісно переплетені процеси [Werth 1997, с. 84].

Як правило, когнітологи припускають наявність певної проміжної структури, особливої одиниці зображення знань у мозку людини, під якою мають на увазі пропозиційні структури, що встановлювали зв'язки між різними когнітивними системами та їх мовним вираженням. На думку Р. Фаулера, такою проміжною ланкою є структури, організовані навколо певних формальних логічних відношень на зразок протиставлення, додатковості, включення, еквівалентності. Ці структури зберігаються в ментальному лексиконі, який є репрезентацією досвіду й цінностей, закодованих мовою як високоефективною формою кодування [Fowler 1991, с. 54]. Відповідно до ще однієї теорії саме внутрішній лексикон і виступає посередником у вербалізації картини світу (за іншою термінологією *ментальний лексикон, словесна пам'ять, інформаційний тезаурус людини*), відображає знання про слова та їх еквіваленти, про структури представлення енциклопедичного знання. Оскільки ні внутрішній лексикон, ні картина світу не є доступними для прямого спостереження, то інструментом, який дає змогу виявити специфічні риси внутрішнього лексикону, є асоціативний експеримент [Берестнев 2001, с. 201].

Із викладеного вище стає очевидним той факт, що відношення між концептуальними й мовними репрезентаціями ізоморфні та мають значну зону перетину. Мовні репрезентації розкривають ті уявлення про концепти, які є результатом концептуалізації та склалися в тій чи іншій культурі. Механізм зв'язку між мовними й немовними репрезентаціями опосередкований сприйняттям у найширшому розумінні, організація якого за

допомогою схеми сприяє перетворенню набутого досвіду в концептуальні репрезентації, які, у свою чергу, набувають мовної або екстралінгвальної репрезентації. Таким когнітивним конструктом виступає сприйняття, оскільки саме воно у вигляді думки охоплює як вербальні, так і невербальні аспекти пізнання.

1. 4. Підходи до визначення концептів та їх класифікація

Питання про співвідношення когнітивних і мовних структур безпосередньо пов'язане з адекватним розумінням основної категорії когнітивної лінгвістики – концепту. Поняття *концепт* прийшло з філософії та логіки, і за останні роки воно переживає період актуалізації та переосмислення [Голоборотько 2003; Краснобаєва-Чорна 2006]. Різні його визначення зумовлені тим, що для концепту характерна складна багатовекторна структура, яка включає, окрім понятійної основи, ще й соціо-психо-культурну його частину. Остання не стільки мисленнєво сприймається носіями мови, скільки переживається ними, включає асоціації, емоції, оцінки, національні образи й конотації, властиві тій чи іншій культурі. Тут важливо наголосити на тому, що концепт виникає не безпосередньо зі значення слова, а будучи явищем того ж порядку, розглядається дещо в іншій системі зв'язків: значення – в системі мови, концепт – у системі логічних відношень і форм, що досліджуються у мовознавстві і в логіці. Він є носієм тих знань інформативного характеру, що безпосередньо впливають із особистого і групового, соціально і національно зумовленого досвіду кожного носія тієї чи іншої мови.

Концепти, на думку Д. С. Лихачова, виникають у свідомості як відгук на мовний досвід загалом, як певні підстановки значень, «замінники», певні «потенції значень, які полегшують спілкування й тісно пов'язані з людиною і її національним, культурним, професійним, віковим та іншим досвідом» [Лихачев 1997, с. 287]. Класифіковані за своїми носіями, концепти утворюють індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, національні,

цивілізаційні, загальнолюдські концептосфери, що, за словами дослідника, є сукупністю потенцій (можливості додумування, «дофантазування») у словниковому запасі як окремого слова, так і всієї мови [там само]. Із точки зору тематики, концепти утворюють, наприклад, емоційну, освітню, текстову та інші концептосфери. Наявність вербалізованих концептів у тій чи іншій мові породила дискусію про їхній кількісний склад та класифікацію відповідно до різних критеріїв.

Концепти можуть також виділятися як такі, що функціонують у певному типі дискурсу, наприклад, педагогічному, релігійному, медичному, художньому [див., напр., Іваненко 2004; Іваненко 2006] та ін. Предметом пошуків у когнітивній лінгвістиці є найбільш суттєві для побудови всієї концептуальної системи концепти – ті, які організовують сам концептуальний простір і виступають як головні рубрики його членування. До них, у першу чергу, належать: простір, час, життя, смерть, свобода, воля, число, істина, неправда, знання і т. ін. Звідси стає очевидним той факт, що вираження концепту – це вся сукупність мовних і немовних засобів, які прямо або побічно ілюструють, уточнюють і розвивають його зміст.

Одним із перших дослідників, який звернувся до з'ясування суті концепту, був С. О. Аскольдов-Алексєєв. Даючи визначення концепту як заміниці пізнавальних засобів і називаючи його мисленнєвим утворенням, він, зокрема, відзначає: «Щоб підійти до з'ясування природи концептів, необхідно виявити найсуттєвішу їхню сторону як пізнавальних засобів. Цю сторону ми вбачаємо у функції заміниці. Концепт є мисленнєвим утворенням, яке заміняє нам у процесі висловлення думки невизначену множину предметів одного і того ж типу... Він може замінювати певні сторони предмета або реальних дій... Він може замінювати різнотипні, хоча й вельми точні, проте чисто мисленнєві функції. Такими є, наприклад, математичні концепти» [Аскольдов-Алексєєв 1997, с. 269].

Продовжуючи думку С. О. Аскольдова-Алексєєва, Д. С. Лихачов пропонує вважати концепт своєрідним алгебраїчним виразом, яким ми оперуємо у своєму писемному й усному мовленні, бо охопити значення у всій його складності людина просто не встигає, інколи не може, а інколи по своєму його інтерпретує залежно від своєї освіти, особистого досвіду, належності до певного середовища, професії і т.ін. Як динамічний мисленнєвий процес утворення понять, як «обсяг» думки розглядає концепт Г. Г. Шпет: «Говорячи про смисл у власному розумінні, ми хочемо сказати, що ми розуміємо разом із концептуванням. Якщо б ми тільки концептували, ми отримали б тільки «поняття», концепти, тобто схеми смислу» [Шпет 1989].

У дослідженнях останніх років наводяться різні визначення концепту. Так, наприклад, О. С. Кубрякова вважає, що концепти – це одиниці свідомості та інформаційної культури, що відображають досвід людини. Вона називає концептом також «оперативну одиницю пам'яті, всієї картини світу, квант знання» [Кубрякова 1996, с. 90]. Подібну точку зору висловлює і М. Ф. Алефіренко, розглядаючи концепт як когнітивну мисленнєву категорію, квант знання, складне, жорстко не структуроване смислове утворення описово-образного й ціннісно орієнтованого характеру [Алефіренко 2002, с. 17].

Дещо по-іншому підходить до визначення концепту Н. Д. Арутюнова, яка розглядає його як щось таке, що відображає різні чинники реальної дійсності, причому, на її думку, тільки ті з них утворюють концепт, які стають об'єктом оцінки. «Оцінюється те, що потрібно ... людині і Людству ... В ідеалізовану модель світу входить і те, що вже (або ще) є, і те, до чого людина прагне, і те, що вона сприймає, і те, що вона вживає, і те, що вона створює, і те, як діє й поводитьсья» [Арутюнова 1998, с. 181].

Вербалізованим поняттям називає концепт Р. М. Фрумкіна, пов'язуючи його з розглядом смислу, який є в людині і для людини та орієнтований «на

позначення й комунікацію» [Фрумкіна 1995, с. 90]. На думку А. П. Бабушкіна, концепт є ментальною репрезентацією, що визначає, як речі пов'язані між собою і як вони категоризуються [Бабушкін 1996, с.16]. В. В. Колесов вважає, що концепт – це «чистий смисл, який ще не набув мовної форми; це першосмисл, першообраз, архетип, константа і т. ін.» [Колесов 2000, с. 56]. Г. В. Токарев розглядає концепт як глобальну багатовимірну одиницю ментального рівня, для якої характерні такі ознаки: історичний детермінізм, широка екстенціональність, структурованість інтенціоналами наукових і узвичаєних понять, уявлень, культурних настанов, неоднорідність змісту, різноманітність типів знакових репрезентацій [Токарев 2003, с. 13].

Значну увагу приділив вивченню концепту М. М. Болдирєв, який небезпідставно вважає, що внаслідок пізнавальної діяльності у людини формуються поняття, що згодом об'єднуються в систему знань про світ. Ця система складається з концептів різного рівня складності й абстракції. Різноманітність форм пізнання визначає різні способи формування концептів у свідомості людини. Звідси й виділення ним таких способів утворення концептів: на основі чуттєвого досвіду, предметно-практичної діяльності людини, на основі мисленнєвої діяльності, вербального й невербального спілкування [Болдирєв 2000, с. 23–25]. Крім того, дослідник порівнює структуру концепту з «грудкою снігу, що котиться й поступово покривається новими шарами. Зміст концепту поступово насичується, а його обсяг збільшується за рахунок нових концептуальних характеристик» [там само, с. 30].

Представники воронезької теоретико-лінгвістичної школи виходять із визнання того факту, що людина мислить концептами, комбінуючи їх та формуючи нові концепти в ході мислення. Сам концепт вони розглядають як глобальну мисленнєву одиницю, що виступає квантом структурованого знання. На їх думку, концепти – це ідеальні сутності, які формуються у

свідомості людини з безпосереднього чуттєвого досвіду (органи почуттів); із безпосередніх операцій людини з предметами (предметна діяльність); із взаємодії за допомогою мисленнєвої діяльності з іншими концептами, що вже сформувалися; з мовного спілкування. Представники цієї школи виділяють три типи моделей концептів: однорівневі, багаторівневі й сегментні. Однорівневий концепт складається тільки з чуттєвого ядра, багаторівневий – це концепт, який включає декілька когнітивних шарів, що розрізняються за ступенем абстракції, а сегментний – це базовий чуттєвий шар, оточений декількома сегментами, рівноправними за ступенем абстракції [Попова, Стернин 2001, с. 62]. На цій підставі робиться цілком обґрунтований висновок про те, що концепт – це універсальна одиниця мисленнєвого поля людини, багаторівнева сукупність знань про будь-який фрагмент дійсності.

Компонентний характер концепту передбачає різні рівні представлених у ньому знань, які розподіляються за ступенем абстракції, починаючи з чуттєвого мислення (наочно-чуттєвий образ – З. Д. Попова, І. А. Стернин; «мисленнєва картинка» – О. П. Бабушкін; конкретно-чуттєве – М. М. Болдирєв) і закінчуючи вищим ступенем абстрактності. Саме з чуттєвого ядра концепту починається формування образності. Людина не може далі просуватися в пізнанні навколишньої дійсності без звернення до предметно-образної основи концепту. Чуттєвий образ складає ядро будь-якого концепту, який, керуючись потребами раціонального пізнання, проходить через низку складних мисленнєвих процесів, прямуючи до вищого рівня абстрактності. На цьому шляху він обростає великою кількістю ознак, які різнобічно відображають властивості предметів і явищ, що сприймаються, перетворюючись у цілісний образ. Це дало підставу Ю. С. Степанову для твердження про те, що концепт має складну структуру у вигляді трьох шарів: 1) основний шар, який він називає основною актуальною ознакою; 2) одна або декілька додаткових ознак, що вже не є актуальними; 3) внутрішня форма [Степанов 1997, с. 44].

У проведенні практичного дослідження необхідно розрізняти такі поняття, як *концептосфера* й *семантичний простір мови*. «Концептосфера – це мисленнєва царина, що складається з концептів, а семантичний простір мови – тільки частина концептосфери, актуалізована за допомогою мовних знаків. Концептосфера мови – це не набір, не інвентар концептів, а їх складна система, утворена перетинами й переплетеннями численних і різноманітних структурних об'єднань груп концептів, що вибудовують ланцюжки, цикли, які, у свою чергу, розгалужуються, як дерева, конструюються, як поля з центром і т. ін. Уся ця складна система структурована у поля, цикли, ланцюжки та інші структурні конструкції й утворює семантичний простір певної конкретної мови» [Попова, Стернін 2000, с. 65]. У зв'язку з тим, що концептосфера значно ширша від мови, отримати знання про будь-яку її частину можна тільки шляхом вивчення семантичного простору мови, що і є предметом дослідження когнітивної лінгвістики.

Оскільки концептуальні ознаки виявляються через семантику мови, необхідно чітко розрізняти когнітивний (мисленнєвий) концепт, утворений із компонентів (концептуальних ознак) і його мовну репрезентацію (слово, фразема, словосполучення), що складається з набору сем, які виступають засобом і способом репрезентації когнітивних процесів у лінгвістичних структурах, проте повністю концепт не представляють. Значення слів, фразеосполучень, схем речень, текстів можуть слугувати лише письмово фіксованим джерелом знань про зміст тих чи інших концептів. Хоча концепти й репрезентуються за допомогою мовних і мовленнєвих засобів, однак уся їх сукупність не відтворює повної картини концепту. Слово, наприклад, своїм значенням у мові репрезентує лише частину концепту, звідси виникає необхідність синонімії слова, потреба в текстах, які сукупно розкривають зміст концепту.

Можливі також випадки, коли є концепт, однак лексема для його реалізації відсутня. Такий випадок називається лакуною. Так, наприклад, в

українській мові є слово *молодята*, проте відсутнє *старята*. Спостерігаються також алогізми – відсутність лексем і семем за наявності концепту, зумовленої відсутністю потреби у предметі, як, наприклад, в українській мові є лексема *буряковод*, однак немає *банановод*. Із наведених і подібних прикладів можна зробити безспідставний висновок про те, що мовні засоби вираження концепту своїм значенням передають тільки частину концептуальних ознак, «релевантних для повідомлення, передавання яких є завданням мовця, входить у його інтенцію. Весь концепт у всьому багатстві свого змісту теоретично може бути виражений тільки сукупністю засобів мови, кожен із яких розкриває лише його частину» [Попова, Стернин 2001, с. 38].

Значення є тільки одним (або декількома) із аспектів концепту як багатовимірного етнопсихічного утворення. «Значення не зводиться до концепту. Концепт виступає лише мисленнєвим субстратом значення, на якому лінгвокреативне мислення нарощує різні смисли оцінного, емотивного, й експресивно-образного характеру» [Алефиренко 1999, с. 66]. Звідси випливає, що та частина концепту, яка передається мовним знаком, є його значенням, а невербалізований елемент – позамовним смислом.

Концепт як результат освоєння світу певною лінгвокультурологічною спільнотою закріплюється в концептосфері народу і перш за все представляє інтерес під час виявлення особливостей пізнавальної діяльності. Обов'язковість вербалізованості концепту закріплена і в його визначенні А. Вежбицькою як об'єкта зі світу «Ідеальне», що має ім'я і відображає певні культурно зумовлені уявлення про світ «Дійсність» [Вежбицька 1997]. Вербалізованість концепту передбачає й розуміння його як єдиної фіксованої, цілісно оформленої сутності [Langacker 1991, с. 232]. Якщо вербалізація концепту не здійснилася, це є доказом того, що процес пізнання того чи іншого предмета або явища навколишньої дійсності не відбувся або ще не завершений. Акт пізнання завершується найменуванням, тобто в його

результаті повинен народитися мовний знак концепту, адже «акт пізнання здійснюється через зв'язок, яким установлюється відношення між світом речей і подій та світом понять людини» [Арутюнова 1998, с.142].

Завдяки усвідомленню національно-культурної специфіки пізнавальної діяльності і, зокрема, центрального поняття лінгвокультурології – *концепту*, що втілює когніцію, лінгвістична когнітологія стала перспективним напрямом для проведення лінгвокультурологічного дослідження. Досить частим сьогодні стало розуміння концепту як наслідку відображення у свідомості мовних і культурологічних чинників. Культурний аспект концепту акцентується в його інтерпретації як «згусток культури у свідомості людини». Це «те, за допомогою чого людина – рядова звичайна людина, не творець культурних цінностей – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [Степанов 1997, с. 42–43].

Національна специфіка концепту висвітлюється і в трактуванні цього поняття Н. Д. Арутюновою, яка розглядає його як щось таке, що стосується сфери практичної (повсякденної) філософії та є результатом взаємодії культурологічних чинників, до яких належить національна традиція, фольклор, релігія, ідеологія, життєвий досвід, образи мистецтва, почуття й система цінностей. Концепти «утворюють своєрідний культурний шар, що є посередником між людиною і світом» [Арутюнова 1993, с. 3]. Цей підхід перегукується з етнографічним визначенням феномену культури, сформульованим Е. Б. Тейлором, суть якого полягає в тому, що культура складається у своїй цілісності зі знання, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв і деяких інших схильностей та звичок, засвоєних людиною як членом суспільства. У межах такого підходу акцент робиться на контекстуальному зв'язку, що формується у свідомості індивіда або колективу концепту з уже засвоєними глобальними суспільними цінностями певного соціуму. При цьому засвоєння лінгвістичного значення слова паралельно з соціалізацією

особистості та засвоєння нею свого культурного простору і є чинниками, що сприяють виникненню концепту.

Із одного боку, розуміння концепту як ментальної сутності відображає природу цього утворення, співвіднесеного з відображенням інформаційних структур у досвіді людини, з іншого, – концепт є частиною культурного тла певного соціуму. При цьому на перший план висувається думка про те, що одним із компонентів семантики мовного знака є когнітивна пам'ять слова, тобто смислові характеристики мовного знака з притаманним йому призначенням і системою духовних цінностей, характерних для носіїв мови. Звідси випливає, що в концепті відображена також інформація про те, яким чином мовна спільнота засвоїла ту чи іншу лексичну або фразеологічну одиницю, як вона відобразила навколишню дійсність, які аспекти концепту висвітлила і яке наповнення внесла в лексичну одиницю відповідно до культури в широкому розумінні конкретного національно-культурного утворення. Так можна зіставляти один і той же концепт різних національно-культурних утворень, різних соціальних і територіально-варіантних груп у межах одного мовного середовища, різних індивідів. Результатом такого зіставлення може бути знаходження відмінностей у наповнюванні концептів, з одного боку, і в самій номенклатурі – з іншого. Наприклад, англ. *public schools* – це школи, які не є частиною державної системи освіти у Великобританії, у США – це школи, які знаходяться на утриманні держави. Концепт, що передається словосполученням *Stars and Stripes* (державний прапор), має одне змістове навантаження для жителів США, однак дещо інше – для представників решти варіантів англomовного світу. Наведені та подібні приклади переконливо свідчать про те, що ґрунтовне й різнобічне володіння природними мовами та їхніми варіантами сьогодні можливе лише за наявності широкого фонового знання про різні культури, їх розвиток і взаємозв'язок, що входить у проблематику культурної антропології взагалі та лінгвокультурології зокрема.

Лінгвокультурологія – нова філологічна дисципліна, яка вивчає певним чином відібрану й організовану сукупність культурних цінностей, досліджує живі комунікативні процеси породження й сприйняття мовлення, досвід мовної особистості та національний менталітет, дає системний опис мовної картини світу, забезпечує виконання освітніх, виховних а також інтелектуальних завдань навчання. Подібну точку зору на предмет і завдання лінгвокультурології висловлює і В. В. Воробйов, розглядаючи її як комплексну наукову дисципліну синтезного типу, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію мови й культури в їх функціонуванні та відображає цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їх мовного й позамовного (культурного) змісту за допомогою системних методів із орієнтацією на сучасні пріоритети та культурні установлення (система норм і суспільних цінностей) [Воробйов 1999, с. 125].

У культурних концептах виділяються щонайменше такі три важливі компоненти: предметний образ, поняття й цінність. *Образний складник* культурного концепту корелює з перцептивною й когнітивною сторонами концепту як психолінгвістичного феномену, а *поняттєвий* складник є виходом на мовне втілення явища, що розглядається (у цьому плані поняттєву сторону концепту можна було б назвати фактуальною) [Карасик 2001, с. 78]. *Ціннісний* підхід до вивчення й опису концептів ураховує можливість його афективної сторони у психолінгвістичному розумінні цього явища. Зупинимося на докладному висвітленні кожного з них.

Предметно-образний зміст концепту зводиться до цілісного узагальненого сліду в пам'яті, пов'язаного з певним предметом, явищем, подією, якістю. Інакше кажучи, це зорові, слухові, тактильні, нюхові та смакові характеристики предметів, явищ, подій, відображених у пам'яті людини. Щодо конкретних предметів, то зазвичай говорять про семантичні прототипи [Rosh 1975]. Наприклад, прототипом поняття *фрукт* для більшості носіїв української культури є яблуко. Прототипні образи займають серединне

місце між загальними поняттями і їх конкретними репрезентаціями. Можна легко уявити собі яблуко, не важко уявити фрукт, проте видова специфіка того чи іншого сорту яблук для багатьох комунікантів залишається нерелевантною, якщо мова не йде про різновиди їстівних плодів деяких дерев і кущів.

Оскільки концепти – глобальні мисленнєві одиниці, які є квантом знання, ідеальні й кодуються у повній свідомості одиницями універсального предметного коду. У їхній основі лежать індивідуальні чуттєві образи, що формуються на базі особистого чуттєвого досвіду людини. Образи конкретні, однак вони можуть абстрагуватися із чуттєвого й перетворюватися в образ мисленнєвий. Водночас багато концептів зберігають свою чуттєву природу, наприклад: *кислий, солодкий, терпкий, ручка, стіл* і т. ін.

Етнічна спільнота піддає образ певній стандартизації, внаслідок чого концепти стають загальнонаціональними, груповими й особистісними. Сукупність концептів у колективній свідомості етносу отримала назву *концептосфера*. Концептосфері притаманна етнічна специфіка, що проявляється в сукупності категоризованих, оброблених, стандартизованих концептів у свідомості народу. Головне в концепті – це багатовимірність і дискретна цілісність смислу, який, однак, наявний у безперервному культурно-історичному просторі й тому схильний до переходу з однієї предметної галузі в іншу.

Що стосується явищ і подій, які розгортаються в часі, предметно-образним їхнім змістом є певна узагальнена ситуація, пов'язана з проявами, наприклад, образом екзамену як ситуації офіційного з'ясування знань, отриманих тими, хто навчається. При цьому ми уявляємо собі екзаменатора і того, кого екзаменують. Їх розділяє стіл, на якому лежать екзаменаційні білети, екзаменатор задає запитання, на які отримує або не отримує відповіді, визначає рівень знань і оцінює його за умовною шкалою, прийнятою в тій чи іншій країні. Повнота уявлення предметно-образної

сторони концепту залежить від життєвого досвіду людини, і, якщо хто-небудь хоч раз у житті складав екзамен, він може достатньо повно охарактеризувати екзаменаційну ситуацію. Концепт у такому розумінні є згустком життєвого досвіду, інформації, зафіксованої в пам'яті людини.

Оскільки концепти тісно пов'язані в пам'яті людей із конкретними ситуаціями, то останні підводяться під сценарій, що отримує відповідну назву, наприклад, *милосердя; попередження про небезпеку; пожертвування, допомога інвалідам; знаходження загубленої дитини; догляд, коли присутність спричиняє страждання* тощо [Жданова 1991]. Завдання культурології, за словами В. А. Маслової, полягає в тому, щоб виразити культурну значущість мовної одиниці, тобто культурні знання на основі співвіднесення прототипної ситуації фраземи або іншої мовної одиниці з кодами культури, відомими носію мови або встановленими за допомогою спеціального аналізу [Маслова 1997, с. 10–11].

Концепт, крім того, наділений певною пам'яттю та вибірково втілюється не тільки в мовних одиницях, а й у когнітивних моделях упродовж тривалого періоду розвитку мови. Це дає підставу для тверджень про те, що культурний концепт у мовній свідомості представлений як багатовимірна мережа акумульованих значень і смислів, які виражаються лексичними й фразеологічними одиницями, прецедентними текстами, етикетними формулами, а також тактиками мовленнєвої поведінки, відображеними у повторюваних проявах повсякденного життя.

Поняттєва сторона концепту – це його мовна фіксація, його позначення, опис, ознакова структура, дефініція, зіставні характеристики одного концепту в межах того чи іншого концептуального ряду, що репрезентує систему досвіду людини. Тут є місце і розумінню *поняття*, яке тягне за собою систему таких термінів, як судження й умовивід. У цьому розумінні термін *поняття* є згустком раціональної частини концепту, тобто

того змісту, який включає тільки чуттєві характеристики об'єкта, що є предметом логічного мислення, а не переживання.

Ціннісна сторона концепту – це важливість цього ментального утворення як для окремої особи, так і для всього мовного колективу, в якому проживає людина. Вона також є визначальною для виділення концепту. Сукупність концептів, які розглядаються через призму їхньої ціннісної орієнтації, утворює ціннісну картину світу. У цьому складному ментальному утворенні виділяються найсуттєвіші для цієї чи іншої культури смисли, ціннісні доміанти, сукупність яких утворює певний тип культури, що підтримується й зберігається в мові [Карасик 1996; Жайворонок 2004; Іваненко 2004].

Різниця між культурами полягає у більших чи менших відмінностях, які виділяються під час порівняння великих за обсягом концептуальних об'єднань (концептосфер), оскільки вони спираються на «лінгвокультурологічне поле – ієрархічну систему одиниць, що мають спільне значення й відображають у собі систему відповідних понять культури» [Воробйов 1997, с. 60]. Так, наприклад, етнічна зумовленість концептів *wolnosc* у польській, *libertas* у латинській, *freedom* в англійській, *свобода* в українській мовах виявляється у різній якості їх смислового наповнення і у специфіці валентної співвіднесеності, особливо в межах міжкультурного спілкування та перекладацької діяльності [Помірко 2003, с. 15].

Лінгвокультурний аспект концепту є базовим у його розумінні як складника мовної картини світу. Концепт як інструмент лінгвокультурології є більш «придатною» одиницею аналізу, ніж лінгвістичне значення, оскільки він завжди передбачає культурне тло, культурологічне підґрунтя, яке не тільки важко виділити з семантичної структури, а й дати назву цьому утворенню в суто лінгвістичних термінах. Сказане вище дає підставу для висновку про комплексну природу концепту, що підтверджується

результатами сучасних досліджень, які базуються на описі його структури. Остання включає в себе лінгвістичний, когнітивний, лінгвокультурологічний і психологічний складники та має національну специфіку. Лінгвістичний складник зводиться або пов'язується з семантикою відповідного мовного знака. Когнітивний складник передбачає «наявність інформативної одиниці, певний «квант» пізнання реального світу, одиницю ментального лексикону, відображену в психіці людини. Культурологічний складник концепту включає, крім ціннісного аспекту, поняттєвий та образний елементи» [Карасик 1996]. Ціннісний аспект концепту зумовлений культурологічною суттю, що є необхідною умовою його формування. Є підстави вважати, що ціннісний складник забарвлює концепт в міру його входження й локалізації в загальній системі культури й культурних цінностей. «Оцінюється те, що потрібно (фізично й духовно) людині й людству. ... Світ оцінюється як середовище й засіб для буття людини» [Арутюнова 1998, с. 181].

Так, недавно проведені дослідження на базі англійських та російських фразеологічних концептів довели, що в англійській мові з більш високою, ніж у російській, активністю у фразеоутворенні переважають такі: чесність, обережність, працьовитість, професіоналізм, відповідальність, стриманість у мовленні, ощадливість, оптимізм, егоїзм, свобода особистості, консерватизм, матеріальний добробут, прихованість родинного життя. У змістовому просторі російської ідіоматики набагато частіше зустрічаються такі ціннісні поняття, як досвідченість, товариськість, корпоративність. Особливою концептуальною цінністю, притаманною російській фразеології, виявилася гостинність [Тер-Мінасова 2004]. В українській мові подібні дослідження поки що не проводилися.

На наше глибоке переконання, кількість і якість фразем, які відображають позитивну або негативну концептуалізацію тих чи інших якостей людини, можна вважати показником етичних норм і правил соціального життя та поведінки в суспільстві, ставлення переважної кількості

представників однієї мовної спільноти через своє світосприйняття до інших народів і культур. Саме ці аспекти концептуалізації покладені в основу нашого дослідження.

1.5. Мовна, концептуальна, етнічна й фразеологічна картини світу як похідні менталітету людини

Під менталітетом зазвичай розуміють усталені структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають орієнтири людей, у яких виявляється національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія [ДІУ 2001, с. 162]. Однак останні за часом виходу в світ словники іншомовних слів намагаються розрізняти поняття, що передаються термінами *менталітет* і *ментальність*. Так, наприклад, у словнику, датованому 2001 роком, знаходимо таке визначення цих двох термінів: «Менталітет від лат. *mens* («спосіб вираження думки»)» – ‘склад розуму, спосіб світосприйняття’. Ментальність від лат. *mentalis* («розумовий») – ‘інтелектуальний світ людини’ [СИС 2001, с. 312].

У сучасному розумінні «Менталітет – спосіб мислення, спільна духовна налаштованість людини, групи» [ФЭС, 1998, с. 263]. Інакше кажучи, це такий тип мислення, склад розуму, що проявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки людини. Саме менталітет залишається тією стійкою структурою індивідуальної та групової (колективної) свідомості, за допомогою якої індивіди не піддаються значним новаціям та одночасно поступово пристосовуються до умов і вимог, що постійно змінюються.

Етнічний менталітет як обов’язкова характеристика складу розуму й стилю мислення окремого етносу має безпосередній зв’язок із ментальною сферою, культурою та зумовленим ними стилем мислення, який значною мірою визначається усталеними історико-етнічними й навіть

релігійними традиціями. Показовим є той безперечний факт, що етнічний (національний) менталітет обов'язково проявляється щодо таких життєво важливих явищ: будова зовнішнього і внутрішнього світу, мова, свій та чужий, знання, пам'ять, інтелект, освіта, наука, простір, час і т. ін.; зокрема таке найважливіше експерієнціальне й операціональне поняття, як *перешкода* [Рябцева 2005, с. 196]. Менталітету індивіда або групи властиві декілька функцій: персоналізація, інтеграція, експресія, імпресія, уніфікація. Факти переконливо доводять неможливість установлення певної абсолютної моделі або певного спільного типу менталітету, оскільки він завжди прив'язаний до конкретного географічного середовища, культури, політичних інститутів, соціальних структур суспільства, окремої групи його носіїв. Тому можливе вивчення лише наявних у «цілісній структурі різних ментальних моделей або ментальностей» [Козловський 1977, с. 32].

У поняття *ментальність* укладається те, що глибше від мислення, норм поведінки, сфери почуттів. Ментальність не структурована і являє собою певну схильність, внутрішню готовність людини діяти певним чином, це своєрідна сфера можливого для людини, сфера автоматичних форм свідомості й поведінки. Ментальність сприймають сьогодні як «саморозуміння групи», як сукупність образів і уявлень, якими керуються у ставленні до предметів і явищ навколишньої дійсності. Це орієнтації, які стали неусвідомленими, й основи для відчуття, мислення та поведінки. Інакше кажучи, ментальність – спосіб повсякденного відтворення, збереження звичного способу життя й діяльності і є не психічним станом, а соціокультурним феноменом, оскільки всі його елементи дані як символи, коди культури, предметні речові форми (як результат опредметнення) й напрацьованих способів діяльності, тобто типових форм практичної поведінки в соціокультурному полі. До форм ментальності належать схеми поведінки, характерні для тієї чи іншої спільноти, «колективні уявлення», інтелектуальні звички (реакції), що проявляються в інтерпретаційній оцінці й освоєнні навколишнього світу. Ментальність проявляється у всьому, про що

думає людина, що і як оцінює в житті, як співвідносить побут і буття. Ментальність – «манера відчувати й думати, властива людям певної соціальної системи в конкретний період їхньої історії» [Гуревич 1984, с. 37].

Без урахування етнічної ментальності неможливо адекватно уявити собі історію народу. Ментальність – це різновид соціальної історії, предмет якої – аналіз поведінки, ціннісних орієнтацій, особливостей побуту, моралі, звичаїв, форм житла, моди і т. ін. Вона передбачає: 1) інтерес до колективних психологічних настанов; 2) інтерес до невисловленого й неусвідомленого; 3) інтерес до стійких форм мислення – до метафор, категорій, символіки [История 1996, с. 56]. «Історик мимоволі змушений бути водночас істориком ментальностей і картин світу, закладених у свідомості людей, що складають певне суспільство» [Гуревич 1999, с. 536]. Якщо ментальність – це спосіб бачення світу взагалі, то менталітет – набір специфічних, когнітивних, емотивних і поведінкових стереотипів нації [Антология концептов 2007, с. 11].

Рисунок Б

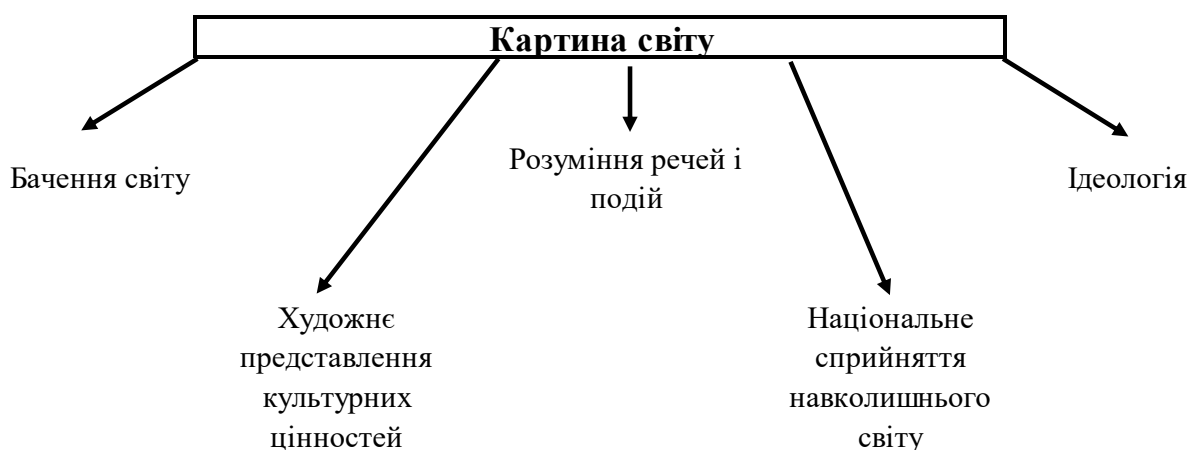

Нині дуже часто ментальність одного народу вивчається дослідниками, що представляють інший етнос, а отже, людьми з іншою ментальністю [див., напр., Вежбицька 1997]. Таке вивчення вилилося у диференціацію трьох різновидів ментальності: 1) «західний» дедуктивно-пізнавальний різновид, який намагається у вигляді понять і суджень відображати навколишню дійсність, переслідуючи практичну мету; 2) «східний» різновид, орієнтований на інтуїтивне мислення, яке значною мірою спрямоване на споглядання, духовне самовдосконалення, розвиток внутрішнього світу, що частіше використовує не поняття, а смислообрази й міфи; 3) ментальність

«традиційного суспільства», орієнтована на предметне вирішення життєвих ситуацій і конкретних проблем, що стоять перед етнокультурною спільнотою [Бельк 1998, с. 135]. У межах цих різновидів ментальності можна говорити про етнічну ментальність, яка розмежовує народи й визначає їхню «національну фізіономію» як те спільне, що народжується з природних даних та соціально зумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про світ. Ментальність, крім того, яскраво проявляється як чинник, що впливає на вибір людей, особливо в перехідні періоди їх розвитку і як феномен розкриття механізму самореалізації історичного суб'єкта в умовах вибору. При цьому вчені мають на увазі те, що культура, мова й форми спілкування наявні поза ментальністю, хоча беруть участь у її формуванні.

Із ментальністю тісно пов'язане поняття «картина світу» («моделі світу», «образ світу», «аналог світу»), яким активно оперують сьогодні філософи, психологи, лінгвісти, культурологи як на сторінках вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури. Різні автори під цим поняттям розуміють: «бачення світу», «розуміння речей і подій», «ідеологію», «художнє представлення культурних цінностей», «національне сприйняття навколишнього світу» і т. ін. [див., наприклад, Левченко 2002, 2003].

Рисунок В

Картина світу – цілісний глобальний образ світу, який є результатом усієї матеріальної та духовної діяльності людини, всіх її контактів зі світом, його розуміння. У формуванні картини світу беруть участь усі сторони психічної діяльності – відчуття, сприйняття, уявлення, вищі форми –

мислення, самосвідомість [Роль... 1988]. Картина світу завжди антропоморфна через сприйняття її людиною. Оскільки біологічна й соціальна сутність людини єдина, незалежно від її раси, національності й індивідуальних особливостей як живої істоти, то й механізм сприйняття світу універсальний за своєю суттю. Спільні для всіх людей інтелектуальні процеси в осмисленні світу, способи зв'язку понять і логічні закони мислення, а також єдність матеріального світу для всіх людей є базою, на якій формується загальнолюдське ядро моделі світу. «Картина світу, на відміну від світогляду, – сукупність знань про світ, що народжується потребою людини в наочному уявленні про нього. За останній час сформувалася думка про конкретну дійсність і про місце кожної конкретної людини в ній. Звідси й виділяють чуттєво-просторову, духовно-культурну, метафізичну, фізичну, біологічну й філософську картини світу» [ФЭС 1998, с.201]. Поняття *ментальність* і *картина світу* розмежовуються за ступенем усвідомленості: *картина світу* – усвідомлене уявлення, а *ментальність* не передається свідомістю. Однак у сучасній науковій літературі можна часто зустріти судження про ментальність, виходячи зі специфіки картин світу. Останні структуровані категоріальними та класифікаційними схемами, які повинні вивчатися історією ментальності. Ще М. Фуко вважав, що в людини є «мережа» уявлень – скелет картини світу [Фуко 1996, с. 7]. Картина світу, як мозаїка, складається з концептів і зв'язків між ними, тому її часто називають концептуальною картиною світу.

У взаємодії з навколишньою дійсністю людина споглядає, відчуває, пізнає. При цьому в неї формується система поглядів на об'єктивний світ і на основні життєві позиції інших людей, їх переконання та спосіб життя. Тому систему поглядів прийнято називати концептуальною картиною світу, що є суб'єктивним образом об'єктивної реальності, належить до сфери ідеального, репрезентована у знакових формах, не втілюючись повністю в жодній із них. «Концептуальна картина світу – це своєрідна «система думок» носія мови, що реалізує вибір, перевагу, які віддаються в цій системі певному концепту

або певній концептуальній схемі» [Полюжин 2005, с. 9]. За її допомогою відтворюється пізнавальний досвід окремого індивіда або цілого народу, об'єднаного спільністю мови чи її варіанта на різних рівнях і етапах ознайомлення й осмислення навколишньої дійсності. Концептуальна картина світу є значно ширшим поняттям, ніж мовна, оскільки в її утворенні беруть участь усі типи мислення, включаючи й невербальні. У процесі свого формування вона фіксує елементи народної психології, міфи, перекази, традиції незалежно від способу їх репрезентації – у вигляді слів, предметів, традицій, звичаїв чи обрядів.

Як зазначалося вище, концепти реалізуються перш за все за допомогою лексем, що є носіями мовної картини світу. Остання розглядається в сучасній лінгвістичній літературі як така, що включає й компоненти концептуальної картини світу, з якими співвідносяться мовні знаки, тобто вона начебто «вмонтована» в неї. Ось чому в лінгвістичній літературі прийнято вважати, що мовна картина світу – виражена за допомогою різних мовних засобів, системно впорядкована модель знаків, які містять адекватну інформацію про навколишній світ. В описі мови як відображення картини світу екстралінгвальні чинники, що її формують, мають надзвичайно важливе значення. Концепти й концептуалізація при цьому виступають у дещо іншому світлі, коли їх розглядають як мовні явища. Вихідною в такому разі є теза про те, що далеко не всі концепти, які репрезентують знання людини про світ, мають вербальну форму свого вираження. «Концепти, – пише Ю. С. Степанов, – можуть бути над концептуалізованими сферами, виражаючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметі» [Степанов 1997, с. 68]. Разом узяті, концепти утворюють концептуальну картину світу, у той час як слова, словосполучення й фразеологічні одиниці та їх значення є елементами вираження мовної картини світу. Незважаючи на тісний взаємозв'язок обох, повна тотожність між ними відсутня [Караулов 1981, с. 267–274; Касевич 1989, с. 10–12; Кубрякова 1986, с. 142–147; Серебренников 1988, с. 107 та ін.].

Аналіз фрагментів картини світу відбувається на основі виділення мовних одиниць, що репрезентують досліджувані концепти як одиниці концептуальної системи, в яких міститься інформація про світ.

Основою мовної картини світу є концептуальна, яка є не тільки її складником, а й слугує ефективним засобом інформування про реальність під час виконання таких двох основних функцій: 1) позначення основних елементів у концептуальній картині світу; 2) експлікація засобами мови концептуальної картини світу. Оскільки природна мова не є дзеркальним відображенням навколишньої дійсності, а способом отримання, зберігання, передавання й переробки інформації відповідно до тільки їй притаманної національної специфіки, стає очевидним, що мовна картина світу – це давно сформована й збережена до сьогодні національна картина світу, доповнена асимільованими знаннями, що відображають світогляд і світосприйняття народу, зафіксована в мовних формах, обмежена рамками консервативної національної культури певного народу [Антологія 2007, с. 15].

Загальноприйнятою сьогодні є гіпотеза Сепіра – Уорфа про те, що в мові знаходить відображення «наївна» модель (картина) світу, універсальність способу віддзеркалення якої проявляється в довільності системи знаків на позначення позамовного змісту. Однак взаєморозуміння й спілкування людей було б неможливим, якщо в мові не знайшли б вираження деякі спільні риси, що знаходяться над рівнями конкретного пізнання навколишньої дійсності – це об'єктивні матеріальні та ідеальні субстанції світу. Звідси випливає, що мовну картину світу можна розглядати як певну абстракцію, схему, в якій вичленовуються спільні для різних конкретних мов елементи та їх властивості під назвою «універсалії».

Ідея про національну специфічність мовних картин світу зародилася в німецькій філології кінця XVIII – початку XIX століття (Міхаеліс, Гердер, Гумбольдт), де йшла мова, по-перше, про те, що мова як ідеальна, об'єктивна структура підпорядковує собі та організовує сприйняття світу його носіями;

по-друге, про те, що мова – система чистих значень – утворює власний світ, начебто наклеєний на світ дійсний [Антипов и др. 1989, с. 85]. Через картину світу ментальність пов'язана з культурою. Наївна картина світу носіїв тієї чи іншої мови відображається структурою смислів слів і визначається культурною ментальністю епохи, місцем людини в соціальному просторі, його самоідентифікацією як «Я» і як «Ми» [Фрумкина 1999, с.8]. Висловлюється, наприклад, думка про те, що основною одиницею ментальності є концепт певної культури, який реалізується в межах словесного знака зокрема й мови загалом, та у таких змістових проявах, як образ поняття та символ. Із цього стає очевидним той факт, що слово чи фразема в мозку людини є концептом, а наявні в ньому семи можуть бути носіями безмежної множини характеристик, явищ або предметів реального світу. Шляхом різних комбінацій мовні вирази у вигляді слів і словосполучень можуть відображати будь-які концепти й відношення між ними.

У зв'язку з викладеним вище висловлюється думка про те, що концептуальна й мовна картини світу співвідносяться одна з одною як ціле з частиною. При цьому зазначається, що мовна картина світу – це частина концептуальної, хоча й найбільш суттєва. Водночас мовна картина світу бідніша від концептуальної, оскільки в утворенні останньої беруть участь поряд із мовними й інші типи розумової діяльності, а також через те, що знак завжди неточний і ґрунтується на будь-якій одній ознаці [Человеческий фактор... 1988, с. 107].

Ми, однак, поділяємо думку тих учених, які вважають, що правильніше говорити не про співвідношення частина – ціле, а про взаємопроникнення, взаємозв'язок і взаємодію на тій підставі, що мова є частиною культури, а культура є також частиною мови. Звідси випливає, що мовна картина світу не повністю поглинута культурою, якщо під останньою розуміти образ світу, відображений у свідомості людини, тобто світогляд людини, що сформувався

внаслідок її фізичного досвіду й духовної діяльності. Отже, концептуальна (культурна) й мовна картини світу тісно взаємопов'язані, знаходяться у стані безперервної взаємодії та беруть свій початок від реальної картини світу, тобто від реального світу, що оточує людину. Саме мовна семантика відкриває шлях зі світу власне мови у світ реальності. Ця ланка в ланцюгу між двома світами супроводжується культурними уявленнями про предмети й явища навколишнього світу, властиві певному мовленнєвому колективу загалом та індивідуальному носієві мови зокрема. А оскільки шлях від позамовної реальності до поняття й далі до словесного вираження неоднаковий у різних народів, що зумовлено відмінностями способу їх життя, історії та розвитку суспільної свідомості, відповідно й відмінна мовна картина світу у різних народів. Це проявляється у принципах категоризації дійсності, що матеріалізується в лексиці та граматиці кожної природної мови.

Як відомо, життя людини проходить у певний історичний період, у конкретній спільноті, що має свою ідеологію й культуру, в умовах конкретної мовленнєвої діяльності. Світ людини сприймається й відтворюється у вигляді та за допомогою системи знаків, прийнятих певною етнокультурною спільнотою, частиною якої і є вона сама. Інакше кажучи, об'єктивну дійсність люди розглядають через призму конкретних національних мов, які, за словами В. Г. Костомарова й О. Д. Митрофанової, «дуже по-різному членують дійсність, накладаючи на загальнолюдські процеси мислення й особливо на вербальне оформлення думок свій специфічний відбиток» [Костомаров, Митрофанова 1984, с. 142–143]. Сказане дає підставу для тверджень про те, що опис структури мовної картини світу передбачає наявність таких двох рівнів: перший полягає у виявленні загальнолюдського (універсального) у змісті мовних знаків як компонентів мовної картини світу, другий – у характеристиці особливостей національної мови як способу закріплення досвіду пізнання світу певною етнокультурною спільнотою. Унаслідок цього мовна картина світу формується, з одного боку, мовними засобами, що відображають мовні

універсалії, а з іншого – тими мовними ресурсами, що закріплюють особливості національного світобачення того чи іншого народу. Звідси стає очевидним той факт, що немає єдиної загальномовної картини світу, а є тільки безліч національних картин світу, своєрідність яких можна простежити лише в ході зіставного аналізу світобачення різних народів – носіїв національних мов. Саме вони повинні бути покладені в основу подальших наукових досліджень.

Як цілком справедливо відзначають Ю. А. Сорокін та І. Ю. Марковіна, «картини світу формуються на основі етнічних як результат складного процесу взаємодії мовної/мовленнєвої свідомості з навколишньою дійсністю» [Сорокин, Марковина 1993, с. 47].

Основу етнічної картини світу як цілісного образу дійсності та існування певного етносу складають культуроспецифічні моделі вербальної та невербальної поведінки. Саме свідомості належить пріоритетна роль у формуванні етнічної картини світу групи людей, об'єднаних тільки їм властивим особливостям мислення, сприйняття, інтерпретації та концептуалізації предметів і явищ навколишньої дійсності. Ось чому причиною проблем, що часто виникають у міжкультурному спілкуванні, виявляються не стільки відмінності в мовних системах учасників комунікації, скільки незбіг етнічних картин світу як відображення етнічних (національних) пріоритетів [Полюжин 2005, с. 10].

Кожен концепт як уявлення про фрагмент світу у вигляді образу, ідеї, символу формується загальнонаціональними ознаками, які доповнюються надбаннями індивідуального досвіду й особистого уявлення. Звідси випливає, що концепт – це національний образ, ідея, символ, який може бути доповнений індивідуальними ознаками. Саме на матеріалі мовних одиниць розглядаються способи репрезентації концептів у функціональному аспекті та за допомогою їхніх ознак. Ознака концепту – це загальна підстава, яка лежить в основі порівняння певних неподібних явищ [Антологія 2007, с. 14].

Дослідження ознак і зіставлення фрагментів картини світу в різних мовах – одна з основних завдань концептуальних досліджень. Хоча ознаки концептів, які представляють картину світу, консервативні, однак вона змінюється й розширюється за рахунок пізнання світу, що постійно набирає все більшого значення.

Мова реалізує шляхом вербалізації прояв етнічної картини світу, вона акумулює в собі її суттєві ознаки, зберігає їх та передає з покоління в покоління, фіксуючи далеко не все те, що наявне в етнічному світосприйнятті. Найбільш наочною ілюстрацією сказаному може слугувати слово або фразема, за допомогою яких не тільки називаються предмети або явища як фрагменти навколишнього світу, а й відбувається процес проходження певної назви через свідомість людини шляхом відображення нею специфічних рис, притаманних тій чи іншій суспільній свідомості відповідно до рівня культури народу. Слова можна образно порівняти з фрагментами мозаїки, які в різних мовах складаються в різні цілісні картини. Ці картини можуть розрізнятися, наприклад, своїми кольорами: там, де українська мова змушує своїх носіїв бачити два кольори: *синій* і *голубий*, англієць бачить один – *blue*, дивлячись на один і той самий фрагмент спектра. І навпаки, там, де англійська мовна дитина розрізняє два предмети: *hand* і *arm*, – українськомовна бачить один – руку.

Із наведених прикладів стає очевидним той факт, що одне і те ж поняття, один і той самий фрагмент дійсності має різні форми словесного вираження в різних мовах – більш або менш повні. Звідси випливає, що слова або фраземи різних мов на позначення одного і того ж поняття, можуть різнитися семантичною єдністю й охоплювати різні сфери навколишнього світу. Фрагменти мозаїки, що репрезентують картину світу, можуть різнитися за розмірами в різних мовах залежно від обсягу поняття в голові людини. Способи й форми відображення, як і формування понять, зумовлені, у свою чергу, специфікою соціокультурних і природних особливостей життя

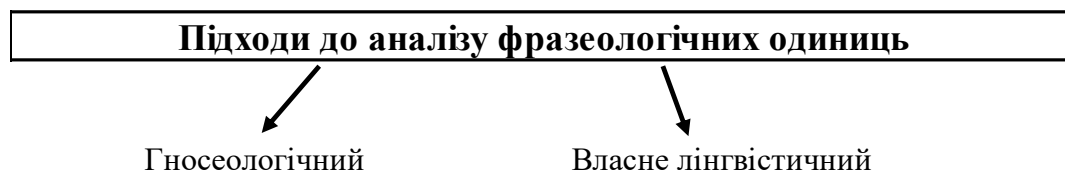
певної мовної спільноти. Розбіжності в мисленні проявляються у відчутті надлишковості або недостатності способів вираження одного і того ж поняття порівняно з рідною мовою. Тому проблема, пов'язана з необхідністю поглибленого вивчення міжмовних відповідників, заслуговує на глибокий та різнобічний аналіз. Надзвичайно важливо знайти слова, а ще важче фраземи в різних мовах, які ідентично виражають одне і те ж поняття і не відрізняються одне від одного емоційно-експресивною, стильовою або яким-небудь іншим типом повнозначної інформації. Явна відмінність лінгвістичної, тобто власне мовної інформації, різна лексико-фразеологічна сполучуваність, зовсім різні соціолінгвістичні конотації, зумовлені цілим комплексом екстралінгвальних чинників, характерних для мовних спільнот, не можуть не впливати на семантику й особливості вживання слова чи фразеологічної одиниці.

Проведені дотепер лінгвістичні дослідження зі всією переконливістю демонструють, що в кожного слова в різних мовах наявна своя лексико-семантична і фразеологічна сполучуваність. Вона етнічно маркована в тому розумінні, що властива тільки конкретному слову або фраземі в тій чи іншій мові. Ось чому ґрунтовне й різнобічне вивчення різних мов повинно базуватися не тільки на засвоєнні окремих слів із їхніми значеннями, скільки на опануванні вільних і фразеологічних словосполучень, які беруть активну участь у двох процесах, пов'язаних із формуванням картини світу. По-перше, сама картина світу утворюється в мові за допомогою одиниць різних рівнів, по-друге, внаслідок інтерпретації дійсності в мові виникає не один, а безліч світів, які за допомогою спеціальної лексики й фразеології, синтаксичних засобів та стилістичних норм привносять до неї невід'ємні риси самої людини, особливості її життя та культури.

За своєю когнітивною природою фраземи є одиницями вторинної (непрямої й похідної) номінації. Вони втратили первинний смисл, який відображає первісний досвід категоризації світу. У процесі історичного

розвитку фразеологічний склад мови продовжував регулярно використовуватися людиною для концептуалізації й категоризації навколишньої дійсності. У такому розумінні фразеологічні одиниці є вторинними сутностями, утвореними на основі метафоричного, метонімічного й символічного переносів, які репрезентують широку палітру смислів, що характеризують різні аспекти багаторічного досвіду життєдіяльності народу в контексті мінливої картини світу. Вони систематизують знання про навколишній світ засобами фразеології, які ми називаємо фразеологічною картиною світу (далі – ФКС). Така систематизація може бути репрезентована словниками тезаурусного типу, складниками якого є фраземи, подані за тематико-ідеографічним принципом для опису культурної та національної специфіки ФКС лише з опорою на ідеографічні масиви даних, оскільки світорозуміння, відображене в мовній картині світу, організовано як тематично концептуальний простір.

Рисунок Г

ФКС є частиною цілісної мовної картини світу, сформованою мовними засобами різних рівнів: лексичними, граматичними й стилістичними. Інакше кажучи, картина світу, описана засобами лексики й фразеології, – це нижні яруси мовної картини світу, на яких базується комплексний опис об’єктивної дійсності з різноманітними її зв’язками й відношеннями у складі висловлення, що функціонує як засіб комунікації. Якщо лексика й фразеологія передають фактологічний план картини світу, то висловлення – її план дій, у якому важливе місце займає модальна і просторово-часова характеристика репрезентації.

Виходячи з розуміння фразеологічної системи мови, яка отримала своє структурне втілення у ФКС «форму відображення у свідомості носіїв мови об'єктивної дійсності, системних відношень самого світу реалій» [Гаврин 1974, с. 10], учені сьогодні розрізняють такі два підходи до аналізу фразеологічних одиниць: 1) гносеологічний, що виявляє екстралінгвальні чинники, залучені до формування цілісного значення фразеологічної одиниці; 2) власне лінгвістичний, що дає змогу бачити мовні механізми фразеотворення. При цьому справедливо відзначається, що комплексний глибинний аналіз фразеологічних одиниць як форми відображення світу речей і явищ можливий лише під час використання як діяхронного, так і синхронного підходів до дослідницьких процедур.

Оскільки ФКС є системою знаків, що відображає підсумки когнітивно-оцінної діяльності людини, в сучасній лінгвістиці чітко виділяються три основні аспекти її опису: 1) закріплені свідомістю людини в мові результати інтелектуальної обробки інформації про світ; 2) відображення певних категорій, що формують світогляд народу; 3) нормативно-ціннісна картина світу. Через формування структури ФКС її компонентами, які позначають фрагменти об'єктивного світу й піддаються класифікації на основі тематико-ідеографічного принципу. Універсальність рубрик таких словників, зумовлена єдністю реальної дійсності та способів мислення людини, дає змогу провести глибокий аналіз ФКС. Як відомо, основу тезауруса мови складають слова, що відображають, як світ пізнається людиною. Ці слова у складі фразеологічних одиниць виступають аналогами його компонентів, які генетично мотивують цілісне значення звороту. У зв'язку з цим назріла потреб провести поглиблений лінгвістичний і лінгвокультурологічний аналіз корпусу лексичних компонентів для докладного опису специфіки утворення цих одиниць.

Якщо під фразеологією мови розуміти просту сукупність усталених словосполучень, аналогічних словам за своєю відтворюваністю як готових

цілісних одиниць, то поняття ФКС має на увазі ту частину мовної картини світу, в якій кожна фразеологічна одиниця є елементом строгої системи й виконує певні функції в описі реалій навколишнього світу. Місце кожної фразеологічної одиниці в цій системі визначається: по-перше, онтологією (що позначає та чи інша фразеологічна одиниця, її референтність), по-друге, системністю самої мови, яка регулює відношення (семантичні й формальні) між різними мовними знаками. Звідси стає очевидним той факт, що ФКС – це один із універсальних способів репрезентації як мовних, так і екстралінгвальних особливостей фразем.

ФКС виступає перш за все як сукупність знань про світ на рівні повсякденної свідомості, представляючи наївну картину світу. В усталених мовних зворотах закріплюються типові фрагменти дійсності (стан, дія, якість, кількість, ситуація, міра і т. ін.), переосмислені так, що вони є носіями суттєвих зв'язків. Оскільки виникнення фразеологічної одиниці в мові – результат достатньо тривалого мовного розвитку (від вільного словосполучення до стійкої одиниці з узагальненим значенням), то ФКС – відносно стабільна частина мовної картини світу, що незначною мірою поповнюється в процесі розвитку суспільства. Ядро ФКС складають одиниці найдавнішого походження з втраченою або розмитою внутрішньою формою (фразеологічні зрощення) й одиниці з відносно прозорою внутрішньою формою (фразеологічні єдності).

Принагідно зауважимо, що серед різних систем мовних засобів (лексичних, граматичних), що виступають компонентами мовної картини світу, відмінною рисою ФКС є її здатність у найбільш яскравій образній формі виражати дух народу, його менталітет, закріплюючи в мовному вжитку культурно-історичний досвід пізнання світу за допомогою образних стійких зворотів, які не стільки називають, скільки оцінюють предмети, явища, дію, стан і т. ін. Тому ФКС містить у собі не тільки раціональну, а й

емоційно забарвлену та експресивно виражену інформацію про навколишню дійсність.

Окрім того, в кожній мові фраземи називають, на відміну від лексики, лише окремі фрагменти світу, причому те, що актуально для одного народу, може бути неактуальним для іншого. Тому ФКС специфічна для кожної мови, має фрагментарний характер: не кожне явище або дія в навколишньому світі отримує мовну фіксацію у вигляді фразеологічної одиниці. У зіставленні ФКС із ідеографічним словником як універсальним засобом опису структури світу виявляється багато лакун, зумовлених, по-перше, специфікою фразеології як такої, покликаної образно відтворювати факти та явища навколишньої дійсності, по-друге, позамовними чинниками, а саме – способом життя народу, його культурними традиціями і звичаями, умовами проживання і багатьма іншими важливими особливостями.

Дослідження шляхів формування й сучасного стану ФКС передбачає поєднання діяхронного й синхронного підходів до дослідження. Оскільки у фразеології діяхронне й синхронне тісно переплітаються, словесний характер фраземи постійно накладає відбиток на цілісне значення сполучення. Точніше кажучи, аналіз словесного комплексу – прототипу фразеологічної одиниці з точки зору внутрішньої форми її компонентів і їх значень пов'язане з використанням діяхронного підходу, а характеристика актуального значення фразеологічної одиниці та її місця у фразеологічній системі мови – з синхронним.

ФКС характеризується також і цілою низкою інших відмінних ознак, які суттєво впливають на формування її структури й семантичного простору. Найважливішими серед них є універсальність, антропоцентризм, емоційність і експресивність, що можуть стати предметом подальших поглиблених досліджень. Саме в сукупності цих важливих ознак функціонує ФКС як образна система світобачення народу, де вже сам вибір образу, основи образності та особливості її мовного оформлення відображають специфіку

ідіоетнічного мовного сприйняття й репрезентації різноманітних проявів навколишньої дійсності.

1.6. Номінативна функція фразеологічних одиниць

Усі мови світу висвітлюють ті специфічні грані своєї моделі, які не повторюються в повному обсязі в кожній із них. Вони дають змогу проникнути в глибинну суть того, що складає поєднання своєрідності з різноманітністю бачення навколишнього середовища, слугувати невичерпним джерелом пізнання й осмислення всього того, що більшою чи меншою мірою доповнює загальну картину знань про нього. Це з особливою силою проявляється у фразеологічній репрезентації мовної картини світу, яка цілком справедливо розглядається нині не як периферія концептуальної картини світу, а як цінна інформація, розсіяна по всьому концептуальному каркасу. Ця інформація пов'язана з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами і змістом концептуальну систему, якою користуються носії конкретної мови, розширюючи свої знання про навколишній світ.

На думку багатьох дослідників, найбільш інформативними в когнітивному аналізі тієї чи іншої концептосфери постають як словесна, так і надсловесна номінації, оскільки саме вони слугують способом породження й передавання смислів. Тому одна з актуальних проблем у сучасній лінгвістиці визначається як така, що пов'язана з переосмисленням концептуальної сфери в номінативній структурі фразеологічного значення. Як відомо, концепт охоплює структуру, певну композицію елементів, складених у відповідні конфігурації – когнітивні моделі.

Нинішній етап у вивченні фразеологічної проблематики характеризується підвищеним інтересом і до номінативного аспекту її семантики. Про це, в першу чергу, свідчить справедливе зауваження

В. М. Телія, яка вважає, що для сучасної фразеології основним є інтерес саме до номінативних закономірностей формування фразем, який безпосередньо пов'язаний із вивченням їх комунікативного призначення і тим самим – зі всією палітрою інформації, яку несуть собою ідіоми як одиниці особливого типу вторинної номінації [Телія 1996, с. 215]. Важливого значення при цьому набуває розгляд фразеологічних одиниць як знаків непрямой номінації, що несуть у собі інформацію про специфічний, національно зумовлений ракурс бачення світу тим чи іншим лінгвокультурним соціумом. Деякі питання аналізу фразеологічної номінації та її динаміки знайшли відображення у наукових працях таких учених, як Н. М. Амосова, О. В. Кунін, Б. М. Ажнюк, В. М. Телія, Я. А. Баран, А. П. Коваль, А. Е. Левицький, Ю. А. Зацний, Ю. А. Худолій та ін.

Питання, пов'язані зі з'ясуванням шляхів формування фразеологічного значення, поставили на чільне місце й започаткували розділ фразеології – фраземоутворення, а також висунули проблему фразеологічної номінації стосовно поняття, беручи до уваги той безперечний факт, що в мові закріплюються і фразеологізуються саме ті образні вирази, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами і т. ін. Під фразеологізацією ми, вслід за Л. І. Ройзензоном, розуміємо процес «стабілізації та закріплення в нормі будь-якої мови (або будь-якого її відгалуження – аж до діалекту) як готового, тобто такого, що не утворюється кожен раз у процесі мовлення, а видобувається з пам'яті як певне мовне ціле лексемосполучення, що слугує потребам мовленнєвої комунікації» [Ройзензон 1973, с. 223]. Таке визначення фразеологізації наводить на думку про те, що показником успішного завершення цього процесу є кодифікація фразеологічної одиниці як стійкого сполучення лексем із повністю або частково переосмисленим значенням [Кунін 1996, с. 53].

Наявний нині у фразеології структурно-семантичний опис і лексикографічне тлумачення фразеологічних одиниць не відображає всієї

поліфонії їх макрокомпонентної структури і тих фонових знань про позначуване, які фразема зберігає в собі з моменту її формування. Це висуває на порядок денний завдання розробити методи, що дають змогу під час опису фразем ураховувати взаємодію їх значення й когнітивних структур як у процесах формування, так і, відповідно, вживання. Як уважає нині більшість фразеологів, найважливішою проблемою є знаходження таких методів опису фразеологічних одиниць, які повною мірою враховували б комунікативні та когнітивні особливості, а також культурно-національну специфіку цих мовних засобів.

Когнітивний підхід до проблеми формування й семантики фразем уможливорює отримання точнішого опису значення фразеологічної одиниці, а також дає змогу змодельовати процес розуміння «закодованої» в денотативному аспекті інформації про неї як мовцем, так і слухачем. Це може слугувати основою для формування адекватного відображення значення фразем у лексикографічних джерелах. Крім того, когнітивні дослідження фразем дають змогу проаналізувати макрокомпоненти фразеологічних одиниць з урахуванням того факту, що вони є особливими засобами номінації, оскільки смисл фраземи безпосередньо пов'язаний із буквальним значенням словосполучення. Цей зв'язок опосередкований тим, що внутрішня форма фразеологічної одиниці не може бути повною мірою виявлена без урахування даних когнітивного аналізу, хоча сам процес утворення фразем із когнітивної точки зору – це активація в номінативному задумі деяких слотів базового концепту, знання про який уже має у своєму розпорядженні номінатор, вибір метафоричної його подібності та фокусування в цій подібності тих ознак, які збагачують зміст цього слоту. Фраземи як знаки вторинної номінації завжди характеризують «співпозначення» будь-якої частини номінативного базового для них концепту. Вони не створюють концептів, однак містять у собі базовий для них концепт як препозицію до значення, яка є знанням про те, що позначає і характеризує денотативний аспект значення фразем.

Фразеологічне тло мови виявляє таким чином універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу, відображеної у знаковій системі вторинної номінації за допомогою метафор, порівнянь, символів, стереотипів і еталонів. Зупинимося на визначенні кожного з них.

Символ – конкретний знак (предмет) позначення будь-якого поняття, чого-небудь абстрактного. Культурно важливий мовний символ, тісно пов'язаний із національним світоглядом, дуже яскраво відображає систему образного мислення нації, її пріоритети. Культурний символ, виражений у складі фразеологічних одиниць, є назвою конкретного денотата, що заступає абстрактне поняття, напр., укр. *чисте золото* (коли мова йде про людину) – символ поваги й поклоніння. Образи-символи, заступаючи абстрактні поняття назвами конкретних предметів, явищ або дій, також виражають особливості психології народу, який розмовляє його мовою.

Стереотип – загальноприйнятий та загальновизнаний зразок чого-небудь. Це фрагмент концептуальної картини світу, наявний у нашій свідомості. У ролі культурно значимого мовного стереотипу виступає, як правило, компактно виражений у складі фразеологічної одиниці певний зразок поведінки, що сигналізує про ту чи іншу якість, ознаку, властивість і т. ін. Стереотип описує ту чи іншу ситуацію, тісно пов'язану з певним культурним кодом у менталітеті народу.

Еталон – мірило, кращий зразок чого-небудь. Образи-еталони відображені в усталених порівняннях, які співвідносять один об'єкт дійсності з іншим, напр., англ. *(as) harmless as a dove* (букв. *безневинна як голубка*); *as gentle as a lamb* (букв. *покірливий як овечка*); *as quiet (silent, still, etc.) as a mouse* (букв. *тихий як миша*).

У співвідношенні лексичних і фразеологічних одиниць, які складають номінативні можливості мовної картини світу, ключові слова є організуючим

центром концепту. Однак, на відміну від лексики, у фразеології немає загальнооцінних значень «добрий-поганий». Структура значення фраземи як знака непрямой номінації, якому властиві тільки окремі оцінні значення, набагато складніша, ніж у простому імені – слові. Зв'язок між звукопозначенням і денотатом фразеологічної одиниці можна назвати асоціативним образом вторинної номінації. У цьому зв'язку неважко зрозуміти, що між звучанням (планом вираження мовного знака) і денотатом (референтом) «наявний» асоціативний образ, що не відображений мовним знаком, проте без нього немає самого знака. Це яскраво проявляється в таких явищах, як полісемія, вторинна номінація (словотвір), ідіоматика. Тільки через такі та подібні їм спостереження над мовним знаком можна проникнути в таємницю етнокультурної специфіки ідіом.

Важливим чинником при цьому є те, що формально-структурна ознака наближає фразеологічну одиницю до синтагми й тексту. Так, В. М. Телія визначає фразеологічні одиниці як мікротексти, в номінативну основу яких входять усі типи інформації, характерні для відображення ситуації в тексті, однак представлені у вигляді «згортка», готового до вживання як тексту в тексті [Телія 1996]. Вивчаючи внутрішні форми фразем будь-якої мови, мимоволі занурюєшся в духовний світ народу, його міфологію, що складається з мікросвітів, мікропритч, мікроанекдотів, мікротрагедій, мікродидактик, мікроповчань.

Семантична спільність наближає фразеологічну одиницю до слова. Це дає підставу для тверджень про те, що фразеологічна одиниця і слово мають одну й ту саму понятійну співвіднесеність. Принагідно зауважимо, що під час лінгвокультурологічного аналізу значимими є як лексемна, так і надлексемна (вільні словосполучення, фраземи) номінації, оскільки саме вони є безпосередніми об'єктами численних семантичних перетворень, які відбуваються й відображені в мові. Проте, як справедливо відзначають багато дослідників, фраземи понятійно співвідносяться з тією частиною лексики,

якій властиве конотативне забарвлення і вираження ставлення людини до навколишньої дійсності, а не просто її називання через те, що основна функція фразеологічної одиниці – характеризувати означуване. Ця риса фразеологічної семантики зближує її з образно-мотивованими лексемами.

У цьому зв'язку В. Г. Гак розглядає фразеологічні одиниці як суб'єктивний чинник номінації. На його думку, є два основних чинники розбіжностей між фразеологічними одиницями в різних мовах: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний чинник – це природні й культурні реальності, властиві одній країні, однак відсутні в іншій. Наприклад, до багатьох фразеологічних одиниць французької мови входять слова *артишок*, *устриця*, оскільки вони є більш типовими для Франції, ніж для Росії [Гак 3, с. 731]. Суб'єктивний чинник, на думку В. Г. Гака, полягає в довільній вибірковості, коли одні і ті ж реальності, які однаковою мірою властиві двом культурам, трактуються по-різному у фразеології двох мов і здійснюють істотний вплив на специфіку фразеології в кожній із них.

Не можна не звернути увагу й на той безперечний факт, що в різних мовах основу номінації можуть складати різні риси однієї й тієї самої ситуації, які ведуть до утворення різних за внутрішньою й зовнішньою формою одиниць як прояв тенденції до експресивності мовлення. Наприклад, вечеря Ісуса Христа з учнями перед його розп'яттям була їх останнім і таємним побаченням. В українській і російській мовах вона названа «Таємна Вечеря», в англійській – «Last Supper» – ‘остання вечеря’. Отже, у цих двох слов'янських мовах актуалізується «таємничість події», а в англійській – її «завершальна фаза». В. М. Мокієнко розглядає такий процес як шлях від образного вираження до безобразного [Мокієнко 1989, с. 160]. Однак через те, що фразеологічні одиниці є роздільно оформленими, вони навіть образно-мотивоване іменують інакше, ніж слово. Із цього стає очевидним той факт, що лексичне і фразеологічне значення відрізняються різними ступенями мовної абстракції. Ось чому на перший план висувається необхідність

вивчення відмінностей в образно-мотивованій репрезентації світу як окремими лексемами, так і фразеологічними одиницями.

На відміну від похідного значення слова, в якому є попередник (просте, непохідне слово) із чіткою денотацією та своїми умовами референції, у фразеологічній одиниці з переосмисленим значенням попередником виступає вільне сполучення слів, які згодом утрачають свою самостійну денотацію і референтну автономність. Тут важливо підкреслити, що якщо слово висвічує зазвичай тільки одну із образно-асоціативних ознак, характерних для нього у вихідному значенні, фразеологічні одиниці «переносять» із вихідного для них сполучення слів більше, ніж одну ознаку, оскільки саме вихідне для них сполучення поліознакове і воно у процесі переосмислення включається у поліознаковий фрейм, який уже заповнений подробицями. Це дає підставу для твердження про те, що значення образно-мотивованої фраземи завжди більше насичено деталями, ніж значення слова. «Насиченість деталями» «додатковість смислу», ускладненість семантики, до якої як до найсуттєвішої ознаки фразеологічної одиниці найчастіше апелюють багато мовознавців, є результатом членування форми фраземи. Значення фраземи не є «стороннім» порівняно з лексичною семантикою. Воно є яскраво вираженим експресивно-оцінним значенням усталеного словосполучення аналогічного лексичному, однак ускладнене чинником нарізнооформленості.

Викладене вище може породити сумнів у здатності фразем конкурувати зі словами з точки зору номінативно-пізнавальних функцій. Ось чому окремі дослідники схильні наділити фраземи другорядною, допоміжною або факультативною роллю специфічних конотативних дублікатів. Проте поглиблене вивчення фразеологічних одиниць переконує нас у тому, що далеко не в усіх і з них простежується перевага у смисловій структурі конотативного елемента над концептуальним. На наше глибоке переконання, ідіоматика, на відміну від слів, більш безпосередньо відображає когнітивну діяльність членів мовного колективу, що ґрунтується на наївному

уявленні про навколишній світ носіїв певної мови, на їх ставленні один до одного, до того, що їх оточує й що з ними відбувається.

Виходячи з того, що концепт є знанням, структурованим у фрейм як один із типів концептів, фразеологічне значення також може бути фреймом, який вбудовується в інші структури знання про світ та імплікує комплексну типову ситуацію. Фрейм сьогодні став основною одиницею когнітивного плану для опису ситуацій дійсності, а фреймова семантика виступає методом, який дає змогу досліджувати взаємодію мовних значень і структур знання. У межах когнітивної парадигми семантика фразем описується як співвідношення значення мовного знака не безпосередньо зі світом, а через фрейм – особливим чином організовані блоки знань про позначуване. Що стосується фразеологічного корпусу будь-якої національної мови, то в ньому в концентрованому вигляді проявляються знання про спосіб життя й культуру народу в різні часи, його історію, географію, клімат, психологічний склад. Ці невід’ємні чинники життя будь-якого соціуму і складають денотацію, що лежить в образній основі фразеологічної одиниці. Її опис висуває на перший план необхідність розшифрування метафор, що лежать у їхній основі, виявити типові зразки, співвіднести слова і словосполучення зі всіма категоріями, які є найважливішою ланкою реконструкції різних фрагментів картини світу, специфічних для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти. У формуванні мовної картини світу беруть участь одиниці різних рівнів, включаючи й лексико-фразеологічний. *Фразеологічна картина світу – це модель опису за допомогою фразеологізмів, що позначають окремі фрагменти навколишньої дійсності.* Мовна природа фразеологізму як образно-оцінного найменування реалій дійсності наділяє фразеологічну картину світу відмінними рисами, до яких належать універсальність, антропоцентризм, національно-етнічна специфічність, експресивність, оцінність.

Фразеологічна номінація як одна зі сфер мовної номінації покликана експресивно, образно, емоційно та/або оцінно репрезентувати позамовну реальність, використовуючи для цього відносно усталені репродуктивні ознаки ускладненої семантики з частковим або повним переосмисленням компонентного складу – фраземи [Крепель, с. 43–44]. У своєму концентрованому вигляді вона відображає набутий досвід когнітивно-оцінної діяльності окремого народу, специфіку його світогляду, що дало змогу виділити аксіологічні концепти, які визначають і зміст окремих фразем, і їх картину світу загалом. Аналіз ключових понять фразем, що репрезентують найбільші семантико-тематичні групи лексики, визначив у нашій роботі принцип систематизації й номінації фразем як компонентів фразеологічної картини світу – тематико-ідеографічний принцип. Тематико-ідеографічна номінація фразем обов'язково передбачає врахування їх позамовного змісту і специфіку ословлення понять, за допомогою яких пізнається навколишній світ, уможливорює глибоке й різнобічне вивчення фразеологічного тезауруса не тільки у гносеологічному, а й в лінгвокультурологічному аспектах.

Крім того, фразеологічна номінація надає досліднику великі можливості у плані розкриття змісту концепту, оскільки ми отримуємо відомості про об'єкти, які є концептами, не з реального світу, а завдяки тому, що вони представлені в мові, а точніше в наївній свідомості, закріпленій у мові. Із цього приводу А. Вежбицька виділяє принцип, який пов'язує лексичний склад мови й культуру, – принцип ключових слів [Вежбицкая 1999]. Ключові слова – це слова, які є особливо важливими й показовими для окремо взятої культури. Вони є завжди загальноживаними й дуже часто використовуються в якійсь одній семантичній сфері, наприклад, у сфері ідеології, політики, економіки, емоцій і моралізування. Крім того, вони можуть бути в центрі цілого фразеологічного ряду і часто зустрічаються у прислів'ях, афоризмах, популярних піснях, назвах книг тощо. За цими словами стоїть цілий комплекс настанов, цінностей, сподівань. Ключові слова втілюють базові для певного соціуму культурні концепти, тобто

культурні константи. Фразеологічний фонд на образному рівні є одним із природномовних утілень цілої низки культурних кодів, субкодів і їхніх фрагментів.

Отже, *під номінативною функцією фразеологічних одиниць як категоріальною ознакою ми маємо на увазі одну з глобальних властивостей, яка полягає в тому, що вона є здатністю називати й позначати фрагменти навколишньої дійсності як цілісні позамовні об'єкти.* При цьому завжди необхідно мати на увазі, що основною функцією фразеологічних одиниць є не стільки опис будь-яких предметів і явищ навколишнього світу, скільки їх емотивна оцінка. Це стилістично марковані одиниці вторинної номінації, що відображають особливе ставлення мовця до об'єкта висловлення. Вони дають інформацію, яка відображає об'єктивну дійсність вторинно у вигляді книжних, розмовних і нейтральних номінацій, покладених в основу досліджень, що проводяться в галузі фразеології. У мові, як правило, найчастіше закріплюються ті фразеологічні одиниці, які найточніше й найвлучніше виражають у стислій формі народні уявлення, стереотипи й відображають властиву носіям тієї чи іншої мови картину світу. Виходячи з того, що культурна інформація міститься у внутрішній формі ідіоми, є всі підстави вважати, що вивчення фразеології має сьогодні не тільки чисто мовознавчу й філологічну цінність, а й лінгвокультурологічну, оскільки також дає змогу здійснювати вивчення магістральних шляхів розвитку цивілізації й культури різних народів. Воно особливо допомагає зрозуміти первісне наївне уявлення про світ народу, що розмовляє тією чи іншою мовою, риси його національного характеру, ритуали, традиції, вірування [Бирих 2005; Мокиенко 1999; Зубач 2007]. Теоретичною основою такого підходу є погляд на фразеологічну одиницю як на один зі способів функціонування позамовних знань.

Висновки до розділу I.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що *головним питанням лінгвістичної теорії сьогодні є не тільки намагання людини дати вичерпну відповідь на запитання, що таке мова, а й чого досягає людина за допомогою мови.* У цьому зв'язку завдання когнітивної лінгвістики визначаються як намагання з'ясувати таке коло питань: 1. Яка роль мови у процесах пізнання й осмислення світу? 2. Як співвідносяться концептуальні системи з мовними та когнітивні структури свідомості з одиницями мови? 3. Яку участь бере мова у процесах отримання, переробки та передавання інформації про світ? 4. Як відбуваються процеси концептуалізації знань узагалі та констант культури зокрема? 5. Як описати систему універсальних концептів, що є складниками концептосфери й основними рубрикаторами її членування? 6. Як співвідносяться наукова та повсякденна картини світу з мовною?

Із когнітивним підходом пов'язаний не тільки розгляд у новому світлі різних мовних процесів, категорій та одиниць. По суті, в лінгвістиці з ним пов'язане й нове розуміння мови на тій підставі, що під час опрацювання текстів необхідне залучення не тільки власне мовного знання, а й знання екстралінгвального. В основі нових моделей мови повинна лежати теза про взаємодію різних типів знання, а з цього випливає, що лінгвістика сьогодні вже не наділена монополією на побудову загальноприйнятої моделі мови. Наявність у мові оптимальним чином закодованих знань, отриманих у ході сприйняття й осмислення світу її носіями, дає підставу когнітологам розглядати мовні форми як похідні концептуалізації світу свідомістю людини. Звідси стає очевидним, що значення мовних форм – це певні структури знань про навколишній світ у вигляді концептів, а відповідь на запитання, як вони репрезентують картину світу в різних мовах, може дати тільки подальше дослідження мотивів позначень за допомогою різних лінгвальних форм. Найновіші дослідження, що проводяться в межах когнітивної лінгвістики, переконливо доводять, як через аналіз мовних

категорій можна проникнути в різноманітні способи колективного й індивідуального мислення представників різних етносів.

Охарактеризовано найважливіші погляди сучасних українських та зарубіжних лінгвістів на природу концепту. У розділі також описано співвідношення концептуальних і мовних репрезентацій, що вибудовують етнічну та фразеологічну картини світу як похідні менталітету людини.

Окреслено назрілі проблеми дослідження фразеології в сучасній вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці. Питання про місце й роль фразеологічних одиниць у системі мови було й залишається одним із найбільш дискусійних. Дотепер фразеологи не виробили єдиної концепції з цієї проблеми, яка визначала б, до якого мовного рівня належать ці одиниці, чи утворюють вони свою мовну підсистему під назвою *фразеологічна картина світу* (ФКС). За традицією, багато лінгвістів відносять фраземи до одного із загальновизнаних рівнів мовної системи – лексико-семантичного або до синтаксичного рівня. Основним аргументом на користь включення фразеологічних одиниць в лексико-фразеологічний рівень, незважаючи на суттєву відмінність між словом і фраземою (ціліснооформленість слова і нарізнооформленість фразеологічних одиниць), є наявність системних відношень між лексемами і фраземами. Принагідно зауважимо, що системні синтагматичні й парадигматичні відношення простежуються в мові тільки між елементами однієї окремої системи й відсутні серед одиниць різних систем. У той час, як слово сполучається не тільки з іншим словом, а й із фразеологічною одиницею, фразема реалізує свої можливості сполучатися тільки зі словами.

Не залишився без уваги й опис значення та номінативної функції фразеологічної одиниці як частини змістового обсягу концепту. Фразеологічна одиниця, будучи номінативною, засвідчує процес номінації у вигляді мовного знака, остаточним результатом якого є мовна картина світу. Формування знаків вторинної номінації – це не просте переосмислення вже

наявних мовних засобів. Вторинна номінація, що полягає в переосмисленні наявних у мові номінативних засобів, розв'язує суперечність між безмежністю понять і обмеженістю мовних знаків, оскільки відомо, що чисельність лексичних і фразеологічних засобів не може збільшуватися до безконечності. У вторинному використанні слів у новій для них функції називання закономірно виникає смислова спадкоємність найменувань.

Фразеологічна номінація, на відміну від лексичної, характеризується своєю специфікою, оскільки процеси в ній відбуваються у взаємодії цілої низки чинників і зумовлені особливою інтенцією суб'єкта, спрямованою на вираження певного поняття, яке не можна адекватно виразити окремим словом, або коли фразеологічна одиниця точніше й емоційніше виражає це поняття. На думку багатьох учених, когнітивні структури, що вербалізуються знаками непрямой номінації, є культурно зумовленими. Ми дотримуємося думки про те, що більшість фразем – образно мотивовані вторинні найменування, які виявляють асоціативні зв'язки, культурно зумовлені фрейми й конкретні образи абстрактних концептів. Тому запропонований у монографії напрям дослідження фразеології української мови нам видається актуальним і найбільш перспективним для подальшого розвитку науки про мову загалом та фразеології зокрема під кутом зору сучасних лінгвістичних парадигм, які ведуть до вдосконалення форм і методів пізнання у постійному пошуку істини, з одного боку, і дають змогу глибше проникнути в суть назрілих проблем, що впливають із співвідношення людини, її мовленнєвої діяльності та навколишнього світу, – з іншого.

Предметом вивчення когнітивної лінгвістики є перш за все когнітивна семантика, оскільки зміст знака тісно пов'язаний із пізнавальною діяльністю людини. У структурі знань, які стоять за мовним вираженням, певною мірою відображається спосіб номінації. Тому важливе місце в когнітивних дослідженнях відводиться мовній номінації – розділу мовознавства, що вивчає принципи й механізми називання ідей та уявлень, наявних у людини.

Мотивація під час називання виявляє погляд носіїв мови на той чи інший фрагмент світу, що, у свою чергу, уможливує розуміння специфіки світобачення конкретного народу.

Із викладеного в розділі стає очевидним той факт, що етнічна картина світу первинна щодо мовної, є повнішою, багатшою і глибшою, ніж відповідна мовна. Однак саме мова реалізує й вербалізує етнічну картину світу як когнітивну орієнтацію, що є імпліцитною репрезентацією розуміння членами кожного суспільства «правил життя», які диктуються їм соціальними, природними й надприродними чинниками та є сукупністю поглядів на світ, характерних саме для окремо взятої мовної спільноти. Охоплюючи як вербальні, так і невербальні засоби вираження, фонові знання й культурні концепти, що фіксуються в ментальному й мовному полі етносу, його картина світу обов'язково включає специфічні стереотипи й настанови, уявлення й асоціації про себе і про інші мовні спільноти. Водночас в етнічну картину світу також входять основні ціннісні орієнтації етносу, які на рівні культури й мови виражаються в основних концептах певної лінгвокультури.

Кожний із викладених вище підходів до вивчення мови в сучасній лінгвістиці заслуговує пильної уваги і не може вважатися єдино можливим, обґрунтованим і найголовнішим, накладаючи обмеження на можливі інші шляхи та способи вивчення лінгвальних процесів і явищ.

РОЗДІЛ II.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ЛІНГВОКОГНІТИВНОГО Й ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФРАЗЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2. 1. Когнітивний підхід до вивчення фразеології

Когнітивна лінгвістика, як зазначає О. С. Кубрякова, вбачає своє головне завдання у розв'язанні назрілих проблем співвідношення концептуальних систем із мовними і когнітивних структур з мовними одиницями, що їх об'єктивують [Кубрякова 1999, с. 4]. Нині все частіше висловлюється думка про те, що когнітивні структури, які задають певну ментальну, а саме – концептуальну оформленість різноманітному досвідові сприйняття свідомістю людини позамовної дійсності, утворюють когнітивний простір як сукупність усіх знань і уявлень індивіда. Поряд із когнітивним висловлюється також думка про існування етнічного когнітивного простору, під яким мають на увазі структуровану сукупність знань і уявлень, накопичених усією етнокультурною спільнотою. Етнічний когнітивний простір слугує своєрідною когнітивною базою для індивідуальних і соціумних когніцій.

У теоретичній лінгвістиці та практиці фразеологічних описів орієнтація на перехід від наявного знання до глибинного на шляху цілісного й різноаспектного вивчення мови як антропологічного феномену знаходить своє відображення в намаганнях нині розглянути фразеологічні одиниці з позицій когнітивної лінгвістики. Кожна фразеологічна одиниця як мовний знак є «зберігачем» наших відомостей про світ і розглядається як «носій» інформації, особливої структури знання. При цьому, як цілком справедливо вказує В. М. Телія, в діалектичній єдності форми й змісту провідним є все той самий зміст, тобто здатність знака забезпечити інформацію про світ – як зовнішнім для людини, так і внутрішнім для неї [Телія 1996, с. 154]. Звідси

впливає, що змістовий простір фразеологічної одиниці, який охоплює результативне значення і внутрішню форму як значення вихідного словосполучення, утворює єдину когнітивну структуру, основу якої складає когнітивний рівень значення й когнітивний рівень внутрішньої форми.

Застосування когнітивного підходу до дослідження фразеологічних одиниць дає змогу виявити дифузність когнітивних структур, які можуть поділятися на низку дрібних складників і входити в більші за обсягом утворення. Виходячи з цього, потрібно враховувати когнітивні структури, співвіднесені з однією фразеологічною одиницею і з їх тематичними мікро- і макрогрупами як у межах однієї мови, так і в міжмовному плані.

Глобальними й актуальними питаннями когнітивної лінгвістики були й залишаються: по-перше, як відбувається вибір тих чи інших характеристик, які у своїй сукупності утворюють концепти, по-друге, як організуються певні характеристики у структурі значення, що дає змогу людям легко ними користуватися, незважаючи на їх складність і дифузність. За наявності багатьох точок зору на проблему визначення мови й значення головною метою когнітивної семантики є опис структури концепту, яка лежить в основі називання речей і явищ іменами у лексичних і фразеологічних системах мови іменами, опис «ідеї», а не просто чуттєвого образу типового представника різновиду об'єктів, інакше кажучи, опис прототипу [Wierzbicka 1985]. Концептуальна інформація, що міститься у значеннях слів, і фразем, є результатом досить поглибленого аналізу як істотних ознак об'єктів, що називаються, так і всіх наявних знань про них і відбору значущих для певного мовного колективу типів відомостей. Із цього випливає, що концепт – це ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є вся сукупність знань про той чи інший об'єкт, а планом вираження – сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, пареміологічних і ін.). Предметом пошуків у когнітивній лінгвістиці є найсуттєвіші для побудови всієї концептуальної системи концепти: ті, які організують сам

концептуальний простір і виступають як головні рубрики його членування. До таких концептів належать: *простір, час, число, життя, смерть, свобода, воля, істина, знання*. Концепт і значення не знаходяться у взаємооднозначній відповідності. Концепт – відносно стабільний і стійкий когнітивний зліпок із об'єкта дійсності. Він більш безпосередньо пов'язаний зі світом, ніж значення. Слово зі своїм значенням завжди є тільки частиною концепту. Однак отримати доступ до концепту через проведення концептуального аналізу найкраще через мовні засоби: слово, словосполучення, речення, дискурс (текст). Концептуальний аналіз – важливий методологічний прийом, що дає змогу простежити «шлях пізнання смислу концепту» [Телия 1996, с.97]. На відміну від традиційного семантичного аналізу, концептуальний аналіз стосується ширшої сфери – несвідомого й інтуїтивного та пояснює відношення мовної одиниці до інших аналогічних одиниць, а також одиницями інших рівнів ієрархії [Чернейко 1998]. Кінцевою метою концептуального аналізу є побудова концептуальної моделі або концепту, опис його місця в картині світу того чи іншого народу. У цьому зв'язку відзначимо, що фразеологія здатна повно й лаконічно виразити не тільки особливості мови, а й навколишні відчуття й реакції її носіїв. Як особливий лінгвокультурний пласт, вона відображає умови життя носіїв мови, прагнення, настанови, звичаї, тобто звичні цінності, фонові знання, досвід, асоціації.

Зміна парадигми в лінгвістиці, яка дала про себе знати в переході від системоцентризму до антропоцентризму, відкрила принципово новий напрям для вивчення різних мовних явищ у мовленнєво-мисленнєвих процесах індивідуальної й колективної свідомості, до яких також належить і фразеологізація. При цьому зауважимо, що наявні нині у фразеології структурно-семантичні описи й лексикографічні тлумачення фразеологічних одиниць не відображають всієї поліфонії їхньої макрокомпонентної структури й тих фонових знань про позначуване, які фразема зберігає в собі з моменту її утворення. Це висуває на порядок денний завдання розробити

ефективні методи, які дають змогу враховувати як значення, так і зміст когнітивних структур у процесах формування, і, відповідно, вживання. На думку багатьох фразеологів, нині найважливішою проблемою є розробка такого опису фразеологічних одиниць, які першочергово брали до уваги комунікативні й когнітивні особливості, а також культурно-національну специфіку цих мовних засобів.

Виходячи з розуміння мови як символічної системи, що переплітається з досвідом, Е. Тейлор вважає за можливе охарактеризувати значення фразем як «зберігання» вікового досвіду культурно-національної спільноти, власне чуттєвого («пам'яті тіла») й тією чи іншою мірою переосмисленої релігійної та магічної практики [Тейлор 1989]. Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності (погляд на світ), як відомо, частково універсальний, а частково національно-специфічний, так що носії різних мов можуть по-різному сприймати, «бачити світ» через призму своїх мов.

Когнітивний підхід до проблеми семантики фразем дає змогу отримати точніший опис значення фразеологічної одиниці, а також змодельовати процес розуміння «закодованої» в денотативному аспекті інформації про фразеологічну одиницю як мовцем, так і слухачем. Це може слугувати підставою для формування адекватного відображення значення фразем у лексикографічних джерелах.

Крім того, когнітивні дослідження фразем дають змогу проаналізувати їхні макрокомпоненти з урахуванням того факту, що фразеологічні є особливими засобами номінації, оскільки їх смисл пов'язаний із буквальним значенням словосполучення. Цей зв'язок опосередкований тим, що внутрішня форма фразеологічної одиниці не може бути повною мірою виявлена без урахування даних когнітивного аналізу, хоча сам процес фраземотворення не можна зводити до переосмислення «буквального» значення, яке лежить в основі кожної фраземи. Процес фраземотворення з когнітивного погляду – це активація в номінативному задумі деяких слотів

базового концепту, знання про який уже має номінатор, вибір метафоричної його подібності та фокусування в ній тих ознак, які збагачують зміст цього слоту. Фраземи як знаки вторинної номінації завжди характеризують «співпозначення» будь-якої частини певного номінативного базового для них концепту. Вони не створюють концептів, однак містять у собі базову для них інформацію як пресупозицію до значення, яке і є знанням про те, що позначає й характеризує денотативний аспект значення фразем.

На думку деяких учених, когнітивні структури, що вербалізуються знаками вторинної номінації, є культурно зумовленими [див., напр., Алефиренко 2002]. Ми дотримуємося погляду на те, що більшість фразем є образно мотивованими вторинними найменуваннями, які виявляють асоціативні зв'язки, культурно значущі фрейми й конкретні образи абстрактних концептів. Фразеологічний склад мови виявляє, таким чином, універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу, відображеної у знаковій системі вторинної номінації за допомогою метафор, порівнянь, символів, стереотипів і еталонів.

Отже, в теоретичній фразеології та практиці фразеологічних описів орієнтація на перехід від наявного знання до глибинного на шляху цілісного й різноаспектного вивчення мови як антропологічного феномену знаходить своє відображення у намаганнях розглянути фразеологічні одиниці під кутом зору когнітивної лінгвістики.

Фраземи, на відміну від слів, безпосередньо відображають когнітивну діяльність членів мовного колективу, що ґрунтується на наївному уявленні про світ носіїв мови, на їх ставленні один до одного, до того, що відбувається з ними в цьому світі. Проведені дослідження різних фразеологічних одиниць переконливо показали спільність багатьох сюжетів, тобто актів і ситуацій, що знайшли відображення у фраземах, і здатність кожної мови створити тільки свої мовні засоби для позначення певних актів і ситуацій. Аналіз конкретної й абстрактної інформації, носіями якої є фразеологічні одиниці, допомагає

глибше й адекватніше зрозуміти єдине й неповторне уявлення про навколишній світ окремо взятою мовною спільнотою та специфічні риси її національного характеру. Виявлення особливостей образної мотивованості у структурі значення фразем сприяє різнобічному опису мовної картини світу та її бачення народом, що розмовляє тією чи іншою мовою [Левченко 2005; Мітрохіна 2006; Ужченко 2006; Зубач 2007].

Представники когнітивного напрямку виходять із того, що у процес пізнання залучені різні типи мислення і сприйняття дійсності. Значним кроком уперед під час вивчення питань, пов'язаних із проблемою співвідношення мови й мислення, а також способів зв'язку оперативних одиниць нашої свідомості з мовними формами, що їх об'єктивують, стало висунуте в когнітивній лінгвістиці положення про концепти як оперативні одиниці [Кубрякова 1999, с.11]. Унаслідок численних досліджень було виявлено, що вербалізація концептів у різних соціумах відбувається вибірково. Цей факт свідчить, із одного боку, про його актуальність для мовного колективу, а з іншого – про необхідність створення нового терміна, який синтезує лексикографічну й енциклопедичну інформацію [Кубрякова 1996, с. 143].

Висловлюючи думку про наявність концепту в різних мовних формах, усе більша кількість лінгвістів доходить висновку про те, що концепти виступають посередниками між словами й екстралінгвальною дійсністю, а значення слова не може бути зведено виключно до концептів, що його утворюють. Значення слова, на наш погляд, це основне, найпоширеніше уявлення про зміст концепту, яке передає його найбільш характерні особливості. Різницю між мовним значенням і концептом З. Д. Попова і Й. А. Стернін вбачають у тому, що мовне значення як «квант семантичного простору» прикріплено до мовного знака, а концепт як елемент концептосфери з конкретним знаком не пов'язаний. Він може виражатися багатьма мовними знаками, їх сукупністю, а може й не мати репрезентації в

системі мови [Попова, Стернин 2000]. Звідси стає очевидною незалежність концептів від мови, оскільки тільки частина з них знаходить у мові свою об'єктивацію у вигляді вербалізації (ословлення). Тому оптимальним для повноти семантичного опису лінгвокультурного концепту буде втілення у його складі чотирьох складників : 1) поняттєвого, що відображає як ознакову, так і дефініційну структуру; 2) образного, носієм якого є когнітивні метафори, які фіксують концепт у мовній свідомості; 3) значеннєвого, що визначається місцем, яке займає назва концепту в лексико-граматичній системі конкретної мови, куди ввійдуть також етимологічні й асоціативні характеристики цього імені; 4) специфічного для індивіда як носія національного менталітету.

Перший складник репрезентує концепт як спосіб семантичного представлення понятійного змісту якого-небудь імені в той час, як значення – клас (множина) об'єктів, до якої він відсилає. Інакше кажучи, концепти – це безоб'ємні поняття, суто мисленнєві структури, які, подібно до змісту, наявні лише у свідомості суб'єкта думки [Воркачев 2004, с. 19].

Другий складник набув теоретичного осмислення в когнітивній лінгвістиці й когнітології у вигляді концептуальної метафори як основного засобу нашої концептуальної системи, за допомогою якого ми сприймаємо й розуміємо один тип об'єктів і явищ навколишньої дійсності через інший. Концепт у такому розумінні – це сукупність метафор, що асоціюється з певним абстрактним іменем, на зразок «краса», «свобода», «любов», у яких сукупність властивостей і предметів представлена в образі предмета.

Третім складником концепту, який виступає у вигляді лінгвістичної ознаки, є його виділення як звичного аналога світоглядних термінів [Арутюнова 1999, с.617–631], закріплених у лексиці природних мов. Послідовно лінгвістичним його можна трактувати тією мірою, якою він ототожнюється з лексичним значенням. Лінгвістичний статус «культурних концептів» визначає можливість їх опису в термінах «мовної картини світу».

I, нарешті, четвертим складником лінгвокультурного концепту є його визначення як основної одиниці національного менталітету, як специфічного індивідуального й групового способу світосприйняття й світорозуміння, що задається сукупністю когнітивних і поведінкових стереотипів та настанов, головною характеристикою якого є специфіка мислення й поведінкових реакцій індивіда або соціальної групи. Окрім належності концепту національній мовній свідомості, він також співвідноситься зі значенням вербальних засобів його вираження. Найчастіше носієм концепту виступає слово, яке може найповніше й найточніше передати його зміст. Про це свідчать словники концептів [див., напр., Степанов 1997] При цьому необхідно завжди мати на увазі, що концепт співвідноситься більше, ніж із однією лексичною одиницею, тобто з планом вираження всієї сукупності різнорідних синонімічних одиниць, до складу яких можуть входити як лексичні, так і фразеологічні.

Відзначимо, що будь-яке лінгвокультурологічне дослідження спрямоване на зіставне вивчення концептів. Таке зіставлення має інтерментальний характер під час зіставлення одиниць наукової та узвичаєної свідомості в їхній мовній реалізації. Дослідження може мати й інтерлінгвальний характер, якщо в ньому зіставляються одиниці двох або більше мов. Етноспецифічність концепту в контексті міжмовного зіставлення дає вагому підставу розглядати його як притаманну спільноті рису національного менталітету, відмінну від ментальності як загальної сукупності ознак національного характеру [Воркачев 2004, с. 47]. Отже, вивчення структури концепту веде до висновку про те, що вона включає в себе лінгвістичний, когнітивний і культурологічний складники, наділені національною специфікою [Иванова 2002, с. 65].

Важливо наголосити й на тому, що концепт є цілісним утворенням, здатним поповнюватися, змінюватися й відображати набутий досвід людини. Він має важку для розуміння, хоча й не жорстко, проте логічно організовану

динамічну структуру, що складається з вихідного – базового елемента і пов'язаних із ним через прототипне значення похідних елементів. Дослідження структури концепту як мисленнєвої одиниці не входить у безпосереднє завдання когнітивної лінгвістики, предметом якої є отримання адекватної інформації внаслідок проведення аналізу семантичного простору мови, що репрезентує той чи інший концепт [Попова, Стернин, 2000]. Зміст структури концепту лише частково може бути виявлений через засоби його репрезентації в мові. Базою концепту завжди виступає вихідна прототипна модель основного значення слова. Залежно від комунікативних потреб одне й те ж слово або фразеологічна одиниця може репрезентувати в мовленні різні ознаки концепту.

Розгляд фразеології з концептуальної точки зору має в лінгвістиці поки що недавню історію. Він розпочався з вивчення мови загалом як антропологічного феномену, а її фраземіки не самої по собі, а як різновид мовної, а через неї й духовної культури етносу. Якщо кожна мовна одиниця своїм змістом указує на будь-який фрагмент мовної дійсності, то її значення «вбудовується» у структуру знання про світ – прототипи, фрейми, сценарії, що є посередниками між власне мовним знаком і позначуваною дійсністю. За влучним зауваженням К. Поппера, саме знання є ідеально-об'єктивною сутністю, яка відіграє роль «третього світу» [Поппер 1983, с. 558]. Таке розуміння значення лексичної одиниці, а отже, й фраземи, знайшло своє відображення як у працях із проблем штучного інтелекту в когнітивній психології, так і в лінгвістиці. На думку Р. М. Фрумкіної, всі дослідники вважають необхідним, щоб опис семантики відповідав на такі два головних запитання: 1) яке відношення цього об'єкта зі світу «Мова» до світу «Дійсність»?; 2) які відношення між цим об'єктом і іншими об'єктами того ж рівня у світі «Мова» як системи? [Фрумкіна 1991].

Якщо другому питанню було присвячено багато досліджень у фразеології, то перший із них почав розглядатися лише у зв'язку з переходом

до когнітивної парадигми і дослідженнями з так званої «наївної» картини світу в мові. Попередньою віхою для формування когнітивного опису лінгвістичних одиниць слугувало виділення таких понять, як інтенціонал та екстенціонал, запропонованих Р. Карнапом. Крім поняття і смислу, в опис знакового відношення, як вважають сучасні когнітивісти, повинно бути введено поняття концепту, екстенціоналом якого є типовий образ (прототип або гештальт-структура), за допомогою якого формується як сам концепт, так і умови його референції [Телия 1996, с. 95]. Такий прототип відображається в мовній свідомості соціуму і в національній мові відповідає «наївній картині світу». Ще Ю. Д. Апресян відзначав, що «семантика мовного знака відображає наївне поняття про річ, властивість, дію, процес, подію і т. ін.» [Апресян 1974, с. 56], висуваючи для лексикографів завдання виявити цю наївну картину світу в лексичних значеннях слів і відобразити в системі тлумачень. Наївна картина світу відрізняється від наукової тим, що вона має свої особливості в кожній мові. Типові образи цієї картини безпосередньо пов'язані з терміном «концепт», тобто знанням про об'єкт, позначеним з огляду на його типовість у всіх його зв'язках і відношеннях. У визначенні концепту, спрямованому на вивчення повсякденного уявлення про предмети і явища навколишньої дійсності, усе більший науковий інтерес викликає саме фразеологічний склад мови, що належить до царини емоційно забарвленої лексики. Основною функцією фразеологічних одиниць є не опис яких-небудь предметів зі світу «Дійсність», а їх емоційна оцінка. Це одиниці вторинної номінації, що часто виступають як стилістично марковані і внаслідок цього відображають особливе ставлення мовця до об'єкта висловлення.

Із викладеного вище стає очевидним, що значення фразеологічних одиниць об'єднує в собі два важливих аспекти: денотативно-сигніфікативний і конотативно-прагматичний. Денотативний аспект значення описує тільки логіко-понятійну частину дійсності і, відповідно до сучасних уявлень, може включати в себе як інтегральні, так і диференціальні семи. У конотацію традиційно включаються чотири компоненти: емоційний, оцінний,

експресивний і стилістичний. Велика питома вага конотативного аспекту у фразеологічній семантиці значною мірою пояснюється семантичною структурою фразеологічної одиниці, побудованою на образному переосмисленні.

У вивченні фразеологічних одиниць під кутом зору когнітивного аспекту велику роль відіграє опис тих структур свідомості людини, які забезпечують адекватне сприйняття і вживання фразем, а також тих складників, які беруть участь у їх утворенні. Сьогодні все глибше усвідомлюється той факт, що основна інформація про світ надходить до нас через мову взагалі та її невід'ємний фразеологічний склад зокрема. Якщо його досліджувати, то відкриється багато прихованих або давно втрачених знань, матеріальні й духовні цінності соціуму. Ось чому одним із основних завдань лінгвістики в наш час є вивчення ментальності народу через мову, виявлення цілих комплексів культурних традицій, закріплених у мові, аналіз того, як міфологічні знання й вірування проявляють себе в сучасному значенні фразем і їхніх метафор. При цьому потрібно завжди мати на увазі, що фразеологічна одиниця, зафіксована в голові людини, є тією частиною несвідомого, яке не є результатом особистого досвіду, а успадкована носієм тієї чи іншої мови від багатьох попередніх поколінь.

2.2. Концептуальний аналіз – один із основних методів когнітивної лінгвістики

Нинішній стан розвитку когнітивної лінгвістики характеризується широким визнанням важливої ролі мови у вербалізації різноманітних концептів. При цьому постійно звертається увага на те, що значення мовних форм є певними структурами знання, «концептами, схопленими мовними знаками» [Кубрякова 1997, с. 31], а сам концептуальний аналіз «спрямований на пошук тих спільних концептів, які підведені під один знак і заздалегідь визначають буття знака як відомої когнітивної структури» [Кубрякова 1991, с. 85; 1995, с. 73].

На принципову відмінність концептуального аналізу від власне семантичного вказує і В. І. Кононенко, при цьому зазначаючи: «Якщо семантичний аналіз передбачає перерахування набору значень того чи іншого слова в його зв'язках і відношеннях із іншими словами, то аналіз концептуальний має на меті встановлення смислу, навколо якого групуються слова, категорії, ширше кажучи, знання» [Кононенко 2004, с. 6]. Однак, як цілком справедливо зазначає автор, у концептуальних системах знаходить відбиток і той «ментальний лексикон, який визначається словником, виходячи з того, що слово є репрезентантом самого концепту» [там само, с. 6–7]. Погоджуємося з думкою Ж. В. Краснобаєвої-Чорної, яка зазначає, що нині можна вже з упевненістю говорити про становлення й розвиток науки про концепти – концептології, що постала як розділ міждисциплінарної когнітивістики [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 41].

Багато дослідників концепту намагаються за участю семантичних універсальних елементів виявити розмаїття концептів, що знаходять утілення (кодифікацію) в лексичних одиницях, специфічних для тієї чи іншої культури, наголошуючи на тому, що вони з найбільшою очевидністю відображають як своєрідність світу, так і рівень свідомості людини [Панченко 1990, с. 5; Агаркова 2000, с. 87; Вежбицька 2001]. У з'ясуванні реальної сутності об'єктів, за словами О. С. Кубрякової, потрібно враховувати не лише їх безпосереднє значення, а й ті смисли, що формують зазначені уявлення, оскільки за ними знаходяться різні структури знання й, отже, різні концепти чи об'єднання концептів [Кубрякова 2004, с. 252].

Із цих та подібних висловлень робиться небезпідставний висновок про те, що найкращий доступ до визначення природи й опису концепту забезпечує мова. Зіставлення лінгвістичних і концептуальних репрезентацій демонструє передування останніх формуванню вербальних одиниць [Mc Neil 1997, с. 190]. Концепти відрізняються більшою масштабністю, ніж мовні класифікації в репрезентації навколишньої дійсності. Це підтверджується

тим очевидним фактом, що сприйняття будь-якої динамічної або статичної події людиною, в якій сформувався певний концепт, веде до опису тільки частини цієї події, хоча за необхідності вона може додати потрібні деталі, зазнаючи при цьому труднощів у підбиранні мовних засобів вираження.

Що стосується лінгвістичної частини концепту, то вона, безперечно, співвідноситься зі значенням, лексемою й потенційною семемою. Це передбачає вибір власних методів лінгвокогнітивного аналізу, зумовлених метою й конкретними завданнями, що з неї випливають. Вибір адекватних методів концептуального аналізу пов'язаний також із особливим розумінням об'єкта дослідження, його співвіднесенням із різними структурами знання – концептами й концептуальними структурами як конкретними проявами в мові результатів пізнавальної діяльності людини. Для розв'язання поставлених проблем у когнітивній лінгвістиці серед провідних методів використовується концептуальний аналіз у всій різноманітності прийомів, що в ньому застосовуються: концептуальне або когнітивне моделювання, фреймовий і поточний аналіз, які умовно можна назвати методами аналізу фреймової та прототипної семантики, й деякі інші.

Назрілі завдання, необхідні для вивчення різних структур знання, які лежать в основі мовного функціонування, висувають на перший план когнітивних досліджень необхідність пошуку тих спільних концептів, які підведені під один знак і наперед визначають буття знака як відомої когнітивної структури, а також аналіз структури й змісту концептів, тобто концептуальний аналіз. Об'єктом концептуального аналізу є смисли, що передаються окремими словами, словосполученнями, типовими пропозиціями та їхніми реалізаціями у вигляді конкретних висловлень, а також окремими текстами і навіть цілими творами. Структура й зміст різних концептів (концептуальні характеристики) виявляються через значення мовних одиниць, що репрезентують певний концепт, їх словникові тлумачення, мовленнєві контексти. Зіставлення всіх доступних мовних

засобів репрезентації концепту в системі мови й мовлення дає змогу виділити основний зміст концепту, а також принципи організації мовного матеріалу, оскільки в основі формування значень окремих мовних одиниць та їх класифікацій і категорій лежать ті чи інші концепти.

Концептуальний аналіз дає реальну змогу простежити, як і якою мірою знання мови віддзеркалює знання людини про світ у вигляді тлумачення у словникових дефініціях. За своєю участю він є логічним продовженням семантичного аналізу [Жаботинська 1997, с. 3; 2000, с. 10; Красних 1998, с. 120]. Як зазначає О. О. Селіванова, головна відмінність семантичного й концептуального аналізу полягає в застосуванні самого підходу: від слова до думки в семантичному й від думки до слова в концептуальному аналізі [Селіванова 2000, с. 122]. Якщо під час семантичного аналізу достатньо виявити й описати перелік елементів, що є конститuentами висловлення, то в концептуальному аналізі ці елементи повинні бути співвіднесені між собою та об'єднані у складі певного цілого (моделі). Концептуальна класифікація повинна бути зосереджена на докладному вивченні природи речей і явищ навколишнього світу, її структури та членування у свідомості людини. На відміну від концептуальної, семантична класифікація – це та сама поняттєва категоризація, однак прив'язана до певного мовного знака. Звідси й розгляд у семантичному аналізі співвіднесення концептів зі знаками та їх розподіл між собою.

Концептуальний аналіз спрямований на виявлення й осмислення структури вербалізованого концепту для з'ясування обставин його формування, знаходження властивих йому системних зв'язків та їх відмінностей від інших концептів. Не обмежуючись аналізом семантичної структури тієї чи іншої мовної одиниці, концептуальний аналіз спрямовує свою увагу на отримання різнобічних знань про світ, спосіб життя, традиції, звичаї, вірування, міфологію та культуру носіїв певної мови. Принагідно зауважимо, що для кожного словникового значення слова є свій власний

концепт – результат «зіткнення» цього значення з особистим досвідом, культурною індивідуальністю концептоносія [Степанов 1997, с. 281].

Кожен концепт, що є квантом структурованого знання, можна встановити через словникові дефініції, які охоплюють різні мовні засоби їх репрезентації. Його ознаки під час вербалізації постають, як семи, що набувають загальнонаціонального, варіантного, соціогрупового й індивідуального характеру, закріпленого за певним способом мовної організації, який фіксує, зберігає й передає концептуальні та емоційно-оцінні уявлення конкретного суспільства чи особи про навколишній світ [Селіванова 2000, с. 61, 90]. Мовний знак – це ключ, що відмикає для людини концепт як дискретну одиницю мисленнєвої діяльності та уможлиблює її використання. За кількістю й характером сем, наявних у словниковому визначенні, можна судити про обсяг змістових компонентів, їх природу та характерну структуру, яка стоїть за кожною мовною одиницею [Слишкін 2000, с. 22]. При цьому зауважимо, що слова й концепти не мають однозначної відповідності, оскільки одним і тим самим словом можуть бути виражені різні концепти (омонімія) у той час, як різними словами може бути виражений один концепт (синонімія). Двоїстість трактування концепту в сучасній когнітивній парадигмі полягає в тому, що, з одного боку, він постає як віддзеркалена через мову реальність, а з іншого, – як втілення певних культурно зумовлених уявлень мовців про їхній навколишній світ.

Як демонструє дослідницька практика, у різних словниках часто наводяться неоднакові дефініції значень одних і тих самих слів. Це є свідченням того безперечного факту, що репрезентація змісту концепту до кінця не вичерпана, а кожне слово є носієм лише частини концептуальних характеристик, важливих для мовленнєвої комунікації. Водночас за рахунок цих характеристик слово включає концепт у мисленнєву діяльність, забезпечує до нього доступ, унаслідок чого можуть бути активізовані й інші концептуальні характеристики (приховані, ймовірні, асоціативні – те, що

отримало назву інференції, вивідного знання), які цим словом безпосередньо не передаються. Виявлення цих характеристик також може бути метою концептуального аналізу.

Опис концепту може також відбуватися у вигляді визначення максимального набору ознак, властивих концепту, що досліджується. Такі ознаки формують структуру концепту, під якою мають на увазі сукупність усіх ознак, властивих тому чи іншому концепту. Виявлення структури концепту можливе через спостереження за сполучуваністю відповідних мовних знаків. Ознака концепту – це та спільна основа, за якою порівнюються деякі непорівнювані явища. За словами В. В. Колесова, «ознака – завжди образ, історія кожного давнього слова і є згусток образів – вихідних уявлень – у завершене поняття про предмет» [Колесов 2000, с. 11].

Межі концепту характеризуються неясністю порівняно з мовними сутностями і відрізняються «можливою нефактологічністю й неконкретністю» [Кобринна 2001, с. 49]. У лінгвокультурології, наприклад, великого значення надається стійкій сполучуваності для виявлення культурно-національної специфіки. Сполучуваність не тільки фіксує, а й відтворює найважливіші для мовної картини світу «кванти» смислу культурних концептів. Мета концептуального аналізу й полягає в тому, щоб «простежити шлях пізнання смислу концепту та записати результат формалізованою семантичною мовою» [Телия 1996, с. 97]. С. О. Нікітіна, вивчаючи слова-концепти народної культури, дійшла висновку, що «семантичний опис... може бути здійснений через указівку на їхній зв'язок із іншими концептами тієї ж культури» [Нікітіна 1001, с. 118]. За А. Вежбицькою, концептуальний аналіз – дослідження набору семантичних валентностей і тлумачення слова як виразника його смислу. Із цього випливає, що релевантною для концептуального аналізу є сполучуваність, яка дає змогу точніше описати семантичні відмінності слів [Вежбицька 1999].

Прийнято вважати, що концептуальний аналіз покликаний пояснити причину виникнення того чи іншого явища. Аналіз концептів, за словами О. С. Кубрякової, пов'язаний із роз'ясненням, «... яким оперативним одиницям нашої свідомості або ж ментальним у ній репрезентаціям вони відповідають» [Кубрякова 2000, с. 84]. Нині концептуальний аналіз розглядають, як, по-перше, дослідження мовного вираження концепту, а, по-друге, реконструкцію концептів і фрагментів дійсності, які за ними стоять на основі мовних і культурно-мовних відомостей [Лапшина 1996; Яковенко 1995]. Із цього приводу О. С. Кубрякова пише, що «ключ до розуміння мисленнєвих категорій і категорій нашого досвіду лежить в аналізі мовних даних – адже саме вони відображають і об'єктивують те, що вже піддалося когнітивному опрацюванню розумом людини» [Кубрякова 2000, с. 84].

Сутність концептуального аналізу полягає у відтворенні знання, пов'язаного з концептом, за допомогою семантики номінативних одиниць шляхом побудови концептуальної схеми (структури, моделі), на основі якої досліджується семантика мовних репрезентацій. Структури репрезентації знань (фрейм, скрипт тощо) зумовлені специфічними ознаками концепту, що виявляються через значення мовних одиниць, використання яких залежить від складності концепту, цілей і завдань дослідження, характеру лінгвістичних джерел, які є в центрі уваги [Маслова 2004, с. 57]. Тут важливо наголосити, що номінативні одиниці тільки через свої значення співвідносяться зі знанням, яке репрезентує концептуальний аспект [Левицький 2004]. В основі формування значення лежить когнітивний процес пізнання дійсності внаслідок спостережень і дій над нею [Левицький 1998, с. 158; Языковая номинация 1977, с. 19].

Як відомо, предмети чи явища матеріального світу, їхні ознаки й властивості піддаються ментальному опрацюванню— процесам концептуалізації та категоризації. Тут важливо наголосити, що у свідомості людини відображається не весь спектр спостережуваного, а лише те, що має

найважливіше значення для її практичної діяльності [Кубрякова 2004, с. 91]. Виявлення відмінних рис у денотатів, що містять інформацію про клас предметів, репрезентованих іменем, веде до формування концепту у свідомості людини [Гак 1998, с. 329], який у свою чергу, може бути або не бути зафіксованим у вигляді значення мовної одиниці. Окремі характеристики об'єктивної чи суб'єктивної дійсності, представлені у свідомості, є змістовими ознаками концепту [Болдирєв 2000, с. 24; Маслова 2004, с. 53].

Як неодноразово підкреслювалося в лінгвістичній літературі, проникнення у сферу концептів через аналіз мовної семантики – основна ідея когнітивної лінгвістики [див., напр., Жаботинська 2003, с. 147; Попова, Стернін 1999, с. 19; Jackendoff 2003, с. 289]. Особливо релевантна для життя людини та інформація, яка, будучи позначеною за допомогою мовних одиниць, міститься у словникових дефініціях [Кубрякова 2004, с. 65; Левицький 1998, с. 198, с. 155; Корнеєва 2003; Фурашова 2004, с. 125]. Тому значення у когнітивній лінгвістиці розглядається як носій певної структури знань, а його місце – серед шляхів і методів опрацювання інформації. Наявність численних синонімів, різноманітних дефініцій одного й того ж ключового слова, що вербалізує концепт, підтверджує те, що мовні засоби своїм значенням передають лише частину концепту [Болдирєв 2000, с. 40; Попова, Стернін 1999, с. 21]. За свідченнями багатьох дослідників, саме вони слугують найкращим засобом доступу до концептуальної системи взагалі і кожного значення зокрема [Беседіна 2003, с. 125; Болдирєв 2000, с. 40; Кубрякова 2004, с. 52; Попова, Стернін 1999, с. 21; Lakoff 2002, с. 3; Roy 2005, с. 49], вихід до процесів когніції загалом [Дрозд 2002, с. 111; Жаботинська 2003, с. 146; Leech 1974, с. 10].

Мета концептуального аналізу полягає в установленні глибоких підсвідомих асоціативних зв'язків слів у мовній свідомості як індивіда, так і колективу та виявлення глибоких проєкцій абстрактної сутності на

зовнішній світ, а також пізнання й розуміння фрагмента дійсності, яка стоїть за абстрактним іменем і в кінцевому рахунку – самої мовної свідомості [Чернейко, там само]. При цьому важливо підкреслити той факт, що аналізу піддається як узуальна, так і okazіональна сполучуваність імені з дієсловами (описовими) і прикметниками (дескриптивними), оскільки тільки на основі сполучуваності можна вивести імпліцитний образ (гештальт). Останнім часом опублікована низка наукових праць вітчизняних учених, в яких подано різні підходи до трактування концепту та концептуального аналізу на фразеологічному матеріалі. Це, зокрема, роботи таких мовознавців, як В. Д. Ужченко, Н. В. Слухай, О. П. Левченко, М. В. Скаб, О. П. Лисицька, О. А. Зубач, Н. А. Оніщенко, В. А. Шевелюк, С. В. Івашина, Н. В. Іваненко, С. Є. Чорнобай [Ужченко 2006; Слухай 2002; Левченко 2002, 2003; Скаб 2007; Лисицька 2001; Зубач О.А. 2004; Оніщенко 2004; Шевелюк 2003; Івашина 2005; Іваненко 2003; Чорнобай 2007 тощо].

Поряд із дослідженням ключових слів і сполучуваності, концептуальний аналіз базується і на врахуванні контекстів їх уживання, типології й фокусі репрезентованої ними культури. При такому різновиді концептуального аналізу висловлюються пропозиції зібрати слова в єдиний гештальт і те, що зосереджено в ньому самому, а також ураховуються семантичні відношення між словами однієї й тієї ж самої культури, оскільки концептуальні метафори тісно пов'язані з конкретними культурами [Нікітіна 1991, с. 118]. Важливість концептуального підходу до дослідження семантики якраз і полягає в тому, що він дає змогу в новому ракурсі підійти до опису шляхів і способів позначення дійсності. За таких умов можливе виявлення складного змісту концептів і їх місця в концептосферах, ролі в культурі та лінгвокультурному спілкуванні. Приймаючи таке розуміння концептуального аналізу, ми поширюємо його також і на невербальні складники, оскільки вони також розкривають те, що знає інтуїція. Крім того, розуміння глибинних проєкцій абстрактної сутності на зовнішній світ повинно поєднуватися з інтерпретацією в культурному контексті.

Концептуальний аналіз спрямований на вивчення не тільки закріпленого соціальною практикою, колективного узагальненого значення, а й знання індивідуального, оскільки пізнання й мислення індивідуальні за своєю природою. Тільки частина результатів вихідного суб'єктивного пізнання індивідуальних образів навколишнього світу і смислів, що формуються мовцями, закріплені соціальною практикою і стають надбанням усього суспільства, колективним знанням або мовними значеннями, які можна визначити як соціально закріплені смисли, наявні у свідомості мовців.

Кожна людина мислить концептами. Аналізуючи, порівнюючи і об'єднуючи різні концепти у процесі мисленнєвої діяльності, вона формує нові концепти як результат мислення. Аналізуючи той чи інший концепт, у його структурі виділяють загальнонаціональний та індивідуальний компоненти, тобто ті характеристики, які вкладає в цей концепт кожна конкретна людина. Шляхом репрезентації в мовленні ці індивідуальні концептуальні ознаки стають доступними для інших людей, фіксуються колективною свідомістю. Виходячи з результатів застосування компонентного аналізу, який дає змогу встановити семний склад плану змісту слова, можна з упевненістю сказати, що за набором сем, які складають семему під час виявлення в лексикографічному тлумаченні слова (слово – прихована дескрипція), можна вивчати його когнітивні (концептуальні) параметри [Бабушкін 1996, с. 104]. Опис типології концептів, які А. П. Бабушкін поділяє на відомі в когнітивній науці мисленнєві картинки, схеми, гіпероніми й логічно структуровані концепти, дав змогу автору побачити в концептах будь-яку дискретну одиницю колективної свідомості, яка відображає предмет реального або ідеального світу та зберігається в національній пам'яті носіїв мови у вигляді вербально позначеного субстрату. Колективний характер концептів пояснюється єдністю світу, що сприймається індивідуальною свідомістю носіїв мови, хоча формування того чи іншого типу концепту в голові людини залежить від рівня її знань, конкретного предмета думки.

Заслуговує також на увагу тлумачення суті концептуального аналізу, під час якого концепт розглядається як суб'єкт аналізу. Так, характеризуючи чотири типи концептуального аналізу, Р. М. Фрумкіна відзначає, що, як правило, для концептуального аналізу першого типу вихідним матеріалом слугують контексти з різних творів, у тому числі й філософських. Для інтерпретації смислів залучається особистий досвід автора як носія певних культурних і філософських традицій. Звернення до життєвого досвіду уявлених співбесідників відіграє принципову роль. Власне мовний матеріал скоріше ілюструє заздалегідь підготовлені відповіді, ніж слугує спонуканням для нових запитань. Об'єктом концептуального аналізу другого типу слугують, як правило, деякі пропозиції, модальні частки, квантори. Типовим є те, що аргументація й запис результатів є, як правило, неформальним. Автори апелюють до лінгвістичної ерудиції з використанням чітко окресленої сукупності дослідницьких прийомів, які є цілком нормативними для власне лінгвістичної традиції. При цьому присутність пари «мовець – слухач» разом із їхньою метою, цінностями, із їхнім внутрішнім світом є обов'язковим. Відповідно, в центр уваги повинна потрапити проблема інтерпретації значення. Для концептуального аналізу третього типу об'єктом виступає будь-яка лексика без широкого контексту із застосуванням як методу аналізу інтроспекції дослідника, де результатом уважається запис тлумачення концептів формалізованою семантичною мовою. Четвертий тип концептуального аналізу відрізняється своєю спрямованістю й об'єднує роботи не стільки лінгвістичного, скільки лінгвокультурного або соціологічного планів (де аналізуються, наприклад, концепти *перемога*, *свобода*, *справедливість* і т. ін.) [Фрумкіна 1992, с. 4–5].

У цьому зв'язку О. С. Кубрякова цілком справедливо відзначає, що якщо семантичний аналіз «спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення реалізуючих її денотативних, сигніфікативних і конотативних значень» та веде до роз'яснення слова», то концептуальний аналіз передбачає «пошук спільних концептів, які підведені під один знак і

наперед визначають буття знака як когнітивної структури», що забезпечує знання про світ. Спираючись на дефініцію концепту, як уважає О. С. Кубрякова, можна побудувати «концептуальну карту» слова, яка є, по-перше, відображенням найбільш уживаних контекстів слова, по-друге, констатацією всіх напрямів, відповідно до яких відбуваються перетворення семантики слова і нарешті, рекомендацією до повнішого лексикографічного представлення значень слова [Кубрякова 1991, с. 97].

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що якщо концептуальна структура, що співвідноситься з конкретним мовним вираженням, інтерпретується на цілу низку її концептів, значить цей вираз розуміють носії мови. При цьому один мовний вираз може мати декілька інтерпретацій, тобто інтерпретується різними концептуальними структурами, що входять в одну концептуальну систему [Полюжин 2005, с. 7]. Усвідомлення концепту як ментального утворення дає змогу не тільки реконструювати ментальний світ носія концептуальної системи, а й відтворити поряд із світом психіки, і його етнокультурний образ. Зміст концептів інтерпретується в контексті форм думки носія тієї чи іншої мови як їх етнокультурна репрезентація. Тому практично будь-який концепт можна перекласти з однієї мови іншою з певним розширенням або звуженням змісту і представити в іншому вербальному «упакуванні».

2.3. Лінгвокультурологічне та етнопсихологічне висвітлення фразеології

Наукове висвітлення фраземіки в лінгвокультурологічному й етнопсихологічному аспектах розпочалося порівняно недавно й відбувається в межах вивчення мови загалом як антропологічного феномену [див., наприклад, Гамзюк 2000а, 2000б; Денисенко 2000; Малоха 2000; Кузь 2000; Мельник 2001; Назаренко 2001; Каракуця 2002; Майборода 2002; Доброльожа 2003; Селіванова 2004; Жайворонок 2007; Ужченко 2007; Кононенко 2008].

В. В. Жайворонок, зокрема, зазначає, що «фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету» [Жайворонок 2007, с. 33]. Одним із головних векторів дослідження, на думку О. О. Селіванової, є «... вияв ціннісних орієнтацій етнічної спільноти, зафіксованих у фразеологічних найменуваннях і їхній знаковій динаміці» [Селіванова 2004, с. 8]. Погоджуємося й зі слушною думкою В. Д. Ужченка про те, що «великим культурно-національним потенціалом наділені фразеологізми із соціолінгвістичними, етнографічними й країнознавчими характеристиками» [Ужченко 2007, с. 278]. А В. І. Кононенко слушно зауважує, що «світогляд українців знайшов реалізацію в численних висловах, що відповідають різним ситуаціям життя, характерологічним рисам людей, створюючи у своїй сукупності загальний образ мовця, неоднозначного за своїми уявленнями, але загалом скоріше позитивний, аніж негативний» [Кононенко 2008, с. 91]. Передумовами дослідження етнокультурної специфіки фразем є зосередження уваги на мовній, а через неї і на духовній культурі як окремої людини, так і всієї мовної спільноти. Будучи інструментом осягнення розумом світу і його сприйняття, мова бере активну участь у формуванні культури ще з давніх часів. Про це красномовно засвідчує фразеологія як автономна лінгвістична дисципліна, яка пододала наслідки недоліків структурно-таксономічної парадигми і сьогодні стала на шлях виявлення того, як використовується мова суб'єктом мовлення залежно від його комунікативних інтенцій, від чинника адресата, від тла спільних для них знань про світ і т. ін. Це спричинилося до наступного кроку – дослідження мовного чинника в людині – того, як саме оновлена й завжди культурно забарвлена картина світу впливає на людину, формуючи її мовну свідомість, а разом із нею і культурно-національну самосвідомість. І тільки на основі цих даних можна говорити про фразеологію як про найбільш культуроносний компонент мови в дії.

Лінгвокультурологічна цінність фразеологічних одиниць полягає в тому, що вони відображають своєрідність світобачення мовної спільноти і є найбільш прозорими для концептів культури, втілюваних мовними засобами. Саме у фразеології накопичений досвід багатьох поколінь зі своїми, тільки їм властивими особливостями, що складають самобутність кожного народу. Вихідною тезою досліджень культурно-національної специфіки фразем є наявність у них своїх способів її відображення і засобів співвіднесення з нею, «тобто слугувати своєрідною ланкою, що об'єднує в єдиний ланцюг «тіло знака» (а для знаків вторинної номінації – це і «буквальне значення» самого означуваного) – з одного боку, а з іншого, – концепти, стереотипи, еталони, символи, міфологеми і т. ін. знаки національної й ширше – загальнолюдської культури, засвоєні народом – носієм мови» [Телия 1996, с. 215].

На думку М. В. Жуйкової, лінгвокультурологічний аналіз має дві сфери застосування. Із одного боку, його активно залучають до рівня «фразеологічної статички», тобто до аналізу певних фразем як елементів мовно-культурного коду, що підлягає інтерпретації. Із другого боку, лінгвокультурологічний аналіз має пряме застосування в дослідженнях «фразеологічної динаміки», тобто передусім у сфері генези фразеологічних одиниць [Жуйкова 2007, с. 127].

Дослідження останніх років переконливо доводять про явні намагання «розгляду фразеологізмів у широкому лінгвокультурологічному аспекті – в аспекті участі мови у створенні духовної культури у формуванні мови» [Постовалова 1999, с. 25].

Засобом утілення культурно-національної специфіки фразем слугує образна основа, а способом указівки на цю специфіку є інтерпретація образної основи у знаковому культурно-національному просторі певної мовної спільноти. Ця інтерпретація і складає зміст культурно-національної конотації. Національно-культурна специфіка, тобто надпоняттєвий смисл слова, зумовлений екстралінгвальними чинниками, найяскравіше

проявляється у сфері периферійних семантичних компонентів, а також у його імпліцитній репрезентації. Виходячи з того, що культурна інформація міститься у внутрішній формі фраземи, є всі підстави вважати, що вивчення фраземіки має сьогодні не тільки мовознавчу й філологічну цінність, а й також сприяє поглибленому студіюванню цивілізацій та культур різних народів. Воно також допомагає зрозуміти первісне наївне уявлення про навколишній світ народу, що розмовляє певною мовою, риси його національного характеру, менталітет, ритуали, традиції, вірування і т. ін. Особливості образної мотивованості у структурі ідіом можуть представляти інтерес для з'ясування мовної картини світу і її бачення конкретним народом.

У зв'язку з пізнанням народного менталітету через фразеологічні одиниці ми маємо всі підстави для тверджень про наявність у них етнопсихологічного забарвлення. Вивчення фразем неможливе нині без звернення уваги на відображення в них національного характеру, темпераменту, настроїв, забобонів і т. ін. – усього того, що входить у компетенцію вивчення національної психології. У фразеологічних одиницях як самобутньому пласті для кожної мови знаходять відображення як стереотипи соціальної поведінки, так і суспільно важливі реалії, що можуть бути предметом особливого одночасного дослідження в мовному й культурному планах. Таку змогу надає нам лінгвокультурологія як нова галузь лінгвістики, що об'єднує в собі як дані мови, так і культури для побудови теорії зі своїм власним апаратом понять. В основі цієї теорії знаходиться модель, яка орієнтована на культурний чинник у мові і лінгвальний чинник у людині. Усе це привело до зосередження фразеологічної проблематики на людині як носієві тієї чи іншої культури і дає змогу відповісти на запитання, які образи покладені в основу виникнення тих чи інших метафор і визначити їх роль як у мові, так і в репрезентації культури. Ці образи набувають символічного, образно-метафоричного значення в культурі, узагальнюючи результати власне людської свідомості, зафіксованої в міфах, легендах, ритуалах і т. ін. Частим явищем у цьому є

перехід стереотипу, ритуалу спочатку в приказку, а згодом і у фразеологічну одиницю. При цьому потрібно завжди мати на увазі, що фразеологічна одиниця, зафіксована в голові людини, є тією частиною інформації, яка не є результатом особистого досвіду, а успадкована носієм тієї чи іншої мови від багатьох попередніх поколінь. Ось чому все більша увага в наукових пошуках сьогодення звертається на співвіднесеність компонентів фразеологічних одиниць із категоріями культури, властивими носіям різних мов.

Серед лінгвістів нині все більше переважає розуміння того, що вивчення фразеології в парадигмі сучасної науки передбачає не тільки лінгвокультурологічний аналіз, а й когнітивно-культурологічний. Когнітивний аспект вивчення фраземіки має широкі перспективи застосування в дослідженні етнокультурної семантики фразеологічних одиниць. Останні, як і слова, є номінативними мовними одиницями, для яких важливий не стільки денотативно-сигніфікативний аспект, скільки різнотипні конотації, емоції, експресії й образи. Саме вони є тими основними ознаками, які відрізняють фраземи від слів.

Лінгвокультурологічний аспект дослідження – це вияв та опис синергетичної за своєю суттю кореляції між „мовою” культури і семантикою фразем. Його мета – досягнути розумом живі культурно значущі смисли одиниць фразеології, які проявляються не тільки й не стільки у віддалених від нас за часом текстах, скільки в життєдайних дискурсивних практиках, у яких і проявляється володіння культурно-мовною компетенцією. І тільки на основі цих даних можна говорити про фразеологію як про найбільш культуроносний компонент мови в дії. У світлі сказаного в завдання лінгвокультурології взагалі та лінгвокультурологічного аналізу й опису фразем зокрема входить вивчення здатності носіїв мови й культури до інтерпретації останніх як знаків „мови” культури і до досягнення розумом та усвідомлення втілених у них настанов культури в мовленнєвій діяльності. Суть такого підходу полягає в тому, що мовна компетенція розглядається як

володіння не тільки лінгвальним кодом, а й усіма тими типами широкого фонового знання, які притаманні як мовцю/автору, так і слухачу/читачу.

Умістищем інформації, пов'язаної з культурним компонентом значення, є внутрішня форма фраземи [Гак 1988; Ляшенко 1997]. Докладний аналіз інформації, збереженої у внутрішніх формах, допомагає зрозуміти наївне уявлення про світ народу, який розмовляє тією чи іншою мовою, та деякі риси його національного характеру. Найбільш інформативними у плані лінгвокультурологічного аналізу є фразеологічні єдності та найбільш образні фразеологічні сполучення, тобто такі з них, що виражають і відображають національне образно-асоціативне мислення народу – носія певної мови.

У мові є багато фразем, у значенні яких велику роль відіграє денотативний аспект, завдяки якому можна судити про побут і звичаї народу, його традиції, вірування – все те, що входить у поняття „культурна інформація”. Водночас у багатьох ідіомах культурна інформація прихована в образному розумінні фраземи і в конотативних аспектах його значення. Для того, щоб глибше зрозуміти це, звернемося до висвітлення процесу становлення образно-емотивного характеру у фраземі. На думку В. Г. Гака, спочатку у світі виникає певна прототипна ситуація, що відповідає „буквальному” значенню фраземи. За нею закріплюється зміст, який згодом переосмислюється, тобто формується образ фразеологічної одиниці на основі первісних значень слів у прототипній ситуації [Гак 1988, с. 104]. Саме ці первісні слова формують в образі своє значення. Так виникає внутрішня форма, в якій міститься основна інформація, пов'язана з культурою, стереотипами й символами мовних спільнот. У цьому й відображається зв'язок асоціативно-образної основи з культурою. Поступово фраземи починають виконувати роль своєрідних символів, „умовних знаків”, еталонів, стереотипів культури, що веде до створення образу, який лежить в основі усталеного виразу та всіх його можливих конотацій.

Як відомо, мова є засобом накопичення, зберігання, впорядкування й передавання інформації у просторі та часі. Найкраще репрезентована культурна інформація в текстах, де мова йде про фольклор, класику поетів і прозаїків, прислів'я та приказки. Виходячи з того, що кожна фразема – мікротекст, мікроісторія й мікроміф, дослідники сьогодні схиляються до думки про те, що усталені словосполучення передають культурну інформацію як через денотативний аспект, так і через образну основу та пов'язані з ним конотації. Ці два аспекти якраз і супроводжують внутрішню форму фраземи. Принагідно зауважимо, що В. М. Телія запропонувала термін „культурна конотація”, під яким вона розуміє культурно-національну своєрідність фразем і метафор. На її думку, інтерпретуючи фразеологічні єдності на основі співвіднесення їхніх асоціативно-образних сприйнятів зі стереотипами, що відображають народний менталітет, ми тим самим розкриваємо їхній культурно-національний смисл і характер, який і є змістом національно-культурної конотації [Телія 1996, с. 223]. Давно утворені фраземи мають подвійний зв'язок із культурою – „сама їхня зовнішня форма – це вже мова культури, з одного боку, а з іншого, – цей образ усвідомлюється й інтерпретується носіями певної мови відповідно до їхньої культурної компетенції” [там само, с. 251].

Питання фразеологічної образності стали привертати належну увагу лише недавно. «Фразеологічний образ – це цілісне безпосереднє уявлення, яке має на меті розкрити в наочному вигляді ставлення до дійсності, що зображається. Внутрішня цілісність багатьох виразів зумовлена єдністю образу» [Современный..., с. 362]. Внутрішня форма фразеологічної одиниці – це її початкове денотативне значення, що впливає з суми реальних значень слів-компонентів. Лексико-фразеологічні паралелі (відповідності серед вільних словосполучень) ніби повертають фразеологічну одиницю до її початкового значення (денотата) й утворюють її семантичну двоплановість, своєрідну смислову призму, де основою є внутрішня форма, а „поверхневий” пласт – сучасне значення. Експресивність відображення картини світу,

виникнення своєрідних ігрових ситуацій і створюються у фразеології за рахунок наявності внутрішньої форми. Фраземи, що мають внутрішню форму, представляють її у вигляді образу, який виникає як асоціативний зв'язок між значенням слів вільного вживання і значенням фразеологічної одиниці загалом. Внутрішня форма виконує роль посередника образного бачення фразеологічного значення, яке ґрунтується на внутрішній формі, образній основі та різнохарактерних конотаціях.

Питання про те, як здійснюється зв'язок мови з національною культурою, вирішується багатьма дослідниками по-різному. Так, наприклад, Т. З. Черданцева вважає, що в основі фраземи „лежить образна або комбінаторна мотивованість. Фраземика більш безпосередньо співвідноситься з фольклорними текстами, і через те вона тісніше пов'язана з наївним уявленням про світ, національну культуру, духовне життя і фантазією носіїв мови” [Черданцева 1996, с. 57]. Розглядаючи фразеологічний знак як своєрідний символ, дослідники називають його „кодом” культури. На тлі співвіднесення з настановами, які стали надбанням менталітету народу й інтерпретацією образного змісту у смисловому полі національної або загальнолюдської культури, фраземи самі набувають статусу культурних стереотипів. У кожній мові міцно закріплюються і фразеологізуються саме ті образні вирази, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами і т. ін. і які при вживанні в мовленні відтворюють менталітет, характерний для тієї чи іншої культурної спільноти. За системою значень образно мотивованих одиниць мови у вигляді слів чи фразем прихована культура. Учені визначають культурну конотацію як інтерпретацію денотативного або образно мотивованого аспектів значення в категоріях культури. Засобом утілення культурно-національної специфіки фразем слугує образна основа, що включає в себе й культурно марковані реалії, а вказівкою на цю специфіку є інтерпретація образної основи у знаковому культурно-національному просторі певної мовної спільноти. Такого типу інтерпретація і складає зміст культурної конотації.

Фраземіка, на відміну від слів, безпосередньо відображає когнітивну діяльність членів мовного колективу, що ґрунтується на найвному уявленні про світ носіїв мови, на їхньому ставленні один до одного, до того, що відбувається з ними в цьому світі. Дослідження фразем переконливо довело спільність багатьох сюжетів, тобто актів і ситуацій, що знайшли безпосереднє відображення в них, і свідчать про здатність кожної мови створити свої лінгвальні засоби для їх позначення. Зв'язок між об'єктивними умовами життя й конкретними матеріальними, соціальними й моральними аспектами його прояву неминуче знаходить відображення в мові взагалі та її фраземіці зокрема. Аналіз інформації, притаманної як на конкретному, так і на абстрактному рівнях, допомагає глибше зрозуміти єдине й неповторне уявлення про світ окремо взятою мовною спільнотою та специфічні риси її національного характеру. Виявлення особливостей образної мотивованості у структурі значення фразем сприяє різнобічному опису мовної картини світу і її бачення народом, що розмовляє тією чи іншою мовою [Левченко 2005; Мітрохіна 2006; Ужченко 2006].

Принагідно зауважимо, що співвіднесеність фразем із „мовою культури” в лінгвокультурологічному аналізі може бути виявлена як загальне правило тільки на достатньо репрезентативних масивах ідеографічних полів (на зразок „властивості особи”, „почуття”, „інтелектуальні здібності та стан”, „поведінка”, „простір” та ін.). Саме на тлі таких угруповань може бути виявлена базова метафора, що слугує посередником між мовою та культурною компетенцією її носіїв: вона ніби вказує на той категоріально-культурний простір, у якому інтерпретуються, здавалося б, несумісні образні основи фразем і слів.

Із викладеного вище стає очевидним той факт, що системне вивчення фразеології має важливе значення з точки зору лінгвокультурології та етнолінгвістики загалом. Кінцевою метою таких досліджень є зіставлення цілих фразеологічних фондів тих чи інших мов. Найтипівішими

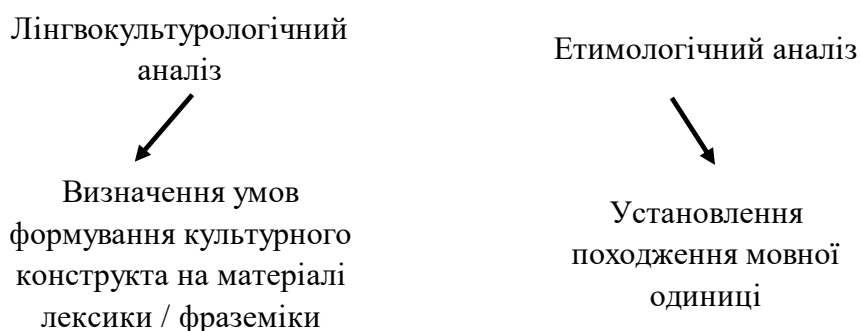
мікросистемами фразеологічних одиниць у мовах світу є ті мікросистеми, які виражають емоційний стан людини, ті чи інші життєві ситуації її навколишнього світу, а також мікросистеми, що відображають певні інтелектуальні якості особи. Виділивши образно близькі фраземи всередині того чи іншого семантичного поля, ми отримуємо угруповання, наділені певним евристичним потенціалом для виявлення й опису деяких особливостей значення фразем, що входять в одну або декілька семантичних груп чи ціле поле, семантично неоднорідні. Дослідники сьогодні звертають увагу на ту важливу особливість, що розподіл фразеологічних одиниць за семантичними розрядами неоднаковий унаслідок неможливості рівномірного відтворення всіх сфер об'єктивної дійсності однаковою кількістю фразеологічних одиниць. Проведені дослідження продемонстрували, що наповнюваність тих чи інших груп знаходиться в прямій залежності від конотативної насиченості фразем. Образи, які лежать в основі фразеологічних одиниць, переважно різні та індивідуальні для кожної мови. Саме тому вони є важливим матеріалом для вивчення кумулятивної функції мови взагалі та її фразеологічного фонду зокрема. Будь-яка фразеологічна одиниця є носієм своєрідності сприйняття світу й національної культури окремою мовною спільнотою. На відміну від лексики, вивчення якої з цих позицій має давню традицію, фразеологія й афористика в цьому плані продовжує залишатися малодослідженою.

Інтерес до способу життя й мов різних народів ніколи не припинявся. Одним із шляхів такого пізнання є глибоке проникнення в суть історії загальномовних явищ взагалі та фразеологічних зокрема. Фразеологічний фонд будь-якої мови є носієм історичних і географічних рис та відображенням специфіки матеріальної й духовної культури кожного народу. Звідси випливає, що коло фразеологічних одиниць із національно-культурним компонентом семантики може й повинно бути розширене за рахунок образів тваринної й рослинної референції, які часто використовуються у фразеологічних одиницях. У процесі розвитку кожної

мови в ній закріплюються й фразеологізуються саме ті звороти, які найточніше, найвлучніше у стислій формі відображають народні уявлення та стереотипи, притаманні тій чи іншій картині світу.

Досліджуючи фразеологічну систему, ми отримуємо інформацію про характер сукупності оглядів того чи іншого народу на світ, що впливає з його менталітету. Коли ми вивчаємо фразеологічні фонди різних мов, то мимоволі виникає питання про порівняння уявлень, специфічних для кожної з них. Під час дослідження фразеологічних одиниць у когнітивному аспекті велику роль відіграє поглиблене вивчення тих структур свідомості людини, які забезпечують адекватне сприйняття й уживання фразем, а також шляхів та способів їх утворення. Ставлячи перед собою мету досягнути розумом специфіку народного менталітету через науковий аналіз фразеологічних одиниць, ми маємо вагому підставу говорити і про необхідність етнопсихологічного аспекту. Вивчаючи фразеологію кожного народу, ми не можемо не звернути увагу на специфічний прояв у ній національного характеру, темпераменту, старих забобонів, настроїв і т. ін., – те що включає в себе національна психологія. Розгляд особливостей поглядів того чи іншого народу на різні типи міжособистісних контактів у суспільстві також належить до вивчення етнопсихолінгвістичного аспекту дослідження. Соціально значущі характеристики культури відображають її національно-особистісні корені та ціннісні орієнтації. Багато з них набули символічного, образно-метафоричного значення в культурі, узагальнюють результати свідомості людини, зафіксовані в міфах, легендах і ритуалах. Так, наприклад, стереотип ритуалу може увійти у приказку, а згодом перетворитися у фразеологічну одиницю. У кожній конкретній фразеологічній одиниці відображається не цілий міф, а міфологема – головний для міфу персонаж або ситуація, скажімо, коли головний герой може переходити з міфу в міф.

Рисунок 1

Лінгвокультурологічний аналіз не збігається з етимологічним. Його головним завданням є не встановлення походження мовної одиниці, а намагання визначити умови формування культурного конструкта як на матеріалі лексики, так і фразеології й коментування цього мовного матеріалу, сформованого під впливом різних типів дискурсу – літературного, релігійного, політичного і т. ін.

Культурна інформація в більшості випадків знаходиться в латентному (прихованому) стані. І, власне кажучи, сам лінгвокультурологічний аналіз рівноцінний нагадуванню сюжетів, осіб і т. ін. або ж виявленню тла й контексту, що сприяють утворенню певних слів і усталених словосполучень. Сучасні методи лінгвістичних досліджень у межах когнітивної лінгвістики створюють привабливе поле для реалізації принципів лінгвокультурологічного аналізу. Відбір і презентацію культурологічних знань необхідно проводити з урахуванням таких важливих критеріїв, як культурологічна цінність, тематична належність, частота вживання, актуальність, семантична складність (наявність більше одного значення, позитивна словотвірна потенція і т.ін.). Для отримання лексичного тла з мовних одиниць М. С. Ретунська пропонує використовувати такі способи: 1) отримання відомостей про носіїв мови, асоціативний експеримент; 2) знаходження довідкової інформації з філологічних словників (у тлумаченні слів пояснюються лексичні поняття, в ілюстраціях простежується лексичне тло); 3) аналіз суджень осіб, що потрапили в нове для них національно-

культурне середовище; 4) розширення інформації, наявної у стислому вигляді в побутових, публіцистичних і художніх текстах [Ретунська 1996, с. 272].

Способами отримання інформації про особливості лексичного та мовних одиниць можуть бути спеціальне тлумачення, орієнтація на контекст, посилення, що дає дефініцію реалії. Ці способи є експліцитним вираженням соціокультурної конотації, на відміну від імпліцитного способу її вираження через транслітерацію і прямий переклад. Відповідно до типології лінгвокультурологічних коментарів, запропонованої М. А. Шахматовою, їх класифікація охоплює як описові, так і описово-визначальні. В описових коментарях не наводиться тлумачення мовної одиниці, а тільки за допомогою історичної довідки або вказівки на словотвірний тип пропонується опис тих семантичних фрагментів, які виявляються істотними й важливими для правильного розуміння (сприйняття) тексту. До описових коментарів належать: коментар-розширення лексичного тла за рахунок використання відомостей зі словника; за рахунок власного мовного й побутового досвіду; коментар-історична довідка; коментар-словотвірна модель. Описово-визначальні коментарі містять у своєму тексті докладне пояснення мовної одиниці, в тому числі з використанням відомостей (словникових статей) із тлумачного словника. Мова йде про пояснювальні, етимологічні, історичні, словотвірні, контекстуально розширені країнознавчі коментарі, а також ті, які відсилають до різних словників [Шахматова, с. 50–53]. Тут важливо зауважити, що лінгвокультурологічний коментар повинен містити в собі інформацію, яка дійсно відома всім або майже всім носіям певної культури. Головним критерієм відбору відомостей, що входять у такий коментар, повинна слугувати не важливість і повнота інформації, а її загальновідомість і відтворюваність (типовість і стабільність).

Важливим джерелом інформації про фонові семантичні фрагменти є різнотипні фраземи. Незважаючи на те, що у складі фраземи слова можуть

утрачати свій сигніфікат, однак етнокультурна семантика, як правило, залишає свій слід у фразеологічних зворотах, оскільки саме вона лежить в основі їхньої образності. Ось чому на перший план сьогодні висуваються питання, пов'язані з розглядом фразем як джерел і носіїв культурознавчої інформації та виявленням їхньої ролі в організації мовної картини світу. Лінгвокультурологічна цінність фразеологічних одиниць полягає не тільки в тому, що вони відображають найбільш яскраво й прозоро своєрідність світобачення мовного колективу, що простежується в процесі виділення концептів культури, які втілюються засобами мови. Саме у фразеології органічно поєднується як досвід окремої особистості, так і багатьох поколінь певної нації зі своїми, тільки їй властивими рисами. Це значить, що фразеологія, яка створюється певним соціумом і характеризується його неповторними особливостями, зосереджує у вигляді власних культурних стереотипів весь комплекс набутого життєвого досвіду та психологічних рис окремого народу. Тут важливо підкреслити й той безперечний факт, що фраземи не тільки виражають, а й передають із покоління в покоління культурно-типологічну самосвідомість народу-носія мови. Лінгвокультурологічний аналіз дає змогу: 1) виявити, як втілена культура у зміст фразеологічних сполучень, які мовні засоби й способи надають фраземам здатність до культурної референції; 2) розпізнати в культурній пам'яті фразеологізмів культурно марковані смисли, що в ній зберігаються, тобто визначити смисл національно-культурних конотацій, завдяки яким фраземи відтворюють характерні риси народного менталітету у процесі їхнього вживання. Співвідношення мовних значень із тим чи іншим культурним кодом відповідно до лінгвальної компетенції носіїв мови і складає зміст етнічної специфіки, яка проявляється в маркованості не тільки значень фразем або слів, а й смислів цілих текстів.

Засобом утілення культурно-національної специфіки фразем слугує образна основа, що відтворює в мовленні культурні стереотипи, характерні для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти. Фразеологія із культурним

компонентом значення формується на основі вільного словосполучення, компоненти якого з часом утрачають семантичне ядро, піддаються частковому або повному переосмисленню, зберігаючи окремі специфічні риси, внаслідок чого виникає якісно нова мовна одиниця. Семантичне перетворення відбувається за рахунок використання одного або декількох компонентів у переносному значенні, в основі якого лежать переважно образи, пов'язані з історією, культурою, природними умовами, побутом народу – носія мови. Через тематичні зв'язки цього ключового слова і передається „шматочок” дійсності, що оточує людину [Вернер 1998, с. 9]. До фразем із національно-культурною своєрідністю можуть належати й одиниці, засвоєні та культурно адаптовані через різні форми запозичення з однієї мови в іншу.

Рисунок Д

Способи відображення національної культури засобами фраземіки

Фраземи можуть відображати національну культуру трьома способами:

- 1) у фразеологічному значенні, тобто комплексно, всіма компонентами разом, що складає суть будь-якої фразеологічної одиниці, яка відображає специфічну ситуацію або особливість національної культури. У цьому випадку саме носій мови, спираючись на знання своєї національної культури, може отримати адекватні уявлення, покладені в основу фразем, які є незрозумілими для іноземця;
- 2) у компонентному складі, тобто розчленовано. Таким шляхом, як правило, проявляються фонові схеми тих фразем, стрижневий компонент яких містить у собі екзотизм для іншомовної дійсності;
- 3) у фразеологічних генопрототипах, коли національно-культурна

специфіка фраземи очевидна. Генетичний прототип: а) окремі слова-фразеоконпоненти; б) змінні словосполучення – дериваційна основа первинних фразем; в) первинні фраземи – основа утворення вторинних, що сприймаються як їхня внутрішня форма, актуалізує в носія мови цілий комплекс фонових знань, істотних для розшифрування національно-культурної семантики, для її осмислення й адекватної інтерпретації. До цієї групи належить велика кількість фразеологічних зоонімів, які нагадують про характер поведінки представників тваринного світу, давніх супутників людини, про шляхи метафоричного перенесення національно-культурного на взаємини людей, особливості їхнього побуту і звичаїв.

Поширеною є думка про те, що локалізація національно-культурного компонента здійснюється за допомогою методу лінгвокультурологічної семантизації, коли фразема аналізується за складниками семантичних елементів: а) денотативним; б) сигніфікативним; в) конотативним; г) фоновим. При цьому національно-культурний компонент може проявлятися як в усіх компонентах семантики комплексно, так і в деяких із них. Усе це наводить на думку деяких учених про необхідність виділення культурологічного аспекту як окремого семантичного компонента фраземи [Латипов 1989, с. 66]. На думку В. Г. Гака, потрібно розмежовувати національну й культурну специфіку фразеологічних одиниць. Національна специфіка фразем найяскравіше проявляється в зіставленні різних мов і зумовлюється двома чинниками – об'єктивними й суб'єктивними. Об'єктивний чинник полягає у природних і культурних реальностях, властивих життю одного народу і не характерних для іншого. Суб'єктивний чинник полягає в довільній вибірковості – коли слова, що відображають одні й ті ж реальності, по-різному репрезентовані у фразеології різних мов. Культурна специфіка фразеологічних одиниць визначається співвіднесенням її з елементом матеріальної або духовної культури, характерної для певної мовної спільноти, її історії, вірувань, звичаїв, природно-географічного кадру, в якому проживає той чи інший народ [Гак 1999, с. 260].

Семантика фраземи може бути репрезентована як інформаційний мікротекст, різні смисли якого проходять через фільтр ментальності мовця і слухача, інтерпретуються у просторі соціального і культурного знання, що активізується суб'єктом мовлення у момент спілкування. Унаслідок такої інтерпретації стає зрозумілим процес формування оцінного змісту фраземи, який при кожному відтворенні в мовленні складається заново під впливом як соціального, так і індивідуального досвіду мовця і слухача, їхніх орієнтирів, пріоритетів і культурних настанов. Інакше кажучи, якщо денотативна інформація „тексту” фраземи є елементарною ланкою для передавання смислу, то її інтерпретація й оцінка під кутом зору ціннісної картини світу знаходяться в прямій залежності від культурно-мовної компетенції комунікантів. Оскільки саме фразеосполучення містить у собі відомості про своєрідність культури мовної спільноти, її етнопсихологічну специфіку, то етнокультурні семи, що входять у їхнє значення, висувають на порядок денний потребу їхнього спеціального дослідження. Отже, етнокультурний компонент фразеологічного значення (етнокультурна конотація) повинен розглядатися як певні знання про культуру, особливості її актуалізації у сфері фраземіки, що склалися серед носіїв тієї чи іншої мови та зберігаються в їхній пам'яті.

2.4. Лінгвокультурологічний вектор дослідження фразеології

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки фразеологія, одна із найперспективніших галузей образного пізнання світу через специфіку мовних знаків, досягає все нових рубежів дослідження. У цьому розумінні актуальним нам видається вивчення взаємодії та взаємовпливу лінгвокультурології та когнітивістики у фразеології. В. А. Маслова, наприклад, відзначає, що «мова – вікно в духовний світ людини, її інтелект, в таємниці мисленнєвих процесів. Будучи ментальним феноменом, вона стає одним зі способів кодування різних форм пізнання: чуттєвого (відчуття, сприйняття, уявлення) і раціонального (поняття, судження, висновки)»

[Маслова 2008, с. 79]. Ми зі свого боку, вважаємо, що зрозуміти й дослідити способи концептуалізації світу, зокрема, через фразеологію, можна, використовуючи такі наукові терміни, як *концептуалізація, категоризація, вербалізація, ментальність, концепт, картина світу, концептосфера* тощо. Концепт є важливим феноменом когнітивної лінгвістики, в якому акумулюється культурний рівень кожної мовної особистості, це своєрідне ядро мовної картини світу, яке акумулює в собі культурно-національний досвід його сприйняття.

На думку М. Ф. Алефіренка, «когнітивно-семіологічне осмислення суті внутрішньої форми фразем передбачає дослідження глибинних механізмів представлення пізнаваних і номінованих об'єктів у мовній і мовленнєвій свідомості людини. За такого підходу основна увага зосереджується на взаємодії двох типів семіозису: подвійної репрезентації знань мовними одиницями (подвійної референції мовних одиниць): первинної (семіологічної) і вторинної (семантичної). Первинна об'єктивація служить вихідною точкою семіозису фразем, а вторинна – кінцевим етапом фраземоутворення, що формує номінації» [Алефіренко 2008б, с. 52]. Ми повністю поділяємо думку вченого про те, що необхідність розгляду фразеологічного значення (фраземного знака) в лінгвокультурологічному аспекті викликана... двома чинниками: а) методологічними засадами лінгвокультурології як міждисциплінарної науки і б) своєрідністю значення фразеологічних одиниць. У такому розумінні когнітивно-семіологічна теорія фраземного знака сприяє формуванню власної епістемології. В одній зі своїх новаторських робіт М. Ф. Алефіренко також підкреслює, що нині одним із головних завдань сучасних фразеологічних досліджень є розуміння синергетики когнітивної фразеології, її міждисциплінарного статусу, який визначається взаємопроникненням ідей і категорій традиційної фразеології, когнітивної семантики, лінгвокультурології і лінгвосинергетики. Сьогодні когнітивна фразеологія змінила свій «категорійно-поняттєвий імідж», набула системного міждисциплінарного статусу. Тому є підстави стверджувати, що

предметом когнітивної фразеології є пошук й опрацювання інформації відповідними засобами природної мови [Алефиренко 2008а, с. 10–14]. Звідси випливає, що когнітивна фразеологія на нинішньому етапі її розвитку не стільки нова фразеологічна дисципліна, скільки впорядкована програма когнітивних досліджень фразеологічного складу мови з використанням сучасного поняттєво-категорійного апарату.

О. П. Левченко слушно вказує на те, що залучення культури у сферу лінгвістичного аналізу привело до формування поняття *культурна парадигма*. Базовими для лінгвокультурології є такі поняття, як *текст культури*, *тезаурус культури*, *код культури*, а також *культурно значущий концепт*. Відзначимо, що робити висновки про відповідність фразеологічних одиниць чи їх символів у різних мовах можна тільки після аналізу певного концепту чи фрейма цього об'єкта на концептуальному рівні, змодельовавши його. Услід за О. П. Левченко, вважаємо, що специфіка когнітивного дослідження полягає у тому, щоб не розділяти явища власного мовного і немовного рівнів. Метамова, яку використовують у когнітивних дослідженнях, враховує сферу знань (немовний матеріал, наприклад, факти культурного розвитку народу, його традиції, вірування, звичаї тощо), іншими словами, ментальне, когнітивне тло, на якому розгортаються мовні процеси. Дослідниця цілком справедливо вважає, що з певного етапу вчені, які займаються проблематикою контрастивістики, окреслюють свої дослідження як лінгвокультурологію. Контрастивна лінгвістика стає лінгвокультурологією з того моменту, коли вчені почали використовувати когнітивну парадигму. На її думку, «глобальне завдання лінгвокультурології – вивчити принципи вербалізації ментальних одиниць – концептів і їх функціонування в мегатексті, зіставивши з аналогічними одиницями інших мов з метою виявлення культурно значущої інформації і культурно значимих концептів конкретних мов» (Левченко 2005: 8).

А. М. Баранов и Д. О. Добровольський характеризують наявність двох підходів до вивчення фразеології – традиційного й когнітивно-психологічного, пояснюючи причину такого співіснування, яке, на їх думку, полягає не тільки і не стільки в достатньо поширеній у лінгвістиці орієнтації на герметичність наукової школи, скільки в принципово різному розумінні предмета дослідження. Якщо традиційна фразеологія вивчає поведінку фразем у мовленні, їх системні особливості, то когнітивно-психологічні дослідження концентрують свою увагу на ментальних процедурах, які забезпечують розуміння фразем. Такі наукові розвідки містять цікавий матеріал, нині ще не осмислений із власне лінгвістичних позицій [Баранов, Добровольський 2008, с. 101].

На думку І. О. Голубовської, можна розглядати мову як одну з форм збереження культури і її зброю. Мова як форма збереження культури виступає вмістищем культурних цінностей етносу і засобом їх трансляції в майбутнє. Із одного боку, мова відображає несвідомі інтуїції народу про навколишній світ, а з іншого, – зберігає пам'ять про визначні історичні події в житті етносу. Однак, мова виступає не тільки річчям, по якому культура здійснює свою течію: мова – це зброя культури, її духовний інструмент, що формує свого носія, нав'язує йому зафіксоване в мовних формах бачення світу. Мова в багатстві своїх форм і значень має ключі до таємниць мисленнєвого універсуму певної культури, до пізнання способу мислення народу, особливостей менталітету його носіїв [Голубовская 2002, с. 44]. Сказане вище цілком і повністю, на нашу думку, проектується на вивчення ролі фразем в пізнанні людиною предметів і явищ навколишньої дійсності. Новий підхід до вивчення фразем як культурного феномену, що набув значного поширення за останній час у лінгвістиці, знаходить усе нових послідовників.

Не менш переконливою є для нас точка зору М. В. Жуйкової, відповідно до якої фразеологія розглядається як відкрита динамічна система.

У ній простежуються певні закономірності, внаслідок чого еволюція фразеологічної системи має недетермінований характер. Генезу стійких виразів автор розглядає з позицій когнітивної лінгвістики. Особливий інтерес викликає та частина монографії, в якій автор розкриває історію виникнення деяких східнослов'янських фразем із урахуванням широкого культурного контексту [Жуйкова 2007]. Дослідження М. В. Жуйкової, побудоване на широкому східнослов'янському фразеологічному матеріалі, стало яскравою ілюстрацією взаємодії та взаємовпливу лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики.

Повністю поділяємо думку К. І. Мізіна, який, досліджуючи порівняння в російській, українській, англійській та німецькій мовах, стверджує, що концепти є будівельною базою фразеологічних одиниць, тою когнітивною і лінгвокреативною енергією, яка спрямовує ці «кванти знання» в бік образу-еталону тої чи іншої усталеної одиниці в процесі її фразеологізації. За його словами, когнітивна семантика образів-еталонів допомагає етнокультурному наповненню концептів. Навіть у проникненні однієї лінгвокультури в іншу фразеологічні одиниці можуть отримати етнокультурні смисли. При цьому «чужі» образи-еталони доволі легко, відзначає дослідник, входять у концептологічну систему певної лінгвоспільноти [Мізін 2011, с. 44].

Під час вивчення фразеологічних одиниць у когнітивному аспекті велику роль відіграє опис тих структур свідомості людини, які забезпечують адекватне сприйняття й використання фразем. Досліджуючи фразеологію, ми звертаємо увагу на відображення в ній національного характеру, темпераменту, забобон, настроїв тощо. Нині все глибше усвідомлюється той факт, що головна інформація про світ приходить до нас через мову взагалі і його невід'ємну фразеологічну частину зокрема. У процесі дослідження фразем розкриваються давно втрачені знання, матеріальні та духовні цінності соціуму.

Зауважимо, що будь-яке лінгвокультурологічне й когнітивне дослідження, спрямоване на вивчення концептів, зіставне. Таке зіставлення має інтерментальний характер і стосується одиниць наукової й звичайної свідомості в їх мовній реалізації.

Підводячи підсумки викладеного вище, зазначимо, що одним із основних завдань лінгвістики нині є розкриття особливостей менталітету народу через мову, виявлення цілих комплексів культурних традицій, закріплених у мові. Тому закономірним видається поворот фразеологічної проблематики в бік людини як носія тієї чи іншої культури, що дає змогу відповісти на запитання, які образи виникли у її свідомості в процесі створення фразеологічних одиниць. Ці образи набувають символічного значення в культурі, узагальнюючи результати прояву власне свідомості людини. Все це підтверджує нерозривний зв'язок фразеології з цілою низкою наук.

2.5. Концепт у лінгвокультурологічній конотації фразеологічних одиниць

Когнітивний і лінгвокультурологічний підходи все більше переконують дослідників, що концепти є не тільки оперативними одиницями свідомості, а й яскраво вираженої конотації, носіями якої виступають фраземи. Опис їх ґрунтується на твердженні про наявність тісного взаємозв'язку мови й культури, в якому фразеологія є відображенням своєрідної національної спадщини народу. Робиться висновок про те, що поняття конотації є визначальним для лінгвокультурології – нової наукової дисципліни, яка досліджує шляхи й способи втілення культури та менталітету в живу матеріальну мову. Запропонована пошарова інтерпретація фразеологізмів дає змогу простежити, в яких конкретних формах різних мов можуть проявлятися культурно зумовлені концепти і як комуніканти усвідомлюють і використовують їх.

Ознайомлення з найновішими досягненнями в галузі досліджень фразеології переконливо доводить, що більшість із них впритул наблизилися до висвітлення когнітивного й лінгвокультурологічного розуміння концепту як оперативної одиниці свідомості. Різнобічний його аналіз оформився сьогодні у вивчення лінгвокультурологічного моделювання мови як напряму, що набув помітного відображення у працях таких відомих учених, як Ю. С. Степанов [Степанов 2001], О. С. Кубрякова [Кубрякова 2002], В. І. Карасик [Карасик 1996; 2002], С. Г. Воркачов [Воркачов 2004], А. П. Мартинюк [Мартинюк 2009], В. В. Жайворонок [Жайворонок 2006], В. І. Кононенко [Кононенко 2004] та ін.

У визначеннях лінгвокультурологічного аспекту одних дослідників акцентується твердження про те, що концепти виступають своєрідними генами, які входять у генотип культури, в інших, – лінгвокультурний концепт протиставляється когнітивному й визначається як репрезентація ментальної діяльності комплексного вивчення мови, свідомості й культури. При цьому свідомість розглядається як місцезнаходження концепту, детермінованого культурою, а мова є тією сферою діяльності людини, в якій вона предметнюється.

Кожний лінгвокультурологічний концепт відрізняється своєю когнітивною природою. Оскільки взаємодія мови й культури відбувається у свідомості людини, будь-яке лінгвокультурологічне дослідження є когнітивним. Визнання цього безперечного факту яскраво свідчить про зміну наукової парадигми в сучасній лінгвістиці, що проявляється в поступовому переході від акцентування логічного змісту концепту до виділення його національно-культурного складника. У когнітивному ракурсі визначення лінгвокультурного концепту тісно пов'язане з тим аспектом науки про мову, який звернений до проблеми значення як ментальної суті, до ролі слова в процесах категоризації дійсності та мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Тому нині видається правомірним використання зазначеного терміна і з

когнітивних позицій під час опису змістового аспекту мови. Звідси випливає, що основною ознакою, яка відокремлює лінгвокультурне розуміння концепту від логічного й загальносеміотичного, є його закріплення за певним способом мовної реалізації та здатність із її допомогою виражати певну цінність. Переосмислення традиційного логічного підходу до з'ясування змістових ознак концепту пояснюється також і потребами когнітивної лінгвістики, що зосереджує увагу на співвіднесенні лінгвістичних даних із психологічними та культурологічними, для яких оперування категорією поняття в класичному необразному уявленні виявилось явно недостатнім.

Хоча лінгвокультурний концепт є багатовимірним ідеалізованим утворенням, проте дотепер серед лінгвоконцептологів не склалося єдності думок щодо обсягу змістових параметрів, за якими потрібно проводити його науковий аналіз. Сюди включаються як понятійні, так і образні, ціннісні, поведінкові, етимологічні та культурні виміри. Майже кожен із них може набувати пріоритетного статусу залежно від мети й завдань дослідження.

Концепти можуть бути по-різному сприйняті як такі смислові компоненти, що залежать від віку, ступеня освіченості, культури, розумової й духовної зрілості тих, які їх виявляють і аналізують. Концепт доступний для всіх, хто володіє певною мовою як засобом, спрямованим на досягнення взаєморозуміння під час спілкування. Винятком можуть бути тільки додаткові ознаки, наприклад, професійно зумовлені, в яких концепт може актуалізуватися лише для певних соціальних груп. Оскільки його реалізація простежується в шарах різного часового походження, між ними складаються відношення спадкоємності форми й змісту, завдяки яким змістовий компонент попереднього етапу концептуального формування може стати мовним знаком у його новій стадії, зафіксованим, наприклад, у лексикографічних джерелах.

На думку В. І. Карасика, лінгвокультурний концепт відрізняється від інших ментальних одиниць акцентуацією ціннісного елемента через те, що в

основі культури лежить саме ціннісний принцип [Карасик 2002]. Неодноразово вказувалося й на те, що лінгвокультурний концепт групується навколо певної ціннісно акцентованої точки зору, від якої розходяться асоціативні вектори. Ядром концепту виступають найбільш актуальні для носіїв мови асоціації, периферією – менш важливі. Хоча чітко виражені межі в концепті не простежуються, однак інтенсивність асоціацій від ядра до периферії поступово слабне. Мовна одиниця, що актуалізує центральну точку концепту, виступає його іменем. Окрім ціннісного елемента, в лінгвокультурному концепті його дослідники виділяють також актуальний і образний елементи, фактуальний елемент зберігається у свідомості у вербальній формі й тому може відтворюватися в мовленні безпосередньо, а образний (невербальний) – лише шляхом опису.

Заслуговує на увагу і думка С. Г. Воркачова з цього приводу, який виділяє три складники лінгвокультурного концепту: поняттєвий, образний і ціннісний [Воркачов 2004]. Поняттєвий складник, на його думку, покликаний відображати ознакову й дефініційну структури концепту, образний – фіксувати когнітивні метафори, що підтримують концепт у мовній свідомості людини. Ціннісний складник детермінується позицією, яку займає ім'я концепту в лексико-граматичній системі конкретної мови, і куди також входять його етимологічні й асоціативні характеристики. Наявність поняттєвого, образного й ціннісного компонентів у структурі лінгвокультурного концепту зумовлює актуальність вивчення різних концептів у межах певної культури. Вивчення виділених ознак спричиняється до адекватного розуміння певного концепту носіями іншої лінгвокультури й сприяє успішному проведенню компаративного аналізу концептосфер у різних мовах.

Більшість дослідників нині цілком справедливо відносять концепт до плану змісту мовного знака, оскільки, крім предметної співвіднесеності, він включає в себе й всю комунікативно значущу інформацію. Перш за все, це

вказівка на місце, яке займає певний знак у лексичній системі мови: його парадигматичні, синтагматичні й словотвірні ряди – те, що в кінцевому рахунку відображає "лінгвістичну цінність позамовного об'єкта" [Карасик 1996]. До змістового складу концепту входить також уся прагматична інформація мовного знака, пов'язана з його експресивною й іллокутивною функціями, що повністю узгоджується з переживаннями, інтенсивністю та духовними цінностями, до яких апелюють комуніканти. Як план змісту концепт включає щонайменше два ряди головних ознак:

- 1) спільні для всіх його мовних реалізацій, що скріплюють його поняттєву або прототипну основу;
- 2) змістові ознаки, які є спільними для частини його реалізацій, відрізняються лінгвокультурною й етносмісловою специфікою та пов'язані з ментальністю носіїв мови або з менталітетом мовної спільноти. Як культурно маркований вербалізований смисл лінгвокультурний концепт експліцитно представлений цілою низкою мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму.

У сучасних дослідженнях пропонується ще один значною мірою ймовірний змістовий компонент лінгвокультурного концепту – "когнітивна пам'ять слова" [Апресян 1995а, с. 170; Телия 1996, с. 230], тобто сукупність смислових характеристик мовного знака, пов'язаних із його початковим призначенням і системою духовних цінностей носіїв мови. Найсуттєвішим тут виявляється культурно-етнічний компонент, що визначає специфіку семантики одиниць природної мови й відображає мовну картину світу його носіїв.

Аналіз поглядів відомих учених про те, що складний і багатоаспектний зміст лінгвокультурного концепту не може бути невпорядкованим нагромадженням смислів, а є логічною структурою, яка має внутрішню організацію, дає підставу для твердження, що ця структура може бути

ланцюжковою, радіальною або змішаною з вираженими центральною й периферійною зонами.

Простежуються декілька способів активізації тих чи інших лінгвокультурних концептів, що репрезентують свідомість носіїв певної мови, наприклад, асоціативним шляхом за схемою стимул – реакція. На думку сучасних лінгвістів, лінгвокультурний концепт як ментальне утворення високого ступеня абстрактності пов'язаний переважно зі словом як носієм концепту в мові. Останній, як правило, співвідноситься більше, ніж із однією лексичною одиницею. Видається доцільним у процесі проведення наукового аналізу логічно співвіднести його з планом вираження всієї сукупності різних синонімічних, власне лексичних, фразеологічних і афористичних засобів опису. Звідси стає очевидним той факт, що концепт співвідноситься з планом вираження лексико-семантичної парадигми. Серед багатьох мовних одиниць, здатних апелювати до одного концепту, є й такі, що викликають певний концепт у свідомості людини в найповнішому обсязі. До них належать не тільки слова, а й словосполучення, фраземи, речення, граматичні форми, тексти і т. ін.

Концепт також характеризується здатністю до реалізації в різних знакових формах. Окрім можливості проявлятися через значення й асоціативні ознаки слів, зустрічаються й ситуації, коли концепти виникають опосередковано, як це відбувається під час опису прихованих почуттів людини. Деякі з них породжуються тільки в окремих мовах, до яких належать, наприклад, *українське козацтво*, *соборність*, *майдан* та ін. У процесі свого існування концепт може втратити зв'язок із деякими мовними одиницями, що слугували раніше для його реалізації й залучити до себе нові. Сьогодні бере верх розуміння концепту лише як частини інформації, експлікованої через мовне вираження, в той час як імплікований складник реалізується у психіці людини лише ментальними репрезентаціями у вигляді образів, картинок, схем і т. ін. Тому увага більшості дослідників нині

зосереджена, перш за все, на мовному вираженні концепту, носієм якого є мовний знак, що передає найголовніше й найадекватніше його зміст. Одночасно вивчаються і способи апеляцій до різних концептів, яких, на відміну від імені, може бути декілька, подібно до того, як одна мовна одиниця може породжувати різні концепти. У такому випадку ототожнення концепту лише з окремим словом або словосполученням є недоцільним хоча б тому, що не дає змоги повністю розкрити його лінгвокультурну суть.

Про тісний зв'язок концептів із лінгвокультурною традицією свідчать способи й форми вираження думки під час проведення етимологічного аналізу. Дослідження понятійних категорій, відображених у мові, завжди вимагає звернення до її історії, в якій і розкриваються універсальні закономірності мислення, зафіксовані за допомогою лінгвістичних одиниць.

Узагальнення відомостей про лінгвокультурний концепт дає підставу для твердження про те, що він є системою знань, наділеною ядром і периферією, яка об'єднує уявлення про певний предмет або явище в реальній дійсності шляхом виділення в ньому найсуттєвішого, здатного до розвитку і наявного сьогодні у вигляді ментального образу, загальноприйнятої думки, реалізованої в мовних знаках. У лінгвокультурному концепті знаходять мовне відображення всі різновиди знань про досліджуваний предмет, а саме – емпіричні знання, які ґрунтуються на думці, довір'ї, вірі, тобто всьому тому, що підведено під один знак і наперед визначає його буття як реальної когнітивної структури.

У нинішніх лінгвоконцептуальних студіях чітко виділяються такі його головні аспекти: поняттєво-логічний, лінгвокультурологічний (зв'язок поняття з чинником культури), ціннісно-прагматичний та історико-діахронний. Так, наприклад, у серії видань "Логічний аналіз мови" досліджуються концепти, що є спільними як для наукових теорій, так і повсякденної свідомості в логіко-лінгвістичному аспекті, наприклад: *правда, свобода, доля, пам'ять, причина, борг, особистість* та ін. Вони актуальні для

кожної людини, в них наявні особистісні, соціальні, національно-специфічні та загальнолюдські моменти. Ці концепти, на наш погляд, є предметом не тільки логіко-мовного, а й лінгвокультурологічного аналізу, оскільки вживаються в різних контекстах і дискурсах – повсякденному, політичному, художньому й науковому. Модель опису лінгвокультурних концептів може репрезентувати: атрибути, що вказують на їхню належність до концептуального поля, визначення, зумовлені системою цінностей, повідомлення про їхні функції в житті людини. На основі комплексного підходу здійснюється проникнення у внутрішню сутність людини, експонентами якої виступають, наприклад: серце, душа, моральний стан і "зовнішня репрезентація" з її національними рисами, расовою належністю, політичними уподобаннями, переконаннями тощо.

З огляду на специфіку національної картини світу, зумовленої цілісним сприйняттям навколишньої дійсності, важливим також видається виділення й опис концептів, що постійно дають про себе знати в тій чи іншій культурі. Ними виявляються константи культури або, інакше кажучи, цінності, що знаходяться, як правило, в розпорядженні кожного: "любов", "неприятність", "віра", "недовір'я", "радість", "скорбота" [Степанов 2001]. Це дало підставу Ю. С. Степанову розчленувати численні культурні явища на: 1) чисто концептуальні ряди, наприклад, концептуальний ряд "віра"; 2) чисто матеріальні ряди, до яких належать, наприклад, "речі" та 3) змішані концептуально-матеріальні ряди, репрезентовані, наприклад, лексемою "доля". Із одного боку ця лексема виступає як чистий концепт, а з іншого, – як щось таке, що матеріалізується (в іграх, перебігах подій і т. ін.). Такі змішані концептуально-матеріальні ряди отримали назву "концептуалізована сфера".

Подібні константи А. Вежбицька називає ключовими словами з ядровими цінностями культур. На думку дослідниці, в російській культурі особливо важливу роль відіграють концепти: "доля", "душа" й "нудьга" [Вежбицька

1996], навколо яких організуються цілі ділянки культури, що ведуть до виникнення інших численних концептів.

На наявність розширених базових суперіндивідуальних концептів указує також і В. І. Карасик [Карасик 1996]. На його думку, вони виступають як загальноприйняті значення й смисли, що утворюють концептосферу мови. Завдяки базовим суперіндивідуальним концептам можливе спілкування з опорою на спільні знання; індивідуальні концептуальні утворення дають змогу вийти на нові смисли у спілкуванні. Такі концепти утворюють колективну свідомість народу й тому належать до категорії соціальних.

Докладний аналіз зазначених концептів, що є константами культури, дає змогу виявити й особливості національного менталітету, відшукати першопричини міфів, забобонів, звичок, пристрастей і вірувань, поширених у різних спільнотах, що формують соціальний характер. Як елементи концептуальної картини світу базові концепти інтегрують усю парадигму світів, починаючи зі сприйняття навколишньої реальності, до її наукової інтерпретації, відображеної в поняттях. Із одного боку, вони формуються з наявної, до кінця неусвідомленої дійсності, а з іншої – з соціокультурного тла, що характеризується упорядкованим світорозумінням і формами взаємодії носіїв культури. Охоплюючи й стан неусвідомленості, концепти віддзеркалюють життєво важливі наміри людей, усталені образи світу, емоційні переваги, властиві певній спільноті та культурній традиції. Саме тому вони об'єднують у собі різні опозиції, що стосуються природних і культурних, емоційних і розсудливих, індивідуальних і суспільних, національних і загальнолюдських ознак та властивостей. Ця багатогранність смислів і породжує різні величини та глибину універсальних лінгвокультурних концептів.

Як відомо, вторинною реальністю для людини є культура, яка створена й вивчається нею. Якщо природа пізнається ззовні, то культура – зсередини, мимовільно й не завжди усвідомлено. Для того, щоб розібратися в пізнанні

культури, необхідно проаналізувати її метамову і, перш за все, ключові терміни, щоб чітко з'ясувати поняття, які вони позначають. Зауважимо, що такі поняття є в будь-якій мові, оскільки вони актуальні для кожної людини, проте виявити їхній зміст досить складно. Навіть дві людини з однієї мовної спільноти не завжди зроблять це з однаковим змістовим збігом. Так, наприклад, концепти "душа", "дух", "серце", що часто дають про себе знати в тексті Біблії, належать до числа основних світоглядних сутностей християн. Для того, щоб ці концепти втілилися в наближене для членів однієї мовної спільноти взаєморозуміння між його членами, необхідні подібні умови, що визначають сприйняття світу індивідом. Головне в них – в усвідомленні людиною подвійності буття: протиставлення того, що досягається почуттями, тому, що охоплюється розумом.

Спроби вивчення фразем у широкому контексті, який передбачає участь мови як у створенні духовної культури народу, так і в конструюванні лінгвальних засобів, свідчать про те, що поза лінгвокультурологічним уявленням про мову як реальність, пов'язану зі спільністю ідей, поглядів і прагнень людей, адекватна інтерпретація смислового змісту фразем є принципово недосяжною [Постовалова 1988, с. 33].

Ще одним етапом у дослідженні фразеологічного рівня мови є її розгляд під кутом зору безпосередньо когнітивістики. Сучасні дослідники фразеологічних одиниць усе частіше звертаються до когнітивно-процесуального опису "фраземи в дії". За допомогою когнітивно-культурологічного аналізу вони намагаються зімітувати процес того, як розгортається інформаційний текст фраземи, і з якими пластами соціокультурного знання він взаємодіє.

Виходячи з того, що мові належить активна соціальна роль, оскільки вона безпосередньо пов'язана з культурою нації, її традиціями, звичаями й соціальним досвідом, фраземи як особливі мовленнєві звороти викликають посилений інтерес серед широкого кола дослідників. Це не тільки

семантично й структурно складні утворення, а й одиниці з певною когнітивною організацією. До їхнього складу залучаються різні блоки інформації: денотативний, оцінний, образний, мотиваційний, емотивний і стилістичний. Усі вони сприймаються й інтерпретуються під кутом зору науково й культурно зумовленого знання, якими тією чи іншою мірою наділені мовець і слухач.

На думку нинішніх дослідників у галузі лінгвокультурології, процес інтерпретації фраземи під її кутом зору має багатшаровий характер. Перший шар ґрунтується на інтерпретаційній моделі і є сприйняттям фраземи крізь призму базового знання людини, що містить архетипні форми свідомості та моделювання світу, давно сформовані міфологічні уявлення, до яких належать анімізм, фетишизм, табу, міфопоетичні уявлення, соціокультурні проскрипції або прояви культури, зокрема ритуал, етикет та ін.

Другий шар інтерпретації культури – співвіднесення образу фразеологічної одиниці з її кодами, наприклад, антропоморфним, соматичним, зооморфним, артефактним та ін. Утворенню системи цих кодів слугували джерела, переосмислені в культурі: людина в її діях, тіло, тваринний і рослинний світ, речі та ін.

Третій шар інтерпретації культури фраземи пов'язаний із визнанням ролі, якої набуває певний мовний знак у ході сприйняття й опису світу. Це може бути роль символу, еталону, стереотипу та ін.

Запропонована пошарова інтерпретація фразем дає змогу простежити, в яких конкретних формах втілені в них культурно зумовлені концепти і як суб'єкт мовлення усвідомлює й використовує їх. Вона є не тільки прикладом лінгвокультурологічного аналізу фразем, а й способом опису того когнітивного процесу, який здійснюється під час відтворення та сприйняття досліджуваних одиниць у мовленні. Повнота інтерпретації

культури залежить від рівня компетенції комунікантів і може здійснюватися як усвідомлено, так і неусвідомлено. Цей лінгвокультурологічний метод слугує виявом засобів утілення культурно зумовленого й світоглядного стану соціуму у зміст фразем, тобто з'ясуванням того, як наявні смисли концептуалізуються в мовних сутностях. Теоретичною базою для цієї методики слугували дослідження в галузі теорії метафори сучасних вітчизняних і зарубіжних лінгвістів.

За останні роки поширення набуває й вивчення фразеологічних одиниць, об'єднаних наявністю семантично однотипного компонента. Цей метод спрямований на дослідження фразем, що входять до складу семантичних полів, які формують лінгвокультурні концепти. Дослідження таких базових концептів, як "душа", "житло", "істина", "мислення" і т. ін. крізь призму фразеологічного складу різних мов допоможе, на наш погляд, виявити й описати не тільки культурні особливості народів, а й внести ясність у деякі назрілі суто лінгвістичні питання. Саме національно-культурна конотація є вагомою підставою для розгляду фразем під час аналізу лінгвокультурного концепту. Доказом цьому є три постулати, на яких ґрунтується дослідження культурно-національної самобутності фразеологічного складу мови. По-перше, висуваються цілком обґрунтовані твердження про те, що переважна більшість фразем, включаючи адаптовані запозичення, наділена культурно-національною своєрідністю, про що, наприклад, яскраво свідчить англійська фразема *to turn up one's toes to the daisies* – досл. *підняти пальці ніг вище від стокроток*, тобто *померти*. Зрозуміти значення цієї фразеологічної одиниці поза контекстом досить складно, якщо не знати, що в давнину в англійській культурі стокротка була символом смерті, оскільки цієї квітки було найбільше на кладовищах. По-друге, безспідставно стверджується, що в колективній свідомій пам'яті народу-носія мови зберігається інтертекстуальний зв'язок фразем із тим чи іншим кодом культури. Третій постулат полягає в здатності фразем виступати в ролі "констант культури" і брати активну участь у формуванні

культурної самосвідомості в процесі оволодіння мовою й культурою окремо взятого етносу.

Висновки до розділу II.

Теоретичною базою лінгвокультурологічного й когнітивного підходу до вивчення фразем у розділі стали погляди тих лінгвістів, відповідно до точки зору яких реальний світ – джерело наших знань і світ – відображений, проєктований нашою свідомістю. Уводиться поняття «концептуальної структури», що означає єдиний у своєму роді рівень ментальної репрезентації, на якому відбувається поєднання лінгвістичної, сенсорної та моторної інформації, а лексичне значення програмується одиницею концептуальної структури.

Виходячи з того, що значення фразеологічної одиниці стає зрозумілим тільки в контексті інших когнітивних структур і блоків знань, які стоять за цими значеннями й забезпечують їх розуміння, в розділі розглянуто її як фігуру на тлі певної базової для неї структури знань. У цьому зв'язку ми вважаємо, що фразеологічна одиниця має референцію не «прямо» до навколишнього світу, а через фреймове включення, яке є посередником між значенням мовної одиниці та виконанням нею знакової функції. Саме таке розуміння фраземи належить когнітивній парадигмі, яка зараз знаходить широке застосування у сфері штучного інтелекту, психології й лінгвістики. Фразема наділена здатністю вказувати на світ своїм значенням, яке «вбудовується» у структури знання про світ – у вигляді «категоризувальних» і «сценарних» знань, причому перші «впаковуються» у класифікуючий фрейм, а другі – в ситуативний.

У фразеологічній системі будь-якої мови поряд із спільними компонентами семантики наявні й специфічні елементи, які несуть відбиток національної культури. Їх можна представити у таких трьох різновидах: інтернаціональні фраземи (зі спільними компонентами семантики), власне

національні (зі специфічними компонентами семантики), і фраземи змішаного типу, тобто такі, в семантиці яких наявні як інтернаціональні, так і національні елементи. Що стосується плану вираження, то фразеологічні одиниці можуть належати до тієї чи іншої окремої мови в той час, як у плані змісту вони часто є надбанням світової культури й цивілізації. Більшість фразем із культурним компонентом значення характеризуються як позитивною, так і негативною конотацією, тобто виражають різні емоції, почуття, ставлення мовця до тієї теми, про яку йде мова. Оскільки оцінно-емоційне світосприйняття є невід'ємним складником будь-якого національного характеру, то саме емоційно-експресивні фразеологічні одиниці найчастіше містять у собі компоненти значення, що відображають інформацію про специфічно національні особливості сприйняття дійсності.

Мета лінгвокультурологічного аналізу полягає у виявленні й описі живих культурно значущих смислів фразем, що дають про себе знати не тільки й не стільки у віддалених від нас за часом текстах, скільки в життєдайних дискурсивних практиках, у яких і проявляється володіння культурною та мовною компетенцією. Опис лінгвокультурного концепту з позицій його здатності виражати культурний зміст веде до виділення двох основних функцій, які лежать в основі відмінності фразем від інших мовних одиниць. По-перше, це кумулятивна функція, відповідно до якої фраземи є засобом фіксації та накопичення суспільно важливого досвіду. Вони здатні сконцентрувати в собі й передавати з покоління в покоління набагато більший обсяг інформації, ніж просто слова, виступаючи при цьому певним зосередженням фонових знань. По-друге, виділяється також директивна функція, що пояснює причини накопичення досвіду і є засобом регулювання поведінки членів мовного колективу. Адресант намагається викликати в реципієнта бажану реакцію, стимулювати його дії, а також унести корективи в його поведінку. Водночас директивна функція має на увазі спрямованість сказаного мовцем, перш за все, на себе, оскільки фраземи вживаються, щоб мотивувати й виправдовувати власні дії.

Розгляд згаданих вище лінгвокультурологічних функцій фразем дає змогу "ввійти" в концепти за допомогою "розшифрування" акумульованого в них досвіду й простежити, як їхній зміст рефлектується в мові і як він може модифікуватися під впливом лінгвального чинника. Звідси випливає, що створення фразеологічної одиниці – усвідомлена вторинна мовна концептуалізація дійсності, в якій найвиразніше проявляється інтелектуальний потенціал її носіїв. Що стосується концептів, то фразеологічне вираження їхньої сутності надає інформацію і про ті знання, якими наділена окрема культура у вигляді фрагментів невидимого світу. У мові фраземи заповнюють лакуну, утворену нездатністю слів дати максимально точне визначення або характеристику різним конотативним явищам. Крім того, один і той самий концепт може бути по-різному переданий фраземами, кожного разу розкриваючи то одні, то інші свої грані.

Аналіз фразеологічного вираження концепту в мові уможливорює виявлення особливостей національного менталітету загалом, а зіставний аналіз фразем, що є носіями певного концепту в різних мовах, дасть змогу, на наш погляд, установити його універсальні й відмінні характеристики не тільки в семантичному, а й, перш за все, в національно-культурному плані. Це є вагомою підставою для застосування когнітивно-лінгвокультурологічного підходу до вивчення фразеологічних одиниць, який полягає в поглибленому аналізі мовного вираження концептів у структурі фраземи, з одного боку, і культурних особливостей, що виражаються ними, – з іншого. Зіставлення даних цих двох аспектів, на наш погляд, неодмінно приведе до певних висновків, що безпосередньо стосуються отримання низки поглиблених етнографічних, релігійних та філософських знань. Це якраз і відповідає принципам тих досліджень, які проводяться на засадах когнітивної науки, що об'єднує в собі й підпорядковує спільній меті різні наукові дисципліни. Саме лінгвокультурологічний підхід інтегрує національну культуру й менталітет через мовне втілення концептів, що лежать в основі світобачення навколишньої дійсності їхніми носіями. Така

сукупність способів і прийомів розгляду окреслених у монографії проблем уможливорює виявлення й опис духовної скарбниці народу за допомогою усталених виразів та виявлення найвагоміших рис ментальності народу поряд із з'ясуванням суті фразеотворчих процесів. Хоча в україністиці є певні напрацювання під таким кутом зору, проте системного й різнобічного опису української фраземіки із залученням достатньо великого за обсягом матеріалу досі не здійснено.

Зазначимо, що фразеологічні одиниці, уточнюючи й одночасно ускладнюючи картину світу носіїв мови, здатні фіксувати й передавати великий обсяг лінгвокультурологічної конотації на позначення своєрідного й неповторного світобачення та набутого життєвого досвіду різних народів, із одного боку, та окремих їх представників – із іншого. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки фразеологія знаходиться на шляху досягнення нових рубежів дослідження, відштовхуючись від значного обсягу знань, накопичених структурно-граматичним її вивченням і явним переходом нині до когнітивної парадигми, що включає в себе дослідження фразеологічної картини світу. На порядку денному нині стоїть і розгляд когнітивних основ тих чи інших процесів, які беруть безпосередню участь в утворенні й сприйнятті фразем.

РОЗДІЛ III

АНТРОПОЦЕНТРИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО Й СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНОГО АНАЛІЗУ ФРАЗЕМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Позитивна репрезентація людини у фраземах української мови

Сучасна лінгвістика характеризується посиленням інтересом до антропоцентричної парадигми, яка бере свій початок ще з часів В. фон Гумбольдта. Він, зокрема, відзначав, що «мова – не просто засіб обміну, що слугує взаєморозумінню, а істинно світ, який внутрішня робота духовної сили покликана поставити між собою і предметами; мова – це світ між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини». Він також зазначав, що "різні мови – це не різні позначення однієї й тієї ж речі, а різні бачення її" [цит. за: Маслова 2008, с. 104]. Адже мова етносу загалом та її складники, що охоплюють також і стійкі вирази, так чи інакше виступають «виразником його світоглядних, інтелектуальних, моральних, психологічних, звичаєвих та інших принципів, і саме в мові постає образ етносвіту, спочатку несвідомий, у якому дремають загальнолюдські первообрази й мотиви, а згодом усвідомлений у своєму бутті» [Жайворонок 2009, с. 259].

Думку В. В. Жайворонка деталізує В. І. Кононенко, зазначаючи, що «побудовані на метафоричному слововживанні висловлювання ... викликають оцінно-емоційний ефект у силу їхньої співвіднесеності зі звичним, закріпленим у народній свідомості сприйняттям. Процеси ментального характеру накладають відбиток на світовідчуття навіть за умов індивідуально-авторських смислових трансформацій вербальних образів...» [Кононенко 2008, с. 6]. М. В. Жуйкова при цьому зауважує, що основною ознакою фразеологічної системи, яка відрізняє її від інших мовних підсистем, є висока антропоорієнтованість (антропоцентричність), що виявляється передусім у вибірковій номінації: за допомогою фразеологічних одиниць

мовна спільнота вербалізує саме ті фрагменти навколишнього світу, які, з її погляду, мають найбільшу релевантність [Жуйкова 2007, с. 7]. Погоджуємося з твердженням В. Д. Ужченка про те, що «фразеологізми як знаки культури марковані культурно-семіотичною значущістю, становлять собою знаки-мікроконтексти і є ментально-структурною презентацією найрізноманітніших кодів культури. Усвідомлення людиною культурної значущості, утіленої у фразеологічних знаках-мікроконтекстах, рефлексивне. Фразеологізмам властива неоднакова деталізація різних концептуальних просторів» [Ужченко 2006, с. 149].

У науковій літературі нині представлено ряд визначень фразем. Одну з найповніших, на наш погляд, дефініцій пропонує О. О. Селіванова, розглядаючи їх як «стійкі, пов'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполучення або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» [Селіванова 2006, с. 641]. Саме таке розуміння фраземи покладено в основу запропонованого в роботі дослідження як лексикографічної, так і текстової репрезентації мовних одиниць, які утворюють, із одного боку, макро- і мікрогрупи, а з іншого, – семантичні поля. Джерельною базою дослідження, зокрема, слугували лексикографічні джерела [СФУМ 2003; БФСРЯ 2006; Жайворонок 2006; Словник символів 2005 тощо].

Головне завдання підрозділу полягає в тому, щоб не тільки описати лінгвокультурологічний аспект фразем зазначеної семантики, які є ключовими для світосприйняття носіїв української мови, а й виявити ті специфічні риси в коментарях до них, що відображають їх своєрідність. Коментарі дають змогу простежити лінії смислових зв'язків між мовним значенням фраземи і наявних у ньому особливостей культури. Вони усвідомлюються носіями української мови головним чином через сприйняття

образної основи фразем або ж формуються в їхній свідомості через повсякденне використання культурно зумовлених смислів.

Попри значну кількість різнопланових досліджень із фразеології [див., напр., Білоноженко 1989; Гамзюк 2000; Грозян 2003; Дем'яненко 2005; Денисенко 2000; Доброльожа 2003; Іващенко 2004; Кісь 2002; Майборода 2002; Селіванова 2004; Теля 1966; Теля 1996 тощо], відібрані в роботі мовні одиниці ще не були предметом спеціального аналізу в лінгвокультурологічному й семантико-когнітивному планах. Науковий пошук монографії спирається на новітні розвідки, в яких на сучасному рівні трактуються підходи до вивчення мовних засобів вираження української ментальності [див., напр., Краснобаєва-Чорна 2009; Левченко 2002; Маслова 2008; Селіванова 2008; Ужченко 1994; Ужченко 2006 тощо]. Ґрунтовне дослідження фразем на позначення антропоцентричної репрезентації людини, зокрема дій та вчинків людини, на наш погляд, допоможе виявити цілу низку явищ, важливих для дослідників як у теоретичному, так і практичному плані.

Актуальність таких пошуків за останні роки зумовлена все більшим зацікавленням дослідників сучасними проблемами національного самоусвідомлення й самовираження, співвідношенням мови й духовної культури, з'ясуванням нових підходів до вивчення фразеологічних одиниць як скарбниці національних конотацій, а також специфікою відображення глибоко вкорінених зв'язків між фраземами й національним менталітетом. Мовознавці намагаються дослідити, які коди культури імпліковані в усталених виразах на позначення різних проявів навколишньої дійсності.

Результати проведеного в роботі дослідження показали, що тематичні макрогрупи фразем, які безпосередньо стосуються позитивних проявів буття, дій, учинків людини, набули такого вигляду:

ЖИТТЯ: народитися – *прийти/приходити на (у) світ*. Наприклад, у тексті: *Сам Амор Діонин, кажуть, серед нив **прийшов у світ*** (М.Зеров) [СФУМ, с. 561]; народжувати дитину – *приводити/привести на світ*. Наприклад, у тексті: *Іванова мати **привела на світ** дванадцятро дітей* (М.Томчаний) [СФУМ, с. 558]. Компонент фразем *світ* співвідноситься з просторовим кодом культури, тобто зі сукупністю назв, які позначають членування простору, і ставленням людини до нього. Він також співвідноситься з релігійно-духовним кодом культури, тобто сукупністю релігійно-моральних уявлень, у цьому випадку – з уявленням про *цей світ* як тимчасове земне життя. Образ таких фразем ґрунтується на просторово-часовій метафорі, в якій видимий земний світ зі всім, що в ньому існує, уподібнюється природному земному буттю. Фраземи зі зазначеним компонентом відображають стереотипне уявлення про світ загалом, при цьому компонент *світ* виступає в ролі символу життєвого буття [БФСРЯ, с. 394].

Жити – *топтати ряс*. Наприклад, у тексті: *Йому вже не **топтати ряс*** (Укр. присл.) [СФУМ, с. 716]. *Ряс* – багаторічна трав'яниста рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квітами, зібраними в суцвіття. Фразеологічне значення співвідноситься з рослинним кодом культури. В українців *rias* – символ життя, яке завмирає на зиму й відроджується навесні [Словник символів, с. 518]. Звідси й маємо цілу низку фразеологічних виразів зі значенням 'жити', 'померти'.

Порівняємо також у цьому значенні: *топтати землю; по світу (по землі) ходити*. Слово *земля* в українській культурі уособлює кілька значень, і така ж неоднорідна символічна знаковість цього символу: астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці та образ землі – Вітчизни [Словник символів, с. 122]. Із давніх-давен (ще з язичницьких часів) *земля* шанувалася й обожнювалася як мати, що дає людям усе, потрібне для життя, і забирає до себе після смерті. У народному уявленні *земля* виступає

персоніфікованою істотою, тому не можна бити кием по землі, бо її болить, а це великий гріх [Жайворонок 2006, с. 243].

Дуже хотіти жити - *хапатися за життя*. Наприклад, у тексті: *Він уже хапався за життя не так очима, як пересушеними вухами, прикладаючи до них довгі і жовті, мов свічі, пальці* (М.Стельмах) [СФУМ, с. 740]; звикати жити - *нагрівати/нагріти* (рідше *зігріти*) *собі місце*; прижитися – *пустити/рідше пускати коріння* (*корінь*). Наприклад, у тексті: *Там ви пустили корінь, бо там ваша Василина ... до колиски клала та й співала вашим дітям* (І.Чендей) [СФУМ, с. 587]. *Корінь* – найважливіша частина рослини, завдяки якій вона приживається й починає жити. В основі фразеологічного значення стійких виразів із цим компонентом лежить метафора з рослинного світу. Це символ сталості, солідності [Жайворонок 2006, с. 306]. Отож людина *пускає коріння* – це значить починає жити на новому місці, будувати житло, створювати сім'ю, працювати, досягати чогось у житті.

Почати самостійно жити – *пуститися/пускатися на свої крила*. Наприклад, у тексті: *Чи йти до школи далі, чи пуститися уже на свої крила?* (Три золоті сл.) [СФУМ, с. 588]. *Крила* – символ духовності, розуму, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності, сили, впевненості. Це символ лету, швидкості. Крила мають уособлені духовні сили-ангели [Жайворонок 2006, с. 315]. Люди здавна задумувалися над феноменом літаючих істот. У їхніх уявленнях той, хто літає високо, – сильний, могутній, впевнений у своїх силах. В основі фразеологічного значення знаходиться просторовий код культури, який полягає у вічному стремлінні людини досягнути більшої висоти, а значить – зробити в житті щось важливіше, ніж інші (ті, хто не має крил і не вміє літати). Порівняємо з цим же значенням: *Вступати(входити)/вступити (ввійти) в життя*.

Збиратися одружуватися, створювати сім'ю – *на оглядини* (*на обзорини, на розглядини*) *поїхати; слати* (*засилати, присилати/ посилати*) *старостів*

(людей) за рушниками; вести до вінця. Наприклад, у тексті: *Скільки-то перегоріло у його серці огню од того нескazanного жалю, що інший перед його очима взяв да й веде її до вінця* (П.Куліш) [СФУМ, С. 59]. *Вінець (вінок)* – символ слави, перемоги, святості, щастя, успіху, могутності, миру, Сонця, влади, цнотливості, молодості, дівочтва. Вінки зі стрічками протягом століть використовувалися під час весілля [Словник символів, с. 52]. *Вінець* – корона, яку тримають над головами молодих під час обряду вінчання, а також сам цей обряд. Для молодих людей, які вирішили побратися й дати обітницю перед Богом, ці корони є символом міцного подружнього життя, яке будується за взаємною згодою обох. Отож у зазначеному фразеологічному образі є глибинний смисл, що полягає в усвідомленні важливості здійснюваного обряду, в якому закладено позитивний діяльнісний код культури. Порівняємо з цим же значенням: *звити/звивати (вити) гніздо (кубло)*. Наприклад, у тексті: *У хлопця ... турбот вистачає: незабаром весілля, своє кубельце звивати* (І.Муратов) [СФУМ, с. 258].

МІСЦЕ В ЖИТТІ: шукати, знайти своє місце в житті – *шукати себе; віднайти себе; знайти себе; втрапити на свою стежку*. Наприклад, у тексті: *І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапить* (С.Васильченко) [СФУМ, с. 137]. Порівняємо: *іти/іти курсом* яким; *обрати/обирати свою стежку (стежину, дорогу і т. ін.); пристати до якогось берега*. Наприклад, у тексті: *Так і здавалося, що доки він справді обере свою стежку життя, черкаські події наздоженуть його, в дорозі не застануть* (Іван Ле) [23, с. 455]; *рухатися – міряти кроками; верстати дорогу (шлях, путь)*. Наприклад, у тексті: *Куди верстаєте дорогу? – вклонилася до них [чумаків] і Явдоха* (О.Ільченко) [СФУМ, с. 57].

Шлях (путь, дорога, стежка) – символ складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою; поведінки. У міфологічних моделях світу *шлях* – це образ зв'язку між двома точками простору. Постійна й невід'ємна його ознака – складність, небезпечність. У давнину *шлях* часто виступає як

символ лінії поведінки людини, як певний набір правил, закон, учення [Словник символів, с. 336]. Образ фразем із цим компонентом сягає найдавніших міфологічних уявлень, які збереглися до наших днів і відповідно до яких життя людини і її діяльність постають як *шлях*. Фразеологічні вирази співвідносяться з діяльнісним кодом культури, тобто зі сукупністю назв, що означають діяльність загалом чи окремі дії та ставлення людини до них. Такі мовні одиниці співвідносяться також і з просторовим кодом культури. Зазначені фраземи, як правило, містять у собі просторово-діяльнісну метафору, в якій початок певної діяльності уподібнюється початку руху в просторі за певним маршрутом. Стійкі вирази відображають стереотипне уявлення про початок цілеспрямованої діяльності, в якій *дорога, путь, шлях, стежка* виступають як символи діяльності та самого життя [БФСРЯ, с. 547].

Порівняємо: *Впіймати /піймати, спіймати, вхопити) вовка за вухо (за вуха) – використати щось із користю для себе; ловити момент (мент); хапатися/ схопитися за соломину – не упускати якоїсь можливості; усвідомлювати правду, зміни – мрійна поволока спала з очей; скидати/скинути полуду з очей*. Наприклад, у тексті: *Прийди та подивися. Скинь полуду з очей* (В.Кучер) [СФУМ, с. 656]; відроджуватися – *піднімати (підіймати)/підняти (підійняти) чоло*. Наприклад, у тексті: *Стени квітчасті Сонце залило, Син землі у сонці-щасті Підніма чоло* (Т.Масенко) [СФУМ, с. 511]. Порівняємо з цим же значенням: *піднімати (підіймати, підводити і т. ін.)/підняти (підійняти, піднести, підвести і т. ін.) голову; розкривати/розкрити себе; побачити (повидати) світа (світу, світ)*.

ПРАЦЯ: працювати – *добувати хліб (свій)*. Наприклад, у тексті: *Я все думаю, що хліб майбутнього – не пшениця, а горіх. Коли людство це зрозуміє, кінчиться прокляття Адама – «в поті лиця **добувати хліб свій**»* (О.Довженко) [СФУМ, с. 211]. *Хліб* – давній символ добробуту, гостинності, хлібосольства; обрядовий знак; символ культурних, первісних здобутків;

людського життя; святості; радості, щастя, здоров'я та багатства [Словник символів, с. 315]. Споконвіку хліб у великій пошані, ставлення до нього побожне, культове, бо це Божий дар. Хліб у слов'ян, як і в інших народів, був чи не найважливішим продуктом харчування і став ритуальним атрибутом. Тому й не дивно, що люди витворили цілу низку стійких виразів із цим словом, відображаючи в них найрізноманітніші прояви буття.

Порівняємо: *доводити до пуття; мозолити руки; ходити за плугом; держатися плуга*. Наприклад, у тексті: *Як би він хотів мати зараз тиху Миронову судьбу [долю]. Непомітно жити біля такого ставочка, **ходити за плугом**, ростити дітей і забути усе-усе на світі* (М.Стельмах) [СФУМ, с. 749].

Плуг (у давнину *рало, орало*) – символ копіткої праці. Українець здавна тяжко працював на землі, щоб заробити на хліб насущний [Жайворонок 2006, с. 458]. Праця хлібороба воістину нелегка, зрошена потом і кров'ю. На клаптику землі часом розгорталися небачені події, бо трударя завжди хотів надурити той, хто не вміє або не хоче працювати, а лише пожинати плоди чужої роботи. Народ витворив цілу низку фразем із цим словом – культурним кодом, оскільки праця, важка праця створила його, піднесла рівень його розвитку до небачених висот. Порівняємо різновиди значення 'працювати': *братися/взятися за перо; гострити/нагострити перо*. Наприклад, у тексті: *Пропонуватиму тебе одним з редакторів, ... пишеш ти непогано. Тож **гостри**, друже, **перо*** (М.Олійник) [СФУМ, с. 164]; *класти/покласти на папір; класти/покласти на музику; видавати в світ; пускати в світ. Розгортати парус* – виходити в плавання. Наприклад, у тексті: *А ви, значить, знову в рейс? Знов **розгортаєте парус**? – зверталися рибалки до капітана* (О.Гончар) [СФУМ, с. 608].

Порівняємо: *розкласти/розкладати по полицках* – розібрати все до дрібниць; *службу служити* – робити що-небудь корисне; *за гаряче й студене хапати/ухопити* – усе робити; *виносити (нести) на своїх плечах (на собі)* –

виконувати тяжкі, відповідальні обов'язки. Наприклад, у тексті: *Орали ми землю на коровах? Орали. Їли хліб пополам з половою? Їли. **Винесли** війну на своїх плечах? Винесли* (А.Хорунжий) [СФУМ, с. 78]; *сунути свою голову в ярмо* – добровільно брати на себе важкі обов'язки; *братися/взятися за книжку (за книжки)* – вчитися; *іти/їти стежкою* кого – наслідувати когось; *держати (тримати) лінію* на кого-, що – орієнтуватися на когось, щось; *іти/їти в народ* – вести просвітницьку діяльність. Наприклад, у тексті: *Коли Жука звільнили з школи за читання нелегальної літератури, він **пішов у народ**, вів трудове життя* (Укр. літ.) [СФУМ, с. 278].

Розпочинати якусь важливу справу – *закладати/закласти підвалини (основи)* чого. Наприклад, у тексті: *Не можна забувати, що два роки тому в Україні вперше за останні десятиріччя **були закладені підвалини** дійсно національної системи освіти* (З журналу) [СФУМ, с. 245]. Із цим же значенням – *прокладати (пробивати)/прокласти (пробити) шлях (шляхи, дорогу, стежку, путь)*; *попитати долі (щастя)*; *покласти початок чому; покласти основу чому; закладати/закласти перший камінь*. Наприклад, у тексті: *Де тільки не **закладали** наші будівельники **перший камінь** велетенських споруд!* (І.Цюпа) [СФУМ, с. 245].

Значення фразем із компонентом *камінь* сягає давньої міфологічної форми усвідомлення світу – анімістичної, тобто уособлення предметного світу. В основі образу лежить аналогія *дім – людина*. Із поняттям *дім* співвіднесені всі найважливіші характеристики людини, її життя й картини світу. *Дім* – зосередження свого, освоєного простору. Особливе символічне значення у давніх слов'ян мало закладення дому, який ділить весь простір на домашнє і недомашнє, на внутрішнє й зовнішнє. Вибір матеріалу – каменю – вказує на міцність будівлі. У смисловій основі фраземи лежать дві найбільш давні в культурному освоєнні опозиції: «своє» – «чуже», «внутрішнє» – «зовнішнє» [БФСРЯ, с. 313–314].

Порівняємо з цим же значенням 'розпочати справу' – *закрутилося колесо; крига скресла; ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) /зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)*. Наприклад, у тексті: *Тут би я, проламавши перший лід, здобувши довір'я людей, міг би був зробити чимало доброго* (І.Франко) [СФУМ, с. 326]. У цьому ж семантичному полі – *пробувати свої сили; пробувати своє перо; бойове хрещення; спробувати (пробувати) щастя (удачі)*.

Приносити (складати)/принести (скласти) на вітвар щось – віддавати в ім'я великої мети. Наприклад, у тексті: *Тобі [Україні] несучи сили всі, що маю; І працю тиху, і мої пісні **На вітвар** твої побожно я складаю* (В.Самійленко) [СФУМ, с. 564]. *Вітвар* – відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований Святий престол (у дохристиянські часи – жертovníк). За християнським віруванням, *Святий вітвар* – це рай на землі, символ святого місця взагалі [Жайворонок 2006, с. 90]. В основі творення фразеологічного значення, отже, лежить давнє поклоніння перед цим святим місцем як чимось надзвичайним, що потребує шанобливого ставлення.

Позбутися всього віджилого, старого – *струсити давній прах*. Наприклад, у тексті: *Хочу **струсити давній прах** з цього закладу,* – жартівливо промовила чорнява жінка, виходячи з дверей (З газети) [СФУМ, с. 699]. У цьому ж семантичному полі: не відставати від нових вимог життя – *відчувати пульс епохи; робити те, що відповідає конкретній ситуації – цілитися/ прицілитися в точку; продовжити розпочату справу – передавати/передати естафету; прийняти / приймати естафету*. Наприклад, у тексті: *Письменник повинен бути гідний своїх великих попередників, з рук яких він **прийняв естафету** боротьби за людину, людину нової епохи* (Ю.Смолич) [СФУМ, с. 561]; завершувати що-небудь – *поставити/ ставити крапку (всі крапки) над «і»*. Наприклад, у тексті:

Поставити крапку над «і» – то неабияке мистецтво у житті (Н.Рибак) [СФУМ, с. 549]. Із цим же значенням – *класти/покласти край*.

РИЗИК: ризикувати – *або (чи, хоч) пан або (чи, хоч) пропав; іти ва-банк*. Наприклад, у тексті: *Із ста шансів на перемогу у нього не було більше одного. Один! Але він вірив у цей свій один і тому йшов ва-банк* (О.Гончар) [СФУМ, с. 278]. В основі фраземи лежить термін із гри в карти, що означає 'грати на всі гроші'. Якщо відбувається виграш, переможець забирає всю суму і гра зупиняється. Образ фразеологізму – це характерний приклад подвійної метафори: гра з найдавніших часів усвідомлюється в культурі як імітація дійсності, уподібнюється їй, при цьому сама дійсність починає ототожнюватися з елементами гри, що й знайшло відображення у фразеології [БФСРЯ, с. 262]. Порівняємо із цим же значенням: *іти назустріч смерті*. Наприклад, у тексті: *Не тут твоє місце, а з ними, що смерті назустріч ідуть* (І.Франко) [СФУМ, с. 278]. Із цим же значенням – *іти на все*.

ДОСВІД: *набувати досвіду – вчитися розуму; набиратися/набратися розуму (ума, уму-розуму); входити/ввійти в курс; з'їсти собаку*. Наприклад, у тексті: *Хіба ж Ласієві позичати того досвіду? Та за стільки років головування він собаку на роботі з'їв* (Ю.Збанацький) [СФУМ, с. 265]. Сучасний образ цієї фраземи ґрунтується, очевидно, на такому: той, хто зробив чи може зробити щось дуже важке, є, безперечно, досвідченим майстром своєї справи, який може зробити неможливе (бо хіба насправді можна з'їсти собаку?). У цьому ж семантичному полі – *всі входи (ходи) і виходи (знати); набити/набивати собі руку; зуби з'їсти*. Наприклад, у тексті: *Я, хлопче, на цьому ділі, сказати б, зуби з'їв* (М.Олійник) [СФУМ, с. 265]. Порівняємо: *бачити види; вилазити(вилізти) зі своєї (власної) шкаралупи; мати за плечима (роки); обростати/обрости пір'ям, жарт.; підковуватися/підкуватися на всі чотири*. Наприклад, у тексті: *Там у мене в курені ціла бібліотека, читаю, вчусь, веду бесіди в ланках як агітатор .. Одним словом, підковуюсь на всі чотири* (О.Корнійчук) [СФУМ, с. 509].

ДОСЯГНЕННЯ: зробити щось важливе, змінити світ – *перевернути [увесь] світ*. Наприклад, у тексті: *Ви, сваток, така голова. [Гості:] Золота голова! **Світ перевернемо** з такою головою!* (І.Микитенко) [СФУМ, с. 490]. Порівняємо: *лишати (залишати, полишати і т. ін.) /лишити (залишити, полишити і т. ін.) за собою слід; поставити догори ногами; перековувати мечі на орала*. Наприклад, у тексті: *Не в ті часи ми живемо, щоб **мечі на орала перековувати** ... Бо ніхто землі нам просто так не віддасть. Без боротьби* (А.Головко) [СФУМ, с. 494]. Вираз із Біблії *перекувати мечі на орала* (книга пророка Ісайї) означає, що настане час, коли народи перестануть воювати, а будуть працювати на своє благо. Адже *меч* – це зброя, символ війни, боротьби, а *орало (плуг)* – символ праці. В образі фраземи закладено діяльнісний код національної культури, суть якого полягає у вічному прагненні людей до мирної праці.

Порівняємо: *переходити (переступати)/перейти рубікон*, книжн. Наприклад, у тексті: *Нацькований і підбадьорений Англією та Францією, султан **перейшов рубікон**, не будиши підготовлений до війни* (С.Добровольський) [СФУМ, с. 500]. Історія цього виразу пов'язана з тими часами, коли Юлій Цезар ще не був імператором, а всього лише воєначальником (проконсулом), а в Римі була Республіка. За законом, проконсул мав право очолювати військо тільки за межами Італії. Але Цезар вирішив повалити республіку і стати імператором. 10 січня 49 року до нашої ери він зі своїм військом підійшов до річки Рубікон. Але не був певен у силі свого війська і тому вагався, адже у випадку невдачі міг бути прилюдно осоромленим і закатованим. Цезар перейшов Рубікон і після громадянської війни став імператором. Із тих часів *перейти рубікон* означає ухвалення безповоротного рішення. Аналогічна фразема – *спалити за собою мости* або *жереб кинуто*.

Порівняємо: *спіймати жар-птицю (золоту рибку)*. Наприклад, у тексті: *Вистойш проти біди, не даси себе придавити, от уже й твоє зверху, а*

наберешся сили, випростаєшся, – дивись, і **спіймаєш** свою **жар-птицю** (Л.Юхвід) [СФУМ, с. 682]. У цьому ж семантичному полі – *піднімати* (*орати, зорювати* і т. ін.) *цілину*; *піднімати* (*підіймати, підводити, зводити* і т. ін.)/*підняти* (*підійняти, підвести, звести, підвести, звести* і т. ін.) *з попелу, із згарищ* і т. ін.; *підносити* (*піднімати, підіймати* і т. ін.) *піднести* (*підняти, підійняти* і т. ін.) *на ще один вищий (новий) ступінь (щабель)*; *розправляються/розправляються плечі у кого*; *тримати [господа] бога за бороду*. Наприклад, у тексті: *Друга операція – також апендицит. Коли я приступив до неї, настрої у мене був, немовби я самого **Господа Бога за бороду тримаю**: усе мені дурниця* (Ю.Шовкопляс) [СФУМ, с. 720]. Порівняємо: *виграти козиря*. Наприклад, у тексті: *Але хто насправді є ці «індуси»? Кого можна докладно про це розпитати? До того ж і йому раптом закортіло в цій справі **виграти козиря*** (Іван Ле) [СФУМ, с. 67]. У цьому ж семантичному полі – *відігравати/відіграти роль*; *вийти* (*вибитися, вирватися* і т. ін.)/*виходити в люди*; *відкривати/відкрити нову сторінку (еру)*; *кидати/кинути останнього козиря*; *діставати/дістати зорі (зірки) з неба*. Наприклад, у тексті: ***З неба зорі хвата, а під носом не бачить**, ірон.* [Жайворонок 2006, с. 254].

ЗОРЯ – символ животворної й родючої природи; дівчини-красуні, кохання; доброї душі; нового щасливого життя; світлого духу, оборонця людей; вічності; очей Бога. Зоря – це символ світлого духу, що бореться проти сил п'їтьми [Словник символів, с.128]. Зіркам у давнину надавали особливого значення, оскільки вважалося, що від них залежить доля людини. Якщо *небо* співвідноситься з космічним кодом культури, то *не хапає* поєднує в собі два коди – людський і просторовий. При цьому сукупність компонентів символізує інший світ, який знаходиться над Землею, віддалений від неї і тому недоступний.

Образ подібних фразем ґрунтується на просторовій метафорі, яка уподібнює при звичаєність людини до всього земного, а надзвичайні дії,

вчинки – неземному, яке височить над усім земним і недоступне для пересічної людини. *Зірка* – символ, який слугує знаком видатних рис людини, що вражають силою прояву в праці, творчості, почуттях і т. ін. Фразема загалом передає стереотипне уявлення про інтелектуальні здібності людини; може вживатися, як у нашому випадку, із заперечною часткою *не* і тоді має протилежне значення [БФСРЯ, с.235].

НЕБО належить до найархаїчніших космогонічних протиставлень; на дуже ранніх стадіях розвитку людини існував культ Неба та його дружини – Матері-Землі. За народними уявленнями, небо – це місце перебування богів, наземний простір, де живуть птахи, відбуваються повітряні явища і знамення, звідти падає дощ, сніг, град [Жайворонок 2006, с. 388]. Фраземи з цим словом, очевидно, утворилися на основі протиставлення небесної – високої й земної – низької сфер, особливо актуальних для християнства. Стійкі вирази, як правило, пов'язані з уявленнями про небо як сім кришталевих сфер-небес, які постійно обертаються. На найдальшій від Землі, верхній сфері знаходиться рай – місце, куди, за уявленнями християн, потраплять ті, хто веде праведний спосіб життя. В образі фразем *небо* сприймається як абсолютна висота, яку здатна підкорити тільки надзвичайна людина [БФСРЯ, с. 235].

Порівняємо: *добувати (здобувати)/добути (здобути) собі лаврів*. Наприклад, у тексті: *При недавніх виборах ... він ... здобув собі нові лаври* (І.Франко) [СФУМ, с. 211]. У цьому ж семантичному полі – *записати на свій рахунок; брати/взяти на свої плечі; іти вгору; мур ламати/зламати; сказати нове слово; перевершити самого себе; боротися, перемагати – пролізти (пройти) крізь вушко голки; брати/взяти в бою; кидати/кинути на чашку терезів*. Наприклад, у тексті: *Ще раз пригадав [командир] особіста й подивувався щиро, як можуть люди в оцій ситуації [війни], коли все **кинуто на чашу терезів**, займатися нікчемною справою* (А.Дімаров) [СФУМ, с. 291].

Порівняємо: *високо піти; далеко піти; побити рекорд; не схилити/не схилити прапора; виграти бій; ставати/стати в один ряд з ким-чим; брати/взяти реванш; бити в литаври – торжествувати*. Наприклад, у тексті: *Ще недавно наша критика **била в литаври**, прогножуючи широкий поступ «малої» прози. З'явилися навіть дисертації про шляхи її розвитку (З журналу) [СФУМ, с. 28]. У цьому ж семантичному полі – *пожжинати/пожати плоди, пожжинати, пожати лаври – користуватися наслідками досягнень*. Наприклад, у тексті: *Кров залила професорове обличчя. Здогадався: операція на випадок успіху – відкриття в науці. Городенко не хоче **пожжинати лаври** сама (Л.Дмитерко) [СФУМ, с. 530].* Порівняємо: *керувати – вести/водити перед; грати першу скрипку; держати (тримати) віжки в руках; правити бал; мати верх над ким, чим*.*

ПОГЛЯДИ, ПЕРЕКОНАННЯ: дотримуватися певних поглядів, норм – *гнути (вести) лінію; знати міру; потрапляти (втрапляти)/потрапити (утрапити) в ритм; тримати (держати себе); укладатися в рамки; тримати/витримати марку*. Наприклад, у тексті: *Саме тому й турбуюся за вас. Щоб ви, так би мовити, до кінця **витримали марку** (О.Донченко) [СФУМ, с. 720]; *відійти/відходити від гріха; не впасти в гріх – запобігти осудливому вчинку*. Наприклад, у тексті: *Коли б і заглянув, не **впав би в гріх** (М.Стельмах) [СФУМ, с. 126].* Образ фраземи ґрунтується на релігійному постулаті про гріховність людини, починаючи з Адама. *Гріх – це порушення заповітів Божих, релігійно-моральних догм, настанов*. Проте кожна людина має право на прощення, якщо вона прощає іншим, тобто здатна на безкорисливу любов до ближнього [Жайворонок 2006, с. 157].*

У цьому ж семантичному полі – *держатися (триматися) свого берега*. Наприклад, у тексті: *Мені здається, що Соломія з таких, що **крутиться, вертиться й берега не держиться** (І.Нечуй-Левицький) [СФУМ, с. 194]; *грати у власну дудку; своя голова на плечах*. Наприклад, у тексті: *У**

іншого ніби й голова на плечах, а придивишся гарненько... [Пилип:] Побачиш порожнє місце (М.Кропивницький) [СФУМ, с. 157].

ГОЛОВА – символ розуму, духовного життя; управління, контролю; символ світу; символ Ісуса Христа. Цей символ часто використовується у християнстві для вираження верховної влади Ісуса Христа. За Біблією, Христос – Голова Всесвіту. У другому метафоризованому значенні слово *голова* стосується тих людей, що йдуть поперед, вождів, духовних наставників [Словник символів, с.72–73]. Образ фраземи сягає найдавнішої форми усвідомлення світу – анімістичної, тобто такої, що уособлює неживе. Смысл фраземи з компонентом *голова* співвідноситься з тілесним кодом культури. Образ фраземи створюється сукупністю соматичної, речової та просторової метафор. Цей образ мотивований також давнім метонімічним заміщенням частини й цілого: голова як невід’ємна частина цілого тіла людини символічно заміщує саму людину під час здійснення нею інтелектуальної діяльності. Фразема загалом передає стереотипне уявлення про кмітливість, розум людини [БФСРЯ, с. 155–156].

Порівняємо: *давати/дати собі раду; не давати (не дозволяти), не дати (не дозволити) наплювати (плюнути) собі в кашу (в борщ); не давати собі по носі грати*. Наприклад, у тексті: *Він до мене остро, знаєш, ставиться так, мов він тут пан ... Ну, сим разом я не дав собі по носі грати* [СФУМ, с. 184]. У цьому ж семантичному полі – *доказати свого; жити своїм розумом (умом); мати свій розум*. Наприклад, у тексті: *Волосний сказав, що Мелашка не маленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того* (І.Нечуй-Левицький) [СФУМ, с. 377]; *розумітися в чомусь, переконатися в чомусь – відрізнити божий дар від яєчні, зневажл.* Наприклад, у тексті: *Більше Паршецький не слухав високого гостя. Надто вони розумні там зібралися, на тих горбах. Певно, вважають, що тут сидять одні остолопи, які не вміють відрізнити Божого дару від яєчні* (М.Ю. Тарновський) [СФУМ, с. 106]; *займати помірковану позицію -*

триматися середини. Наприклад, у тексті: *Розважуй, Не намагайся угору в найтонший етер [ефір] підійматись, щоб не спалити небесних чертогів, і вниз не спускайся, щоб не згоріла земля. Тримайся середини, сину* (М.Зеров) [СФУМ, с. 723]; *знати своє місце*.

ПОЧУТТЯ, БАЖАННЯ: стримувати свої почуття – *тримати (держати) себе в руках (в шорах)*. Наприклад, у тексті: *Прошу не клопотатися: все піде найкраще, – запевнив Первоцвіт, який хоч і хвилювався, але умів тримати себе в руках* (В.Кучер) [СФУМ, с. 721]. У цьому ж семантичному полі – *тішитися в душі; не давати (не подавати), не дати (не подати) знаку (взнаки) про що; скріпитися духом; тішити себе надією; дуже бажати чогось – спати і в сні бачити щось*. Наприклад, у тексті: *Антон аж труситься Пожитька з земельного комітету зіпхнути. Щоб – самому. Спить і в сні бачить себе на його місці* (А.Головка) [СФУМ, с. 679].

Порівняємо: *потурати серцю*. Наприклад, у тексті: *Хай і моєму серцю тяжко Сказать тобі: навек прощай! Нехай і так, нехай і важко, А серцеві не потурай!* (Олена Пчілка) [СФУМ, с. 551]; *Серце* – символ Центру: Бога, життя, розуму, ласки, любові, співчуття; у християнстві – символ радості і смутку, розуміння, сміливості, релігійної відданості, чистоти.

Для українців *серце* – перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, щастя [Словник символів, с. 264–265]. Здавна воно символізує життя, бо коли перестає битися, життя закінчується; символізує почуття взагалі, бо коли людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона відчуває, як серце б'ється, ніби хоче вискочити з грудей [Жайворонок, с. 536]. Компонент фраземи *серце* співвідноситься з тілесним кодом культури, який указує на всю сукупність уявлень про *серце* не тільки як про центр фізичного життя людини, а й як про зосередження її істинних почуттів і бажань [БФСРЯ, с. 631].

У досліджуваному фрагменті української мовної картини світу ми спостерегли широке використання традиційних культурних символів. Найбільш репрезентативні з них такі: *світ, земля, небо, зорі, віттар, дорога (шлях, путь, стежка), ряст, корінь, хліб, голова, серце, крила, вінець, плуг (орало), камінь, лаври, рубікон*. Використання символу – це завжди скорочення мовного коду, з одного боку, і збільшення інформації – з іншого, тому що символ спирається ще й на концептуальну інформацію (експресія, емоції, оцінка) [Левченко 2002].

Основною властивістю дослідженої частини фразем є їх здатність репрезентувати позитивний образ світу людини, втілений у використанні стрижневих слів-концептів. За нашими спостереженнями, у зазначених фразеологічних одиницях найбільш повно відображені такі коди культури: діяльнісний, просторово-часовий, релігійно-духовний, тілесний, рослинний. Позитивний образ світу ґрунтується на певному досвіді мовця, який сягає часів античності, а також на ритуальних формах національної культури. Культурні коди реалізуються, зокрема, й у культурних символах, своєрідно відображених у внутрішній формі стійких виразів у мовній картині світу – основній смисловій базі семантичної системи.

Культурні коди мовної спільноти формуються за допомогою таких стилістично й культурно маркованих компонентів: *віттар* – символ особливого ставлення до найдорожчого, що є у житті; *світ, ряст, корінь* – символи життя; *шлях (дорога, стежка)* – символ складного життя, поведінки людини; *плуг (рало)* – символ копіткої праці; *камінь* – символ предметного світу, символ надійності; *земля* – символ матері-годувальниці; *хліб* – символ добробуту, гостинності; *небо* – символ висоти, яку здатна підкорити тільки надзвичайна людина; *крила* – символ високого лету, швидкості; *зоря* – символ духу, що бореться проти пільми, символ щасливої долі; *вінець* – символ цнотливості, молодості, дівочтва; *серце* – символ любові, лагідності, співчуття, радості, щастя; *голова* – символ розуму, духовного життя.

Органічно влітаються в українську національну фразеологічну скарбницю і символи, які дійшли до нас із давніх культур античних світів, зокрема – *лаври, рубікон*.

У семантиці практично кожної фраземи – уявлення про ту чи іншу ситуацію, яка різною мірою виражає екстралінгвальні передумови, що співвідносяться з концептуальною картиною світу, а отже, простежується тісний зв'язок фразеологічної одиниці з певним кодом культури.

3.2. Відображення негативних рис людини в українській фразеологічній картині світу

У підрозділі досліджуються фразеологічні одиниці на позначення негативних властивостей, якостей людини. Унаслідок проведеного наукового аналізу робиться висновок про те, що зазначена група стійких мовних одиниць є одним із найбільш репрезентативних сегментів української фразеологічної картини світу.

Із давніх-давен український народ творив неповторні стійкі вирази, в яких були відображені найрізноманітніші прояви його життя і діяльності. У них українці влучно підмічали різні риси характеру, властивості, почуття. Такі цікаві мовні явища не раз ставали предметом цілої низки наукових досліджень [див., напр., Жайворонок 2006; Жайворонок 2007; Жуйкова 2007; Левченко 2002; Прадід 1997; Селіванова 2008; Скаб 2008; Ужченко 2007 тощо]. Послідовно вивчаючи цілісну наповнюваність української фразеологічної картини світу [напр., Венжинович 2006а; Венжинович 2006б; Венжинович 2008 тощо], у підрозділі ми ставимо собі за мету вичленувати фразеологічні одиниці на позначення негативних властивостей і якостей людини та проаналізувати їх під кутом зору сучасних напрямів досліджень, які звернені перш за все до людини, її місця серед собі подібних. Нині назріла необхідність розкрити якомога ширше глибину характеру українця, весь спектр його діяльності, який включає в себе як

позитивну, так і негативну характеристику, відтворену у фразеологічних одиницях. Помітною особливістю українського менталітету, на наш погляд, є критичне ставлення людини до своїх дій, вчинків, рис характеру, негативних проявів поведінки. Проведене дослідження дало змогу виділити один із найбільш наповнених сегментів української фразеологічної картини світу – стійкі вирази на позначення негативних властивостей, якостей людини. Когнітивна лінгвістика з'ясовує, як навколишній світ відображається в мові. Цей образ світу, засвідчений мовою, відповідає поняттю «мовна картина світу» або, за термінологією американських когнітивістів, «концептуалізація світу, вміщена в мові» [Скаб 2008, с. 8]. Мовна картина світу – це «спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами» [Штерн 1998, с. 87]. Як зазначає В.Жайворонок, мовна картина світу – це «мозаїкоподібна польова система взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відображає відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини, тобто загальною картину (модель) світу як таку» [Жайворонок 2007, с. 15]. Під фразеологічною картиною світу ми розуміємо всю сукупність стійких виразів у мові, в яких різнобічно відображені найважливіші прояви буття людини, стан природи тощо. На думку О. Селіванової, психологічним підґрунтям фразеологічної типізації є прагнення людини виокремити з конкретної ситуації усе, що в ній є корисного, й відкласти про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використати її в ситуаціях такого самого типу. Усвідомлення мовною особистістю картини світу є його інтерпретацією з опорою на психолінгвістичні чинники. «Мова – єдиний засіб, здатний допомогти нам проникнути у приховану від нас сферу

ментальності, бо вона [мова] визначає спосіб членування світу в тій чи іншій культурі» [Маслова 2001, с. 114].

Усю сукупність узятих до уваги стійких виразів ми умовно поділили на декілька макрогруп, усередині яких виділяємо відповідні мікрогрупи.

Найбільш наповненою, за нашими спостереженнями, виявилася макрогрупа НЕГАТИВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, у якій ми виділяємо такі мікрогрупи:

1) розумово обмежена людина – *бідний (небагатий) на розум; хоч об дорогу вдар; мішком з-за рогу вдарили, наче мішком з-за рогу намаханий; не всі вдома; глузд за розум повертає; жуки у голові; на розум кволий; мідний лоб у кого; пустий лоб; мов той дурний Мартин, що мила об'ївся; мати порожню макітру; не мати гаразду в голові; не мати однієї (третьої, дев'ятої і т. ін.) клепки в голові – жарт., зневажл.; курячий мозок; курячий (короткий) розум; не при своєму розумі (умі); нема (немає, бракує), не стало кебети; несповна розуму; лобом неширокий; як (мов, наче, ніби) блекоти об'ївся; пеньок (пень) з очима; у голові перекинулось; не повно розуму (ума) у кого; позбутися клепки; не родить у черепку; як сак (дурний); ні (ані) до сака, ні (ані) до бовта; дурне сало без хліба; аж світиться (дурний); сидіти на хуторах; хоч кіл на голові теши; туман вісімнадцятий; тютя з полив'яним носом (зневажл.); умом убогий; зірок з неба не хапає; дурний піп хрестив; без царя в голові; ні цоб ні цабе; заскочили шарики за ролики; шкандибає на голову.* Напр., у контексті: *Чого він такий? – Наче намаханий із-за рогу мішком* (П.Панч) [СФУМ, с.557]. 2) неосвічена, недалекоглядна людина: *як табака в розі; ходити з темними очима; перевчитися на один бік; Хома невірний (важко у чомусь переконати); не бачити далі свого носа; не бачити за деревами лісу; куди круть, куди й верть.* Наприклад, у контексті: *А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима? Та як на мене, то хоч би і всі учились, - тільки за що, діти?* (С.Васильченко) [СФУМ, с.749]. .

2) психічно нездорова людина – *загубити розум; зайчики в голові стрибають* – і про легковажну, і про нездорову людину; з *Кіндратиком у голові; без третьої (сьомої) клепки в голові, у тім'ї; не має усіх удома; прибитий (ще) на цвіту* - і про розумово обмежену, і про психічно нездорову людину; *не при своїх; не в своїй сорочці; не сповна розуму*. Напр., у контексті: *Він став якийсь, мов без сьомої клепки у тім'ї, змарнів геть* (П.Козланюк) [СФУМ, с.301].

3) забудькувата людина - *голова дірява; голова з вухами; дурна голова; капустяна голова; порожня голова; без голови; горобці цвірінькають у голові; набитий дурень; порожньо в голові*. Напр., у контексті: *Мозок висох!.. **Порожньо в голові!** Давить мене, стискає кліщами залізними!* (М.Кропивницький) [СФУМ, с. 545].

4) неуважна людина – *ротом мух ловити; зівак ловити; блукати (блудити), поблукати (поблудити) очима; блукати (блудити, іти і т. ін.)манівцями; ляпати вухами*. Наприклад, у контексті: *Він **ротом мух ловить*** (Укр. присл.). [СФУМ, с. 353]. Ключові слова у цій категорії *голова, черепок, лоб, мозок* – це назви тих органів людини, де зосереджена розумова діяльність. Характерною особливістю в цій мікрогрупі є використання зазначених ключових слів у зниженому тоні.

Макрогрупа НЕБЕЗПЕЧНІ ПРОЯВИ НЕГАТИВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК представлена такими досліджуваними мікрогрупами:

1) продажна, підступна, зла, жорстока людина – *каїнова душа; юдине (їудине) плем'я; рідного батька продасть; продажна шкура; підколодна (потайна) гадюка (гадина), підколодний (потайний) гад – лайл.; конотопська відьма; злий геній; дивиться оскілками на кого; вогнем (полум'ям, пеклом і т. ін.) дихати на кого; з широкої дороги; мало не з'їсти кого; зуби прорізалися в кого; зуби скриплять у кого; лиха (бісова, вража і т. ін.) личина; мати кам'яне серце; не мати бога в душі (в серці, в животі); не мати душі; не*

мати серця; як (мов, ніби і т. ін.) муха у спасівку; лихе (погане, зле і т. ін.) око; без серця; пошитися в собачу шкуру; простягати, простягти (простягнути) камінь кому; рвати вудила; (аж) у роті чорно у кого; гірше від лютої смерті; земля горить під ногами; самому чорту брат; поганий (лихий) на око. Наприклад, у контексті: Люди зневажали його і називали **каїноюю душею** за підлий характер (Із усного мовлення) [СФУМ, с. 228]. Наведена фразема утворилася від імені *Каїн*, яке асоціюється в нашому уявленні з поняттям **підступність, зрада**. У зазначеній мікрогрупі ключовими найчастіше виступають такі слова: *душа, серце, гад, гадюка, чорт, смерть, шкура, відьма*. Відзначимо, що слова *душа, серце* є ключовими як у фраземах із позитивною конотацією, так і з негативним забарвленням. Ядрові слова *відьма, гад, гадюка, чорт, смерть, шкура*, як правило, є складниками фразеологічних одиниць із негативною конотацією.

2) нещира, фальшива, хитра людина – *укусить і меду дасть; казанська сирота; святий та божий; як собака на сні; без віри і честі; подвійне дно; у ложці води не спіймаєш; собі на умі; і в ступі не влучиш (не втовчеш, не спіймаєш); продувна bestія; знати, де раки зимують; хабарник - здере з живого й з мертвого; нечистий на руку*. Наприклад, у контексті: *Хитрий чумак, мастак на всі вчинки, життя його – подвійне дно* (М.Стельмах) [СФУМ, с. 209].

3) чванлива, пихата, зарозуміла людина – *як (мов, ніби і т. ін.) баба Палажка і баба Параска; береться фертом в (попід) боки; руки фертом; гне (дере, задирає і т. ін.) кирпу попід боки; дивиться козирем; дивиться зашморгом; кирпа вгору; мухи в носі грають; на коні (на козі) не під'їдеш; без палиці (без бука) не підступай; і через губу не плюне; очі великі (до чужих справ); твердий (міцний) горішок; і не приступайся (не приступай, не приступай, не підходь і т. ін.); як (мов, немов і т. ін.) курячим зубом обчеркнутий – жарт.; людина гірша, ніж інші, нікому не подобається - у бога теля з'їсти; не вартий нігтя (мізинця) чийого; не годен у слід ступити; і в*

*підметки і на латку не годиться; сидіти в печінках; як (мов, ніби і т.ін.) сіль в оці; як хрін під ніс; хіба що (тільки) могила виправить. Наприклад, у контексті: Сит Бассім – то хлоп не швайка! Гордий трохи, та се байка – **Грають мухи в носі, бач** (І.Франко) [СФУМ, с. 413].*

Макрогрупа ПОСЕРЕДНІСТЬ репрезентована такими досліджуваними одиницями:

*людина, яка нічим не виділяється серед інших, посередня – не з нашим писком; забагато честі для когось; як більмо на оці; не вартий виїденого яйця (вишкварки, дірки з бублика, фунта клоччя і т. ін.); не вартий (не варт) доброго (путнього) слова; не вартий (не варт) і ламаного гроша (карбованця, щербатої копійки, шага, шеляга, мідного п'ятака) в базарний день; не витримує критики; вийшов у тираж; відійти (відступити, відсунутися і т. ін.) на задній (другий) план; ні врзати ні доточити; зживати (зжити себе); п'яте колесо до воза (у возі, біля воза і т. ін.); ні до ладу, ні до прикладу; як з гречки лихо; низького (невисокого, дрібного і т. ін.) льоту (лету) людина; задля меблів; порожнє (пусте) місце; абсолютний нуль; нуль без палички; ні пава й ні тава(ні ворона);перевівся на ніщо; середньої руки; ні богу (Богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга (коцюба, ладан, надобвень, угарка, рогачилно і т. ін.); ні се ні те; десята спиця в колесі; такий собі; хвіст собачий; гріш (копійка, шаг) ціна в базарний день; красна ціна ламаний (мідний) гріш (п'ятак); ні шість ні п'ять; параграф безсловесний – про службову особу, яка виконує свої обов'язки формально, на шкоду славі; старший куди пошлють – виконує незначні обов'язки, доручення; і нашим і вашим; і сякий і такий; який не є; як переїжджа сваха – людина, що часто міняє місце свого перебування; розмінює честь на п'ятаки – дріб'язкова людина; чужі руки – інша людина; божя пташка – безтурботна людина; і на холодне дмухає – занадто обережна людина. Напр., у контексті: **Я – ніщо. Розумієте, абсолютний нуль. Навіть не перекотиполе** (Л.Дмитерко) [СФУМ, с.422]. У цій мікрогрупі ядровими*

виступають слова *нуль, гріш, шеляг, хвіст, колесо*. Навколо них групуються стійкі вирази, що їх витворив народ на позначення людини посередньої, нічого не вартої, безініціативної.

На позначення макрогрупи **БАЙДУЖЕ СТАВЛЕННЯ ДО КОГО-, ЧОГО-НЕБУДЬ** виділяємо такі стійкі вирази:

байдужа, безвольна, покірنا людина – агнець божий, як з клоччя батіг; погляд взявся кригою; ані (ні) собі гадки ані думки, порожня душа; чорнильна душа – зневажл.; не горить і не куриться; і в вус не дує; черства душа; не знає, на який стілець сісти; хоч мотуззя крути; мотузки, мотуззя, свічки можна сукати; як (мов, ніби і т.ін.) мокра курка; хоч свічки ліпи; хоч мички мич; хоч би тобі бровою (вусом) моргнув; як (мов, ніби і т. ін.) обростати жиром (рідше салом); з м'якого тіста; опустити крила; опустити руки; переминатися з ноги на ногу; ні пес ні баран; боже теля; і кроку не могли ступити (зробити); як дух крізь пальці; пускати (пустити) ґрунт з-під ніг; ні риба ні м'ясо; розводити, розвести розводи; на роздоріжжі (розпутті) бути, стояти; рука не піднімається (не здіймається); руки опускаються, опустилися; світ зів'яв; запеклося(зачерствіло) серце; кам'яне (камінне) серце; як (мов, ніби і т. ін.) не снідав; живий труп. Напр., у контексті: *А як я не вмю зиску злупити зі своєї слави, то, може, я справді ні врідать ні доточить, **ні пес ні баран**, ні взад ні вперед – лишаюся посеред* (Є.Гуцало) [СФУМ, с.500]. У цій мікрогрупі ключові слова – це *мотуззя, мички, клоччя, свічка, курка, баран, теля*. За нашими спостереженнями, у цій групі характерним є використання розділових сурядних, підрядних сполучників, заперечних часток, які повторюються, таким чином допомагаючи створювати відповідні образи на основі зіставлення, протиставлення, порівняння.

Макрогрупа **НЕПРИВАБЛИВА ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ** презентована такими стійкими виразами: *не втовпиться в двері; хоч обіддя гни; і ще й довбнею (поліном) не доб'єш; як не лусне; мішок мішком; самі*

вуха та зуби; ні ладу, ні складу; як свиня в дощ; і глянути гидко; як із дишла гармата; ні з лиця; п'яна людина – ні рак ні риба; у свинячий писк; джмелі гудуть у голові; під джмелем; в дризг. Напр., у контексті: *Чепурний, як свиня в дощ* (М.Кропивницький) [СФУМ, с. 631]. Тут ключові слова – *довбня, мішок, свиня*. За допомогою цих та подібних їм ключовим словам вимальовується образ товстої, неповороткої, або дуже худої, брудної людини, людини напідпитку, яка втрачає свою подобу.

Макрогрупа БАЛАКУЧІСТЬ представлена такими фразеологічними виразами:

1) надто балакуча людина - *лепетливий на язик; лихий на язик; різкий на язик; легкий на слово; гострий на язик, з перцем; проворний на язик; сорочин хвіст; довгий язик; язик до землі; язик поза вухами; язик розв'язується; язик як лопатень.* 2) *усна (ходяча) газета* – про того, хто пліткує; 3) *лика (лик)не в'яже* – неспроможний зрозуміло говорити; *не видавши слова*-небалакучий. Наприклад, у контексті: *В тебе розум добрий, та язик дуже довгий* (І. Нечуй-Левицький) [СФУМ, с.785]. Ядрове слово тут – *язик*, оскільки саме за допомогою нього людина може говорити і, як правильно народ підмітив, занадто багато говорити. Для вираження антонімічного значення – 'небалакучий' використовується вираз *не видавши слова*, а про того, хто говорить незрозуміло, кажуть *лика не в'яже*.

Макрогрупа РОЗБЕЩЕНІСТЬ презентована такими групами стійких виразів:

1) розбещена людина – *пестун долі, пестунчик фортуни, мамин синок, мамина донечка (доця); збився з пуття; побував у дурнях.* Наприклад, у контексті: *Мати всім керувала, старші сини заробляли, а меншенький був пестуном долі й надією сім'ї* (Л.Дмитерко) [СФУМ, с. 501].

2) неврівноважена, вередлива людина - *не знає (не має) упину; молодість грає; з гедзиком; купаний в окропі; гаряча голова; майстер на всякі штуки;*

має серце з перцем; має мухи в носі; слабкий (слабкий) на утори. Наприклад, у контексті: *Розходившись, Олдрідж, як дитина, вже не мав упину* (О.Ільченко) [СФУМ, с. 380].

Макрогрупа СКУПІСТЬ представлена такими виразами:

багата, скупа, наділена владою людина – бряжчить у кишені; на всьому готовому; і льоду (криги) серед (посеред) не випросиш; не витягнеш і копійки; снігу (посеред зими, взимку) не дістанеш у кого; високі пороги у кого; руки загребуці; і над копійкою труситься; тугий на гроші; очі завидюці; голою рукою не бери, господар(хазяїн і т.ін.), становища – має владу; халіф на час – людина, що захопила владу або наділена нею на короткий час. Напр., у контексті: *Така вже ото ненаситна натура [у людини], руки загребуці, очі завидюці* (Ю.Збанацький) [СФУМ, с.623].
Ключові слова: *кишеня, гроші, копійка, рука.*

Макрогрупа РОЗДРАТОВАНІСТЬ представлена в таких фразеологічних одиницях: *встати на ліву ногу; не в гуморі; як (мов, наче, начеб і т. ін.) тедзь напав (укусив); як (мов, наче і т. ін.) оса.* Напр., у контексті: *Е, Матвію, ти сьогодні мабуть, не на ту ногу встав. Сидиш, насупився, розумієш, як віл перед обухом* (Я.Мамонтов) [СФУМ, с.133]. Для цієї групи характерне використання порівняльних сполучників, які вживаються у відповідних сталих конструкціях. Ключові слова: *тедзь, оса, нога.*

Макрогрупа СТРАХ презентована такими досліджуваними одиницями: *не з хороброго десятка; заяча душа; мишача душа; боятися своєї власної тіні; страшків син; як (мов, ніби і т. ін.) засватаний; не затягнеш волоком (налигачем, на мотузці і т. ін.); душа замутилася у кого; і муха крилом уб'є; і голосу не витягне; і слова не почуєш.* Напр., у контексті: *Великий Докучаєв!.. Мишачі душі з департаментів, скупі й лякливі* (М.Рудь) [СФУМ, с.229].
Ключові слова: *тінь, душа, налигач, мотузка, муха, голос, слово.*

Макрогрупа ЛЕДАРСТВО відтворена в таких фразеологічних одиницях:

ледача людина - *і через тин не перегнеться; не бий лежачого; баглаї напали (вкинулися) кого; молотник з миски; несерйозна людина, нездатна виконувати певну роботу - вітер у голові [грає, віє, свище, посвистує]; на своє безголов'я; слаба, слабка гайка у кого; лопнув, як обруч на діжці.* Наприклад, у контексті: *Ви ж знаєте, як це в нас: то кошториси не затверджено, то оліфи нема... - Бригадир – не бий лежачого, - підкинув Шурко (О.Гончар) [СФУМ, с.27].* Ключові слова: *голова, безголов'я, лежачий, баглаї.*

Макрогрупа НЕГАТИВНІ РИСИ СХОЖОСТІ / НЕСХОЖОСТІ представлена такими одиницями: *з одного поля ягоди, нашого (вашого, їхнього і т. ін.) поля ягода; одним миром мазані; одної (однієї масті); на один аршин; недалеко втекти; обоє рябоє; пара п'ятак; два чоботи – пара; одним ликом шиті; ірон. Як батіг на мотовило; як свиня на коня (несхожі зовсім).* Напр., у контексті: *Всі ви, баби, одним миром мазані, - безнадійно махнув рукою чоловік (М.Стельмах) [СФУМ, с.363].* Наші спостереження свідчать про те, що основними ядровими словами цієї мікрогрупи є числівники *один (одного, одним), обоє, пара, два*, які надають ефекту підсилення ознаки у контексті зіставлення негативних рис.

Проведене дослідження стійких фразеологічних виразів на позначення негативних рис та властивостей людини засвідчує неабияку майстерність українців у відтворенні цього специфічного сегмента фразеологічної картини світу. Є всі підстави констатувати, що досліджувані мовні одиниці творять неповторний образ українця, з тільки йому притаманними ментальними особливостями, а саме: поряд із цілою низкою позитивних рис у фраземах яскраво відображені й негативні властивості та якості людини. Для відтворення в мові саме цих одиниць використовуються найрізноманітніші засоби. За нашими спостереженнями, найчастіше – це побудова синонімічних рядів, антонімія, багатозначність, порівняння, зіставлення, побудова сталих

виразів навколо ядрових слів. Уміння бачити свої недоліки, посміятися з них, покритикувати себе – ось найважливіші ознаки українського менталітету, які яскраво фокусуються у фразеологічних виразах. Вони становлять один із найбільш репрезентативних сегментів української фразеологічної картини світу.

3.3. Відтворення негативних дій, учинків людини у фраземах української мови

У підрозділі описано один із фрагментів мовної картини світу крізь призму українського менталітету. Унаслідок проведеного дослідження зазначеної групи фразем робиться висновок про докладне відображення названих дій людини у стійких виразах, що засвідчує її глибинні знання про себе, а також уміння критично ставитися до різноманітних негативних проявів буття й поведінки.

Сучасні мовознавчі дослідження все активніше спрямовуються на вивчення мови з огляду на її творця – український народ, який породив найрізноманітніші мовні явища як ключові елементи національної культури. Серед цих мовних явищ чільне місце належить стійким виразам – тій скарбниці, в яку народ складає «своє давнє життя, свої сподівання, розум, досвід, почування» (Панас Мирний) [цит. за Жайворонок 2007, с. 6]. Цікавим є концептуальний аналіз досліджуваних явищ [Алефиренко 2005; Аскольдов 1997; Кононенко 2008 тощо]. Нині учені по-новому трактують утворення й функціонування фразем. Стійкі вирази описуються як знаки «мови» культури [див., напр., Венжинович 2006; Венжинович 2006а; Венжинович 2008; Доброльожа 2003; Кононенко 2004; Левченко 2002; Скаб 2008; Ужченко 2006; Ужченко 2007 тощо].

Відібраний матеріал ми поділили на двадцять мікрогруп, які, на наш погляд, найповніше відтворюють негативні дії, вчинки людини. Українці

здавна несхвально ставилися до тих людей, які байдикували, нічого не робили й відповідно їх негативно було охарактеризовано. Тому, очевидно, ця мікрогрупа виявилася найбільш репрезентативною:

1) байдикувати, нічого не робити – *баглаї бити; байдики (байди, діал. гандри) бити*. Наприклад, у тексті: Глянеш, скільки тих старшокласників, – парубчаки ж, траси могли б будувати, а вони ціле літо *байди б'ють...* (О.Гончар) [СФУМ, с. 28]; *і голки в руки не брати; ні (ані) за холодну воду; не братися/не взятися і (ні, ані) за холодну воду; вигріватися на печі; ганяти бліх (собак); ганяти вітер по вулицях (по світу); ловити вітрів; давати горобцям дулі; знати (тільки) з миски (з носа) та в рот; і навіть пальцем не кивнути (не ворухнути, не поворушити і т. ін.); і ще й кіт не валявся; то круть, то верть; ні не кувати, ні не молоти; витрішки купувати; витрішки ловити; на витрішки; лежати на перинах (на печі, на подушках і т. ін.)*. Напр., у тексті: *Хіба б і ми не лежали на перинах так само, як вони, коли б у нас такі достатки?..* (Панас Мирний) [СФУМ, с. 331]; *ворон (галки, галок і т. ін.) лічити; тав ловити; дурних у решето ловити; ловити мух; решетом у воді зірки ловити; ханьки м'яти; облежувати боки; обтирати (отирати, витирати і т.ін.) кутки; обтирати/пообтирати шиною стіни (крейду, глину і т. ін.); ледаря празнувати; пуститися в ледащо*. Напр., у тексті: *Батьки, які синів не вчили, .. кипіли в нефті [нафті] в казанах; Що через їх синки в ледащо Пустилися, пішли в нінащо* (І.Котляревський) [СФУМ, с. 588]; *справляти охи; справляти посиденьки (рідше сидні); стріляти (бити) з гармат по горобцях; тинятися з кутка в куток; палець об палець не вдарити; відмахнутися рукою; сидіти і не рипатися; небо коптити*. Напр., у тексті: *Для чого ти сам небо коптиш? – О, це питання складне, над ним я саме роздумую в ці дні* (О.Гончар) [СФУМ, с. 308]; *не в ті двері попасти; тертися та м'ятися; як свекор пелюшки;*

2) робити щось абияк, допускати помилки, робити негідні вчинки, втрачати авторитет, зазнати краху – *валити через пень колоду*. Напр., у тексті: *Дарма*

колоду через пень валити (Укр. присл.) [СФУМ, с. 50]; валяти (клеїти) дурня; відбиватися/відбитися від дому; знов за рибу гроші – уперто наполягати на чомусь; давати маху; опинитися/опинятися в дурних (у дурнях); дурити світом; дурити голову кому; добиратися /добратися до самих печінок; доводити/довести до ручки; добивати/добити до копила – занедбати все; програватись/програтись до нитки; котитися/покотитися униз; вимітати/вимести під мітлу; не на тій козі під'їжджати/під'їхати; промазати справу; зламати (зломити) зуби; зламати (собі) шию; тільки вухами лягнути; карта бита. Напр., у тексті: Не ерепеньтесь, молодий чоловіче, не накидайтесь на добрих людей. Ваша карта бита! (М.Стельмах) [СФУМ, с. 288]; перехитрити самого себе; дати хука (помилитися в розрахунках); лопатися/лопнути, як мильна булька (бульбашка, банька і т. ін.); падати/впасти в очах; падати/впасти з п'єдесталу; втрачати ґрунт під ногами; збиватися/збитися з дороги (з путі, з шляху і т. ін.); сходити/зійти з шляху; зійти (перевестися) на пси; зійти (звестися, перевестися і т. ін.)/сходити (зводиться, переводиться) нінащо (ні навіщо); здавати позиції; не минути гріха; не розминутися з гріхом; не боятися/не побоятися гріха (Бога). Напр., у тексті: Хотіла було й сина привчити [Горпина], та як побачила, що він, Бога не боячися, проїжджих обміряє, .. так .. схаменулась, перестала йому волю давати (Г.Квітка-Основ'яненко) [СФУМ, с. 37]; впадати (входити)/впасти (увійти) в гріх; пускатися/пуститися берега; принести в пелені (у приполі); набиратися/набратися гріха; положити гріх на душу; наварити каші; заварити кашу; в кашу вкипіти; каша скисла – не вдалося здійснити свій план. Напр., у тексті: Ми йтимемо через усю .. Україну, і після кожного селища нас ставатиме більше.. – Тепер нашим [ворогам] .. каша скисла (Ю.Смолич) [СФУМ, с. 289]; наколотити гороху; наламати (нарубати) дров; нарізати (утяти) січки; земля тікає з-під ніг; збочувати/збочити з шляху; звертати/звернути з дороги (з шляху); ставати (ступати) на слизький шлях (на слизьку дорогу); збиватися (сходити)/збитися (зійти) на

манівці; звертати/звернути з дороги (з шляху); зійти з рівної (прямої) дороги; пливати (плисти, і т. ін.)/попливати (поплисти, піти і т. ін.) проти течії; ступити на хистку стежку; кусати за п'яти; лихий (рідше нечистий, дідько і т. ін.) попутав; лукавий підкусив (напугив, підбив і т. ін.); опинитися на слизькому; баламутити світом; баламутити голову (голову); не мати царя в голові; убиратися/убратися з дранки в перепиранку; бити в кулаки; лізти (грубо перти, пертися і т. ін.) на рожен; лізти чортові на роги (в зуби); лізти /залізти (полізти в петлю; лізти в пащу (в пазурі, в пельку і т. ін.); видирати/видерти душу (з тіла). Напр., у тексті: Їй-богу, так! Їй-богу так! – репетує кругом сірома. – Прокляті кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! (П.Куліш) [СФУМ, с. 69]; вибити дух; влипнути в історію; мати халепу; гратися з вогнем; вкоротити віку (життя); обагрити/обагрятити свої руки кров'ю; впійматися (пійматися, спійматися, попастися і т. ін.) на гарячому; робити каїнове діло; робити темне діло; робити нечисте діло; робити чорне діло; дур заходить у голову; закон не писаний; заходити/зайти далеко; перетягати (перетягувати)/перетягти (перетягнути) струну; переходити/перейти межю (міру, через край і т.ін.); перегинати/перегнути палицю (палку); передавати/передати куті меду; летіти/полетіти (піти) догори дном (дригом, ногами і т. ін.); летіти/полетіти до дідька (до біса, к бісу і т. ін.); летіти/полетіти у прірву; летіти/полетіти шкереберть; залишитися при піковому інтересі; лишитися(залишитися, остатися і т. ін. з носом);

3) не просуватися вперед, не приносити користі – пасти задніх, стояти (лишатися, залишатися) на одному місці; топтатися (тупцювати, тупцюватися, тупцятися, товктися) на одному місці; дурно (даремно, марно і т. ін.) хліб (харчі) переводити (їсти); винаходити/винайти велосипед. Напр., у тексті: Хочеш заново винайти велосипед? Це все кустарщина і самодіяльність – впевнено відрубав Хворостенко (М.Стельмах) [СФУМ, с. 78]; молитися у відчинені двері;

4) дбати лише про себе – *глядіти свого носа; дбати (тільки) про свою шкіру; рятувати свою шкіру; тремтіти (труситися) за свою (власну) шкіру; боліти (уболівати, переживати і т. ін.) за свою шкіру*. Напр., у тексті: *Хіба ж то чоловік? Він заради вигідної служби з відьмою побратається. А думаєш, за людей вболіває? За себе! За свою шкіру боліє!* (Григорій Тютюнник) [СФУМ, с. 36]; *видирати (виривати)/видерти (вирвати) зубами; без керма і без вітрил; ні керма, ні вітрил; скакати (вскакувати) в гречку, крутити хвостом;*

5) не контролювати себе, зникати – *закусити вудила; відпускати/відпустити повіддя; як (мов, ніби і т. ін.) з ланцюга (з цепу, з налигача) зірвався*. Напр., у тексті: *Салагатова не було – той останнім часом ніби з ланцюга зірвався...* (Ю.Збанацький) [СФУМ, с. 265]; *скреготати зубами; кидатися/кинутися сторч головою; скакати цапа – протестувати проти чогось; брати/взяти ноги на плечі; винести/виносити ноги; мазати (мастити, намазувати і т. ін.)/намазати (намастити, помастити і т. ін.) салом п'яти (рідше п'ятки); давати задній хід; дати дмухала; дати лиги; дати ногам знати; дати стрекала; показувати/показати хвіст (хвоста); показувати/показати спину (потилицю);*

б) пиячити – *в горілці киснути; по чарці; вклонятися чарці; заглядати (зазирати) в чарку; закропити душу; заливати/залити за комір; заливати/залити очі (вulg. сліпи) горілкою; заорати (зарити) носом; затоплювати/затопити лихо (розум, горе, біду і т. ін.) в чарці (в горілці); лизнути скляного бога*. Напр., у тексті: *А що, лизнула скляного бога? – питався він, нахилиючись над її лице, заглядаючи у закриті очі. – Дурочка!* (Панас Мирний) [СФУМ, с. 334]; *молитися скляному богові; перекидати (перекидати) перекинути (перекинути) чарку (по чарці); полоскатися в горілці; полоскати повивач(після хрестин); пополоскати/полоскати в роті (зуби, горло і т. ін.); припадати до горілки (до чарки, до пляшки і т. ін.); промочити/промочувати горло (гортань); прополоскати/прополіскувати*

горло; пропускати/пропустити крізь горло; роздавити (роздушити) півлітру (чвертку, пляшку і т. ін.); не розминатися /не розминутися з чаркою; ударитися в горілку; убити муху (чмеля); сірка смикнути Напр., у тексті: Одні примостилися під вокзалом чай пити; другі розтеклись по халабудках пивом прохолодитися; треті потягли у вокзал *сірка смикнути* (Панас Мирний) [СФУМ, с. 670]; *з кругу (з пуття) спитися; сп'яніти від успіху;*

7) *збагачуватися – гребти під (до) себе обома руками (обіруч); гребти (загрібати, горнути і т. ін.) гроші лопатою; гнатися за копійкою; гріти (рідше нагрівати)/нагріти (погріти) руки; загинати (заламувати) / загнути (заламати) ціну (суму) ламати ціну за що; лізти по трупах; лізти в пани; ловити рибку в чому; тонутися (потопатися) в розкошах; набивати (напихати)/набити (напхати) собі кишені; не по кишені жити; аж слину пускає / пустить (хоче щось придбати); вивертати (витрушувати)/вивернути (витрусити) кишені; викидати/викинути на вітер; кидати (пускати, розкидати) / кинути (пустити, розкинути) на вітер (витратити всі гроші); збирати вершки, стригти купони (забирати собі все найкраще). Напр., у тексті: Я бачу, що ви любите *вершки на молоці збирати*, – кинув напівжартома Майстренко (І.Цюпа) [СФУМ, с. 257];*

8) діяти безпринципно, знімати з себе відповідальність, нищити все – *тримати (держати) ніс (носа) за вітром; ховатися/сховатися в куці*. Напр., у тексті: Виходить так: народ вирішив створити в своєму місці індустрію, всі працюють на повну силу., а інженер Горецький, вельмишановний спеціаліст-будівельник, вирішив *сховатися в куці* (М.Ю.Тарновський) [СФУМ, с.748]; *іти шляхом найменшого опору; ходити манівцями; умивати/умити руки; замітати/замести сліди; зрівняти з землею; пустити з димом; розпускати/розпустити за вітром; і кінці в воду ; ховати/сховати (заховати і т. ін.) кінці в воду; на все готове;*

9) красти – у чужі кишені *лазити; мати довгі руки; мати не руш у руках; мати сверблячі (липкі) руки; за три огляди (шляхом крадіжки);*

перевіряти/перевірити кишені; піднімати (брати)/ підняти (взяти), що легко лежить; виїжджати на чужій спині; виїхати на плечах – користуватися результатами чужої праці. Напр., у тексті: Виявилось, коли ми перевірили роботу Званова, що ударник з нього липовий. На роботі він намагається виїхати на плечах товаришів (О.Донченко) [СФУМ, с.71];

10) *займатися чимось безглуздим – грати (гратися) в ляльки; вихлюпувати/вихлюпнути разом з купелем і дитину; відсувати (відтіснити) на задній план; розмінюватися на дрібниці; волам (бикам) хвосту крутити; клеїти (корчити дурня); бити бомки; не в ті взутися; витрачати/тратити порох; відриватися/відірватися від життя; відстоювати стояни; воювати (боротися з вітряками); за сім верст киселю їсти; носити (міряти) воду решетом. Напр., у тексті: Щасливий, хто вірить! А я таки думаю, що ми просто воду міряємо... (М.Коцюбинський) [СФУМ, с. 440]; товкти воду в ступі; тягти/протягти час; тягти (тягнути) сірка (кота, куцога) за хвіст (за хвоста); знаходити/знайти сокиру (сокирку) під (за) лавкою; відкривати/відкрити Америку; ганятися за вчорашнім днем. Напр., у тексті: Може, .. обминув він свою Комишанку десятою дорогою, і марна річ, як вважає Антон Герасимович, трястися вам сюди, ганятися за вчорашнім днем [СФУМ, с.147]; ганяти (ганятися, полювати і т. ін.) за двома зайцями; кидатися на всі боки; висіти на телефоні; сидіти на телефоні; набивати (напихати)/набити (напхати) пельку (кендюх, черево і т. ін.); об'їсти вуха кому; заглядати в ложку кому; розкидати /розкинути картами (карти, на картах);*

11) *не втручатися ні в що, набридати комусь, приставати – аби лихо тихо; не мати ніякого діла; ніс під себе; бігати (тягнутися) хвостом; вертітися (крутитися) перед очима (на очах); лізти на очі. Напр., у тексті: Обійдеться, – заспокоював її [Ксеню] Гнат. – Головне, не лізти на очі (С.Голованівський) [СФУМ, с. 346]; набивати/набити оскому; скребти голову кому; приставати/пристати реп'яхом (смолою, як шевська смола і т. ін.);*

12) задовольнятися досягнутим, не розвиватися, відступати назад – *спочивати на лаврах*. Напр., у тексті: Нині вісімдесятилітній метр *спочиває на лаврах* і спостерігає за успіхами свого сина, який радує його дедалі більше (М.Слабошпицький) [СФУМ, с. 684]; *не йти/не піти далі вух; мати синицю в жмені; плюнути на все; підгинати (підгортати) хвіст; заходити в глухий кут; закопувати (заривати) в землю свій талант; закинути перо; зупинятися/зупинитися (спинитися) на півдорозі; зробити з лемеша швайку; загубити вік; вилетіти з сідла; йти (поступатися) назад;*

13) зазнаватися, пихато поводитися, вередувати, діяти підступно – *гнути козиря; дути губу (морду); копилити/закопилити (скопилити) губу (губи, носа, ніс і т. ін.); надувати (надимати)/надути губи; дерти носа (голову) вгору; високо літати; дертися вгору; витинати фортелі; біситися з жиру; дуріти з жиру; казитися з жиру; кружити в носі; крутити/закрутити веремію; крутити/покрутити носом; строїти комизу; химороду химородити; плести інтриги*. Напр., у тексті: Скільки підступних *інтриг* плели кумоньки довкола його особи (Ірина Вільде) [СФУМ, с. 518]; *брати/взяти на арапа; брати/взяти за горло; показати/рідко показувати свої зуби; показувати (відкривати) своє справжнє обличчя; годувати обіцянками;*

14) прикидатися, приховуючи справжні наміри – *скорчити лазаря*. Напр., у тексті: Чого ти здихаєш [зітхаєш]? – *grimнув* на неї голова. – У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого *лазаря скорчив* (Панас Мирний) [СФУМ, с. 658]; *співати (заводити) лазаря; під виглядом; замулювати/замулити очі; убиратися в тогу; грати/зіграти в дурня; корчити з себе дурня; робити з себе дурня; ховати голову в пісок; гратися в піжмурки; ламатися, як (мов, ніби і т. ін.) дівка на виданні; розводити дипломатію; ловити рибу (рибку) в мутній воді; міняти личину (шкіру); морщити із себе сироту; носити маску (личину); надягати (надівати, надягати і т. ін.)/надягнути (надіти, надягти, натягти і т. ін.) овечу шкуру.*

Напр., у тексті: *Вмів [дипломат] точити кігті гострі й хижі, Вмів овечу шкуру надягать, П'ять років підряд брехав в Парижі, Він, мовляв, за мир і благодать*(А.Малишко) [СФУМ, с. 418]; *робити/зробити вигляд; грати/зіграти роль; затаїти дух;*

15) сердитися, нервувати, не мати терпіння, плакати, сміятися – *лізти/полізти в пляшку*. Напр., у тексті: *Сагайда не дав розгулятися своєму самолюбству .. Зрештою, сам собі винен, і нічого тепер лізти в пляшку* (О.Гончар) [СФУМ, с. 346]; *выводити/вивести з себе; виводити/вивести з рівноваги;дивитися в ліс – бути незадоволеним; збитися з пантелику; аж під п'яти пече; увірвався терпець; квасити губи; розквасити губи; пуститися в забрід; розводити (розсипати) /розвести(розсипати) кисліці; розпускати/розпустити слини (нюні, патьоки, рюми, рюмси); вискалювати/вискаляти зуби; продавати зуби;*

16) втратити почуття сорому, власної гідності, надмірно захвалювати когось – *очей у Сірка (Рябка, вовка) позичати/позичити; продати очі псові; і шапка не горить; робити з губи халяву; лизати п'яти (п'ятки) кому; лизати руки; лизати халяву*. Напр., у тексті: *Завжди так: поки їм треба, вклоняються, чоботи лижуть, а потім за собаку мають* (З.Тулуб) [СФУМ, с. 333]; *лизати язиком два боки; виляти/завиляти хвостом; співати алілуя; співати тієї ж самої; співати (виводити, розливатися, заливатися) соловейком (солов'єм); співати гімн; співати дифірамби; співати з чужого голосу; співати пісеньку чю;*

17) чинити щось незвичайне, нездійсненне – *давати гастролі; давати/дати концерти; викидати/викинути коника(коніки); відколоти/відколювати номер; виколупати з пальця; як (мов, наче і т. ін.) ножем вколоти; вдарити в очі; викидати/викинути колінця; діставати (добувати, видирати і т. ін.)/дістати (добути, видерти і т. ін.) з-під землі; хотіти мерзлого в Петрівку; ділити шкуру невбитого ведмедя; будувати на піску; підставляти свою голову під обух; підставляти/підставити голову (лоб, лоба і т. ін.) під*

кулю; мати сім п'ятниць на тиждень – часто змінювати свої наміри; *влити в бочку меду ложку дьогтю* – зіпсувати все дрібницею;

18) даремно ходити, не з'являтися кудись – *давати/дати гаку; давати/дати круга; тинятися по світу; мишей топтати*. Напр., у тексті: *Годі тобі мишей топтати* [СФУМ, с. 715]; *топтати ноги; місця собі не зігріти; і носа (очей) не навертати; очей не показувати; не показувати/не показати ноги; не показувати (не являти, не потикати і т. ін.) носа;*

19) жебракувати - *дражнити (дратувати) собак; ходити по людях; ходити/піти по миру*. Напр., у тексті: *Ми й покинули свою слободу і пішли по миру* (Д.Мордовець) [СФУМ, с. 750];

20) заподіяти собі смерть – *накласти на себе руки; покінчити з собою*. Напр., у тексті: *І саме тому, що – на випадок катастрофи – у нього було тепер чим покінчити з собою, він почував себе майже в цілковитій безпеці* (О.Гончар) [СФУМ, с. 534]; *полізти живцем у могилу; підсунути голову під колесо; пустити собі кулю в лоб; встромити голову в петлю; затягнути петлю (зашморг) на шиї.*

Проведене дослідження зазначеної групи фразеологічних виразів дало змогу виокремити цілу низку негативних дій, учинків українця, позначуваних цими стійкими сполученнями слів.

На думку українця, заслуговує осуду той, хто нічого не робить, робить щось абияк, допускає помилки, робить негідні вчинки, втрачає авторитет, зазнає краху, не просувається вперед, не приносить користі, дбає лише про себе, не контролює себе, зникає, пиячить, діє безпринципно, знімає з себе відповідальність, нищить усе, краде, займається чимось безглуздим, не втручається ні в що, набридає комусь, пристає, задовольняється досягнутим, не розвивається, відступає назад, зазнається, пихато поводить, вередує, діє підступно, прикидається, приховуючи справжні наміри, втрачає почуття сорому, власної гідності, надмірно захвалює когось, чинить щось

нездійсненне, жебракує, заподіює собі смерть тощо. Отже, є всі підстави для висновку про те, що український народ є неперевершеним творцем мовних перлин, якими є, зокрема, й фраземи. Виокремлений нами для мовознавчого аналізу фрагмент фразеологічної картини світу на позначення негативних дій, учинків людини є яскравим свідченням рис, притаманних українському менталітету, що проявляються, зокрема, у вмінні відтворити й критично поставитися до негативних проявів буття та чужої й своєї поведінки.

3.4. Зовнішній вигляд людини у фраземах української мови

У підрозділі на широкому за обсягом матеріалі простежено, як відбувається відтворення зовнішнього вигляду людини у фраземах української мови. Унаслідок проведеного дослідження фразем на позначення концепту ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ робиться висновок про багатогранність його складників як яскравих виразників української ментальності.

За результатами аналізу відібраного матеріалу виділяємо такі складники зовнішнього вигляду людини:

1) ЗАГАЛЬНИЙ ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД: а) гарна, вродлива людина – *Хоч за раму клади; як маків цвіт*. У тексті, напр.: *А тут ще й жінка (ви ж знаєте, як деякі жінки хорошіють після перших родів), розцвіла, мов польова рожечка, хоч живу за раму клади (Ірина Вільде) [СФУМ, с. 299]; б) чудова, прекрасна – *Хоч куди*. У тексті, напр.: *Івась парубок – хоч куди!* (Панас Мирний) [СФУМ, с. 319]; в) дуже гарна – *Як (мов, немов і т. ін.) перемитий. Як (мов, наче і т. ін.) писанка*. У тексті, напр.: *Приходь, найду тобі дівчину як писанку* (М.Стельмах) [СФУМ, с. 502]; г) гарна статура – *Гарно скроєний* – хто-небудь має пропорційну, правильну будову тіла. У тексті, напр.: *Захар Давидович довго дивився вслід гарно скроєній, міцній, повній певності в своїй силі постаті Горілого* (О.Десняк) [СФУМ, с. 659]. *Твердо (міцно) стояти на ногах (на землі)* – 1. Мати владну і невимушену поставу (про фігуру). 2. Упевнено діяти, мислити і т. ін. *Тішити (веселити) око (очі, зір і т. ін.)* –*

справляти приємне враження своїм виглядом; бути гарним, привабливим;
г) зміна зовнішнього вигляду: *І рідна мати не впізнає (не пізнає) кого і без додатка – хтось дуже змінився на вигляд, зовні. У тексті, напр.: В нас і таке бува: поїде дівка з села, потиняється рік-два, а потім повертається такою, що й рідна мати її не пізнає. Моді всякої повигадує... Та обріже косу, накрутить на голові таку фурделю, кури лякаються* (Ю.Мокрієв) [СФУМ, с. 370].

2) ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ЧАСТИН ТІЛА:

а) вигляд обличчя – *Як (мов, наче і т. ін.) чорт сім кіп гороху змолотив у кого, перев. зі сл. на виду, на обличчі і под., жарт. – хто-небудь має віспини або шрами від них. У тексті, напр.: Хотина, як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду у неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив* (І.Нечуй-Левицький) [СФУМ, с. 769];

б) розмір носа – *Хоч бублик чіпляй, жарт. У тексті, напр.: Від сонця заслонилася Ганнуся, виставляючи свого хоч бублик чіпляй носа* (З журналу) [СФУМ, с. 765];

в) брови – *На (рідше по) шнурочку – тонкі, рівні. У тексті, напр.: Довгобрана русенька Галя, з чорними по шнурочку бровами більше брала на себе його очі, ніж смаковита у її руках яєчня* (Панас Мирний) [СФУМ, с. 779];

г) щоки – *Кров з молоком – здоровий, рожевощокий, рум'яний (про людину та її обличчя, щоки). У тексті, напр.: Гриць ... був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком* (І.Франко) [СФУМ, с. 315];

г) лоб – *На лобі (на чолі) написано у кого – відразу видно, помітно що-небудь із зовнішнього вигляду когось. У тексті, напр.: Хоч на лобі в неї не написано було, що вона старша, але Порфир відразу це вловив із самого її милостивого тону розмови, з підкресленої чемності* (О.Гончар) [СФУМ, с. 424].

3) НЕОХАЙНИЙ ВИГЛЯД: *Як мазниця (мазничка)* – 1. несхв. – хтось брудний, неохайний; що-небудь брудне. 2. зі сл. *чепурненький, чистий* і т. ін., ірон. – уживається для вираження заперечення зазначених слів; зовсім не (чепурненький, чистий і т. ін.). *Як (мов, ніби і т. ін.) та мара* – 1. Уживається для вираження неприязні до когось. 2. Хто-небудь дуже брудний, неохайний і т. ін. У тексті, напр.: *Після гри він був як мара. Швидше б під душ. Відпочити* (З газети) [СФУМ, с. 367]; *Христя в намисті*, ірон. – неохайно, без смаку вдягнена дівчина або жінка. У тексті, наприклад: *Ви тільки подивіться на неї! Справжня Христя в намисті* (Сл. В.Ужченка) [СФУМ: 753]; *Синя панчоха*, зневажл. – незаміжня жінка, позбавлена жіночості, чарівності і цілком віддана виробничим і под. інтересам, певній діяльності тощо. У тексті, напр.: *Не любить Ліночка «синіх панчіх», хоч і самій, між нами кажучи, трьох десятків доходить* (Я.Мамонтов) [СФУМ, с. 484].

4) ТОВСТА ЛЮДИНА: *Наїдати/наїсти черево (пузо, пику, морду)*, грубо – ставати гладким від безтурботного і ситного життя за рахунок інших. *Розпливатися/розпливтися від жиру*, несхв. – ставати дуже товстим, гладким. *Чотири на чотири*, жарт., ірон. – дуже товстий (про людину). *Шість на дев'ять (на шість)*, розм., ірон. – дуже товстий (про людину). У тексті, наприклад: *Їх зустрічала жінка шість на дев'ять, по якій видно було, що вона любителька попиту чайку, добре поїсти, уволю поспати* (З журналу) [СФУМ, с. 776]. *Аж шкура репає /репне*, в кого, на кому-чому – хто-небудь дуже товстий або щось дуже товсте. *В (при) тілі* – 1. Не худий, в міру повний (про людину). 2. Вгодований (про худобу). *І конем (на коні) не об'їдеш* кого, чого – 1. Не обминеш, не уникнеш кого-, чого-небудь. 2. жарт. Дуже товстий, огрядний і т. ін. (перев. про людину). Такий, що й конем за день не об'їдеш. *Возом не об'їдеш. Як вареник у маслі (у сметані) - виглядає*); *Вбиватися/вбитися в тіло* (зневажл. в сало) – ставати товстим, гладким, поправлятися, гладшати. У тексті, напр.: *Коли біскуп був не біскуп, А плебан убогий, То і пара [коней] добре везла, А часом і ноги. А як біскупом зробився*

Та вбився у сало, Тоді йому і чотирьох Зробилося мало (С.Руданський) [СФУМ, с. 54];

5) ХУДА ЛЮДИНА: *Аж ребра знати на кому – хто-небудь дуже худий. Аж кістки торохтять*, зі сл. худий. Надто, дуже// з дієсл. Дуже швидко. *Самі тільки кістки та шкіра (шкура) – дуже, надто худий. У тексті, напр.: З тим Павлом їй ще буде клопоту. Геть занехаяв себе, кістки самі та шкіра* (Ю.Бедзик) [СФУМ: 297]. *Сама шкура (шкіра) та кості. Одні кості, шкірою обшиті. Лантух (мішок) із кістками (з маслаками)*, ірон. – дуже худа, виснажена людина. *Як (мов, ніби і т. ін.) моці – 1. Хтось дуже худий, виснажений і т. ін. Наче живі моці. 2. зі сл. худий, схуднути і т. ін.* Уживається для підсилення зазначених слів; дуже; виснажена, бліда, вимучена людина – *Ходячий (живий) мрець (мертвець) – 1. Дуже худа, виснажена, немічна і т. ін. людина. 2. Людина, що втратила інтерес до життя, байдужа до всього. Тільки очі ростуть у кого і без додатка – хтось дуже худий, схуд або худне. Перепастися на смик (на сухар) – дуже схуднути, охлянути, виснажитися. Позбувати / позбути жир (жиру) – худнути. Показувати/ показати свої ребра – бути худим, виснаженим. Як (мов, ніби і т. ін.) землею припадати/припасти, перев. зі сл. лице, обличчя – потемніти, набути сірого кольору, змарніти. Аж ребра світяться в кого – 1.Хто-небудь дуже худий. У тексті, напр.: При батькові й при матері є що їсти й пити, а ребра в дитини світяться проти сонця* (З газети) [СФУМ, с. 596]. 2. зі сл. худий. Дуже, великою мірою. 3. зі сл. голий. Абсолютно, зовсім. *Світити ребрами – бути дуже худим, виснаженим. Як (мов, ніби і т. ін.) скапувати свічкою – худнути, марніти від переживань, хвороби. Немов свічка скапує. Спадати/спастися з лиця (на лиці, на виду) – ставати блідим, змученим; марніти. З личенька спастися. Спалити з лиця. Спадати/спастися з тіла (в тілі, на тілі) – худнути. Стягнутися на нитку – дуже схуднути. На сухар, зі сл. схуднути – дуже, надзвичайно. Як (мов, ніби і т. ін.) тріска – 1. зі сл. худий – дуже, вкрай. 2. Дуже худий (про людину). Одна (тільки) тінь залишилася (зосталася) від кого – хто-небудь дуже змарнів, схуд, має змучений,*

виснажений вигляд. *Хребет чухати через живіт*, жарт. – бути дуже худим. *Як (мов, немов і т. ін.) з воску зліплений* – дуже виснажений, блідий, змарнілий. *Як (мов, ніби і т. ін.) з хреста знятий* – дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом// *Хто-небудь* дуже переживає, переляканий чим-небудь. *Без жодної кровинки* – дуже блідий (перев. про обличчя, губи і т. ін.). *Нема (не було) ані кровинки* в чому – що-небудь дуже бліде (перев. про обличчя, губи і т. ін.). *Ні кровиночки*. У тексті, напр.: *Його смагляве обличчя без жодної кровинки* (Ю.Збанацький) [СФУМ, с. 316].

6) ВИСОКА ЛЮДИНА: *Підпирати плечима (головою) стелю*. У тексті, напр.: *Увійшов [Назар] і стоїть перед нами, стелю підпираючи* (Марко Вовчок) [СФУМ, с. 513].

7) НИЗЬКА ЛЮДИНА: *Як макове зерно (зерня)* – зовсім малий. *З макове зерно. З наперсток* – 1. Дуже малий на зріст або величиною, розміром і т. ін. У тексті, напр.: *Євташка був завбільшки з наперсток, хоч йому йшов сімнадцятий рік* (І.Микитенко) [СФУМ, с. 424].

8) СХОЖА НА КОГОСЬ ЛЮДИНА: *З однієї глини* – однаковий з ким-, чим-небудь; подібний, схожий, такий же. *На одне лице* – такі, що майже нічим не відрізняються; дуже схожі; однакові. *Один від одного недалеко відбігли (відскочили і т. ін.)*, ірон. – невелика різниця між ким-небудь у чомусь; схожі чимсь, однакові. У тексті, напр.: *Вони один від одного недалеко відбігли* (З усної мови) [СФУМ, с. 460].

9) ГАРНО ВБРАНА ЛЮДИНА: *Як (мов, ніби і т. ін.) пава* – 1. У яскравому, барвистому або багатому вбранні. 2. З надмірним почуттям власної гідності; гордовито, поважно//Гордий, поважний. У [повному] *параді* – в ошатному, святковому або офіційному одязі, вбранні. У тексті, напр.: *Латин, як цар, в своїм наряді йшов в кругу своїх вельмож, [котрі] всі були в параді* (І.Котляревський) [СФУМ, с. 484].

10) ПОГАНО ВБРАНА ЛЮДИНА: *Не мати чим хребта (хребет, тіло і т. ін.) прикрити* – бути дуже бідним, погано одягненим; обноситися. У тексті, напр.: **Не мають чим тіло прикрити**, шматка хліба не мають – страшно, що й таким є в декого життя (З газети) [СФУМ, с. 381].

11) ГОЛА ЛЮДИНА: *У чому (у чім, як) був* – роздягнений або вдягнений; *Як (у чому, у чім і т. ін.) мати (на світ) народила (породила)* – зовсім голий, без одягу. *У чім мати народила. Як мати вродила.* У тексті, напр.: *Хомі й самому було трохи незвично стояти отак, не маскуючись, немов з'явився на людях голий-голісінький, як мама вродила* (О.Гончар) [СФУМ, с. 371].

12) СЛІПА ЛЮДИНА: *Сліпа курка.* У тексті, напр.: **Сліпою куркою не прикидайся, а читай уважно** (З газети) [СФУМ, с. 320].

13) СУМНА, ЗАЖУРЕНА, ЗЛА ЛЮДИНА: *Як (мов, ніби і т. ін.) у воді (у воду) намочений* – незадоволений, сумний, зажурений. У тексті, напр.: *Мирон був сердитий сам на себе: цілий тиждень ходив як у воді намочений; він і в шинку, як зять його громаду частував, сидів сумний та пив мовчки* (Грицько Григоренко) [СФУМ, с.23];

14) НЕЗАДОВОЛЕНА, НАСУПЛЕНА, СЕРДИТА ЛЮДИНА: *Аж очі рогом* кому і без додатка – у когось дуже незадоволений, насуплений, сердитий вигляд. *Очі драконом.* У тексті, напр.: *Хіба цей «Мручко» не сидів того року у сватовій хаті? Бігме, сидів. І людей не лякався... Такого плів, аж очі йому рогом* (Ю.Яновський) [СФУМ, с. 474].

Проведене дослідження дає змогу виділити такі основні складники фразеологічної картини світу на позначення зовнішнього вигляду людини: ЗАГАЛЬНИЙ ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД (чудова, гарна, дуже гарна, вродлива, прекрасна людина, гарна статура, змінений зовнішній вигляд); ОКРЕМІ ЧАСТИНИ ТІЛА (лице, лоб, ніс, щоки, брови); ВАГА ЛЮДИНИ (товста – худа); ЗРІСТ ЛЮДИНИ (висока – низька);ОДЯГ (одягнена – роздягнена;

гарно – погано вдягнена; неохайна, промокла від дощу); СУМНА, ЗАЖУРЕНА ЛЮДИНА; НЕЗАДОВОЛЕНА, НАСУПЛЕНА ЛЮДИНА.

3.5. Відтворення мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини в українській фразеологічній картині світу

Підрозділ присвячено аналізу одного з найцікавіших фрагментів української фразеологічної картини світу – стійких виразів, що відображають мисленнєву та мовленнєву діяльність людини. Унаслідок проведеного дослідження робиться висновок про те, що ці вирази є одними з найдавніших за походженням і найбільш уживані носіями української мови.

Сучасні наукові дослідження все частіше спрямовані на глибинне вивчення різноманітних мовних явищ. Причому ці явища вивчаються комплексно, з позицій антропоцентризму. Людина протягом тривалого часу пізнавала світ, пізнавала сама себе, і цей процес нескінченний, як нескінченне все, що оточує нас. У процесі пізнання навколишнього світу людина витворила величезну кількість цікавих стійких мовних виразів. У підрозділі представляємо ту їх частину, що позначає мисленнєву й мовленнєву діяльність людини і становлять один із найцікавіших фрагментів української фразеологічної картини світу.

3.5.1. Відтворення мисленнєвої діяльності людини в українській фразеологічній картині світу

Мисленнєва діяльність людини відтворюється в таких фраземах, стрижневим значенням яких є:

1) ДУМАТИ: *вертиться (крутиться на) думці; брати/взяти (забрати) [собі] в голову; брати/взяти голову в руки; не виходить з голови (з думки).* Напр., у тексті: *Побачать начальники, що не поступаємось і візьмуть собі в голову: мабуть, суд не по правді – треба пересудити* (Б.Грінченко) [СФУМ,

с. 40]. думки (гадки) беруть (обсідають), взяли (обсіли) кого і без додатка – хто-небудь перебуває в стані неспокою, тривожних роздумів, переживань. Думки обсідають, обсіли голову. Думки та гадки взяли. Думки та гадки обсідають голову. Думки гризуть голову; забити клин у голову (у тім'я) кому – викликати у когось певні думки, прагнення, бажання і т. ін.; думкою (мріями, серцем і т. ін.) линути (летіти) до кого-, чого, куди – пориватися, прагнути до кого-, чого-небудь, кудись; В думці линути; замкнутися (закритися/замикатися (закриватися) в собі – заглибитися у власні думки, переживання, стати мовчазним, відлюдькуватим. Замкнений (замкнутий) у собі; мозком ворушити/ворухнути (поворушити, поворухнути); впадати/впасти в голову (на думку) кому; втелюючись в голову кому; голова пухне (розпухає, репається, розколюється, тріщить) від чого, у кого; гріти коло серця (щось задумувати); дивитися далі свого носа – мислити масштабно, перспективно на майбутнє; докопуватися/докопатися до кореня (до коріння) – глибоко, вдумливо аналізуючи що-небудь, з'ясовувати його суть; думка (гадка) западає (лізе, приходиться і т.ін.), запала (запала, влізла, прийшла і т.ін.) в голову (до голови); кому; думка гвіздком (колом) стримить (стирчить, сидить і т. ін.) у голові у кого; думка (дума) не виходить з голови чиєї, у кого; думка крутиться (вертиться) в голові у кого і без додатка – хто-небудь постійно думає про когось – щось; думка майнула (саянула, блиснула, пробігла і т. ін.) [в голові] у кого, чий; думка наvertsється/навернулася до кого- чого - хто-небудь починає думати про когось, про щось; думка не покидає кого – хто-небудь постійно думає про щось; думка спала/спадає [на розум] кому; думки (гадки, думи) снуються в голові чий – хто-небудь напружено думає про щось; на думці у кого – хто-небудь думає про когось-щось; лізти в голову кому і без додатка – настирливо з'являтися в свідомості, ставати предметом думки.

2) НЕ ДУМАТИ: [й] на подзвін не дбати – ні про що не думати, не турбуватися про своє майбутнє; не йде на думку кому – хто-небудь не думає, не хоче думати, згадувати про кого-, що-небудь; [і] в голову (думку) не

приходить/не прийде кому і без додатка – зовсім не думається, не гадається (про щось перев. неймовірне). Напр., у тексті: *Покрили мертве збите поле, немовби чорна сарана! Чорна сарана... Більш красномовний образ і в голову не прийде* (І.Волошин) [СФУМ, с. 569]; *і в гадці* (в думці, на думці і т. ін.) [собі] *не мати* 1.чого.Зовсім, ніколи не думати про що-небудь. *Навіть у гадці не мати*. 2.чого, рідше про що. Зовсім не знати чогось, не здогадуватися про що-небудь. 3.переважно з інфінітивом. Не виявляти наміру, бажання, не збиратися щось робити//Не чекати чогось, не сподіватися на щось; *вибити з голови*. 1.зі сл. *собі*. Позбутися якоїсь нав'язливої думки, перестати думати про кого-, що-небудь. 2.Примусити кого-небудь відмовитися від чогось; *викинути/викидати з голови* (з пам'яті, з думки і т. ін.) кого, що – перестати думати про кого- що-небудь, забути когось, щось. *Витрусити з голови, викинути з ума*;

3) УЯВЛЯТИ: *полинати думкою* (думками, мріями) куди, поет. – Уявляти себе де-небудь в іншому місці. Напр., у тексті: *Правда нам світитиме крізь хмари, Ми ж далеко думкою полинем* (Леся Українка) [СФУМ, с. 538]; *влітати в голову чію, кому і без додатка* – виникнути, з'явитися в свідомості, в думці; *думки забігають вперед чії* – хто-небудь мріє про щось, уявляє те, що має настати, відбутися пізніше; *проходити перед очима* (зором) – зримо поставати в уяві, детально уявлятися (про образи, пережиті події і т.ін.); *настирливо поставати в уяві, ввижатися; перекидатися /перекинутися думкою/ думками, уявою і т. ін.* до кого-, чого, на кого-що, у що – починати думати про кого—що-небудь, уявляти когось, щось; *перелітати* (залітати)/*перелетіти* (залетіти) думкою (в думці, в думках) – уявляти або згадувати що-небудь; *припливти до голови* – з'явитися в уяві (про думки, задуми і т. ін.); *приходити/прийти на пам'ять* (на думку) кому і без додатка; *просвітліло в голові* кому, у кого – у кого-небудь раптом виникла якась думка або здогад про щось; *прийти/приходити в голову* (на розум, на ум і т. ін.) кому, що. – 1. задумати, вирішити щось зробити (про плани, дії і т. ін.). 2.З'явитися, виникнути (про думки, здогади і т. ін.)// Згадатися, припадатися;

прикидати/прикинути в голові (в думках, думкою і т. ін.). 1. Уявляти план якоїсь дії, розмірковувати над чимсь. 2. визначати приблизну кількість чого-небудь без точного підрахунку//Визначити якісь можливості чого-небудь; робити трагедію з чого – уявляти собі щось надто важким і безнадійним; безпідставно драматизувати щось; снуватися в голові (в думках) – виникати в уяві, додуматися; спливати (спадати)/сплисти (спастися, спливати) на ум (на розум) кому і без додатка – несподівано з'являтися, виникати у кого-небудь у думці, у думках (переважно про недобрі наміри, бажання і т. ін.); спливати/спливати (сплисти) в спогадах – пригадуватися, з'являтися, виникати в думках; спливати/спливати (спливати) перед очима (перед очі) – зримо уявлятися кому-небудь; ставити/поставити себе на місце чие, кого – уявляти себе в тих обставинах, ситуаціях, в яких перебуває хто-небудь інший; стояти в голові у кого, кому і без додатка – постійно з'являтися в пам'яті, в уяві, не зникати; стояти перед очима (в очах, перед душею) кому – постійно з'являтися в уяві, не зникати (про образи, картини і т. ін.); не сходити з-перед очей кому і без додатка – постійно з'являтися в чийсь уяві, поставати в пам'яті; не сходити з ума кому і без додатка – постійно уявлятися, поставати в думках, пам'яті, свідомості; на умі у кого що, кому що і без додатка – у думках, у помислах; зіпсувати все дрібницею;

4) ПАМ'ЯТАТИ: *не заростають, не заростуть стежки до кого- чого – не забувається пам'ять про кого-небудь; відвідують когось, приходять кудись. Напр., у тексті: **Не заростають народні стежки до місць, де жив, творив, де був похований Тарас Шевченко** (З газети) [СФУМ, с.693]; тримати (держати) в голові (в умі) що – постійно пам'ятати що-небудь, не забувати чогось; стриміти гвіздком (цвяхом, цвяхком) в голові (в пам'яті, у мозку і т. ін. – постійно з'являтися, поставати у пам'яті, свідомості (про образи, думки і т. ін.); тримати в серці (в душі) що – пам'ятати про що-небудь, не виявляючи цього зовні (переважно про негативне); вбирати очима (в очі, поглядом) що. Оглядаючи, сприймати, запам'ятовувати бачене; не виходити (не вийти) з пам'яті у кого, кому – ніяк не забуватися; відбиватися/відбитися в пам'яті*

чийй – запам'ятовуватися комусь; *відкладатися/відкластися в пам'яті* – запам'ятовуватися, перев. мимоволі; *в'їстися в мозок* – дуже добре запам'ятатися; *впадати в пам'ять (в пам'яті)* кому – запам'ятовуватися; *впадати (падати)/впасти в душу* чію, кому і без додатка – справляти глибоке враження, надовго лишаючись у пам'яті; *вшанувати/вшановувати пам'ять* – згадати покійного з повагою; *западати/запасти в голову* кому і без додатка – 1. з'являтися, виникати у кого-небудь у свідомості (про думки, мрії і т. ін.), 2. надовго запам'ятовуватися, зберігатися в пам'яті; *пригадати – виринати (вставати, спливати, сплисти, майнути і т. ін.) в пам'яті* чийй, кого і без додатка – несподівано, мимоволі пригадуватися; *кинутися в голову* кому – хто-небудь несподівано, раптово пригадав щось; *дай боже (Бог) пам'ять* – уживається для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь; *покопатися в своїй пам'яті* – пригадати щось; *вертиться (крутиться) в голові* у кого – 1. хто-небудь ніяк не може пригадати щось. 2. постійно, весь час виникає у свідомості, в уяві кого-небудь; *вертиться (крутиться) на язиці (на язичку)* – 1. у кого і без додатка. Хто-небудь готовий або хоче сказати щось. 2. ніяк не пригадується (про що-небудь добре відоме, але забуте в даний момент); *вчувати/вчутти серцем* – здогадуватися про щось підсвідомо, інтуїтивно; *і в голову (в голови, в думці, в думках) собі не класти (не покладати)* що – не передбачати, не сподіватися і т. ін. чого-небудь, не здогадуватися про щось; *і в голову (в думку) собі не брати чого і без додатка* – не думати, не здогадуватися про що-небудь; *і на думці не було* у кого і без додатка – хто-небудь не мав намірів робити щось, не припускав чогось//хто-небудь навіть не уявляв чогось, не здогадувався про щось; *і собака не гавкне (не загавкає)* – ніхто зовсім не згадає або не помітить;

5) ЗАБУТИ: *виривати, вирвати з пам'яті* кого, чієї – примушувати кого-небудь забути когось, щось. Напр., у тексті: *Ви підмовлені нашими відвічними ворогами і хочете усунути з лиця землі остатню пам'ятку нашої минушини, щоб і саму ту славу минушини затерти, вирвати з пам'яті потомків* (І.Франко) [СФУМ, с. 83]; *виривати/вирвати з серця* чийого, кого і

без додатка – примушувати кого-небудь забути щось або когось; викреслювати (витравлювати)/викреслити (витравити) з *відбило баки (пам'ять)* кому, фам. Хто-небудь не пам'ятає, забув когось, щось. *Пам'ять одбито*; *закинути гадку* про кого-, що – перестати думати про кого-, що-небудь; *забути*; *іти (зникати)/піти (зникнути, відійти) в непам'ять* – забуватися, не згадуватися; *не йде в голову* кому – хто-небудь не засвоює, не сприймає, не запам'ятовує що-небудь; *кинути у небуття* – забути що-небудь; *і думку лишити (облишити)* про кого-, що – перестати згадувати кого-, що-небудь; *не лізе/не полізе в голову* кому і без додатка – хтось не може засвоїти, запам'ятати і т. ін. чого-небудь; не сприймається; не запам'ятовується і т. ін. щось; *не туди* - 1. Не звертати уваги на що-небудь; забувати про щось. 2. зі сл. *думати*, *говорити* і под. не те, що слід; *щезати з пам'яті* кого – забуватися; *ударити (кинути)/ударяти (кидати) лихом об землю* – забувати біду, горе, не журитися, не втрачати надії на краще. *Бити лихом об землю*; *пам'ять зраджує* кому – хто-небудь забуває, не може пригадати щось; *погубити кінці (кінець)* – забути те, про що йшлося, чулося, що здійснювалося і т. ін. раніше; *викреслювати (витравлювати)/викреслити (витравити) з [своєї] пам'яті (з [свого] життя)* кого, що – змушувати забути; *вилетіти (вивітритися)/вилітати (вивітрюватися) з голови (з пам'яті)* – зовсім забутися. *Повилітати з голови (про все)*; *випадати/випасти з думки (з голови, з пам'яті)* – зовсім забуватися; *випускати/випустити з уваги (прост. з виду)* що – забувати про що-небудь, не враховувати чогось;

б) ВТРАЧАТИ ЗДАТНІСТЬ МИСЛИТИ, ПАМ'ЯТАТИ, ГОВОРИТИ: *вижити/виживати з пам'яті* – від старості втратити здатність пам'ятати. Напр., у тексті: *Михайло поступово виживав з пам'яті: спочатку забував імена знайомих, а згодом – і власних дітей* (З журналу) [СФУМ, с.70]; *вижити/виживати з розуму (з ума)* – від старості втратити здатність розумно мислити, реально сприймати дійсність; *у голові все іде/пішло обертом. Думи колесом закрутилися в голові*; *погубити думки (мову, слова* кого – хто-небудь

втрачає здатність чітко, логічно мислити, розуміти, сприймати і т. ін. щось; *думки колесом заходили (закрутилися) [в голові]* чий, у кого і без додатка – хто-небудь втратив ясність, чіткість, послідовність мислення. *Думки ходором заходили. Пішла ходором думка за думкою.* і т. ін.) - 1.втратити на якийсь час здатність логічно мислити, говорити. 2.Обдумавши що-небудь з усіх боків, не дійти якогось висновку; *розгубити обручі від макітри*, жарт. – втратити здатність правильно думати, діяти; *розгубити ролики*, згруб. – втратити здатність правильно думати, діяти; *як (мов, неначе і т. ін.) розум розгубити* – втратити здатність діяти обдумано, помірковано; *тьмариться (туманіє, мутиться і т. ін.)/потьмарився (помутився)розум* кому, у кого, чий і без додатка – хто-небудь під впливом чогось втрачає ясність думки, мислення; *впадати/впасти в дитинство* – втрачати здоровий глузд, діяти, міркувати, поводитися несерйозно; *відбирати/відібрати розум* кому 1.позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось. 2.безос.Хто-небудь втрачає здатність нормально мислити, розуміти і сприймати; *відбити памороки (помки, тямки)*. 1. кому і без додатка – позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось; *забивати/забити памороки* кому і без додатка. 1.Позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось, вводити в оману.2.тільки док., кому, без ос. – хто-небудь втрачає здатність нормально мислити або сприймати щось; *замакітрити голову (світ)* кому – позбавити кого-небудь здатності розумно, логічно мислити.//Викликати почуття любові у кого-небудь, закохати когось у себе; *замутити голову (розум)* чию (чий) кому – позбавити кого-небудь здатності логічно мислити, тверезо сприймати та оцінювати дійсність; *засліплювати/засліпити очі* чії, кому – позбавляти кого-небудь здатності чітко мислити, правильно сприймати і оцінювати дійсність; *затемнювати/затемнити свідомість (розум)* чию (чий), кому і без додатка – позбавляти кого-небудь здатності реально сприймати дійсність; *затуманювати/затуманити голову (розум, рідше очі)* кому і без додатка – 1.Позбавляти кого-небудь ясності мислення, затьмарювати комусь

свідомість. Неначе затуманило в голові розум, безос. *Затуманилося в голові*, безос. 2. Вводити в оману, дурити кого-небудь; *відбирати/відібрати памороки (тяму)* – 1.хто-небудь втрачає здатність нормально мислити або сприймати дійсність. 2. у кого. Позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось;

7) ЗРОЗУМІТИ: [*як (мов, наче і т. ін.)*] – *полуда (рідше луда) з очей спала(опала,спливла і т. ін.)* у кого, кому і без додатка – хтось правильно зрозумів, усвідомив що-небудь, прозрів. – *Полуда з очей спадає; [наче] посвітлішало в голові* у кого, кому і без додатка – хто-небудь став краще розуміти, сприймати щось. Напр., у тексті: *Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та ж се Лис!* (І.Франко) [СФУМ, с.539]; *читати/прочитати між (поміж) рядками (рядків)* – здогадуватися про прихований зміст написаного, сказаного і т. ін.; розуміти підтекст висловлювання; *морочити голову* 1.чим, над чим і без додатка, часто зі сл. *собі, свого* – розмірковувати, роздумувати над чим–небудь, намагаючись розібратися в чомусь, з'ясувати, зрозуміти щось; *Морочити памороки. Поморочити голову* (тривалий час). 2.чим, над чим і без додатка, часто зі сл. *собі, свого* – займатися якоюсь копіткою, клопітливою справою, робити щось;// *Обтяжувати себе чим-небудь;вивести (знайти) кінці* – з'ясувати що-небудь, дошукатися істини. – *віднайти кінець; ударити/ударяти в голову* кому і без додатка – 1.безос. хто-небудь подумав про щось, додумався до чогось; 2.*призвести до сп'яніння; спадати (приходити, спливати і т.ін.)/спастити (прийти, спливати і т. ін.) на думку (на пам'ять, в голову, на гадку)* кому і без додатка. 1.хто-небудь починає згадувати, думати про кого-, що-небудь, задумуватися над чимсь / /Хто-небудь придумує щось, додумується до чогось.2.Згадуватися, пригадувати; *брати/взяти до тями що* – розуміти, усвідомлювати що-небудь; *доходить/дійти до тями* – усвідомлювати, розуміти що-небудь; *доходить/дійти своїм (власним) розумом чого, до чого* – осягати, усвідомлювати зміст, значення і т. ін чого-небудь самостійно, без сторонньої допомоги; *заглядати*

(зазирати)/заглянути (зазирнути) в душу (в серце) кого, кому, чію (чіє) – намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь. Подивитись у душу; здавати/здати собі справу в чому і без додатка – усвідомлювати що-небудь, здогадуватися про щось, розбиратися в чомусь; ловити/зловити себе на чому – пересвідчуватися в чому-небудь, усвідомлювати щось; ловити/зловити (рідше упіймати, піймати і под.) себе на думці якій – усвідомлювати, розуміти щось//Робити несподіваний висновок щодо чого-небудь; ловити на ходу що – відразу сприймати, засвоювати щось; луда (полуда) розпадається/розпадеться на очах чіїх, яких – хто-небудь починає розуміти, усвідомлювати щось; макітра зварила у кого і без додатка, жарт. – хтось правильно вирішив, учинив, додумався до чогось, кмітливий; укласти в голову кому. 1. Пояснити, допомогти зрозуміти комусь що-небудь. 2. Усвідомити що-небудь; розкусити міцний (твердий) горіх (горішок) – розв'язати якесь складне питання, пізнати щось; розплутувати(розмотувати)/розплутати (розмотати) клубок (клубка, клубки) чого і без додатка – розкривати, з'ясовувати суть складної, вигадливої справи, намагатися щось зрозуміти. Ниточку розплутати; проникати/проникнути в саму душу (в серце, до серця) кого, кому і без додатка. 1. доходити до розуміння стану, почуттів думок кого-небудь. 2. Викликати хвилювання, зворушувати; розвиднилися очі переважно чії які, у кого – хто-небудь став розуміти, зрозумів щось; як (мов, ніби і т.ін.) світ світнув кому – хто-небудь відразу здогадався про щось; розвиднитися (розвиднитися) в голові (в очах) у кого, кому – хто-небудь став правильно, краще розуміти, усвідомлювати що-небудь; брати/взяти собі на ум (на розум) що і без додатка – уважно сприйняти, усвідомити що-небудь; багатіти думкою (думками) – потішати себе намірами, задумами, уявленнями і т. ін.; брати/взяти у свій розум (в ум) – усвідомлювати, розуміти що-небудь; вбгати в голову що – усвідомити, засвоїти, зрозуміти або запам'ятати що-небудь; взяти/брати втямки – усвідомити, збагнути, зрозуміти що-небудь; добрати до розуму (глузду, толку, ума і т. ін.)у чому і

без додатка – додуматися до чого-небудь, зробити певний висновок//*Незрозуміло; доходити/дійти до клубочка* – з'ясовувати що-небудь, розкривати щось заплутане; *бачити наскрізь кого* – добре знати, уміти розпізнавати чий-небудь наміри;

8) НЕ ЗРОЗУМІТИ: *і не береться до голови* в кого, кому і без додатка, безос. – хто-небудь не може усвідомити, зрозуміти, збагнути щось. Напр., у тексті: *Як різняться знахідка з розписами Київської Софії та Кирилівської церкви, теж датованими XII століттям!.. Просто не береться голови, що пам'ятки належать до однієї епохи* (З журналу) [СФУМ, с. 27]; *не вкладається в голову* у кого, *знати про щось* кому – хто-небудь не може усвідомити, збагнути щось або примиритися з чимсь. *Не міститься в голові; Говорити на різних мовах (різними мовами)* – не розуміти один одного; *і гадки не дати* – не зрозуміти, не збагнути; *не мати й (навіть, жодного і т. ін.) поняття (уявлення) про кого-*, що і без додатка – зовсім нічого не знати про кого-, що-небудь; *не мати ні (ані) найменшого розуміння* про що – зовсім не розбиратися в чому-небудь, не бути обізнаним з чимсь. Нічого не знати про щось.*Не прибрати глузду (розуму, ума і т. ін.)* щодо чого – не знайти якогось певного рішення, не збагнути чогось; *голови (розуму, ума і т.ін.) не перекласти* – не можна зрозуміти, збагнути, знайти причину чого-небудь, розв'язати, вирішити щось. *Розуму (ума) не приложити; полуда на очі впала* кому – хто-небудь неправильно розуміє, сприймає, усвідомлює певні явища дійсності; *і не тямка* кому – хто-небудь не здогадується про щось, не може зрозуміти чого-небудь. *Не в тямок* кому; *переплутувати(плутати) переплутати (сплутати) грішне з праведним* – змішувати все хороше й погане, неправильно розуміти що-небудь. *Переплутати праведне з грішним; як цап (вовк) у зорях*, зі сл. *розбиратися*, розуміти і т. ін., ірон. Уживається як категоричне заперечення змісту зазначених слів, *зовсім не розбиратися, не розуміти* і т. ін.;

9) ВІДСТОЮВАТИ СВОЇ ПОГЛЯДИ: *вбивати/вбити собі в голову що* – вперто, невідступно триматися якихось думок, переконань, намірів. Напр., у тексті: *Клим і синок Олександра Підіпри гори найкраще вчилися в церковноприходській школі, а тепер **вбили собі в голови**, що мають десь далі вчитися* (М.Стельмах) [СФУМ, с.53]; *правити своє (своїє)* – відстоювати свій погляд, настійливо дотримуватися власної думки, наполягати на чомусь і т. ін.; *співати однієї й тієї ж* – весь час повторювати те саме, ту саму думку; *припасти/припадати до смаку кому* – 1. виявитися співзвучним чийсь думкам, роздумам, сподіванням і т. ін., зацікавити когось (про що-небудь); 2. захопити кого-небудь, сподобатися комусь; *звернути (збігти) на свою стежку* – 1.вертатися до попередніх роздумів, думок.2.Знову починати діяти в певному, властивому для себе напрямку; *сидіти на двох стільцях (між двома стільцями, між двох стільців* – дотримуватися одночасно протилежних поглядів, думок і т. ін. на що-небудь; *стояти на двох кладках* – намагатися поділяти дві протилежні думки;*губитися (рідше плутатися, метатися і т.ін.) в здогадках (у догадках, у здогадах і т. ін.)* - не бути впевненим у чомусь, не знати, на якому з припущень зупинитися, сумніватися, розмірковувати; *чухати/почухати потилицю (рідше голову, чуба, чуприну і т. ін.)* – 1.шкодувати, відчувати незадоволення, гіркоту від того, що зроблено щось не так, як треба; 2.замислюватися над чим-небудь, не знаючи, як вийти із скрутного становища. *Чухатися в потилицю*.3. Нічого не робити, бути нерішучим у чому-небудь; *здаватися/здатися на слово* чиє, яке – погоджуватися з чимсь, слухати чиєї-небудь поради, піддаватися на що-небудь [СФУМ, с.53];

10) ВИГАДУВАТИ: *будувати повітряні замки* – придумувати нездійсненні, відірвані від життя плани, мріяти про щось недосяжне. Напр., у тексті: *Наташко, все буде добре... Ти одужаєш. Я вірю в це. – Платоне, не треба **будувати повітряні замки*** (М.Зарудний) [СФУМ, с.47]; *снувати свої химери* – вигадувати що-небудь, фантазувати; *пороху не вигадас (не видумає)* [СФУМ, с.673].

3.5.2. Відтворення мовленнєвої діяльності людини в українській фразеологічній картині світу

Мовленнєва діяльність людини відтворюється у фраземах, стрижневим значенням яких є:

1) ГОВОРИТИ: *розмикати/розімкнути уста* – говорити, розмовляти; *обмінюватися/обмінятися (словом, словами і т. ін.) з ким про що і без додатка* – говорити з кимсь про що-небудь, обговорювати, висловлювати щось; *обмовлятися/обмовитися двома-трьома словами з ким і без додатка* – недовго говорити, коротко перемовлятися з ким-небудь. Напр., у тексті: ***Обмовлявся двома-трьома словами і, похмурий, неговіркий, ішов на свій перелаз*** (Григорій Тютюнник) [СФУМ, с.455]. *Обмовитися хоч словом; на пару слів* – для короткої розмови; *перекидатися/перекинутися словами (словом)* – вести коротку розмову, час від часу говорити, повідомляти що-небудь один одному. *Перекинутися кількома словами; слово писнути кому і без додатка.* – розказати кому-небудь щось; *сказати хоч слово* .1.кому. Обізватися, заговорити до кого-небудь; 2.Розказати, відкрити яку-небудь таємницю; *повертати/повернути язиком (язика).* Бути спроможним говорити, примушувати себе сказати що-небудь; *видавлювати/видавити з себе* – неохоче або через силу говорити що-небудь; *вести (заводити) слово (мову, річ)* – говорити про що-небудь. *Здіймати річ. Впадати в річ; вставити слово* – при нагоді сказати або додати щось у розмові; *закидати словом кому* – спонукати когось до розмови на бажану тему; *заходить/заходила мова* про кого-, що – починають говорити про кого-, що-небудь; *наламати язика* – навчитися добре говорити; *ламати/поламати собі язик (язика)*- 1.3 труднощами вимовляти незрозумілі або нерозбірливо написані слова, фрази. 2. Навмисне неправильно вимовляти слова.3. чим і без додатка, ірон. Вивчати іноземну мову, говорити іноземною мовою; *на язиці* - 1. у кого. Хто-небудь говорить про щось.2.Бути предметом постійних розмов; *живе слово* - 1. Усне повідомлення безпосередньо кому-небудь; *свою душу*

повіряти кому – розповідати, довіряти кому-небудь щось потаємне інтимне; *до слова прийшлося*, *безос.* - Випала нагода сказати щось, додати що-небудь до сказаного; *розв'язати/розв'язувати* *язик(язика, рота, мову і т. ін.)*.2.Почати говорити після мовчання.3.Спонукає до невимушеної розмови, бесіди.4. Багато, безміри говорити.5.Дати можливість кому-небудь вільно висловлювати свою думку; *піднімати (підіймати, підносити і т. ін.)* *голос-*

1. Починати говорити, висловлювати свої думки.3.Виступати, закликаючи до певних дій, відстоювати кого-, що-небудь; *розв'язати губу*, *згруб.* – почати говорити (переважно щось в'їдливе, дошкульне); *як батогом сікнути (сіконути)* – сказати різко щось неприємне; *потрапити (попасти, улучити і т. ін.) в ціль (у саму точку)*-1. Сказати, зробити саме те, що треба.

2. Виявитися, бути доречним у певній ситуації; *заливати гусара* – дотепно розповідати, вдало поєднуючи реальне з вигаданим; *сипати дотепами (жартами)* – часто вставляти в мову багато влучних, дотепних, жартівливих слів, фраз і т. ін.; *як прорвало*, *безос.* – хто-небудь несподівано почав висловлюватися, говорити (звичайно після тривалої мовчанки); *проситься на язик* – дуже хочеться сказати щось; *свербить на кінці (на кінчику) язика* кому, у кого. – кому-небудь дуже хочеться розповісти щось; *язик свербить/засвербив* у кого, кому і без додатка – хто-небудь має велике бажання розповісти, повідомити щось або поговорити про щось; *пустити жука* кому – про що і без додатка – зробити або сказати щось неприємне; *сідлати/осідлати свого коня (коника)*. Починати розмову на улюблену тему або діяти власними випробуваними методами, прийомами і т. ін.; *сідати/сісти на свого коника (рідко конька)* – починати розмову на улюблену тему або починати діяти власними випробуваними методами, прийомами; *смикало/смикнуло за язик (за язика)*, *безос.* -1.кого. Невідомо, навіщо треба було говорити про щось (про каяття, досаду з нагоди власного або чийогось невдалого, недоречного висловлювання)2. кого і без додатка; *вилетіло з рота* у кого, кому, *несхв.* Хто-небудь сказав щось, не подумавши; *заходити/зайти збоку* - говорити про суть справи натяками, репліками; *забігати/забігти*

наперед (вперед).1.Порушувати послідовність, логічний хід чого-небудь і т. ін. викладу чого-небудь і т. ін.2.Робити що-небудь, намагаючись дізнатися про щось передчасно, випереджаючи події, забігати далеко (наперед) розумом; *не в ті ворота заїхати* – зробити, сказати не те, що треба, не так, як треба; *як лопатою класти* – пояснювати, розповідати і т. ін. щось повільно, не поспішаючи; *говорить сам за себе* – не потребує доказів, пояснень; *відкривати/відкрити рота* – починати говорити, висловлюватися; *давати/дати знати* 1. кому і без додатка – повідомляти, інформувати про що-небудь, сигналізувати щось.2.про що. Свідчити про щось, бути ознакою чого-небудь; *ставити/поставити перед фактом* кого – повідомляти про те, що вже відбулося, сталося; *спливати/спливати (спастися) на язик* кому і без додатка – згадувати, вимовляти в голос (слово, фразу і т.ін.); *влучати (бити)/в саму точку, в саме око* – говорити, висловлювати і т. ін. те, що потрібне, доречне, своєчасне, відповідає конкретній ситуації; *попадати/попасти просто в око; впасти у вуха* кому – хто-небудь почув про щось, стати відомим кому-небудь; *вкладати/вкласти у вуха* кому – доносити, передавати кому-небудь щось (переважно таємне); *гра з відкритими козирами* – дії, розмова без приховування правди, справжніх намірів, задумів і т. ін.; *гра словами* – вислів, побудований на вживанні різних за значенням слів однакового звучання, каламбур; *вставляти/вставити клепку (клепки)* кому, зневажл. – повчати, наставляти на розум кого-небудь. *Вставити десяту клепку; язик не повертається/не повернувся* у кого, кому і без додатка – хто-небудь не може, не наважується або соромиться говорити про щось. *Язик повертається/повернувся; крутити словами* – говорити неправду, не те, що треба, ухилятися від прямої відповіді; *фальшива нота* – що-небудь нещире, неправдиве, лицемірне; *кричати (гукати)/крикнути (гукнути) на пробі; бити в саму душу* – глибоко вражати, дошкуляти словами; *додавати/додати солі (перцю)* – робити дотепнішим, гострішим, дошкульнішим, уїдливішим (про висловлювання). *Додавати такого перцю; Лити медові речі* – говорити облесливо, нещиро і т. ін., підмащуватися до

когось; *мазати медом по губах* кого-1. Говорити комусь що-небудь приємне (переважно з корисливою метою). *Мазнути медом по губі. Медом мазати. Медові речі* – улеслива розмова, обіцяння; *красне слівце*, ірон. Зауваження, розраховане на сильне враження, на створення ефекту; *золоті слова* – уживається для підкріплення слухності, вчасності, доречності висловленого; *золоте слово*; *ласкаве (тепле) слово* – доброзичливе, прихильне висловлювання з пестливими словами або приємна розмова; *останнє слово* 1. переважно чие – категоричне, остаточне рішення про кого-, що-небудь; чого, у чому. Прогресивне, нове в чому-небудь (переважно в науці, техніці); *підводити/підвести ризику* – закінчувати, припиняти що-небудь (переважно при обговоренні); *не кидати слів на вітер* – не говорити що-небудь безпідставно, безвідповідально, необґрунтовано, бути обов'язковим; *розкидатися словами* – бути необачним у висловлюваннях. *Розкидати словами*; *ловити / піймати (впіймати, зловити і т. ін.) на слові* кого, якому. Виявляти суперечності в чийх-небудь висловлюваннях. 2. Скориставшись ненароком сказаним ким-небудь (намірами, обіцянками і т. ін.) домагатися його здійснення; *виносити/винести сміття з хати*, переважно із запереченням – розголошувати таємницю або розповідати про те, що стосується вузького кола людей чи сім'ї; *і словом не прохопитися* – не видати якої-небудь таємниці, утаїти, не сказати чогось; *і (ані) слова (словом) не писнути* кому і без додатка – не видати якої-небудь таємниці, зовсім нічого не розповісти про щось. 2. Зовсім нічого не сказати, не промовити, промовчати; *не вдержати (не втримати) свого язика* – не змогти промовчати, зберегти якусь таємницю; *подати/рідко подавати думку* – запропонувати що-небудь, висловити пропозицію; *не давати/не дати проходу* кому і без додатка - 1. Наполегливо, невідступно переслідувати кого-небудь (проханнями, розмовами, залицяннями і т. ін.). 2. Виводити кого-небудь з терпіння, з рівноваги, досаждаючи словами, діями; *не давати/не дати провітку* кому і без додатка - 1. Створювати нестерпні умови життя лайкою, доріканнями і т. ін., допикати комусь. 2. невідступно переслідувати

кого-небудь (проханнями, питаннями і т. ін.); *не даватися (не здаватися)/не датися на мову*, зневажл. – не бажати спілкуватися, вступати в розмову з ким-небудь; *не добитися слова* від кого – не можна, не вдається викликати на розмову кого-небудь, отримати відповідь від кого-небудь; *знімати/зняти полуду (більма) з очей* чийх, у кого і без додатка – роз'яснювати кому-небудь справжню сутність чогось, повідомляти правду; *язик не відпаде* кому, у кого і без додатка, фам. Хто-небудь цілком може попросити, сказати про кого-, що-небудь, бо ніщо не загрожує йому, нічого не трапиться з ним; *не давати/не дати і рота роззявити (розтулити)* кому і без додатка – позбавляти кого-небудь можливості висловитися; *сорока на хвості (на крилі) принесла* що і без додатка. Кому-небудь стало відомо про щось (вживається при небажанні повідомляти джерело інформації);

2) ВІДВЕРТО, ЩИРО ГОВОРИТИ: *викладати/викласти душу* кому-небудь і без додатка – відверто, щиро ділитися з кимсь думками, переживаннями; *відкривати(розкривати)/відкрити (розкрити) душу (серце)* кому, перед ким-небудь і без додатка – відверто щиросердно ділитися з ким-небудь своїми заповітними думками. переживаннями, намірами і т. ін. Напр., у тексті: *Вона мені карти розкине, .. а я їй усю душу викладу, всі кривди виплачу* (І.Рябокляч) [СФУМ, с.73]. 2.перважно зі сл. серце. Освідчуватися в коханні; *відігрівати/відігріти серце (душу)* чиє, чию – заспокоювати, втішати кого-небудь співчуттям, ласкою тощо; *випливати/вилити свою душу* кому, перед ким і без додатка – щиро ділитися з ким-небудь найпотаємнішим, тим, що хвилює, наболіло//Висловлювати свої почуття переживання - 1.з ким, кому, перед ким і без додатка – звернутися кому-небудь, ділячись своїми думками, переживаннями, намірами і т. ін.;2.Заспокоювати, розраювати кого-небудь; *ще що вигадай (видумай, зроби і т. ін.)* – уживається для вираження несхвалення, осуду або заперечення чого-небудь;

3) ВЛУЧНІ ВИРАЗИ ДЛЯ ПІДКРЕСЛЕННЯ ТОЧНОСТІ, ПРАВДИВОСТІ СКАЗАНОГО: *з вуст (з уст) у вуста (в уста)* зі сл. *передаватися*,

передавати, переходити – від уст до уст. Напр., у тексті: *Переходячи з уст в уста, .. твори ці зазнавали різних трансформацій, розгалужувались іноді на багато варіантів* (М.Рильський) [СФУМ,с. 139]; *бальзам на рану (на душу)* кому, чію – слова підтримки або радісна звістка; *бери (беріть) вище* – уживається для підкреслення більшої значимості того, про що йшла мова перед цим, або мовлення; *на словах* - 1.усно.2.тільки в розмові, а не на ділі; *як (мов, ніби і т. ін.) баран в аптеці*, зі сл. *розбиратися*, ірон., зневажл. – уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова, зовсім не розбиратися; *не во гнів будь сказано*, ірон. – уживається для вираження застереження від образи або як вибачення, коли співрозмовникові щось неприємне; *тільки й мови* переважно у кого, про кого-, що, за кого-що – хто-небудь говорить виключно про когось або про щось. *Тільки й розмови; інша мова* – уживається для вираження схвалення чогось; зовсім не те, що було, не так як було, а краще. *Інший Макар*, жарт.; *на вітер* – 1.зі сл. *говорити, сказати* і под. – необдумано, не думаючи.2.переважно зі сл. *витрачати, летіти* і под. – без належної користі, марно.3.ні за що, без будь-якої мети; у *вічі (в очі)* - 1.зі сл.*говорити, казати* і под. Особисто, безпосередньо кому-небудь//відверто, неприховано, відкрито.2.у присутності того, про кого йде мова.3.зі сл.*бачити*, із запереч.*зовсім, ніколи*; *як на долоні волосся виросте*, зі сл. *буде*, ірон. – уживається як категоричне заперечення змісту зазначеного слова, зовсім не буде. *Скоріше на долоні волосся виросте; на вустах* - 1. з чим. Який готовий сказати, висловити що-небудь або постійно висловлює щось.2.у кого, рідше кого, переважно зі сл.*бути* – постійно повторюватися ким-небудь або бути предметом обговорення у когось; *як власні (свої) вуха*, зі сл. *побачити, бачити* і под., ірон. – уживається як категоричне заперечення змісту зазначених слів, *зовсім не (побачити, бачити)*; *без зайвих слів (розмов)* – не вдаючись у пояснення, не витрачаючи на них часу; *що й казати* – уживається для підтвердження певної думки, висловлення відсутності сумніву в чому-небудь, не можна заперечувати; *до слова мовити* – уживається для вираження наміру принагідно щось сказати, варто зазначити;

правду мовити (мовлячи) – уживається для підкреслення істинності того, про що йдеться, правдивості висловлювання, насправді;

4) ПЕРЕКОНУВАТИ, СПЕРЕЧАТИСЯ: *втовки* (*втовкмачити*)/*втовкмачувати в голову* (*в довбешку, в макітру*) кому, зневажл.1.Частим повторенням чи поясненням домогтися, щоб хто-небудь зрозумів або засвоїв щось.2.Переконати, запевнити кого-небудь у чомусь. Напр., у тексті: *Ну хто їй втовк у голову, що вона має хист артистки?* (М.Чабанівський) [СФУМ, с.136]. *Втелючити в голову; загнати у сліпу вулицю* кого – поставити кого-небудь у безвихідне становище, здобувши перемогу у суперечці, розмові і т. ін. *іти/іти в заклад* – сперечатися на гроші, на яку-небудь річ і т.ін.; *іти/іти війною* на кого – гаряче, запально сперечатися з ким-небудь; *хоч землю їж* – що не роби, незважаючи ні на що, не переконати когось; *ламати списи* - 1.за що, навколо чого, у чому і без додатка – гаряче сперечатися за що-небудь, відстоювати щось, боротися за щось. *Багато списів поламати*.2.у чому, іст. Битися з ворогами. *Поламати списа; схрестити/схрещувати списи (мечі)* – сперечатися, захищаючи певні погляди; *схрещуються/схрестилися списи (мечі, багнети і т. ін.)*.1. Хто-небудь вступає в гостру суперечку, полеміку з кимось.2. хто-небудь вступає в бій, у боротьбу з кимось;

5) ГОВОРИТИ БЕЗ БУДЬ-ЯКИХ ПІДСТАВ: *видирати/видерти з-під нігтів* – говорити, стверджувати що-небудь без будь-яких підстав, не спираючись на факти, вигадувати що-небудь. Напр., у тексті: *Ти все з доносами? – гримнув до Івася батько, слухаючи, що розказував він про Галю матері. – Так і ходиш по нишпорках, так і видираєш з-під нігтів* (Панас Мирний) [СФУМ, с.69]; *виссати (висмоктати)/висисати (висмоктувати) з пальця* - 1. сказати, ствердити що-небудь, не спираючись на факти, не маючи для цього жодних підстав, вигадати. *Виссаний з пальця*.2. Будь-якою ціною дістати або зробити з нічого щось; на слово, переважно зі сл. *вірити* – без будь-яких підтверджень фактами, діями, на основі лише чийогось запевнення, обіцяння;

на чесне слово – на основі тільки чийогось запевнення, обіцяння; *повіривши з чужого язика* – почутий від інших; *з чужого язика* – почутий від інших, не власний (про вислів, думку, чутку і т. ін.);

б) СВАРИТИ КОГОСЬ: *всипати на галушки* кому – дуже вилаяти, суворо покритикувати. Напр., у тексті: *Прокіп хіба не попереджав тебе? Лько не відповів. – Ну, за це доведеться старому на галушки всипати... Я ж просив його...* (А.Хорунжий) [СФУМ, с.131]; *дати на горіхи* кому – дуже вилаяти, покритикувати кого-небудь; *знімати/зняти стружку* з кого – суворо докоряти, лаяти, пробирати кого-небудь за щось; *їсти/з'їсти живцем* кого і без додатка – прискіпуватися до когось постійними доріканнями, лайкою допікати когось//Не давати кому-небудь спокою, настирливо домагаючись чогось; *поїдом (їдьма, їдом) їсти* кого і без додатка - 1.Не давати кому-небудь спокою нестримними доріканнями, лайкою, допікати//Висловлювати незадоволення ким-небудь.2.Завдавати моральних страждань, мучити (про думки, почуття і т. ін.).3. Дуже дошкуляти, подразнюючи; *кресати словами* на кого, кому – лаяти кого-небудь, гримати на когось; *плигати у вічі* – не стримуючись, говорити кому-небудь грубі, дошкульні слова; *посилати/послати до бісового батька (до всіх чортів)* кого, лайл. – висловлювати в різкій формі своє незадоволення кимсь, небажання спілкуватися з ким-небудь, лаяти когось; *садити чортами* – лаятися, згадуючи чорта; *тепле слівце*, ірон. – груба, дошкульна лайка; *гостре (загостре) слово (слівце, словечко)*- висловлена ким-небудь образа, щось дуже неприємне; *криве слово* – висловлена в грубій формі образа; *погане слово* – лайливий, образливий вираз; *міцне слово* - груба лайка;

7) ВТРАЧАТИ ЗДАТНІСТЬ ГОВОРИТИ: *й голосу не відводити /не відвести* – втрачати здатність говорити, розмовляти; *забути язика в роті* – втратити здатність говорити (через переляк, розгубленість тощо). Наприклад, у тексті: *Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті* (М.Коцюбинський) [СФУМ,с.239]; *не вміти (могти і т. ін.) зв'язати двох слів*

(два слова) *докупи* – бути неспроможним чітко, логічно висловлювати свої думки; *розгублювати/розгубити слова* – втрачати здатність говорити, забувати про те, що хотілося сказати. *Розгублені слова; язик стає/став руба (колом) у роті* кому, у кого і без додатка – хто-небудь втрачає здатність говорити, вимовляти слова;

8) ДІЗНАВАТИСЯ ПРО ЩОСЬ: *випитувати розуму* у кого і без додатка – дізнаватися про що-небудь у когось або перевіряти чию-небудь обізнаність у чомусь. Напр., у тексті: – *Де ви мене в лісі бачили? Де?* – з викликом *глянув на полісовщика. – Дурний ти, мов колода, а не журишся. Гадаєш, розуму випитую?* *Ви біля мене вже порожняка гнали* (М.Стельмах) [СФУМ, с.80]; *прощупати (промацати) ґрунт* – з'ясувати, перевірити, вивідати що-небудь, дізнатися про щось; *вивідувати (вивіряти)/вивідати (вивірити) ума* у кого, заст. – намагатися дізнатися про чий-небудь справжні наміри, випитуючи про них; *закидати/закинути вудочку (гачок, гака і т. ін.)* - 1.Обережно, натяками розвідувати, з'ясовувати щось.2. на кого-що, для чого – домагатися кого-, чого-небудь, намагатися здійснити щось, заволодіти чимсь; *зондувати/прозондувати ґрунт* – попередньо розвідувати, з'ясовувати що-небудь; *проливати/пролити світло* на що – прояснювати, робити щось зрозумілим, умотивованим; *кидати/кинути світло* на що – розкривати, з'ясовувати, робити ясним, зрозумілим що-небудь;

9) ВЕСТИ ЗАЙВІ, НЕПОТРІБНІ РОЗМОВИ: *розводити боби (на бобах), несхв.* – Вести зайві, непотрібні розмови. Напр., у тексті: *Ех, буду я з тобою тут на бобах розводити .., ваша читальня розв'язана та й годі!* (І.Франко) [СФУМ, с.605]; *розводити/розвести теорію (філософію)*, ірон. – у своїх розмовах, міркуваннях бути дуже далеким від реальності, мудрувати; *розводити Химині кури*, зневажл. – говорити про що-небудь пусте, не варте уваги; *пусті (марні) слова (фрази)* – непотрібні, беззмістовні, не варті уваги висловлювання, беззмістовне розумування. *Марне слово; травити баланду*, грубо - 1.Говорити про щось другорядне, навмисне маскувати суть

справи. 2. Весело, з гумором розповідати про щось незначне, несерйозне; *справляти балачку* – вести пусту розмову; *теліпати (теленкати) язиком*, зневажл. – вити беззмістовні, пусті розмови; *точити (розводити)/поточити лясси (баляси, баляси, бали)* – 1. зневажл. Вести пусті, беззмістовні розмови, марнувати час; 2. Весело розмовляти, жартувати, розповідаючи про щось незначне, несерйозне. *Підпускати лясси*; *і купи не тримається (не держиться)* – що-небудь позбавлене логічного змісту, послідовності і т. ін. (переважно про висловлювання); *точити (справляти) брехні (побрехеньки)* – вести пусті, беззмістовні розмови, марнуючи час; *і на голову (на вуха) не налізе*, зі сл. *говорити, робити* і т. ін. що-небудь нерозумне, несерйозне, недоречне або зовсім безглузде; *гріти зуби на сонці*, жарт. – проводити час у несерйозних розмовах (переважно надворі); *возити/розвозити попа в решеті*, заст. – говорити неправду, брехати під час сповіді; *блудити словами* – говорити несвідомо, безтямно, уві сні, марити // *Говорити несерйозно; вивезти/вивозити язиком як (мов, ніби і т.ін.) на лопаті* - 1. Сказати що-небудь недоречно, недоладно. *Вивезти язичком як на лопаті*. 2. зі сл. *говорити*, висловлювати і под. що-небудь зовсім недоречне, недоладне або недоречно, недоладно; *вигадувати/вигадати таке, що і в борщ не кришать*. *Говорити нісенітниці, дурниці; гнати (провадити)/погнати (провести) химери* – говорити нісенітниці, дурниці; *химороди гнати* – вигадувати що-небудь, говорити щось неприйнятне, незрозуміле; *гнути бандигу*, рідко – говорити нісенітниці, дурниці; *давати/дати волю язикові* – не стримуватися, не контролювати себе у висловах, дозволяти собі говорити зайве // *Висловлювати незадоволення, скаржитися; держати (тримати) язик далеко від розуму* – говорити що-небудь безглузде, непродумане; *клепати язиком* – вести пусті, несерйозні, беззмістовні розмови – говорити все, про що думається; *ляпати (ляскати, махати і т. ін.) язиком* що і без додатка, зневажл. – говорити (переважно що-небудь нерозумне, недоречне, нецікаве і т. ін.), базікати // *Витрачати час для зайвих, непотрібних розмов, займатися пустослів'ям; молоти язиком*, зневажл. – *Говорити, висловлюватися,*

розбалакувати. *Замолоти* язиком. *Намолоти* язиком. 2.вести несерйозні розмови, займатися пустими балачками, базікати. *Молоти* язиком *небилиці*. *Молоти*, *що на язик навернеться*. 3. Говорити швидко, безупинно і т. ін. *Молоти* язиком, *ніби млин*; *молотити* зубами (язиком), *зневажл.* – говорити непотрібне. *Зубом молотити*. *Молотити* язиком, *як ціпом*; *нести* (*вернути*, *гонити* і т. ін.) *ахінею*, *фам.* Говорити нісенітниці, висловлювати нерозумне, беззмістовне і т. ін.; *переливати з порожнього та в порожнє*. 1.Повторювати те саме, ведучи непотрібні або беззмістовні розмови. *Сипати з порожнього в пусте*. 2.Займатися непотрібною, марною справою, звичайно багато говорячи. *Переливати з порожнього в неповне*; *півтора людського* зі сл. *сказати*, *наговорити* і т. ін. – що-небудь нерозумне, дурниця; *бальяндраси понести/нести*, *жарт.* – почати розповідати, говорити про щось несерйозне, неважливе і т. ін.; *теревені правити* (*рідше розводити*, *розпускати* і т. ін.)/*розвести* (*розпустити*), *зневажл.* 2. про що і без додатка – розмовляти про щось незначне, дріб'язкове і т. ін., марнуючи час, займатися балаканиною; *притуляти/притулити горбатого до стіни*, *жарт.* – говорити щось недоречне, нелогічне і т. ін. або робити щось не те, що треба; *приставити* (*приліпити*, *прилатати* і т. ін.) *латку* кому і без додатка – сказати комусь щось дошкульне або дотепне, смішне; *розводити антимонії* (*антимонію*), *несхв.* – займатися пустою балаканиною, непотрібним пишномовством;

10) НАСТИРЛИВО ПОВТОРЮВАТИ ЩОСЬ, НЕРОЗБІРЛИВО ГОВОРИТИ: *вбивати/вбити в голову* що, кому, чію – 1.частим повторенням, нагадуванням чи биттям примушувати кого-небудь запам'ятати, засвоїти щось.2.настирливо доводити кому-небудь щось, переконувати когось у чому-небудь;жувати (пережовувати) жуйку, *зневажл.*1.Нудно і настирливо повторювати те саме.2.Невиразно, нерозбірливо говорити, вести пусту, нецікаву розмову; *як* (*мов*, *ніби* і т. ін.) *кличчя жувати*.1. зі сл.*говорити*. Невиразно, нерозбірливо.2.нудно і настирливо повторювати те саме. Напр., у тексті: *Що він говорить мов*

клоччя жує? – *тіпнуло Мартохою* (Є.Гуцало) [СФУМ, с.237]; *співати в один голос* – говорити, твердити разом те саме;

11) **МОВЧАТИ:** *не випустити (не пустити) ні (ані, і) пари з вуст* – зятято мовчати, не сказати нічого. Напр., у тексті: *Горецький терпеливо усе вислухав, не випустив пари з вуст* (М.Ю.Тарновський) [СФУМ, с.82]; *не витягнеш обценьками, не вирвеш слова з кого і без додатка* – хто-небудь не хоче або не любить говорити; *вкоротити (врізати) язик (язика) кому* – примусити кого-небудь менше говорити, обачніше висловлюватися або мовчати; *ні (ані) пари з вуст (з уст, з рота)*.1.Нічого не говорити, зятято мовчати. *Ні пари з губи*.2.про що і без додатка.3.рідко, зі сл.*говорити, мовити* і под., із запереч. – *Зовсім нічого; грати (gratis) в мовчанку з ким і без додатка* – ухилитися від розмови, виступу і т. ін.; відмовчуватися, не розмовляти. *Гра в мовчанку; ні (ані) гу-гу*. 1.кому, про що і без додатка. Нічого не говорити, мовчати. *Ні гу, ні ме//нема ніяких вістей від когось, звідкись*.2.до чого і без додатка. Нічого не робити, не братися до роботи.3.про що.нічого не знати, не здогадуватися про щось; *зав'язати язик (язика, рота і т.ін.) кому*. Примушувати кого-небудь замовкнути, позбавити можливості висловлюватися; *замазувати/замазати рот (рота) кому* – підкупом, обіцянками і т. ін. примушувати когось мовчати; *затикати/заткнути вуха ватою* – не реагувати, не звертати уваги на кого-, що-небудь; *затуляти(закривати, замикати, затикати і т.ін.)/затулити (закрити, замкнути, заткнути і т. ін.) рот (рота, уста, грубо пельку і т. ін.)*.1. замовкати, мовчати. *Заціпити писк*. 2.кому і без додатка. Примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловлювати свою думку. *Роти позатуляти (позакривати, позамазувати) (про всіх або багатьох)*. *Запхнути пельку; як (мов, ніби і т. ін.) заціпило рот* кому, безос., зневажл. – хто-небудь раптово замовк, утратив здатність говорити. *Заціпило язик; зриватися/зірватися з голосу* – втрачати голос, замовкати від надмірного крику або хвилювання; *наче (неначе, ніби і т. ін.) віднялася мова у кого* – хтось від хвилювання, радості і т. ін. не може говорити, мовчить,

замовк; *набирати/набрати води в рот* - уперто мовчати, нічого не говорити; як (*мов, ніби і т. ін.*) *води в рот набрати*, переважно зі сл. *замовкнути, мовчати* і под. – втративши здатність або бажання говорити, мовчати//*Мовчки; і словом не обзиватися (не озиватися)/не обізватися (не озватися)* до кого і без додатка – не розмовляти, не говорити з ким-небудь, мовчати; і (*ні*), *жодним і т. ін. словом не обмовитися*. 1. без додатка. Зовсім нічого не говорити, не сказати, мовчати. *Словом не обмовитися*. 2. до кого, з ким. Не розмовляти, не заговорити з кимсь. 3. про кого-, що. Нічого не сказати, не спитати і т. ін про кого-, що-небудь. *Словечком не обмовитися. І словом не перекинутися* – зовсім не розмовляти, не говорити з ким-небудь, мовчати; *поперхнутися словом*, яким і без означення – раптово замовкнути, не закінчивши якоїсь думки, не договорити; *придержати/придержувати язик (свого язика) за зубами* – утриматися від висловлення, змовчати; *прикусити язика, жарт.* – утримуватися від висловлювань, замовкнути. *Прикушувати язика. Прикусити язички; присохнути на язичці* – залишитися невисловленим (про слова, думки і т. ін.); *проковтнути (затягти, затягнути) язика (язик)* – зробитися мовчазним, замовкнути. *Проковтнути язика. Затягнуло язика; як риба*, зі сл. *мовчати*. Нічого не говорити. *Як риба під мостом.; і рота не розкривати (не роззявляти)/не розкрити (не роззявити)* – мовчати ,нічого не говорити; *і рота (і вуст) не розтулити* – промовчати, нічого не сказати. *Рота розтулити; без слів (слова)*. Мовчки, нічого не кажучи; *ні (ані) слова* – нічого не розказувати нікому, не промовляти нічого. *Ні слова, ні півслова. Ні слівця; ні півслівця. Ані словечка; без слова* – мовчки, нічого, не говорячи; *тримати (держати) язик (язика) за зубами* – мовчати, не розголошувати чого-небудь, утримуватись від висловлювання. *Тримати язика за зубами* (про багатьох). *Держати язик на прив'язі. Тримати язик на припоні. Держати язик на зашморзі. Тримати язик на защіпці; укутитися за язик*, розм. – утримуватися від висловлювання, замовкнути; *ні (ані) чичирк*, розм. Нічого не говорити, мовчати; *брати/взяти язика на гапличок* – замовкати; *ні (ані) мур-мур* – нічого не говорити, мовчати//*Нічим себе не виявляти*. 1. Ніяк

не реагувати на що-небудь.2.у чому і без додатка. Не розбиратися в чомусь, не знати зовсім, не вміти чогось; *дерти мовчача*, зневажл. – не протестувати, не заперечувати, мовчати; *махнути/рідше махати* рукою - 1.на кого-що і без додатка – перестати займатися ким-чим-небудь, турбуватися про когось, щось збайдужіти до когось, чогось//*Перестати говорити про щось, обірвати розмову//Залишити, покинути когось, щось; Махнути руками*.2.на кого. Не турбувати, не чіпати когось//Відмовитися від кого-, чого-небудь.3.на що і без додатка. *Перестати сподіватися на щось, чекати чогось//Примиритися з чимсь, заспокоїтися*;

12) КРИТИКУВАТИ КОГОСЬ, ПЕРЕЧИТИ КОМУСЬ: *кидати/кинути болотом (гряззю і т.ін.)* у кого-, що, на кого-що – ганьбити, гостро картати кого-, що-небудь; *брати/взяти під обстріл* кого-небудь – різко критикувати, викривати, висміювати і т. ін. кого-, що-небудь; *вчепитися в горлянку* кому-небудь, грубо – вступити з ким-небудь у гостру полеміку, сварку, непримиренний конфлікт, настирливо домагаючись чогось. Напр., у тексті: *На першій же сходці, згуртувавши фронтовиків, місцевим багачам в горлянку вчепився* [Шляховий]: – *Гади, установчих зборів ждете, щоб землі нам не дати?* (О.Гончар) [СФУМ, с.144]; *гладити (стригти) проти шерсті* кого-небудь і без додатка – не погоджуватися з ким-небудь, перечити комусь; *іти боєм проти* кого – рішуче виступати проти кого-небудь, відстоювати певну думку; *іти врозріз* з чим-небудь – суперечити чому-небудь, не погоджуватися з чимсь;

13) ВІДСТОЮВАТИ СВОЇ ПОГЛЯДИ: *вести своє (своєї)* – настирливо триматися певної теми, повертаючись до тієї самої думки (у розмові); *вести свою лінію* - 1.Послідовно домагатися здійснення чого-небудь наміченого.2.Настирливо триматися у розмові певної теми, не відступати від чогось. Напр., у тексті: *А ти свою лінію веди*, – проговорив Канушевич (Г.Коцюба) [СФУМ, с. 59];

Забракло мови кому, безос. Хто-небудь не може нічого сказати через відсутність аргументів і т. ін.; *нічим (нема чим) крити* – нема чого сказати у відповідь, немає аргументів;

Брати/взяти з копита – судити про кого-, що-небудь зопалу сказати, не розібравшись;

14) НЕ ДОТРИМУВАТИСЯ СВОГО СЛОВА: *ламати (порушувати)/зламати (поламати, порушити) своє слово* – відмовлятися від раніше сказаного, відступатися від обіцяного, не виконувати обіцянки. Напр., у тексті: *Хто ламає слово, той віру ламає* (М.Номис) [СФУМ, с.326]; *Не переламати слова; повертати/повернути слово назад ком-небудь*, етн. – Відмовлятися від погодженого раніше, перев. від обіцянки одружитися з ким-небудь; *брати/взяти свої слова назад* – відмовлятися від сказаного раніше; *назад лізти* – відмовлятися, відступати від рішення, прийнятого раніше, від слова, даного комусь, і т. ін.;

15) ОБМОВЛЯТИ КОГОСЬ: *брати/взяти на язика (на язык, на язики) кого* – обмовляти, судити, гудити когось. *Взяти на язички. Взяти в свої язики; доносити/донести у вуха (до вух)* - 1. кому, кого, чийого, чийх – повідомляти когось про що -небудь (переважно таємно – з метою обмови і т. ін).2.чійх. Робити чутливим, доступним для слухового сприймання що-небудь; *квацати (квацяти)дьогтем* кого, що, згруб. – ганьбити, обмовляти і т. ін. Наприклад, у тексті: *Колись він умів гнути чи пригинати добрих майстрів .., а тепер доводилося задовольнятися тим, що їхню славу квацяв дьогтем...* (М.Стельмах) [СФУМ, с. 289]; *брати а решето кого* – обмовляти кого-небудь;

16) ГОВОРИТИ БАГАТО: *розпускати/розпустити язика, язика, зневажл.* - 1.Не стримуватися в розмові, багато говорити.2.Говорити багато взагалі, ставати говірким. *Розпустити язички; розпускати/розпустити губи, зневажл.* – не стримуватися в розмові, говорити багато неприємного;

*розпустити ханьки, грубо – розбалакатися; розтікатися мислями (мислю, мислю) по древу, книжн. – бути багатослівним, розповідати про що-небудь дуже детально, докладно; дзвонити (видзвонити) в усі дзвони - розповідати про що-небудь буквально всім, широко розголошувати щось. Напр., у тексті: *Іще й великий дзвін не бовкнув, а у вдовиному дворі... уво всі дзвони дзвонили. Ведуть Ігнатка під руки до розправи (П.Куліш) [СФУМ, с.196]; Як у дзвони дзвонити.**

Проведене дослідження фразеологічних виразів на позначення мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини дає підставу стверджувати те, що ці одиниці становлять один із найпотужніших сегментів української фразеологічної картини світу. У процесі аналізу ми спостерегли такі явища, як варіативність фразем, багатозначність, синонімію, антонімію.

3.6. Концептуалізація дійсності за допомогою власних назв у фраземах української мови

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття традиційні проблеми взаємодії мислення, свідомості й мови, мови й культури, мовної картини світу набувають нового осмислення під впливом зміни науково-лінгвістичної парадигми. Сутність цієї зміни полягає у переосмисленні та утвердженні постулату про те, що мова не просто відбиває, а відтворює структуру свідомості людини, мислення й пізнання. Отож пріоритетними завданнями лінгвістики є встановлення глибинних закономірностей взаємодії когнітивних структур свідомості з лінгвальними формами, виявлення в мові характеру пізнання та сприйняття навколишнього світу людиною, вивчення етнічних ментальних утворень. Установленню глибинних закономірностей взаємодії когнітивних структур свідомості людини з мовними формами сприяє докладний аналіз і фразеологічних одиниць [Денисенко 2007, с. 135].

Проблеми дослідження фразеології постійно перебувають у сфері зацікавлень багатьох учених [Гамзюк 2000; Дем'яненко 2004; Кузь 2000;

Куцик 1997; Ляшенко 1997; Маслова 2007; Мігалега 1998; Самойлович 2006; Скрипник 1970; Ужченко 1994; Фірсова 2000; Чижмар 1999]. Останнім часом в українському мовознавстві опубліковані праці з когнітології [Денисенко 2007; Краснобаєва-Чорна 2006; Левченко 2002; Назаренко 2001; Сурмач 2007 тощо], з якою пов'язані нові аспекти розуміння мови, що відкривають широкі перспективи її бачення в різноманітних зв'язках з людиною, її інтелектом, із пізнавальними процесами і, відповідно – новий лінгвістичний метод – концептуальний аналіз, головною метою якого є реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості. Когнітивна лінгвістика доповнює аналіз мови аналізом мовлення, різноманітними контекстами вживання певних лексем, зафіксованих у текстах, дефініціями у різних словниках та довідниках, аналізом фразеології, прислів'їв, приказок, афоризмів, в яких репрезентується концепт [Краснобаєва-Чорна 2006, с.142].

Дослідники в галузі когнітології стверджують, що культура завжди національна, вони виділяють етнокомпонент змістової структури концепту – одиниці пам'яті, що містять сукупність знань про об'єкт пізнання. Виокремлюється концепт культури, який усвідомлюється як таке поняття, що вживається на позначення етнічно орієнтованого ментального утворення (концепту), що дає підстави кваліфікувати його як концепт етнокультури [Савченко 2007, с. 482]. Слова-концепти, за якими „стоїть” символічне осмислення реалій світу, можуть закріплювати за собою загальнолюдське сприйняття предметів і явищ навколишнього світу, ведуть до утворення фразеологічних одиниць із спільним значенням у багатьох мовах. Так, наприклад, слово-концепт „серце” виступає як символ зосередженості почуттів, слово-концепт „голова” – розуму й розумових здібностей, слово-концепт „вода” – символ швидкоплинності і т.ін.

Особливу увагу лінгвісти нині звертають на один із важливих складників мовного образу світу – фразеологічний. Фразеологічний рівень – це достатньо складне мовне утворення. Його місце у системі мовних знаків

(між лексичним і синтаксичним) демонструє цю складність і специфіку. Словосполучення „фразеологічний образ світу” чи „фразеологічна картина світу” – скоріше наукова модель, ніж термін, що позначає певний фрагмент дійсності. Однак саме існування фразеології є свідченням різноманітності в кодуванні й передачі інформації. Фразеологія репрезентує архетипні, міфологічні уявлення. Той самий концепт абстрактного поняття може мати декілька вербалізацій, створених за різними принципами у межах однієї і тієї ж мови, бо традиції змішування ментальних просторів пов’язані з культурою (міфологією, релігією, політикою, історією) народу [Левченко 2002, с. 310].

У роботі простежено, як за допомогою власних назв концептуалізується навколишня дійсність у фраземах української мови. Актуальність такої розвідки зумовлена багатоаспектністю об’єкта дослідження, відсутністю єдиного погляду на низку важливих питань фразеологічної та ономастичної теорій. Проблемі функціонування власних назв у складі фразем присвячені дисертаційні роботи Г.Манушкіної, О.Сафронової, Н.Філіпакі, О.Кудріної, Л.Степанової, Я.Лагинович, А.Кравчук та В.Бояркіна, виконані на матеріалі англійської, французької, німецької, чеської, польської та російської мов. Цікавими для нас у цьому плані були праці Л. Г. Скрипник, Л.О. Белея та Н. В. Пасік [Скрипник 1970; Белей 1995, 2002; Пасік 2001].

Особливістю фразем як номінативних одиниць є те, що вони називають уже найменовані предмети чи поняття і в переважній більшості виражають оцінку, якій належить творча роль, бо вона значною мірою формує складну назву, що ґрунтується на повному або частковому семантичному переосмисленні компонентів фразеологічної одиниці загалом. Внутрішня форма фраземи як засіб бачення світу є відображенням навколишньої дійсності, що заслуговує на увагу лінгвістів, філософів, психологів та інших учених. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття у фразеології формувався новий підхід до розуміння значення фразеологічних одиниць у суспільному

житті мовної спільноти. Це спроба проникнути в природу фразеологічної одиниці як репрезентанта картини світу певного етносу. Фразеологія виконує важливу роль у відображенні картини світу, яка лежить в основі всіх актів світосприйняття [Майборода 2002]. Феномен, що іменується „картиною світу”, є таким же давнім, як і сама людина, однак реалія, що називається терміном „картина світу”, стала предметом наукового розгляду порівняно недавно.

Провівши суцільне обстеження корпусу фразем української мови, ми з’ясували, що у зазначеній народній скарбниці наявна значна частина фразеологічних одиниць, які містять у своєму складі різноманітні власні назви, зокрема: а) із стрижневим словом *Бог, Мати Божя, Христос*; б) імена людей, назви античних героїв; в) географічні назви; г) клички тварин тощо. Домінуючою є думка про те, що оніми специфічно виявляють себе як компоненти усталених одиниць мови. Утрачаючи природні функції індивідуалізації, ідентифікації, співвіднесеності з денотатом, зазнаючи якісних змін у семантичній структурі, вони набувають рис апелятивів, що безпосередньо впливає на фразеологізацію відонімічних символічних значень. Ономастичні компоненти зберігають генетичний зв’язок з власними назвами та їх денотатами лише опосередковано. У мовленні такі зв’язки здатні різною мірою актуалізуватися. Роль семантично стрижневого компонента фразеологічної одиниці належить далеко не всім ономастичним компонентам, хоча вони, як правило, є джерелом експресивності зворотів. У фразеологізації бере участь не сам онім, а його символічне значення, яким наповнюється онімічна оболонка в процесі функціонування в мовленні. Специфічна здатність розвитку в семантичній структурі оніма апелятивного співзначення пов’язана з транспозиційними процесами в системі семантичних складників мовного та позамовного характеру. Символізуючись, оніми переборюють семантичну замкненість, набувають низки системних ознак, що свідчить про їх зближення з апелятивами [Пасік 2001].

За нашими спостереженнями, найбільш частотними компонентами - власними назвами виявилися слова *Бог, Мати Божя, Божий, Божя, Боже, Господь, Ісус*. Наведемо приклади концептуалізації дійсності у фраземах із цими стрижневими словами: ***Боже*** *помагай* - уживається українцями як побажання успіхів у якійсь справі; ***Мати Божя*** – уживається для вираження позитивних або негативних емоцій: радості, здивування, захоплення, переляку і т.ін.; ***Бог*** *милував, нехай Мати Божя помилує* – кому-небудь пощастило уникнути чогось неприємного, небажаного; *не приведи Господь* – уживається українцями для вираження небажання чогось, застереження від чогось або жалю з приводу чого-небудь; *нехай Мати Божя прощає* – уживається для вираження побажання кому-небудь добра, безпеки, благополуччя і т.ін. Наприклад, у тексті: *Катре, дочко моя нещаслива! Нехай тебе Мати Божя помилує* (Марко Вовчок) [СФУМ, с. 370]; ***Всевидюще Око*** – ‘здатність все помічати, бачити, про все швидко дізнаватися, знати; Всевишній’; *ні Богові свічка, ні чортові надобень, ні Богові свічка, ні чортові коцюба (кочерга, рогачилно, угарка, ладан)* – ‘нічим не примітна, посередня людина; нема ніякої користі, толку з кого-, чого’; *нема чого Бога гнівити* – ‘нема підстав, не варто марно нарікати на щось, бути незадоволеним чимсь’; *давай Бог ноги, а чорт колеса* – уживається для вираження необхідності раптової втечі звідкись; *одному Богу відомо* – ‘ніхто не знає про щось’; ***Царство Боже, Царство вічне*** – про Рай; уживається при згадці небіжчика для вираження побажання йому загробного райського життя; *страта, смерть* (іронічно); *відійти у Царство Небесне, спочити в Бозі* – ‘померти’; *до Божого суду, до Страшного суду* – ‘протягом усього життя, завжди’; *проспати усе Царство Небесне* – ‘утратити, прогавити щось важливе, потрібне, не скористатися якоюсь можливістю’; ***Божий світ*** – ‘життя у всіх його формах і виявах’; *до Божого світа* – ‘до ранку, до світанку’; *і на світ Божий не дивився* – ‘життя не мило, не хочеться жити від туги, горя і т.ін.’; *подай Боже, подай Господи* – уживається для вираження побажання кому-небудь чогось доброго; для вираження схвальної оцінки

кого-, чого-небудь щодо розміру, кількості, якості, ступеня вияву і т.ін.; *промисел Божий* – ‘заступництво, дії Божої сили, Бога’; *Божий(Господній, Христовий) слуга* – ‘представник духовенства’; *тримати Господа Бога за бороду* – ‘досягти чогось надзвичайного, вимріяного’; *хвалити Бога* – уживається для вираження задоволення, заспокоєння, морального полегшення у зв’язку з чим-небудь; *мати Христа в душі* – бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим і т.ін.; *ради самого Христа* – ‘уживається як звертання при проханні милостині’; ‘з милості, з ласки’; *чиста кара Божа* – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь або здивування; *Божий чоловік* – ‘паломник, прочанин’; юродивий; *відрізнути Божий дар від яєчні* – ‘добре розбиратися в чому-небудь’; *живим до Бога полізти* – ‘часто згадувати Бога, навіть прикриваючи так свої недобрі наміри або вчинки’; ‘дуже погано себе почувати, страждаючи від болю, втрачаючи будь-яке терпіння’; ‘ледве витримувати, ледь не вмирати’. Як бачимо, фраземи з компонентом *Бог, Божий, Мати Божа, Христос* і под. концептуалізують найрізноманітніші прояви буття людини: її народження, її позитивні і негативні риси, позитивні і негативні емоції, назви служителів культу, відхід у потойбічний світ тощо. За біблійними канонами, Христос, витерпівши ганебну диявольську страту на хресті, помер, а потім воскрес. У міфології смерть Христа символізує процес повного звільнення людини від земних пут, гріховності. Шлях страждання є одночасно шляхом очищення, воскресіння, нескінченності Бога і скінченності людини [Словник символів 2005]. Мати Божа – символ матері, життя, світла, мудрості, таїни, любові; заступництва, радості і смутку; ідеалу жінки-матері, союзу божественного й земного; духовного порозуміння й очищення. Мати Божа символізує повноту життя, самодостатність, мудрість, звільнення від усього гріховного через просвітлення. Всемиловита жінка, справедлива заступниця, світла, мудра, сповнена всеперемагаючої любові – такою постає вона і в українських фраземах.

На другому місці за частотою використання знаходяться фразеологічні одиниці, що містять імена людей, міфологічних персонажів, назви античних героїв, наприклад: *сім мішків гречаного Гаврила* – ‘наговорити, наплести багато зайвого, безглуздового’; *Іванова хата* – так іронічно називають в’язницю; ім’я *Іван* здебільшого уособлює соціальне поняття – проста людина, трудівник, бідняк, якого можна легко принизити, посадити у в’язницю; *вискочити як Кузьма (Пилип) з конопель* – ‘недоречно, недоладно або невчасно зробити, сказати що-небудь чи виступити з чимсь’; як *Марко по пеклі* – ‘товктися, гасати невпинно, безугавно, без потреби і т. ін.’; як *Марко з пасльону* – ‘раптово, несподівано, недоречно і т.ін.’; *ні сюди Микита, ні туди Микита* – ‘немає виходу; нікуди’; як *Мартин мила* – ‘наїстися, набратися без почуття міри’; ‘дуже багато, більше, ніж треба’; *за царя Панька (Тимка, Томка, Хмеля), як стане земля тонка* – ‘дуже давно, у дуже давні часи’; *за царя Митрохи, як людей було трохи – тс; там, де Макар телят пас* – ‘там або туди, де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання’; дуже далеко. Напр., у тексті: *Опинились в грізний час, Де Макар телят не пас* (В.Іванович) [СФУМ, с. 365]; *там, де Сидір козам роги править – тс*; як баба *Параска* та баба *Палажка* – ‘про язикату, чванливу, пихату людину’; як *Хома на вовні* – ‘не заробити абсолютно нічого’. Відомо, що ціла низка власних імен людей, набувши узагальненого значення, наблизилася до лексем емоційно-оцінного характеру. Здавна в Україні невдах називають *Хомою* чи *Химкою*, некультурних, неотесаних, недоумкуватих – *Гапкою*, *Феською*, *Хіврею*, дурнів – *Стецьком*, неуважних, неспритних – *Солохою*, *Солоп'єм* тощо; *прометеїв вогонь* – ‘незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети’; *ахіллесова п'ята* – ‘найвразливіше, найслабше місце у когось’; *лаври Герострата; Геростратові лаври* – ‘слава, пов’язана зі злочином’; ‘ганебна, сумна слава’; *пути (ланцюги) Гіменей* – ‘подружні стосунки’; шлюб; *гордійв вузол* – ‘дуже складна, заплутана справа’; ‘складний збіг обставин’; *Дамоклів меч* – ‘небезпека або неприємність, що постійно

загрожує комусь’; *езопівська мова* – ‘замаскований спосіб висловлення думок з натяками і недомовками’; *скриня Пандори* – ‘вмістище зла, лиховісний дар’; *Робінзон на безлюдному острові* – ‘самотній, відірваний від людей, ізольований від світу;’ як *Адам і Єва в Раю* – ‘про морально чисту, нехитру, наївну людину’; *від Адама* – ‘починати дуже далеко, з самого початку’; *каїнова душа* – ‘зрадлива, підступна людина’; *юдине (іудине) плем’я (поріддя, коріння)* – ‘зневажливо, лайливо говорять про зрадника’; *Юдині (Іудині) срібники* – ‘винагорода за зраду’. Особливу участь у фразотворчості беруть імена *Іван, Григорій, Петро, Семен, Хома, Ганна, Марія, Хима*. Як свідчать результати нашого дослідження, імена у складі фразеологічних одиниць уживаються не у своїй звичній ролі найменування, а в ролі загальної назви. Практично всі фраземи з іменами виникли внаслідок реакції на цілком конкретні події або життєві ситуації, окремі з них були витворені з використанням власних імен з античних часів, із релігійних міфів. Фразеологічні вирази перебувають у нерозривному зв’язку з буттям народу. Забуті перекази, забобони, обряди, звичаї, народні ігри, занедбані ремесла, суперництво між сусідніми селами, незначні події, пам’ятні в житті лише одного села чи однієї родини, вся психологія і громадське життя, вся незафіксована історія наших предків залишила слід у цих влучних виразах, які були відшліфовані й залишені в спадщину нащадкам [Скрипник 1970].

Цікаво було спостерегти, як концептуалізується дійсність у фраземах, що містять географічні назви, наприклад: *Вавилонське стовпотворіння* – ‘повне безладдя, гармидер, нестримний галас, метушня’. Напр., у тексті: *Голови туманіли від невищухоючого лементу цього вавилонського стовпотворіння. З ранку до ночі горляють водоноси, вищатъ шарманки, іржуть коні* (О.Гончар) [СФУМ, с. 694]; *пройти і Крим і Рим і мідні труби* – ‘побувати всюди, надивитися всього, зазнати всіляких випробувань’, переважно стосується осіб із поганою репутацією, низькою культурою поведінки; *прорубати вікно в Європу* – ‘успішно зайнятися якоюсь діяльністю за кордоном’; *прорубати у Скіфію вікно* – *тс*; *содом і гоморра* –

‘велике безладдя, шум’; між *Сціллою і Харибдою* – ‘під спільною нищівною загрозою’. Загальна тенденція у використанні географічних назв – це нагнітання подій, фактів, активна діяльність людини, незважаючи на певні загрози. Наше дослідження показує, що в утворенні фразем задіяні географічні назви, які коцептуалізують навколишню дійсність у найрізноманітніших її проявах.

Мають значення у відтворенні фразеологічної картини світу і стійкі вирази, що включають назви кличок тварин, наприклад: *очей у Рябка (Сірка) позичати* – ‘втратити почуття сорому, почуття власної гідності’. Напр., у тексті: *Живуть та цілісінький вік у Сірка очей позичають!* (М.Кропивницький) [СФУМ, с.531]; постійно відчувати сором, негідність свого вчинку; *як той Сивко по пеклі* – ‘товктися, гасати невпинно, безугавно, без потреби’; *як Сірко на прив’язі* – ‘дуже, надзвичайно набігатися’; уживається для вираження повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не (нагулятися); *як у Сірка із зубів* – ‘не вирвати зовсім, ніяк’; *як Сірко на базарі* – ‘безслідно пропасти, щезнути’; *як Сірко паскою* – уживається для вираження повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не (поживитися); *як Сіркові на перелазі* – ‘дуже погано’. Ми спостерегли, що в українських фраземах назви кличок тварин здебільшого вживаються для негативної характеристики людини, її дій, вчинків. Зіставлення з назвою загальновідомої тварини полегшує сприйняття, конкретизує враження і сприяє фіксації в пам’яті певних її особливостей та якостей. При цьому стабільна оцінка якоїсь риси, властивої певній тварині, нібито абстрагується, відділяючись від неї, і стає основою нового, переносного значення.

У сфері фразеології найбільш яскраво виражається національний спосіб світосприйняття. Національний світ – це єдине вмістище, в якому злиті людина та історичне природне оточення, що впливає на соціальну психологію етносу, формує національний характер та визначає спрямованість його практичної діяльності. Крім комплексного вираження національно-

культурної специфіки, фразеологічні одиниці можуть відображати її розчленовано, зокрема, за допомогою власних назв.

Розвиток символічних значень можливий лише при частковій або повній втраті зв'язку онімічної звукової оболонки з ядровим одиничним або загальним значенням. Фразеологічні значення окремих ономастичних компонентів розвиваються під впливом хибної аналогії, паронімічного зближення з апелятивами, семантика яких мотивує загальне значення звороту. Отже, релевантність власних назв-компонентів у фраземах зумовлена максимальним ступенем семантизації, реалізацією метафоризованого чи метонімізованого співзначення або максимальним ступенем десемантизації, реалізацією родової семи та експресії звукової оболонки. Поєднання ознак апелятивності та власноіменності, про що сигналізує зовнішня форма ономастичного компонента, у межах одного знака створює високий ступінь узагальненості, образності, експресивності власноіменних компонентів і зворотів з ними.

3.7. Фраземи на позначення фізичного та емоційного стану людини

Підрозділ присвячено дослідженню стійких виразів української мови на позначення фізичного та емоційного стану людини. Доходимо висновку про те, що зазначені одиниці є одним із найбільш значних сегментів української фразеологічної картини світу. Саме в таких мовних виразах найяскравіше відтворені важливі ментальні риси українців.

Як уже зазначалося вище, сучасні мовознавчі дослідження мають яскраво виражену антропоцентричну спрямованість. Учені намагаються пояснити цілу низку питань через призму свідомості людини, її ментальних особливостей: звичаїв, обрядів, вірувань тощо. У науковій літературі простежується презентація нових підходів до трактування, здавалося б, відомих істин. Зокрема це стосується й аналізу усталених виразів мови. Нині є багато праць, у яких учені намагаються заглибитися у джерела творення

фразеологічних одиниць [Баран 2008; Гамзюк 2000; Доброльожа 2003; Жайворонок 2006; Жайворонок 2007; Кононенко 2004; Кононенко 2008; Левченко 2002; Селіванова 2006; Селіванова 2008; Скаб 2008; Ужченко 2006; Ужченко 2007 тощо], хоча на це була звернена увага мовознавців і дещо раніше [Бойко 1989; Буслаєв 1954; Демський 1988 тощо]. Переглядаються також традиційні класифікації фразем, вони видозмінюються або навіть замінюються новими. У багатьох працях по-новому розглядаються фразеологічні масиви різних мов, зокрема й української мови [Каракуця 2002; Краснобаєва-Чорна 2008; Мельник 2001; Прадід 1997 тощо].

У цьому параграфі ми ставимо собі за мету охарактеризувати стійкі вирази української мови, що відображають фізичний та емоційний стан людини. Проблема видається нам актуальною, оскільки емоції супроводжують людину впродовж усього її життя та діяльності, отож відтворення їх у фраземах становить неабиякий інтерес для дослідників сьогодні. Цілком погоджуємося з В. І. Кононенком, який стверджує, що «опрацювання народної лексики та фразеології, асоціативно-оцінних та експресивно-емотивних властивостей мови у світлі лінгвокультурології можливе лише із залученням живого мовлення, в тому числі діалектного, ненормованого, визначенням того сегмента семантики, що відтворює шар відповідних когнітивних понять і дескрипцій» [Кононенко 2008, с. 44]. Як зауважував І.Огієнко, «мова – не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. У такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я» [цит. за: Кононенко 2008, с. 43].

Проблем відтворення почуттів, емоцій у фразеології були предметом розгляду в різні часи О. Шахматов, Є. Поливанов, Є. Істріна, В. Виноградов, Б. Ларін, І. Ковалик, М. Алефіренко, В. Калашник та ін. Цікаві спостереження з цього приводу знаходимо у працях відомих науковців [Баран 2008; Бойко 1989; 3 Буслаєв 1954; Демський 1988; Маслова 2001;

Скаб 2008 тощо]. Сучасні наукові розвідки представлені у дослідженнях [Гамзюк 2000; Доброльожа 2003; Жайворонок 2006; Жайворонок 2007; Левченко 2002 тощо]. Нові думки щодо аналізованих нами явищ висловлюються і в низці дисертаційних робіт [Каракуця 2002; Краснобаєва-Чорна 2008; Мельник 2001; Прадід 1997; Ужченко 2007; Ярещенко 2008 тощо].

Описуємо найбільш репрезентативні, на наш погляд, тематичні групи, в яких у стійких виразах української мови відтворено різні прояви фізичного та емоційно-фізичного стану людини :

1) ТРИВОГА, СТРАЖДАННЯ: *на душі у кого* – хто-небудь сповнений якимись почуттями, відчуває щось (і про добрі, і про недобрі почуття); *комусь щось дуже не подобається* – *душа сохне* у кого, від чого; *хтось тривожиться, страждає* – *не бачити світу* (одне із трьох значень); *вішати, повісити голову; п'явки (п'явка) ссуть (ссе) за серце (під серцем) кого; ссе (смокче)/ зассало (засмоктало) під ложечкою у кого, безос.; кривавиться серце (душа) чие (чия) у кого і без додатка; ятриться серце (душа) у кого, чие (чия) і без додатка; ятрити (роз'ятрювати, розтроджувати, розворушувати і т. ін.) незагойну (давню) рану в серці (в душі), чим викликати переживання; щемить /защеміло серце чие, у кого і без додатка – і тут же антонімічне – хто-небудь відчуває піднесення, має добрий настрій; спирає /сперло дух (віддих, груди і т.ін.) кому і без додатка, безос.; тенькнуло/тенькає в серці (в грудях) кому і без додатка. **Впадання у великий відчай, стан сильного душевного потрясіння:** *аж рвати (дерти, скубти і т. ін.) на собі волосся (чуба); сам як не при собі; як сам не свій; світ в очах (перед очима) тьмариться (темніє, меркне, мутиться)/ потьмарився (потемнів, померк, помутився;) серце ниє (мліє, тліє і т. ін.), душа ниє (мліє, тліє і т. ін.) чие (чия), у кого і без додатка (серденько мліє); аж крається серце (душа) чие (чия); аж серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться) чие (чия); аж холоне/захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); серце**

*обкипає (закипає, обливається, сходить і т. ін.)/обкипіло (закипіло, облилося, зійшло і т. ін.) кров'ю у кого, чиє і без додатка. Напр., у тексті: Чубенко мовчав, сидючи на коні, **серце його закипало кров'ю**, перед очима стояла пелена (Ю.Яновський) [СФУМ, с.641].; аж холодне/захололо(захолонула, похолонула) душа чиє (чия); досада бере (хапає)/ взяла (вхопила) кого і без додатка; **серце стигне (холодне)/прохололо (схололо)** чиє, у кого і без додатка; **серце як (ледве, мало, трохи і т. ін.) не вискочить з грудей** у кого, чиє і без додатка.*

2)ХВИЛЮВАННЯ ЧЕРЕЗ БЕЗВИХІДНІСТЬ СТАНОВИЩА, БЕЗНАДІЙНІСТЬ: *ухопитися руками за голову. Напр., у тексті: На призьбі під будиночками Брилів товариші побачили гурт ранніх гостей. Харитон зразу же **ухопився за голову** (Ю.Смолич) [СФУМ, с.738]; **валитися (летіти, падати) з рук у кого**, рідко кому і без додатка; **аж не тямитися від чого; сам (сама) себе не тямить (не пам'ятає); як (мов, ніби і т. ін.) громом ударило кого, безос.; як (мов, наче і т. ін.) хто кинув гарячого приску на кого; хоч під греблю; умлівати/умліти душею (серцем).***

3)ЗДИВУВАННЯ, ВРАЖЕННЯ ЧИМОСЬ: *як (мов, ніби і т. ін.) полум'ям обгорнуло/обгортає кого, безос. Хтось дуже вражений чимсь, раптом відчув сильне збентеження, хвилювання і т. ін.; **перевертається/перевернулося в душі** у кого, кому – кого-небудь дуже вражає щось, хтось дуже хвилюється, страждає і т.ін.; **аж і очі на лоб (на лоба, рідше догори і т. ін.) лізуть/полізли** у кого, кому, чиї – 1.Хтось виявляє велике здивування, дуже вражений чимсь. **Очі мало не вилізли на лоб.** Напр., у тексті: Від здивування Іванові **очі мало не вилізли на лоб**. Зрозуміти, чому стала такою люб'язною баба Анастасія, він не міг (В.Собко) [СФУМ, с.473]; 2. хтось дуже напружується, важко працює, стомлюється. **Очі на лоба вилазять**. 3. хтось відчуває страх, переляк, стає страшно комусь; **Аж очі рогом лізуть/полізли** перев. у кого, кому, чиї; **як (мов, неначе і т. ін.) чемериці (тертого хрину і т. ін.) понюхав** – хто-небудь неприємно вражений чимсь, приголомшений, очманілий і т. ін.; **збракло***

повітря кому, *безос.* – Комуś стало важко дихати від несподіванки, хвилювання, неприємних переживань і т. ін. як *(мов, ніби і т. ін.) неприкаяний*, перев. зі сл. *ходити, вештатись* і т. ін. – *не знаходячи собі місця, не знаючи, чим зайнятися*// У стані душевного розладу; *битися головою об стіни* – перебуваючи в стані розпачу, даремно докладати зусилля, щоб запобігти чомусь небажаному. *Битися головою об мур; бігати очима* – 1. швидко переглядати, читаючи що-небудь; 2. перебуваючи в стані збудження, поглядати на кого-, що-небудь, переводячи погляд з одного предмета на інший; *аж у землю вкинути* – бути надзвичайно враженим, занепокоєним, схвилюваним чимось несподіваним, непередбаченим; *все кипить всередині в кого* – хто-небудь надзвичайно знервований, схвилюваний або обурений; як *(мов, наче і т.ін.) вритий*, зі сл. *стояти, стати* і под. *Приголомшений чим-небудь*; як *(мов, ніби і т. ін. на гарячій вугіллі*, зі сл. *бути, сидіти* і под. У стані дуже сильного хвилювання, збудження і т. ін.; *дертися на стіну (на стіни)* – бути в стані сильного збудження, відчаю і т. ін. **Ослаблення, знесилення від важкої роботи:** *Вибиватися/вибитися з сил (з сили)* – слабнути, знесилюватися від тривалої, надмірної, напруженої роботи, хвороби тощо. *Вибитися з мочі (з моці)*; як *(мов, наче і т. ін.) з воску (із гіпсу) виліплений* – надзвичайно блідий (про обличчя); *впадати/впасти в непам'ять* – непритомніти; *хоч живцем гинути (помирати)* – дуже погано себе почувати або перебувати в надто складних обставинах; *голова іде (ходить)/пішла (заходила) обертом (кругом, ходором і т. ін.)* чия, у кого, кому і без додатка – 1. У кого-небудь виникає стан запаморочення (від хвороби, болю, голоду і т. ін.). 2. хто-небудь перебуває в стані приголомшеності відчуває розгубленість (від надміру вражень, численних турбот, справ і т. ін.). 3. Хто-небудь втрачає здатність розумно, тверезо міркувати, правильно оцінювати дійсність; *на грані чого і без додатка*, перев. зі сл. *бути* – близький до крайнього ступеня вияву чого-небудь (про стан людини); *двоїться в очах* у кого і без додатка – хто-небудь сприймає навколишнє нечітко, невиразно (перев. від виснаження, хвороби і т.

ін.); *ледве (ледве-ледве) дихати* – 1.Дуже хворіти, тяжко нездужати. 2.Причаївшись, не виявляти себе; *дмухни і розсиплеться (похилиться, полетить і т. ін.)* на кого і без додатка – уживається для підкреслення надмірної фізичної слабості, виснаженості кого-небудь. *Дмухнути і розсиплеться. Дмухни і полетить за вітром; ледве (насилу) душа держиться (тримається) в тілі* у кого, чия – хто-небудь дуже слабкий, кволий, ледве живий; *помутніло/мутніє в очах* у кого, кому і без додатка, безос. – хтось перебуває в стані запаморочення, близькому до непритомності, недобре комусь. *Помутніло в голові; одур бере (хапає)/взяв (ухопив)* кого, грубо – 1.Хтось не знає, не може вирішити, що йому робити, як діяти. 2. Хтось втрачає свідомість, комусь стає погано; *не при пам'яті (пам'ятку)*, зі сл. *бути, перебувати* і под. – непритомний; *і голови не підвести* – стати фізично знесиленим, нездоровим, кволим і т. ін.; *ледве голову підводити/підвести* – бути фізично знесиленим, нездоровим; *слухати джмелів (чмелів)*, зневажл. – відчувати гул, шум в голові (перев. від удару); *як (мов) п'явки за серце ссуть* кого – кому-небудь дуже погано; *туман в (на) очах*, перев. у кого – 1.Хто-небудь погано почуває себе від втоми, хвороби, хвилювання і т. ін.2.У кого-небудь замріяний, невиразний погляд; *як (мов, ніби і т. ін.) сови ночували в голові* у кого, чий – хто-небудь відчуває сильний головний біль від втоми, безсоння і т.ін.; *не по собі* кому і без додатка – 1.Хто-небудь погано себе почуває, нездужається, нездоровиться комусь.2.Кому-небудь незручно, ніяково або неприємно; *аж в очах рябіє* у кого, в чий і без додатка, безос. – 1.хто-небудь втрачає здатність нормально бачити щось через надмірність яскравих фарб, світла, строкатість і т. ін.2.У кого-небудь настає стан перенапруження; *хоч сокиру вішай* – немає чим дихати, дуже душно; *як (мов) п'яний* – 1.Хто-небудь перебуває у стані напівсвідомості, запаморочення.2.зі сл. *іти, хилитися* і т. ін. – у різні боки, сторони; *рішитися (позбутися) розуму (ума, глузду)* – втратити здатність нормально мислити, діяти і т. ін., збожеволіти.

4) СТРАХ, ПЕРЕЛЯК: *Волос в'яне (зав'яв)* у кого і без додатка – кому-небудь стає страшно, моторошно від чогось; *серце опинилося в п'ятах* перев. у кого – хтось дуже злякався; *труса празнувати*, жарт. – відчувати страх, лякатися, боятися; *цокотіти(цокотати, цокати) зубами* – тремтіти від холоду, страху і т. ін. *Дзвонити зубами. Ляскати зубами. Сікти зубами; аж шкура (шкіра) терпне* у кого, на кому і без додатка – кого-небудь охоплює почуття великого страху. Наприклад, у тексті: *Василію, не дуже мені подобаються твої нічні мандри. Як подумаю, що з тобою може щось статись, то аж шкіра терпне на мені* (Ірина Вільде) [СФУМ, с. 777]; *дух у п'яти ховається (лізе, заходить і т. ін.)*/сховався (*заліз, зайшов і т. ін.*) у кого і без додатка – хто-небудь дуже боїться, втрачає від страху здатність реально мислити. *Увійшов аж в п'яти дух*, діал.; *душа перетліла (перемліла)* у кого і без додатка – хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху, туги і т. ін.; *обдавати/обдати жаром (морозом, холодом і т. ін.)* кого – викликати у когось стан сильного хвилювання, збентеження, переляку і т. ін. *Обдавати морозом спину (все тіло) чії (чие); обмиватися/обмитися холодним потом* – дуже хвилюватися, переживати (від почуття страху, несподіваного переляку, у передчутті чогось невідомого, неприємного і т. ін.). *Обливатися потом. Облитий холодним потом; аж око в'яне* від чого і без додатка – стає страшно, моторошно і т. ін. від чого-небудь; *і аж в (на) душі (на серці, у грудях, у п'ятах і т. ін.) похололо (похолонуло)* у кого, кому, безос. – стало комусь страшно, моторошно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо; *серце падає (обривається)/впало (обірвалося)* у кого, чие і без додатка – хто-небудь завмирає від раптового переляку, тривоги; *як (мов, ніби і т. ін.) комашки полізли (поповзли) по спині* у кого – хто-небудь відчув страх, сильне збентеження і т. ін. *Комашки забігали під шкірою; коти шкребуть на серці* в кого і без додатка – хто-небудь хвилюється, перебуває в стані тривоги, неспокою; не мати спокою від кого-, чого і без додатка – постійно перебувати в стані тривоги, напруження і т. ін., переживати; *душа в п'яти (п'ятки) тікає (опускається, ховається і т.*

ін.)/*втекла* (*опустилася, сховалася і т. ін.*) чия, у кого і без додатка – хто-небудь раптово відчуває сильний переляк, комусь стає страшно. *Душа вже й в п'ятах* (*у п'ятках*). *Душа заглядає в п'ятки; ні живий ні мертвий*–1. Дуже наляканий, вражений, приголомшений, спустошений. 2. Сповнений горя, засмучений. 3. Дуже ослаблений фізично; *аж жижки трясуться* (*трусяться, тремтять, дрижать і т. ін.*)/*затряслися*, (*затремтіли, задрижали і т. ін.*) у кого і без додатка – 1. Хто-небудь має сильне бажання до чогось. 2. У кого-небудь виникає почуття страху перед кимсь-, чимсь; *аж за жижки сіпає* кого, у кого, безос. – хто-небудь має сильне бажання до чогось; *аж шкура труситься* у кого і без додатка- хто-небудь має сильне бажання до чогось.

5) ДУШЕВНА СПУСТОШЕНІСТЬ, БАЙДУЖІСТЬ: *спопеліти серцем* – дуже змучитися, стати душевно спустошеним, байдужим до всього через важкі страждання, випробування і т. ін. Напр., у тексті: *Мати спопеліла серцем – єдиний син загинув на війні* (З газети) [СФУМ, с.684]; *Спопелілий серцем; порожньо в серці* (*на душі, в душі і т. ін.*), перев. чиєму (чий) – відчувається байдужість до всього, байдуже комусь; *світ не милий* (*не любий*) кому – хто-небудь зневірився, відчув байдужість, відразу до життя. *Світ не мил. Життя не миле; з важким* (*нелегким*) *серцем* – у гнітючому стані, в тривозі, у передчутті чогось неприємного.

6) ПОГАНІЙ НАСТРІЙ, ЗНЕВІРА, ХВОРОБА, ВТРАТА НАДІЇ: *як* (*мов, неначе і т. ін.*) *не при собі* – 1. У поганому настрої, у стані сильного душевного розладу. 2. Психічно хворий; *тягар ліг* (*упав*) *на серце* (*на груди*) кому, чиє (чий) – хто-небудь зазнав душевних страждань, перебуває у стані пригнічення, тривоги, неспокою; *тяжко на душі* кому, в кого – хто-небудь дуже сумний, з гнітючим настроєм, у важкому психологічному стані; *занепадати* (*падати*)/*занепасти* (*упасти*) *духом* – зневіритися в чомусь, втрачати надію; *посипати* (*присипати*) *голову попелом*, книжн. – вдаватися в тугу, в розпач, втрачати мужність, надію, картати себе, журитися і т. ін. Наприклад, у тексті: *Надягнувши траур і волосяниці, посипали голову*

попелом бідні батьки і голосно кричали (П.Загребельний) [СФУМ, с.547]; *холодна жаба сидить під серцем* у кого – кого-небудь охоплює почуття чогось поганого, неприємного; *ноги не слухають* (*не слухаються*) кого і без додатка – хто-небудь втрачає здатність нормально рухатися або стояти через утому, виснаження, старість, переживання і т. ін.; *як* (*мов, немов* і т. ін.) *прив'язаний* – 1.Нерухомий, заціпенілий і т. ін.2.зі сл. *іти, бути* і т. ін.3.до кого-, чого-небудь; *ноги* (*п'яти, ступні*) *прикипають* (*прирастають*)/*прикипіли* (*приросли*) перев. чії, до кого – хто-небудь не може зрушити з якогось місця, йти далі або уповільнює ходу; *як у вогні* – у нестерпних фізичних або моральних муках; *дух займається* (*забивається, затинається* і т. ін.) в кого, кому і без додатка – стає важко дихати від хвилювання, сильного душевного потрясіння і т.ін. *Дух у грудях затнувся; аж у середині все обертається* у кого і без додатка – стає сумно, важко, неприємно і т. ін. комусь; *валитися* (*падати*)/*звалитися з ніг* – 1.Втрачати здатність триматися на ногах через хворобу, втому, сміх і т. ін.2.тільки недок. Знесилюватися, знемагати, дуже втомлюватися, виснажуватися від чого-небудь; *валитися* (*падати*) *від вітру* – бути знесиленим, дуже виснаженим, слабим. *Так від вітру і валиться. Хилитися від вітру; виходити* (*відходити, відбігати*) *ноги* – втомитися від довготривалого ходіння.

7) ДОКОРИ СУМЛІННЯ, СОРОМ: *пекти руку* (*руки*) – викликати докори сумління, почуття сорому, переживання і т. ін.; *мало крізь землю не провалився* – хтось відчув великий сором, незручність у зв'язку з чимсь. *Мало крізь землю провалитися; совість мучить* кого і без додатка – хто-небудь відчуває гризоту, сором за свою провину, несправедливість і т. ін.; *сором їсть* (*криє*) *очі* чії, кому і без додатка – хтось мучиться, страждає від докорів совісті, кому-небудь дуже соромно.

8)ТУГА, НУДЬГА: *на місяць вити*, зневажл. – нудьгувати, тужити; *де* (*куди*) *дівати/діти* (*подіти*) *себе*, зі сл. *не знати* – як уникнути нудьги, бездіяльності, відчуття тривоги, біди і т. ін.; *де* (*куди*) *діватися/дітися*

(*подітися*), зі сл. *не знати* – чим зайнятися, щоб уникнути нудьги, апатії, почуття самотності і т. ін.; *сохнути з нудоти* – дуже томитися, нудьгувати; *убитий (прибитий) горем* – засмучений, пригнічений тугою, стражданням і т. ін. *Як (мов, наче, неначе і т. ін.) убитий (забитий)* – 1. зі сл. *спати*. Міцно. 2. Дуже засмучений, пригнічений чим-небудь. *Як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у мертвій воді* – пригнічений, сумний, невеселий. Напр., у тексті: *Минув уже тиждень, як спорожнів хутір П'ятигори, а люди, що залишились, все ще ходили, як скупані у мертвій воді* (П.Панч) [СФУМ, с.660]. *Як (мов, наче і т. ін.) до землі прибитий* – невеселий, зажурений, мовчазний, з похиленою головою тощо. *Як (мов, наче і т. ін.) поламаний* – 1. зі сл. *такий*. Болісно змучений; розбитий. 2. що. Дуже. *Як (мов, наче і т. ін.) курчат (усі шляхи) погубив* – хто-небудь розгублений, має розпачливий вигляд і т. ін. *Очі туманом заходять* перев. *чиї* – хтось стає зажуреним, сумним. *Аж очі обараніли чиї*, у кого і без додатка – хтось має вигляд утомленої, нетямущої й т. ін. людини. *Як (мов, наче і т. ін.) у воду опущений* – дуже похмурий, зажурений, сумний і т. ін. хто-небудь; приголомшений, засмучений. *Як (мов, неначе і т. ін.) кип'ячем обпарено* кого, *безос.* – хтось раптом став сумний, мовчазний, приголомшений і т. ін. *Як (мов, наче і т. ін.) холодною водою облитий* – розгублений, пригнічений, приголомшений і т. ін. *Мов облитий зимною водою. Ледве (насилу) ноги несуть (носять)* кого і без додатка – хто-небудь дуже втомлений, виснажений від роботи, старості, переживань і т. ін. *Як (мов, ніби і т. ін.) чорна хмара (туча)* - дуже сумний, похмурий, невеселий, невдоволений.

9) ДУШЕВНЕ ПІДНЕСЕННЯ, ДОБРІЙ НАСТРІЙ: *в ударі*, зі сл. *бути, перебувати* і т. ін. – у стані душевного піднесення, натхнення, у піднесеному настрої; *як (мов, ніби і т. ін.) хто на сто коней висадив* кого – хто-небудь перебуває у піднесеному настрої; *не чути (не відчувати) землі під собою (під ногами)* – 1.Бути у надзвичайно піднесеному стані. Напр., у тексті: – *Як він живе з Соломією? – Душа в душу. Соломія тепер землі не чує під собою* (М.Стельмах) [СФУМ, с.772]. 2.з дієсл. руху. Уживається для підкреслення

швидкого, енергійного бігу або ходи, дуже, надзвичайно швидко.3.Переживати сильний страх; *чути (відчувати) крила за плечима* – бути сповненим натхнення, душевного піднесення, сили і т. ін.; *відкривається/відкрилося друге дихання* у кого і без додатка. *Відчувається приплив нових сил; аж душа (серце) радіє (радується)* у кого і без додатка – хто-небудь дуже задоволений чимсь, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось; *душа стала на місце* чия – хто-небудь заспокоївся, перестав тривожитися, хвилюватися; *як (мов, немов і т. ін.) удруге знову на світ народився* – хто-небудь відчуває душевний спокій чи має добре самопочуття після страждань, переживань, фізичних мук і т. ін.; *на сьомому небі, перев.зі сл. бути, відчувати себе і т. ін.* – дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий, у стані небувалого піднесення; *аж наче (неначе і т. ін.) світ вгору піднявся* кому – у кого-небудь поліпшився настрій, самопочуття і т.ін.; *і аж наче світ поширшав (роз'яснився, попросторішав)* кому – хто-небудь відчув радість, полегкість через приємні події, обставини і т. ін.; *заграло серце* чиє, у кого – хто-небудь відчув радість, піднесення, задоволення і т. ін.; *тане серце* чиє, у кого і без додатка – хто-небудь сповнюється приємними почуттями; *ростуть/виросли крила* в кого – хто-небудь перебуває у стані піднесення, відчуває прилив сили, енергії, натхнення і т. ін. *Ніби крила вирости; перехоплює/перехопило дух* кому, у кого – когось охоплює сильне почуття хвилювання, захоплення і т. ін.; *прокидається/прокинулося серце, прокинулася душа* у кого, чиє, чия – хто-небудь знову відчуває інтерес до життя; *вibriкувати гонки*, прост. – дуже радіти; *опановувати/опанувати себе (рідко собою)* – долати вияв почуттів, емоційне піднесення, переживання і т. ін.; заспокоюватися; *перемагати/перемогти себе (своє серце)* – тамувати в собі які-небудь почуття, емоції і т. ін., боротися з якимсь станом; *охолодити (остудити) серце (голову, душу і т. ін.)* чим – збавити силу вияву почуттів, вгамувати запал; *прибрати себе до рук* – зусиллям волі заспокоїтися, повернутися до стану нормального сприйняття.

10) ЗДИВУВАННЯ, ЗАХОПЛЕННЯ: *Чорт його батька знає кого.*
2. Уживається для вираження здивування або захоплення з приводу когось, чого-небудь. Напр., у тексті: *Тут парубки як утяли! Роззявили роти – гукають... – Чорт батька знає, як співають! – Став він хазяїну казати, – аж вуха, дalebі, болять!* (Л.Глібов) [СФУМ, с.769].

11) ЗАПЕВНЕННЯ В ПРАВДИВОСТІ: *Повилазили б очі.* 2. зі сл. мені. Уживається для запевнення у правдивості того, про що йдеться. Напр., у тексті: *Щоб мені очі повилазили, коли, каже, не зроблю так* (Г.Квітка-Основ'яненко) [СФУМ, с.479].

12) НЕЗАДОВОЛЕННЯ, ГНІВ, ОБУРЕННЯ, ЗЛІСТЬ: *Хай (нехай) йому (їй) абищо,* лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. *Лиха година носить/розносила (понесе) кого,* зневажл. Уживається для вираження незадоволення з приводу того, що хтось десь блукає, ходить, своєчасно не приходить, коли на нього чекають. *Щоб він ясним вогнем горів. Бодай (хай би, нехай би) грець спалив у діжжі* кого, що, лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги до когось, чогось, бажання позбутися когось, чогось. *Хай (нехай) би грець узяв (забрав, побив і т. ін.)* кого, що, лайл., перев. жарт. Уживається для вираження незадоволення (перев. удаваного) ким-, чим-небудь, нехтування кимсь, чимсь, бажання позбутися когось, чогось. *Грець би взяв. Грець побивай (побий).* *Хай (нехай) [йому] грець* кому, з ким-чим і без додатка, лайл., перев. жарт. Уживається для вираження незадоволення ким-чим-небудь, несхвалення чогось і т. ін. *Щоб (бодай) ні дна ні покришки* кому, лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-небудь, обурення, досади з приводу чогось. *Довбня нетесана,* зневажл., грубо. Уживається для вираження незадоволення чийми-небудь діями, вчинками. *Матері твоїй дуля,* лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення з приводу чого-небудь. *Бісова (проклята, собача і т. ін.) душа.* Уживається для вираження крайнього незадоволення кимсь роздратування, обурення з приводу чого-

небудь. *Йди [собі] до чорта (до біса, до дідька, під три чорти і т. ін.), лайл.* Уживається для вираження злості, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь. *Йдись собі до лиха. Йди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері), лайл.* Уживається для вираження почуття гніву на кого-небудь, незадоволення кимось, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось. *Йди [собі] на всі чотири вітри (на чотири боки), лайл.* Уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь. *Матері (бісові) його (їх, її і т.ін.) ковінька (корінь).* 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. з приводу чого-небудь. 2. Уживається для вираження захоплення з якого-небудь приводу. *Котиться ковбасою (ковбаскою), грубо.* 1. Уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь і побажання позбутися його. 2. *Поспішати кудись, не затримуючись. Ледащо носить кого, фам.* Уживається для вираження незадоволення тим, хто невчасно або довго десь ходить, їздить, перебуває. *Лихий несе/приніс (поніс) кого, що, зневажл.* Уживається для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-, чого-небудь або небажаного руху кудись; іде хтось. *Ой (ох), лишенько (лишечко) [мені (моє)]! Як (мов, ніби і т.ін.) на лихо.* Уживається для вираження незадоволення чим-небудь небажаним, непотрібним і т. ін.; недоречно. . *Якої бісової(вražої, лихої і т. ін.) матері, фам.,* Уживається для вираження обурення, незадоволення діями, намірами кого-небудь і т. ін.; чого, що// з дієсл. Чому, через що, з якої причини. *Вража (лиха, хрінова і т. ін.) мати, лайл.* 1. Уживається для вираження незадоволення чим-небудь, діями когось. 2. з дієсл. Якись небажані, незвичайні обставини, щось незрозуміле. *Бісів (дияволів, чортів і т. ін.) син, лайл.* Уживається для вираження незадоволення, обурення і т. ін. ким-небудь. *Чорти б взяли (забрали). Чортяка б взяла. Чорт би побрав твою матір. Хай (нехай) йому (їй, тобі, їм і т. ін.) чорт (сім чортів, гаспид), лайл.* Уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, перев. із втратою

інтересу до нього. *Чорт (біс) [його (вас, тебе і т. ін.)] бери (забирай)/візьми (побери, забери і т. ін.)* 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення, досади з приводу чогось. Напр., у тексті: **Чорт вас забери! Беріть чемодани! Я вас прожену нарешиті! Дайте чемодани!**(О.Довженко) [СФУМ, с.768].

13) НЕСХВАЛЕННЯ, ОСУД, ДОКІР: *Ото (оце, от і т. ін.) ще*, несхв. Уживається для вираження осуду чийх-небудь дій, учинків, докору комусь. Напр., у тексті: *Чи захоче Тоня з ним дружити?.. Адже їй одне задоволення – крутити голови хлопцям, про неї навіть самі дівчата кажуть: **Оце ще** наш вихор!* (О.Гончар) [СФУМ, с.471]; *Ну його*. Уживається для вираження осуду чийх-небудь дій, вчинків, незадоволення кимось. *Хай (нехай) йому (їй, тобі, вам і т.ін.)*. Уживається для вираження осуду чийх-небудь дій, вчинків, незадоволення кимось, чимось. *От маєш*. *Якої мари*, фам. Уживається для вираження незадоволення чиймись діями, намірами і т. ін.; чому, навіщо, з якої причини. *До бісової (лихої, чортової і т. ін.) матері; к бісовій (лихий, чортовій і т. ін.) матері* кого, що і без додатка, лайл. 1. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу. *Що [це] за мода [пішла]*. Уживається для вираження несхвалення чогось, незадоволення ким-, чим-небудь.

14) ДОСАДА, РОЗДРАТУВАННЯ: *Хай (нехай) воно (він, вона) [ясним вогнем (полум'ям)] горить/згорить (загориться)*. Уживається для вираження великого незадоволення, роздратування, досади з якого-небудь приводу. Напр., у тексті – *Чуєш, матросе, – тихо сказав Альоша, – хай він згорить, самий Пувичка* (І.Микитенко) [СФУМ, с.161].

15) ШКОДУВАННЯ, ЖАЛЬ: *Лихо надносить. Лихо та й годі*. Уживається для вираження досади, жалю, незадоволення тощо; погано, неприємно і т. ін. Напр., у тексті: *Мені не спалося; лихо та й годі дождатись було!* (Марко Вовчок) [СФУМ, с.338]. *На лихо*. Уживається для вираження шкодування, жалю з якогось приводу; шкода// кому, перев. зі сл. собі.

Уживається для вираження незадоволення чим-небудь, співчуття комусь і т. ін.

16) ПОБАЖАННЯ ЧОГОСЬ НЕДОБРОГО: *Хай би грець*. Напр., у тексті: *Хай грець тому, хто чинить зло* (З журналу) [СФУМ, с.169]. *Щоб грім побив (прибив, убив і т. ін.)* кого, що, лайл., перев. жарт. Уживається для вираження незадоволення кимсь, з приводу чого-небудь, недоброго побажання комусь. *Щоб[тобі (йому, їм і т. ін.)] дихати не дало*, лайл. Уживається для вираження незадоволення, зневаги до кого-небудь, побажання чогось поганого. *Щоб так по правді дихав*, перев. з особ. займ., лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-небудь, зневаги до когось, побажання чогось поганого та лихого. *Нехай (хай) лизень (лиз, рідше лизь і т. ін.) злизе (лизне)* кого, що, лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги до когось, недоброго побажання комусь. *Аби й очі не виділи*, діал. *Щоб очі повилазили*. 1.кому, чії, лайл., перев. жарт. Уживається для висловлення незадоволення ким-небудь, як недобре побажання комусь. *Чорт би побрав (узяв, забрав) кого, що*, лайл. Уживається для вираження незадоволення ким, чим-небудь, побажання позбутися їх.

Наші спостереження дають підставу стверджувати наявність великої кількості багатозначних фразем, що репрезентують досліджуваний у цьому параграфі фрагмент фразеологічної картини світу. Тут наявні дво-, три- і багатозначні конструкції. Наведемо приклади найбільш уживаних із них.

Де ж таки (пак, це таке) видано. Уживається для вираження здивування або обурення чим-небудь незвичним або неприйнятним. *Хай (нехай, бодай) йому (тобі, їй і т.ін.) всячина*. Уживається для констатації того, чим хтось незадоволений або захоплений.

Дідько б тебе (його, її і т. ін.) взяв (забрав), лайл. Уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. ким, чим-небудь.

Кара божя (Господня). Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь або здивування. *Чиста кара божя.*

Кат його (її [йому] бери (забирай)/взяв(побрав, забрав). 1. лайл. Уживається для вираження досади з приводу чогось, незадоволення ким-, чим-небудь. 2. Уживається для вираження зневажливого ставлення до когось, чого-небудь, незадоволення ким-, чим-небудь. *Кат його візьме.* 3. Уживається для вираження примирення, вимушеної згоди з чимось; нехай буде так, як є. *У ката, згруб.* Уживається при вираженні незадоволення чим-небудь.

Щоб тебе (її, його і т. ін.) качка [ніжкою] брикнула (копнула), жарт. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось і т. ін.

Матері (бісові) його (їх, її і т.ін.) ковінька (корінь). 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. з приводу чого-небудь. 2. Уживається для вираження захоплення з якого-небудь приводу.

Туди до лиха!, несхв. Уживається для вираження незадоволення, розчарування, здивування, обурення з приводу чогось неприємного, несподіваного і т. ін., погано.

[Не] взяв би лихий кого, що. 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. 2. жарт. Уживається для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь і т. ін.; хороший.

Ох (ой) [мені] лихо! Уживається для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін. (перев. в неприємних, небажаних ситуаціях).

Ваша (їх) милість (милость), уроч., заст. 1. Шанобливе називання кого-небудь; ви, вони// ірон. Уживається для вираження незадоволення кимсь, несхвалення чієї-небудь дій, учинків, поведінки і т. ін. 2. *тільки ваша милість (милость)*. Шанобливе звертання до поважної особи, до людини, що займає високе становище в суспільстві; високошановний.

Щоб (бодай, хай би і т. ін.) муха вбрикнула кого, жарт. Уживається для вираження удаваного незадоволення кимсь, несхвалення чого-небудь. [*Якась*] *муха вкусила* кого, ірон. Що-небудь спричинило комусь поганий настрій, хтось дивно себе поводить, розсердився, нервує і т. ін.; сердитий. *Яка муха тебе вкусила? Їдять [його] мухи [з комарами]* кого, що. 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, роздратування, досади і т. ін. *Їли б мухи. Не їдять його мухи.* 2. жарт. уживається для вираження захоплення чим-небудь.

Вражий син. 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь. Напр., у тексті: *Схаменися хоч на цей день, **вражий сину**, бо буде тобі якась напасть!* (І.Нечуй-Левицький) [СФУМ, с.646]. 2. Уживається для вираження доброзичливого, позитивного ставлення до когось або захоплення кимось. Напр., у тексті: *Він передивився кожну зборку, кожну зшивку. Як вилив, **вражий син!** Думав він і тихо усміхався* (Панас Мирний) [СФУМ, с.646].

Скажи (скажіть) на милість [божу (Бога)]. Уживається для вираження подиву, незадоволення, розгубленості, сумніву і т. ін. *Нічого сказати*, перев. у знач. вставн. словоспол. 1. Уживається для вираження осуду, обурення, незадоволення з приводу чого-небудь. 2. Уживається для підтвердження правдивості, правильності чогось, згоди з чим-небудь, безперечно, справді.

Бий (бери, трясси) трясця кого, лайл. Уживається для висловлення недоброго побажання кому-небудь або невдоволення, досади з якогось приводу, бажання знехтувати чимось і т. ін. *Трясця його (її, їхній, твоєї, вашій) матері*, лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. ким-, чим-небудь з якогось приводу. *Трясця його мамі. Батьку його трясця. Трясця їхній тітці. Трясця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінку (в печінку, в пуп, в бік і т. ін.), лайл. Трясця тобі! Трясця носить* кого, грубо. Уживається при висловленні незадоволення з приводу відсутності або перебування десь кого-небудь. *Хай [би] йому (їй, тобі, їм, вам) трясця*, лайл. Уживається як недобре побажання кому-небудь або при висловленні незадоволення, досади і т. ін. з якогось приводу.

Проведене дослідження дало змогу доторкнутися до найтонших струн людських почуттів, спостерегти широку палітру мовних виражальних засобів, за допомогою яких люди виражають свій фізичний та емоційний стан. Ключовим словами виступають: *голова, душа, дух, очі, серце, руки, ноги, п'ята* тощо. Найчастіше ми спостерігаємо стійкі вирази, де стрижневі слова – *душа, серце, голова*. Це й не дивно, адже всі наші почуття, переживання проходять саме через душу, голову, серце – те найважливіше, що формує наше єство як особистість. Зафіксований фразеологічний матеріал дав змогу точніше відтворити основні ментальні риси українців – це вміння переживати, страждати й радіти, вміння переборювати страх. Яскраво відтворено у фраземах сильне душевне потрясіння, здивування, враження від чогось, переляк, докори сумління, сором тощо. Упродовж віків українці витворили неповторну фразеологічну картину світу, важливим сегментом якої, без сумніву, є стійкі вирази на позначення фізичного та емоційного стану людини.

Новітні наукові дослідження все частіше ґрунтуються на комплексному підході до аналізу мовних явищ. Нині важливо не просто зафіксувати певну мовну одиницю, розглянути її як об'єкт лінгвістичного аналізу, а вивчати

глибоко, з погляду конкретного менталітету, конкретної етнокультури. У цьому сенсі невичерпним джерелом були й залишаються стійкі фразеологічні вирази, витворені народом упродовж тривалого часу. Адже саме у фразеологічних одиницях відображені різноманітні риси характеру людини, побут, звичаї, вірування, обряди тощо – все те, що формує образ українця – невтомного трудівника, який має неповторне почуття гумору, може бути веселим та сумним, посміятися над своїми недоліками. Водночас у стійких виразах відтворено й такі вади, як заздрість, жорстокість, ненависть тощо, які отруюють життя людей.

3.8. Фразеологічні одиниці античного походження

Із далеких античних часів до нас дійшли неперевершені перлини народної мудрості – стійкі фразеологічні вирази. Вивчення цієї теми є особливо актуальним, оскільки наукові дослідження нині мають яскраво виражений антропоцентричний характер, усі вони звернені до людини-творця, багатой духовно і морально.

На прикладі фразеом, які прийшли до нас із давніх світів, простежуємо особливості відтворення різних проявів буття і діяльності людини. Це зокрема:

Яблуко розбрату (укр.) – ‘причина ворожнечі, незгод між ким-небудь’. Напр., у тексті: *Який же ви талісман на щастя, Марто? – посміхнувся Коваль, кинувши в бік обох Комаренків: - Ви справжнє яблуко розбрату, не встигли прийти, а вже викликали цілий бунт* (В.Собко) [СФУМ, с.784]; *яблоко раздора* (рос.) – причина, предмет суперечки, сварки, розбрату (тут і далі переклад наш). Напр., у тексті: *Дело переходило из инстанции в инстанцию и служило яблоком раздора между судебной и административной властями* (М.Салтыков-Щедрин) [ФССРЯ, II, 822]; *an apple of discord, a bone of contention, a crux of agrument* (англ.) – предмет

суперечки (тут і далі переклад наш). Напр., у тексті: *A small island in the middle of a river that divided two countries was a bone of contention between those governments for many years* [БАРФС, с. 825].

Вираз походить із давньогрецької міфології. Богиня чвар Еріда на весіллі Пелея і Фетиди як помсту за те, що її забули запросити, підкинула золоте яблуко з написом «найпрекрасніший». Гера, Афіна й Афродіта стали претендувати на це яблуко. Богині попросили Зевса вирішити цю суперечку, але Зевс передав яблуко Парісу і наказав йому присудити яблуко найдостойнішій. Гера пообіцяла Парісу владу й багатство, Афіна – мудрість і військову справу, а Афродіта – віддати в дружини найгарнішу жінку. І Паріс визнав найпрекраснішою з богинь Афродіту. Виконуючи свою обіцянку, богиня допомогла викрасти найкрасивішу із смертних жінок – Олену, дружину спартанського царя Менелая. Із цього викрадення почалася Троянська війна.

Образ фраземи асоціюється також із біблійним сюжетом, в якому *яблуко* виступає як символ забороненого плоду з Дерева пізнання добра і зла. Після того, як Адам і Єва скуштували це яблуко, вони були вигнані з раю. Яблуко стає причиною суперечки між Богом і людиною.

Фразема походить із двох найдавніших міфологічних форм усвідомлення світу – анімістичної (яка уособлює неживе) і фетишистської, яка розглядає неживі предмети як надприродні сутності, наділені магічними силами, властивостями. Образ фраземи осмислюється також через давні опозиції «чоловік – жінка», «добро – зло».

Компонент фраземи *яблуко* співвідноситься з рослинним кодом культури, а компонент *розбрат* – із власне людським кодом, в якому закладені й міжособистісні дії, і міжособистісні стосунки. У створенні образу фраземи бере участь і категорія простору: яблуко як центр, навколо якого формується певна ситуація, що веде до конфлікту [БФСРЯ, с.734–735].

Те, що подібні стійкі вислови наявні в різних мовах, зокрема й в українській, російській та англійській, свідчить про стародавність образу. Нині ця фразема активно вживається в різних контекстах і мовленнєвих ситуаціях, оскільки здавна й дотепер людині були притаманні такі риси, як заздрість, підступність, уміння чинити як добро, так і зло. Те, що цей образ наявний як у близькоспоріднених (українська, російська), так і в віддаленоспоріднених мовах (англійська) підтверджує, що носії цих мов мають багато спільного на ментальному рівні. Як слушно зауважує А.Багнюк, «щоб розпочалась війна, достатньо, аби посварились три жінки... Щоб посварились три жінки, достатньо простого яблука...» [Багнюк 2008, с. 9]. Отож можемо стверджувати, що в такому, здавалося б, простому образі *яблука* закладено насправді глибинний смисл, пізнання якого приведе нас до розуміння істинності і складності буття. І це ми спроможні зробити через осягнення розумом, зокрема, й змісту фразеологічного виразу.

Прокрустове ложе (укр.) – те, що виступає мірилом, під яке штучно, насильно підганяють що-небудь, пристосовуючи до нього. Напр., у тексті: *А душі людей, загиблих, замучених... Їхні страждання не вкладаються в прокрустове ложе законів контрапункту, їхні стогони дужчі за урагани над материками й морями* (П.Загребельний) [СФУМ, с. 353]; *прокрустово ложе* (рос.) – мірка, під яку намагаються насильно підігнати, пристосувати що-небудь, що для неї не підходить. Напр., у тексті: *Нельзя сводить все разногласия в одно прокрустово ложе* (Из газеты) [РФИЭС, с. 397]; *Procrustean bed, bed of Procrust* (англ.) – критерії, мірки, під які пристосовують що-небудь насильно. Наприклад, у тексті: *From the Greek legend about Procrustes, a robber, who stretched or cut out the legs of his victims to fit the length of his bed* [БАРФС, с. 342].

А.Багнюк зазначає, що справжнє ім'я Прокруста – Дамаста. А ще цього розбійника називали Поліпемоною. Та відомим він став під прізвиськом Прокруст, що означає «витягувач». Нещасним був мандрівник, який

діставався до Афін дорогою, що вела з Мегари. На цьому шляху його підстерігав Прокруст і заманював до свого помешкання. А там запрошував відпочити на своєму особливому ліжку. Якщо гість виявлявся більшим від ліжка, Прокруст відрубав йому ноги рівно настільки, наскільки вони звисали. Того, хто був коротшим, розбійник видовжував ударами молота. Жодному, хто потрапив до рук Прокруста, ліжко не підійшло. Жахлива хитрість Прокруста полягала в тому, що він мав два ліжка в різних кімнатах: високих подорожніх заводив до кімнати з маленьким ліжком, а низьких – до іншої, де стояло велике ліжко... Самого Прокруста знищив син афінського царя Егея – Тесей, котрий заради порядку в державі очищував її від злочинців. Погоджуємося з думкою А.Багнюка, який цілком справедливо стверджує, що прокрустове ложе – для нас жорстока наука, яка вчить, наскільки небезпечно підганяти все під якусь мірку. А тим більше, всяка мірка, застосована до людей, – злочин, бо людина не підлягає ніякому вимірюванню. Кожна людина – єдина і неповторна [Багнюк 2008, с. 9].

Ми спостерегли використання цієї фраземи у всіх трьох мовах із тим же або близьким значенням. У цьому стійкому виразі заховано предметний код культури. Зауважимо, що ключове слово *ложе* лежить в основі великої кількості фразем української мови з різним значенням, наприклад, *подружнє ложе*, *смертне ложе* тощо. Аналогічні відповідники фіксуються як у російській, так і в англійській мові.

Вставати/встати з попелу (укр.) – відроджуватися, повертатися до життя. Наприклад, у тексті: *За домом у відступі ми сумували, за сміхом жінок і дівчат... Виходь, Батьківщино, ми з попелу встали, виходь переможців стрічать!* (С.Голованівський) [19, 132]; *воскрес (возродился), как феникс из пепла* (рос.) – про когось або про щось, що повернулося до життя, незважаючи на великі невдачі й потрясіння [15, 719]; *to rise from the ashes* (англ.) – відродитися з попелу. Наприклад, у тексті: *Bulgakov's novel (The Master and Margarita) seemed to return from oblivion, to rise from the ashes,*

thereby confirming the author's principal hope – that manuscripts don't burn [БАРФС, с. 455].

В основі образу фраземи лежить антична легенда. Фенікс – чарівний птах, який через кожні п'ятсот років прилітає з Аравії до Єгипту. Живиться він тільки бальзамом і пахучою смолою. Перед смертю робить гніздо із запашних гілок на верхівці пальми – і там, під високим небом, його, нічим не захищеного, спалює сонячне проміння. Умираючи, Фенікс не йде у п'тьму, а згорає в сонячному світлі. Тому ім'я його означає «багряний» - рівний сонячному вогню. Він не згорав у вогні, щоб загинути, а пломенів у сонячному світлі, щоб відродитися. Силою Сонця воскресав із попелу, відроджувався, щоб знову молодим з'явитися в рідному краї. Так Фенікс символізує безсмертя через вічне відродження. Погоджуємося з твердженням А. Багнюка, що всяку справу, незначну, чи справу всього життя треба завершувати не як кінець, фінал, а як початок нової справи, оновленого життя. Навіть оновленого смертю, воскреслого з попелу. У цьому – енергія відродження, запорука безсмертя [Багнюк 2008, с.15].

Висновки до розділу III.

У розділі описано й проаналізовано найрізноманітніші прояви буття людини, позитивні й негативні риси й учинки людини, її зовнішній вигляд, внутрішнє світосприйняття мисленнєва та мовленнєва діяльність, що передаються фразеологічними засобами української мови. Охарактеризовано концептуалізацію дійсності за допомогою загальних і власних назв у складі стійких виразів, а також фразем на позначення фізичного й емоційного стану людини, її почуттів та переживань, виокремлено усталені вирази, які дійшли до нас із античних часів.

Проведений науковий пошук демонструє найвагоміші специфічні риси позитивної репрезентації людини, відтворені фраземами української мови. У відібраних нами мовних одиницях вимальовується яскравий і неповторний

образ українця – невтомного трудівника, високоморальної, багатї духовно людини, яка, як правило, приходить у цей світ, щоб бути корисним для суспільства, утворюючи сім'ю, народити дітей, виховати в них чутливе ставлення до хворих і літніх людей. Ця людина знає, чого вона хоче в житті та як це бажане здійснити: постійно звертаючись до Бога, весь час думаючи, відстоюючи свої погляди, переконання, багато працюючи, ризикуючи, помиляючись, набираючись досвіду, борючись і перемагаючи у найскладніших життєвих ситуаціях. Такою є фразеологічна картина світу пересічного українця.

Поряд із великою кількістю позитиву у своїй діяльності, як засвідчують проведені спостереження, українці влучно відтворюють засобами фразеології також і негативні прояви своєї поведінки, до якої належать: НЕРОБСТВО, НЕГІДНІ ВЧИНКИ (ЗРАДА, ЖОРСТОКІСТЬ, ПІДСТУПНІСТЬ, ЛАКЕЙСТВО, ЖАДОБА ДО ЗБАГАЧЕННЯ, ПИЯЦТВО, КРАДІЙСТВО, ЖЕБРАКУВАННЯ, СУЇЦИД), БЕЗІНІЦІАТИВНІСТЬ, БЕЗПРИНЦИПНІСТЬ, БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ЕГОЇЗМ, НЕСТРИМНІСТЬ, ЗАЗНАЙСТВО, ПИХАТІСТЬ, ВЕРЕДЛИВІСТЬ, БЕЗСОРОМНІСТЬ, ЗДИРСТВО тощо.

Найбільш репрезентативними виявилися групи стійких виразів на позначення товстої та худї людини. Ключовими словами для характеристики товстої людини стали: *черево, пузо, пика, морда, сало, шкура*, які мають у відповідних контекстах негативне забарвлення, що, очевидно, свідчить про зневажливе ставлення українців до людей, які мають зайву вагу. Велика кількість фразем такого плану є яскравою характеристикою українського менталітету. Для опису худї людини найчастіше використовуються такі ключові слова та вирази: *ребра, кістки, маслаки, ходяча смерть, нитка, сухар, тріска, тїнь*. Якщо товсту людину зображено у фраземах зневажливо, то основний мотив у позначенні худї людини

стійкими виразами – це співчуття, що теж є однією з визначальних рис ментальності українця, його фразеологічної картини світу.

Ядровими словами у фраземах на позначення мисленнєвої діяльності людини найчастіше виступають *голова, розум (ум), пам'ять*, а в стійких виразах на позначення мовленнєвої діяльності – *язик, губи, слово*. Подальші наукові пошуки можуть бути зосереджені на поглибленому вивченні зазначеного сегмента фразеологічної картини світу у зв'язку з українською ментальністю, а також на виокремленні базових концептів досліджуваних одиниць.

Концептуалізація дійсності із залученням власних назв у фраземах української мови зумовлена природно-географічним, соціальним, історичним, культурним, релігійним та побутовим чинниками, які формують світобачення та світосприйняття етнічної спільноти. Процес осягнення розумом фразем як мовних знаків української культури – це шлях до пізнання менталітету народу. Концептуальний аналіз фразем, до складу яких входять власні назви, допомагає найповніше схарактеризувати реальні дії особи, виявити й описати її почуття, психічний та фізичний стан, морально-етичні взаємини людей тощо.

Проведене дослідження дає підставу стверджувати, що фразеологічні утворення з участю власних назв є невичерпним джерелом експресивно-виражальних засобів української мови, які активно долучаються доконцептуалізації дійсності в її найрізноманітніших проявах історичної пам'яті, етнокультурних традицій, національної самобутності, неоціненного трудового досвіду, сили духу, болю й гніву, горя й радості.

Наші спостереження свідчать, що ключовими словами чи виразами у вираженні емоцій негативного характеру в українців є: *бісова (лиха) матір, вражий (сякий-такий) син, чорт (чортяка), дідько, гаспид, грім* тощо. Біс в уявленні українців асоціюється зі злим духом, нечистою силою. З уведенням

християнства всі без винятку поганські божки стали *злою силою* і почали називатися теж *бісами*. На чолі всіх злих сил стоїть *чорт* (у фраземах маємо варіант *чортяка* тощо), *гаспид*, *дідько*. Зафіксований матеріал підтверджує думку про те, що українці надзвичайно колоритно відтворюють у мовленні найрізноманітніші почуття: здивування, захоплення, обурення, досаду, задоволення – незадоволення, схвалення – несхвалення тощо. Відзначаємо широку репрезентацію багатозначних, синонімічних та антонімічних стійких виразів на позначення різних почуттів людини. Маємо підставу для висновку про те, що в українській фразеологічній картині світу, зокрема в її вагомій частині – виразах на позначення почуттів, емоцій людини – наявна тонка іронія, глузування, злісна уїдливість, насмішка сарказм тощо, і все це засвідчує важливу роль стійких виразів в українському етнокультурному просторі. Проведене дослідження фразем, що ввійшли в мову з античних джерел, дає також підставу стверджувати, що повна мовна еквівалентність є непоширеним явищем як у близькоспоріднених, так і в віддаленоспоріднених мовах. Отож, чим більше віддалені мови, тим менше в них ідентичних фразеологічних відповідників. Національно-культурна специфіка стійких виразів виявляється у значенні фразеологічних одиниць, у їхній структурі, лексичному складі, особливостях варіювання. Наведені фраземи, що ввійшли до складу досліджуваних мов із античних джерел, якраз ілюструють таке варіювання, наявність синонімічних виразів, багатозначності ключових слів. У кожному ключовому слові прихований код відповідної культури, який має власні мовні засоби вираження образу фраземи кожним етносом. Виокремлено такі з них, зокрема, як уміння творити добро і зло, заздрість, злоба, підступність, жорстокість. Відзначимо, що проаналізований матеріал також демонструє значно більшу відтворюваність негативних рис порівняно з позитивними. Це підтверджує думку про те, що українці більше схильні до критичного ставлення й висміювання негативних проявів свого буття, діяльності.

РОЗДІЛ IV

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР ФРАЗЕМІКИ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

У розділі проаналізовано фразеологічне багатство української мови на матеріалі творчості видатних українських письменників – Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Ліни Костенко, Івана Чендея, Петра Скунця, Бориса Харчука.

4.1. Лінгвокультурологічні особливості відтворення долі людини у творах Т. Шевченка засобами фразеології

Упродовж століть не згасає науковий інтерес дослідників до вивчення особливостей авторського слововживання, образної системи, співвідношення індивідуального стилю Тараса Шевченка та української літературної мови. Естетика художнього слова Тараса Шевченка в загальному фольклорно-романтичному річищі європейських літератур виявляла характерні ознаки українського поетичного світобачення. Серед перших українських критиків, що високо оцінювали мовотворчий геній Тараса Шевченка, був, зокрема, Пантелеймон Куліш. Міркування П. Куліша стосовно Кобзарєвої мови були викладені в низці його праць другої половини 50 – початку 60-х років XIX ст. та пізніших розвідках [див. : Плющ 1958, с. 236].

Твори Т. Шевченка Пантелеймон Куліш назвав словесним подвигом. Така оцінка зумовлена тим, що Шевченкове слово відіграло значну роль у відродженні й консолідації національної самосвідомості українців.

У процесі нашого дослідження ми спиралися як на класичні праці вчених, присвячені аналізу мови творів Тараса Шевченка [Джерела 1964; Кирилюк 1964; Плющ 1958 тощо], так і на новаторські розвідки, в яких прямо або дотично аналізується мовне багатство Шевченкових поетичних творів, зокрема й лінгвокультурологічний простір фраземіки [Дзюба 2005;

Зайцев 2004; Огієнко 2002 тощо]. Є. Кирилюк, зокрема, зазначав, що Т. Шевченко «усе бере від народу, але йде попереду його, розкриває йому нові далі й обрії,... не виявляючи при цьому погорди до того середовища, що його породило й виховало» [Кирилюк 1964, с. 620].

Учені зазначають, що мовотворчість Тараса Шевченка привернула увагу сучасників поета насамперед відкриттям українського світу, далеко не знаного в широкому культурному просторі слов'янства : вона відразу стала ознакою, мірилом української ідентичності як через осмислення історії народу, специфіки його мови, так і через відтворення природних умов його життя, соціально-побутової культури, проникнення в психолінгвальні основи спілкування й світосприймання. Водночас Шевченкове художнє слово засвідчило зростання пізнавально-креативної функції літературної мови, означило віхи її інтелектуалізації, естетизації й ролі в духовному житті нації [Єрмоленко, Мойсієнко, Гнатюк 2013, с. 100].

Мовотворчість Тараса Шевченка стала об'єктом славістичних студій, здійснених і за межами України. Високу оцінку мові й індивідуальному стилю Т. Шевченка знаходимо у працях дослідників-славістів, зокрема білоруського – М. Богдановича, шведського – А. Єнсена, болгарського – С. Русакієва, польського – М. Лесіва. Також у працях І. Огієнка, В. Чапленка, Ю. Шевельова, М. Мозера відзначено зв'язок художньої мови Т. Шевченка зі староукраїнською книжною традицією, фольклорними джерелами, народнорозмовною практикою, простежено відбиття структурно-семантичних та стилістичних особливостей ідіостилу Т. Шевченка у слов'янських перекладах [див. : Єрмоленко, Мойсієнко, Гнатюк 2013, с. 100].

Адже поетичні твори Т. Шевченка наскрізь народні, пронизані українською символікою, українськими традиціями, звичаями. І саме фраземіка є тим могутнім мовним засобом, що доносить до нас думи, страждання автора, який поклав своє життя на вівтар служіння рідному народові, який шукав і знаходив шляхи виходу з-під ярма рідних йому

людей. У поетичних творах Т. Шевченко за допомогою різних мовних засобів, зокрема й фраземіки, відтворив широку палітру життя українців. Його твори базуються на глибокому знанні життя стражденного народу. Шевченко використовує у своїх поезіях як кращі зразки фразем із народнопісенної творчості, так і величезну кількість своїх новотворів, що стали неперевершеними зразками поетичної майстерності, які підняли рівень розвитку української літературної мови на небачену висоту.

Творчість Тараса Шевченка стала поворотним моментом в історії української літературної мови. Служіння пригнобленому народові поет вважає єдиною метою свого життя: *«Возвеличу Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово»*... [Шевченко 1989 I, с. 94]. Його устами промовляв сам народ, що в його особі піднісся на рівень передових ідей епохи, до вершин культури того часу [Плющ 1958, с. 238]. Наведені Шевченкові слова стали усталеними фразеологічними виразами, авторство яких ні з ким не можна переплутати. Основою мови творів Т. Шевченка є народна українська мова.

Своєрідною, новаторською рисою мови Т. Шевченка є її надзвичайна задушевність, проникливість, емоційність. Саме ці риси чи не найяскравіше відтворені у стійких фразеологічних виразах – отих неперевершених схованках людського духу.

Вагому частку у Шевченкових поетичних творах посідають стійкі вирази з ключовим словом *Господь*. Зокрема: *Так і треба, бо немає Господа на небі* [Шевченко 1989 I, с. 240] ; *О Господи милосердий, Що я заподіяв Оцим людям* [Шевченко 1989 I, с. 270]; *Як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ* [Шевченко 1990 VI, с. 130]; *Нехай тобі Господь на все добре помагає* [Шевченко 1990 IV, с. 38]; *Нехай Господь посилає твоє добро на тебе* [Шевченко 1990 VI, с. 73]; *Слава Господові, що минуло, цур йому, щоб і не згадувать* [Шевченко 1990 VI, с. 26]; *Та не дай Господи, щоб і приснилася тобі коли-небудь такі недолюди* [Шевченко 1990

VI, с. 115]; *Во ім'я Господа Христа, ... Ми розрішаємо гріхи Святою буллою сією Рабині божій* [Шевченко 1989 I, с. 266]; *і де в Господа?* (здивування) [Шевченко 1990 II, с. 107].

Кобзарева мова була плодом його освіченості, у зв'язку з чим органічно включала й книжні елементи. Пор.: *і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь; добре, еси, мій кобзарю...* [Шевченко 1989 I, с. 27].

Для мови Шеченкових поезій характерні й такі важливі ознаки, як простота, ясність викладу. Це було результатом великого таланту поета і забезпечувало його творам (а, отже, й українській літературній мові) небачену популярність. Пор.: *не вмирає душа наша, не вмирає воля; шука козак свою долю, а долі немає; тяжко-важко в світі жити* [Шевченко 1989 I, с. 85].

Відзначимо надзвичайну майстерність поета у відтворенні долі людей, зокрема жінки. Весь трагізм нещасливої її долі відтворено, зокрема, засобами фразеології. Пор.: *така її доля; чи ж винна голубка, що голуба любить?; серце в'яне співаючи, мов пташка без волі* [Шевченко 1989 I, с. 380].

Кобзар належить до тих велетнів, які стають подвижниками національно-культурного розвитку народу. Пор.: *ну що б, здавалося, слова...; у нашій раї на землі; ми не лукавили з тобою; у нас нема зерна неправди за собою* [Шевченко 1990 II, с. 131].

Тарас Шевченко у своїй поезії був насамперед людиною. Розкриваючи «Кобзар», ми чуємо голос поета, бачимо обличчя цієї людини, мудрої й справедливої, то ласкавої, то гнівної, – людини, яка думає й бореться, вміє любити й ненавидіти. Пор.: *добра не жди; не жди сподіваної волі; громадою обух сталить; добре вигострить сокиру* [Шевченко 1990 II, с. 31].

У поетичних рядках Тараса Шевченка простежуємо доволі часте використання ключового слова *доля* як квінтесенції українських народних уявлень про цей символ Вищої Сили; щастя; талану; водночас – лиха, горя,

біді, нужди, злиднів; неминучості, невідворотності: *У всякого своя доля І свій шлях широкий* [Словник символів 2005, с. 97].

За Словником мови Тараса Шевченка [Словник 1964] ми простежили низку фразем, уживаних неперевершеним майстром художнього слова, в яких автор із небаченою силою відтворив долю українців. Зокрема, із ключовим словом *око* фіксуємо такі сполуки: *очі веселити* [Шевченко 1990 II, с. 112]; *очам любо* [Шевченко 1990 II, с. 238)]; *в очі не бачити* [Шевченко 1990 VI, с. 130]; *очей не зводитьи* [Шевченко 1989 I, с. 322]; *заплющивши очі* [Шевченко 1990 II, с. 192]; *накинути оком* [Шевченко 1990 VI, с. 211]; *витріщивши очі* [Шевченко 1989 I, с. 239]; *світ за очі* [Шевченко 1990 VI, с. 112]; *спать на одно око* [Шевченко 1990 VI, с. 195]; *оком не мигне* [Шевченко 1990 : II: 306]; *іскри синнули з очей* [Шевченко 1990 II, с. 307]; *сліпить очі* [Шевченко 1990 II, с. 492]; *морозом очі окувати* [Шевченко 1990 II, с. 354]; *просвітити очі* [Шевченко 1989 I, с. 33]; *засипати очі* [Шевченко 1989 I, с. 23]; *виплакати очі* [Шевченко 1989 I, с. 161]; *очі колоти* [Шевченко 1989 I, с. 327]; *заглянути лихові в очі* [Шевченко 1990 VI, с. 42]; *сказати в очі* [Шевченко 1989 I, с. 37].

Із ключовим словом *рука* у Тараса Шевченка зустрічаємо, зокрема, такі стійкі вирази: *подати руку* [Шевченко 1990 II, с. 345]; *розв'язати руки* [Шевченко 1990 II, с. 341]; *розправити руки* [Шевченко 1989 I, с. 266]; *руку підіймати* [Шевченко 1989 II, с. 267]; *сидіти склавши руки* [Шевченко 1990 VI, с. 115]; *з рук випадати* [Шевченко 1990 VI, с. 138]; *не лежать руки* [Шевченко 1990 VI, с. 132]; *руки не підіймаються* [Шевченко 1990 VI, с. 165]; *простягати руки* [Шевченко II, с. 112]; *тверді руки* [Шевченко 1990 II, с. 112]; *неситі руки* [Шевченко 1990 II, с. 122]; *нетвердії руки* [Шевченко 1989 I, с. 265]; *себе в руки взяти* [Шевченко 1989 I, с. 238]; *з третіх рук* [Шевченко 1990 VI, с. 36]; *ламати руки* [Шевченко 1990 II, с. 72]; *руки в залізі принести* [Шевченко 1989 I, с. 201] тощо.

Спостерігаємо також часте звертання Т. Шевченка до власне українських символів – назв птахів, що зустрічаємо в усній народній творчості (*зозуля, голуб, голубка, орел* тощо). Наприклад: *Чи винна ж голубка, що голуба любить?* [Шевченко 1989 I, с. 57]; *мов сизая голубонька* (про Княжну) [Шевченко 1990 II, с. 283]; у ірїй полечу, бо я зозулею вже стала [Шевченко 1990 II, с. 100]; *спїває, плаче Ярославна, Як та зозуленька кує* [Шевченко 1990 II, с. 336]; *орли, орли ви сизокрилї, Поки вам лихо не приснилось* [Шевченко 1990 II, с. 202]; *Сини мої, орли мої! Летїть в Україну...* [Шевченко 1989 I, с. 76]; *прости менї, мїй голубе, мїй соколе милий* [Шевченко 1989 I, с. 272].

Доволї часто Т. Шевченко звертається до традиційних українських рослинних символів – *верби, калини, тополї* тощо, втілюючи їх в усталенї вирази. *Верба* – символ праdereва життя; надзвичайної працездатності; пробудження природи, весни; засмученої жїнки; вдївства; України, батьківщини. В українцїв образ верби асоціюється з нелегким життєвим шляхом, втратами, трагічною долею народу [Словник символів 2006, с. 143,145]. *Калина* – символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українцїв; батьківщини; дївчої краси й чистоти; вїчної любовї, вїрності; гармонїї життя та материнства, плодючостї; символ нескореностї й стїйкостї; українського козацтва; незрадливої сїтлої пам'ятї; єдностї нацїї; потягу до своїх звичаїв, традицїй [Словник символів 2006, с. 141]. *Тополя* – символ дерева життя; добра і зла; символ України; сумної дївчини, матерї; краси, стрункостї, весни. В Україні тополя – канонїзований символ засмученої матерї, дївчини, нещасливої долї. У поемї Т. Шевченка «Тополя» є персонїфкований образ тополї-дївчини, яка так і не дочекалася коханого: «Таку пїсню чорнобрива В степу заспївала. Зїлля дива наробило – *тополею стала*» [Словник символів 2006, с. 299, 300]. Напр.: *І яр, і поле, і тополї, і над криницею верба. Нагнулася, як та журба* [Шевченко 1990 II, с. 205]; *Найдеш у гаї ту калину, То й пригорнись* [Шевченко 1990 II, с. 134]; *Та й*

виросла Ганна кароока, Як тополя серед поля [Шевченко 1989 I, с. 165];
Рости ж серце-тополенько, Все в гору та вгору [Шевченко 1989 I, с. 218].

Цікавим для нас виявилось використання поетом ключового слова *кара* у фраземах: *Чи буде суд! Чи буде кара! Царям, царятам на землі?* [Шевченко 1990 II, с. 358]; *Громада разом заревла, І кара впала...* [Шевченко 1990 II, с. 451]; *Господи, як я зрадив!.. А надто, як прочитав, що вас всіх, мов праведних, минула кара господня, то аж заплавав, так мені любо стало* [Шевченко 1990 VI, с. 54]; *в день радості над вами розпадеться кара* [Шевченко 1989 I, с. 339]; *Що крикне кара невсипуща, Що не спасе їх добрий цар* [Шевченко 1990 II, с. 328]; *Не витерпів святої кари, Упав сердега* [Шевченко 1989 Іс. 97]; *Сидять брати-запорожці, Дожидують кари* [Шевченко 1989 I, с. 203].

Неповторний колорит стражденної для українців епохи відтворив Т. Шевченко у фраземах із ключовим словом *кайдани*: *Стали хлопців В кайдани кувати та повезли до прийому Битими шляхами* [Шевченко 1989 I, с. 233]; *Ось для чого мушу жити на світі, Волочити в неволі кайдани!* [Шевченко 1990, с. II: 213]; *Мій боже милий, як-то мало Святих людей на світі стало, Один на другого кують кайдани в серці* [Шевченко 1990 II, с. 289]; *Виростали у кайданах слов'янські діти* [Шевченко 1989 I, с. 262]; *За що вона гине, за що її діти в кайданах мовчать?* [Шевченко 1989 I, с. 50]; *За що закрив їх добрі очі, І вольний розум окував кайданами лихої ночі?* [Шевченко 1989 I, с. 266].

Дослідження фразеологічного багатства поетичних творів Тараса Шевченка засвідчує універсальну природу геніальних текстів, що становлять джерело вивчення структурних та етнокультурних ознак української літературної мови в її часовому та просторовому вимірі, допомагають проникнути в естетику авторського слова. Це стало взірцем поєднання поетом національно-мовних традицій і художньо-мовного новаторства.

4.2. Фраземіка у творчості І. Нечуя-Левицького як джерело відтворення ментальних рис українців

У підрозділі аналізуємо фраземи у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» як джерело відтворення національної специфіки етносвідомості українського народу.

Дослідження дасть змогу виявити й описати важливі ознаки індивідуальної манери письма письменників, збагатить сучасні лінгвістичні дослідження новою інформацією про значення фразеологічних одиниць у просторі художнього тексту. І саме фраземи є специфічними мовними формулами із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку того чи іншого явища [Васильченко 2009, с. 35].

І. Нечуй-Левицький, безперечно, підніс українську літературну мову на вищий ступінь розвитку. У своїй творчості він прагнув висвітлити особливості українського суспільства з етнографічною точністю, відобразити всі події з життя звичайного селянина за допомогою мовних засобів, зокрема частим використанням фразеологічних одиниць, а головний акцент у нього «невпинно зміщувався в бік реалістичного освоєння сутності народного буття» [Колоїз 2009, с.148].

Більше ніж століття відділяє нас від часу написання повісті «Кайдашева сім'я», але життя героїв, їхні вчинки й поведінка залишаються актуальними й нині. На нашу думку, І. Нечуй-Левицький показав звичайне буденне сімейне життя з усіма негараздами через досконале використання художніх мовних засобів, зокрема й фразем. Автор переважно не виходив за межі літературного фраземовживання. В основному використані ним усталені конструкції представлені і в сучасній літературній мові, вони творять фразеологічну картину світу.

У підрозділі представляємо найбільш репрезентативні тематичні групи:

1) ЯКІСТЬ, ОЗНАКА ДІЇ, СПОСІБ ДІЇ:

Не своїм голосом – ‘дуже голосно, надривно’: «Держи цабе! – крикнув *не своїм голосом* старий Кайдаш» [Нечуй-Левицький 2010, с.15]. *В один голос* – ‘одночасно’: «Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули *в один голос*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 187]. *На все горло* – ‘голосно’: «Але вона покрутила головою і так крикнула *на все горло*, що побудила всіх богомольців» [Нечуй-Левицький 2010, с. 236]. *Одна брова варта вола* – ‘щось має певну цінність»: «Одна *брова варта вола*, другій й ціни нема [Нечуй-Левицький 2010, с. 13]. *З землі виріс* – ‘раптово з’явитися’: «Між батьком і Мотрею став Карпо, *неначе з землі виріс*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 186]. *Нагла смерть* – ‘раптова, несподівана смерть’: «Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме у воді і не вмере наглою смертю» [Нечуй-Левицький 2010, с. 14]. *Через зуби* – ‘говорити неохоче’: «Мала розум, а у вас, мабуть, оце згубила, – сказала *через зуби* Мотря» [Нечуй-Левицький 2010, с. 170]. *Зуби зціпила* – ‘виявляти витримку’: «Мотря мовчала, тільки *зуби зціпила*» [Нечуй-Левицький 2010, с.195]. *Вогнем сипне* – ‘сердито, гнівно’: «В Палажки брови як шнурочки; моргне, ніби *вогнем сипне*» [Нечуй-Левицький 2010, с.139]. *Пороги низькі* – ‘вжив. для пояснення соціальної нерівності’: «Наші *пороги* для тебе дуже *низькі*, – сказала Мотря» [Нечуй-Левицький 2010, с. 150]. *Як середа на п’ятницю* – ‘виражати незадоволення’: «Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, *як середа на п’ятницю*» [Нечуй-Левицький 2010], с. 217]. *Як бджоли на мед* – ‘виявляти приязнь’: «Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, *як бджоли на мед*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 300].

2) ФІЗИЧНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИ

Спустила очі – ‘засоромилась’: «Вона тільки підвела голову вгору і знов спустила очі на терницю» [Нечуй-Левицький 2010, с. 159]. *Очі блищали* – ‘сердиті’: «Обидва були люті, в обох *очі блищали*» [Нечуй-Левицький 2010,

с. 184]. *Ніби на світ народилась* – ‘відчути полегшення після переживань’: «Мотря з того часу у своїй хаті *ніби на світ народилась*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 198]. *Світ немилый* – ‘відчуття туги, відчаю’: «Без Мелашки йому *світ став немилый*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 208]. *Ні живий ні мертвий* – ‘переляканий, схвильований’: «Лаврін стояв *ні живий ні мертвий*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 241]. *Запали в душу* – ‘турбували, хвилювали його’: Лаврінові слова *запали* Карпові *в душу* [Нечуй-Левицький 2010, с. 142]. *Серце зомліло* – ‘переживає’: «У Лавріна *зомліло серце*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 231].

3) СТАН ОСОБИ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЄТЬСЯ ЗОВНІШНІМИ ПРОЯВАМИ

Стояла, мов кам'яна– ‘стояла нерухомо’: «Молодиці водили очима за її рукою, а Мелашка *стояла, мов кам'яна*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 231]. *Стала мов укопана* – ‘нерухомо, непорушно’: «Мотря *стала* коло мисника *мов укопана*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 171]. *Стояла як стовп, стовпом стала* – ‘стати нерухомо’: Мотря *стояла* коло стола, *як стовп*, і дивилася на широкі патьоки на стіні коло помийниці [Нечуй-Левицький 2010, с. 195]. *Заливалась слізьми* – ‘плакала’: «Мелашка *стояла* коло печі й *заливалась слізьми*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 210]. *Тягло за живіт* – ‘голодний’: «Його *тягло за живіт*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 188]. *Розірвуться надвоє* – ‘багато роботи’: «Якби я могла *розірвуться надвоє*, то я б і сіни мела, і коло печі *стояла*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 166]. *Рук і ніг не чую* – ‘дуже втомитися’: «Ось вже й *рук і ніг не чую*, так натанцювалася, – промовила Мотря» [Нечуй-Левицький 2010, с. 170].

Спостерігаємо, що фраземи в повісті "Кайдашева сім'я" передають індивідуальні особливості героїв, через їх мову ми пізнаємо характер не лише окремих членів родини, а й визначальні ментальні риси українського народу. Наприклад, Мотря, як справжня українська матір, вихваляє свого сина “Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий *тихий*, хоч у вухо *бгай*” (дуже лагідний, покірний, податливий) [Нечуй-Левицький 2010, с. 163].

У фраземах відбиті спостереження над навколишнім життям, людьми, природою. Найбільш виразно в повісті І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я», на нашу думку, виявлені функції портретної характеристики, створення гумору, узагальнення та вираження експресивної оцінки.

Наприклад, Карпо дуже прискіпливо оцінює дівчат. Він ще не вирішив, кого посватає, бо «Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала *серце з перцем*, – сказав Карпо» [Нечуй-Левицький 2010, с. 139] (дівчина із сильним характером, впевнена в собі) або «з маленького личка *хоч води напийся*, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці» [Нечуй-Левицький 2010, с. 141] (дуже красива, чисте обличчя, без висипів); «Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як *іде, то аж кістки торохтять*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 141] (мати дуже худе тіло), а «на словах – як на цимбалах грає; а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей *молоко кисне*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 196] (неприємний, моторошний погляд).

У ході нашого дослідження ми виявили й вигуківі фраземи у повісті «Кайдашева сім'я». На наш погляд, їх уживання зумовлене потребою підкреслити різноманітні життєво-побутові ситуації життя людини. Індивідуалізуючи мову персонажів, автор уводить у репліки персонажів форми розмовно-знижених ФО: І на якого нечистого вона *розпустила язика!* [Нечуй-Левицький 2010, с.162].

У повісті також були виявлені фраземи, побудовані на зіставленні несумісних понять. Наприклад, цікавим є мовлення Мотрі, коли вона сперечається із Мелашкою щодо належності груші. Воно ґрунтується на народному гуморі, фразеологічні одиниці вживаються на позначення нісенітниць: «Ще що вигада! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила *на вербі груші*, а на *осиці кислиці*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 242].

Під час аналізу повісті ми виявили також фразеологічну пару з антонімічним значенням: «І на якого нечистого вона *розпустила язика*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 162] (не стримуватися у розмові); «Кайдашиха замовкла й *прикусила язика*» [Нечуй-Левицький 2010, с. 167] (утриматися від висловлювань).

У повісті також помічено фраземи з компонентом *очі*: «Карпо задумався, сперся на заступ і *не зводив очей* з того місця під яблунею» [Нечуй-Левицький 2010, с. 142]; « Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг *кинути очима* на Мотрю» [Нечуй- Левицький 2010, с. 156].

Високу майстерність виявив письменник у використанні фразем у діалогах героїв. Це надало твору напруженого, динамічного і навіть драматичного звучання: «В Семигорах нема де й втопитися, бо в ставках *старій жабі по коліна*, – сказав Карпо» [Нечуй-Левицький 2010, с. 140] (дуже мілко); «Карпе, чого це ти витріщив очі на яблуню, *наче корова на нові ворота?* – спитав Лаврін» [Нечуй-Левицький 2010, с. 329].

4.3. Фразеологічна картина світу у прозі Ліни Костенко

Роман відомої української письменниці Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» (побачив світ у 2011 р.) написано від імені 35-річного комп'ютерного програміста, який на тлі особистої драми прискіпливо, глибоко й болісно сканує всі вивихи нашого глобалізованого часу. У світі надмірної дезінформації і тотального відчуження він – заручник світових абсурді – прагне подолати комунікативну прірву між чоловіком і жінкою, між родиною і професією, між Україною і світом.

За жанровою стилістикою «Записки українського самашедшого» – насичений мікс художньої літератури, внутрішніх щоденників, сучасного літописання й публіцистики.

Зафіксовані нами фраземи у зазначеному романі Ліни Костенко ми поділили на низку тематичних груп. У підрозділі представимо найбільш репрезентативні мовні одиниці лише з чотирьох виокремлених нами груп. Зокрема:

1) ФРАЗЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЙ І ВЧИНКІВ ЛЮДЕЙ

Балансувати над прірвою – ‘потрапити в безвихідне становище’. У тексті: «Спікер балансує над прірвою» [Костенко 2010, с.397]. Пор.: *опинитися (опинятися) над прірвою* – тс [ФСУМ, с. 468].

Вийти з дому через вікно – ‘добровільно піти з життя’. У тексті: «Дружина моя зривається і часом його лупцює, а потім плаче, я їх обох жалію. я мужчина, я не повинен зриватись, але іноді мені здається, що колись я вийду з дому через вікно, і більше мене ніхто ніде не побачить» [Костенко 2010, с.7]. Пор.: *виходити / вийти з ладу* – ‘втрачати працездатність, можливість виконувати що-небудь (про людину)’ [СФУМ, с. 92].

(Не) загинати пальці – ‘не рахувати великої кількості’. У тексті: «Бог війни вже не загинає пальців» [Костенко 2010, с.335]. Пор.: *на (по) пальцях можна легко перелічити (порахувати)* – ‘легко рахувати через малу кількість’ [СФУМ, с. 495].

Зблиснути інтелектом – ‘показати глибокі знання’. У тексті: «Ажіотаж був страшний, це ж у нас вперше, щоб кандидати прилюдно зблиснули інтелектом» [Костенко 2010, с.338]. Пор.: *блиснути очима* – ‘глянути на кого-небудь з певним виразом (злості, докору, радості)’ [СФУМ, с. 33].

Підминати під себе – ‘зневажати чийось думку’. У тексті: «Не чіпали б вони конституцію. Краще б виконували, а не підминали її під себе» [Костенко 2010, с. 295]. Пор.: *топтати (підтоптувати) / підтоптати під ноги* – 2. ‘не рахуватися з ким-небудь, ганьблячи, зневажаючи когось’ [СФУМ, с.716].

Плавати у віртуалі – ‘безперервно рухатися’. У тексті: «Інтернет втягує, так і будеш *плавати у віртуалі* » [Костенко 2010, с.13]. Пор.: *плавом пливти / попливти* – 1. ‘рухатися безперервним потоком’ (про людей) [СФУМ, с. 519].

Проходити крізь (факти) – ‘азнати випробувань’. У тексті: «Добре людям, які пробігають повз факти. А я *проходжу крізь них*» [Костенко 2010, с.28]. Пор.: *пройти крізь вогонь і воду* – ‘азнати всіляких випробувань’ [СФУМ, с. 574].

Тримати лінію фронту – ‘захищатися’. У тексті: «Я хочу *тримати лінію фронту*, але де ж ті, хто здатен на День гніву?!» [Костенко 2010, с.96]. Пор.: *держати (тримати) лінію* – ‘орієнтуватися на когось, щось, визначаючи мету своєї діяльності’ [СФУМ, с. 193].

Узяти висоту – ‘здобути перемогу’. У тексті: «Кожен *узяв би свою висоту*» [Костенко 2010, с.129]. Пор.: *брати / взяти в бою* – ‘здобувати щонебудь, домагатися чогось, докладаючи значних зусиль, долаючи великі труднощі’ [СФУМ, с. 40].

2) ФРАЗЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО ТА ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ

Відчувати холодок сумніву – ‘сумніватися з хвилюванням’. У тексті: «А це раптом *відчув холодок сумніву*, і то не в тому, чи стане сили на стрибок, а – чи вистачить куражу й відчайдушності, як у тих хлопців і дівчат?» [Костенко 2010, с. 300]. Пор.: *з холодком* – ‘лінуючись, без особливого старання’ [СФУМ, с. 752].

Задубіти в роздратуванні – ‘тремтіти від холоду, нервового напруження’. У тексті: «А коли ще й *задубіла в роздратуванні*, то це вже ціла мегера» [Костенко 2010, с. 24]. Пор.: *дрож пробирає (проймає, пробиває) /*

пробрав (проняв, пробив) – ‘хто-небудь тремтить від холоду, страху, хвилювання, нервового напруження’ [СФУМ, с. 220].

Закипати гнівом – ‘сердитися’. У тексті: «... пропагують цінності вільного світу, крутять свої блокбастери й трилери з еротичними сценами, від яких солдати іржуть, а мусульмани *закипають гнівом*» [Костенко 2010, с. 318]. Пор.: *в душі закипати / закипіти* – ‘надмірно хвилюватися від припливу якогось почуття (гніву, незадоволення, роздратування тощо)’ [СФУМ, с. 244].

Кривля поїхала – ‘збожеволіти’. У тексті: «Словом, все адекватно, а оце раптом, на зламі століть, відчув дискомфорт, *кривля поїхала*, звернувся до психіатра, але відхилень психіки він не знайшов» [Костенко 2010, с.5]. Пор.: *з глузду з'їхати* – ‘збожеволіти, стати несамовитим’ [СФУМ, с. 266].

Кров проступає з вух – ‘перебувати в стані сильного хвилювання’. У тексті: «У мене вже *кров проступає з вух*, коли я чую, як ображають мій народ» [Костенко 2010, с.23]. Пор.: *кров кипить (закипає, вирує) / закипіла (завирувала) у жилах (у скронях)* – ‘хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т.ін.’ [СФУМ, с. 315].

Підірватися на хворобах – ‘втратити активність, здоров'я, переставати бути впевненим у собі, в своїх силах’. У тексті: «Але щоб так зразу людина *підірвалася на хворобах* – такого не буває» [Костенко 2010, с.368]. Пор.: *втрачати / втратити ґрунт під ногами* – ‘переставати бути впевненим у собі, в своїх силах, бути позбавленим того, на чому тримається суспільне чи службове становище, світогляд і т. ін.’ [СФУМ, с. 137].

Струм пройшов поміж нами – ‘виникли глибокі почуття, сильне хвилювання’. У тексті: «Вона була схожа на варшавську Сиренку – стрімка, ніби у півпольоті, *струм пройшов поміж нами*, як в далекі дні перших побачень, я зупинився і цілував її просто на вулиці ... » [Костенко 2010, с.

263]. Пор.: *пройняти аж до самого серця (до самої душі)* – ‘глибоко вразити кого-небудь’ [СФУМ, с. 574].

Схибнутися можна – ‘збожеволіти’. У тексті: «Добре, що Господь увімкнув нам ближнє світло свідомості, бо якби дальнє, *схибнутися можна*» [Костенко 2010, с.14]. Пор.: *зійти / сходити з ума (з розуму, з глузду)* – ‘стати психічно хворим, збожеволіти’ [СФУМ, с. 264].

Фантомні болі душі – ‘сильні переживання’. У тексті: «Сон у мене нормальний, руки не сіпаються, тільки відчуваю якийсь неспокій, ніби якісь *фантомні болі душі*» [Костенко 2010, с.5]. Пор.: *боліти душею* – ‘дуже переживати, уболівати, тривожитися за кого-, що-небудь’ [СФУМ, с. 36].

Шкірою чую – ‘сильні відчуття, бажання’. У тексті: «*Шкірою чую*, як тотальне жлобство свідомо прищеплюється людям, перетворюючи їх на масу» [Костенко 2010, с. 113]. Пор.: *аж шкура (шкіра) труситься* – ‘хто-небудь має сильне бажання до чогось’ [СФУМ, с. 777].

3) ФРАЗЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОБСТАВИН СПОСОБУ ДІЇ

Бити у тій самій ступі ту ж саму олію – ‘давно відомо’. У тексті: «Йдемо по колу, як сумирні конячки в топчаку історії, *б’ючи у тій самій ступі ту ж саму олію*» [Костенко 2010, с.131]. Пор.: *товкти воду в ступі* – ‘займатися чим-небудь непотрібним, безрезультатним; марно гаяти час’ [СФУМ, с. 714].

Децибели рвали перетинки – ‘дуже голосно’. У тексті: «Ридали клавіші й струни, *децибели рвали перетинки*, дівчатка шаліли в екстазі...» [Костенко 2010, с. 32]. Пор.: *рвати слух* – ‘викликати неприємні відчуття, вражати (про звуки)’ [СФУМ, с. 596].

Злетіти з конвеєра – ‘невдало щось зробити, зазнати невдачі’. У тексті: «Я міг би бути тим іншим, я ревную її до нього, але я такий

зашуганий, я мушу заробляти гроші, тепер жорстока конкуренція, не встигнеш – злетии з конвеєра» [Костенко 2010, с. 9]. Пор.: *летіти / полетіти до дідька (догори дном, у прірву, шкереберть)*– ‘зазнавати краху, переставати існувати, діяти’[СФУМ, с. 332–333].

Попасту у Бермуди – ‘скрутно, потрапити у скрутне становище’. У тексті: «...затхлий спадок імперії, потолоч зужитих ідеологій – все приписується цьому народові, який уже й не знає, що з ним діється і в які *Бермуди понав*» [Костенко 2010, с. 24]. Пор.: *попасту / попадати в тенета (у пастку, у хомут, у сильце, в капкан, у павутину, чорту в зуби, в лецата)* – [СФУМ, с. 542].

По сім на цибулю – ‘дуже багато, але даремно’. У тексті: «Це вже нова обойма героїв, їх уже *по сім на цибулю*, сказала б моя теща» [Костенко 2010, с. 169]. Пор.: *сім верств пішки за шмат кишки* – ‘докладаючи багато зусиль, але даремно’[СФУМ, с. 651].

Ходити по колу – ‘не по суті, відволікатися від головного, повторювати одне й те саме’. У тексті: «Триста років *ходимо по колу*» [Костенко 2010, с.27]. Пор.: *ходити навкруг (навколо, довкола)* ‘не торкатися суті якої-небудь справи, говорити не прямо, а відволікаючи когось від головного’ [СФУМ, с. 749].

Хоч косою коси – ‘дуже багато’. У тексті: «*Грибів хоч косою коси*» [Костенко 2010, с. 364]. Пор.: *хоч греблю (гать) гати* – ‘дуже багато, велика кількість, кого-, чого-небудь’ [СФУМ, с. 147].

4) ФРАЗЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЙ ОДНИХ ЛЮДЕЙ СТОСОВНО ІНШИХ

Варити в смолі – ‘знущатися’. У тексті: «Навіть у радянському ідеологічному казані не *варили* в такій *смолі* українців» [Костенко 2010, с. 26]. Пор.: *варити (виварювати) воду* – ‘знущатися з кого-небудь, показуючи

свої примхи, висуваючи надмірні вимоги або прискіплюючись до когось' [СФУМ, с. 51].

Відняти життя – ‘знищити когось’. У тексті: «З того боку у мене відняли життя, і з цього віднімають» [Костенко 2010, с.23]. Пор.: *позбавляти / позбавити життя* – ‘умертвляти, убивати кого-небудь’ [СФУМ, с. 530].

Забомбити свідомість – ‘вводити в оману’. У тексті: «Газети забомбили свідомість» [Костенко 2010, с. 29]. Пор.: *забивати / забити памороки* – 1. Позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось, вводити в оману [СФУМ, с. 238].

Збивати з ніг – ‘дезорієнтувати, заплутувати’ . У тексті: «Нас постійно тримають на подразниках, ми вже не здатні на потрясіння, інформація, як з бранспойта, *збиває з ніг* – може, це так і задумано, щоб ми перестали бути людьми?!» [Костенко 2010, с.284]. Пор.: *збивати / збити з пантелику* (з розуму, з шляху, з пуття) – ‘морально псувати, підбурювати на негідні вчинки’ [СФУМ, с. 255-256].

Піти наліво – ‘зрадити’. У тексті: «Теща дивиться на мене перелякано, вона боїться, що у нас розвалиться сім’я, і я *пиду наліво* або зіп’юся» [Костенко 2010, с. 7]. Пор.: *ходити / піти по руках* – ‘вести аморальний спосіб життя’ [СФУМ, с.750].

Сипати в голову сміття – ‘набридати, сильно дошкуляти комусь’. У тексті: «Кожен тобі *сипле в голову своє сміття*» [Костенко 2010, с.29]. Пор.: *сипати / сипнути (сипонутти) жару за хаяви (під хвіст)* – ‘дуже дошкуляти кому-небудь чимось; провчати кого-небудь за щось’ [СФУМ, с. 647].

4.4.Лінгвокультурологічний аспект фраземіки у творах І. Чендея

Підрозділ присвячено дослідженню фразеології у творах Івана Чендея в лінгвокультурологічному аспекті. Проаналізувавши достатньо значний за

обсягом матеріал, доходимо висновку про те, що майстерність художнього слова відомого закарпатського письменника ґрунтується на глибокому знанні ним культури, звичаїв рідного краю, які є предметом опису. Неперевершеним є його вміння за допомогою фразеологізмів відтворити мовлення земляків, їхні характери, народні традиції.

Фразема, по суті, є засобом для передавання інформації, а також інструментом думки й акумулятором культури. Під таким кутом зору фразеосполучення перетворюється в надійне сховище історії, думки й культури народу. І хоча думка про акумулюючу властивість фраземи виникла давно, дотепер ще не розв'язано питання про те, що входить у поняття „культурна пам'ять” слова, яким є механізм етнокультурної акумуляції. Інформативною є вже наявність фразем, оскільки вони – результат досягнення розумом світу шляхом називання явищ матеріальної, духовної та художньої культури.

У цьому сенсі цікаво зазирнути в бездонну криницю літературної творчості майстрів художнього слова, які у своїх творах за допомогою, зокрема й фразем, творять мовну картину світу. У підрозділі зроблена спроба проаналізувати в лінгвокультурологічному аспекті фраземи у творах одного з найвідоміших закарпатських письменників – Івана Михайловича Чендея. Джерельною базою стала його збірка прози „Зелена Верховина” [Чендей 1975]. Назріла нагальна потреба простежити безперечний зв'язок мови й культури нашого народу, що проживає на крайньому заході України, який протягом тривалого часу витворив виразне мовлення. Воно потребує подальшого осмислення й вивчення своїх неповторних традицій, звичаїв, які необхідно зберегти для прийдешніх поколінь. Прозові твори Івана Чендея є надзвичайно благодатним матеріалом саме для такого дослідження.

У зазначених творах ми зафіксували приблизно двісті фразем, що відображають культурне тло народу, зокрема жителів Закарпаття, напрям культурного розвитку яких можна встановити за допомогою аналізу

походження цих виразів. Практично всі фраземи в досліджуваних нами творах І.Чендея відображають весь комплекс діяльнісно-ментального творення дійсності окремим соціумом, у нашому випадку – закарпатськими українцями.

Усе фразеологічне багатство у збірці „Зелена Верховина” ми умовно поділили на декілька семантичних груп.

1) ВЛАСТИВОСТІ, ЯКОСТІ ЛЮДИНИ

Бути скупим до бесіди [Чендей 1975, с.414] – ‘про неговірку людину’; *груди – мура валити; руки – роги бикам крутити* [Чендей 1975, с.200] – ‘про сильну людину’; *голіруч обороняє* [Чендей 1975, с.114] – ‘мужня людина’; *на загибіль не дає* [Чендей 1975, с.9] – ‘про відповідальну людину’; *лізе на погибіль* (с.114) – ‘про мужню людину’; *своя кров* [Чендей 1975, с.422] – рідна людина; *має розум при собі* [Чендей 1975, с.9] – ‘про розумну людину’; *не сидить без діла* [Чендей 1975, с.30] – ‘про роботящу людину’; *кила до землі, а титула до неба* [Чендей 1975, с.255] – ‘про недостойну людину, яка зверхньо поводитьсь’. Як бачимо, за допомогою влучних стійких виразів автор представляє широку палітру властивостей, якостей простого закарпатця: він і сильний, і мужній, і відповідальний, і розумний, і роботящий, і неговіркий тощо. На противагу сільським трударям – найменший панок уже зовсім не такий. Він (інженер з „Провесни”) поводить себе зверхньо. Тут виявляється майстерність письменника у відтворенні контрасту між властивостями та якостями простого трудівника й пана за допомогою образних засобів мови.

2) НЕГАТИВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДЕЙ

Вгинатися, вдобрятися всякій біді [Чендей 1975, с.54] – ‘про людину, яка не витримує важких випробувань’; *в бога камінням кидати* [Чендей 1975, с.35] – ‘робити щось недобре’; *коїться на п’яну голову* [Чендей 1975, с.61] – ‘робити щось як-небудь’; *хміль ударив у голову* [Чендей 1975, с.242] –

‘сп’яніти’; *брати гріх на душу* [Чендей 1975, с.216] – ‘робити щось не похристиянськи’; *не шукати собі клопоту* [Чендей 1975, с.112] – ‘не робити щось зайве’; *вуха пашать вогнем* [Чендей 1975, с.117] – ‘почервоніти від сорому за сказану неправду’ (про Василя Порадюка); *з газдою держати руку* [Чендей 1975, с.169] – ‘підтримувати інтереси багатіїв’; *дати калинку поламати, загубити барвінковий вінчик* [Чендей 1975, с.332] – ‘втратити дівочу честь’; *сісти на шию* [Чендей 1975, с.340] – ‘жити за чийсь рахунок’ (про вояків королівської армії з оповідання „Чорна хмара”); *нагарбати до шиї тих ґруників* [Чендей 1975, с.10] – ‘збагатіти’; *шкуру дерти на грошах* [Чендей 1975, с.127] – ‘не платити належно за виконану роботу’; *виїдити останню краплю крові* [Чендей 1975, с.255] – ‘знущатися, поневолювати трударів’. Стає очевидним, що у нашому уявленні вимальовується образ негативного героя, який чинить не за Божими законами, робить щось абияк, співається, говорить неправду, нехай навіть з ним поведуться несправедливо, живе за чужий рахунок, краде обманом землю від селян. Вражають специфічні вирази на позначення негативних дій дівчини, яка втрачає цнотливість до одруження. Тут залучено традиційні українські символи дівочої чистоти – *калина* й *барвінок*. Саме ці слова на позначення названих рослин є складовими частинами фразем.

3) ДІЇ, ВЧИНКИ, ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ

Ішло як по писаному [Чендей 1975, с.8] – ‘щось легко робиться’; *губи облизати* [Чендей 1975, с.55] – ‘бути вдоволеним’; *знімати шапку* (перед кимось) [Чендей 1975, с.33] – ‘принижуватися’; *ніякої ради собі не дати* [Чендей 1975, с.10] – ‘не справитися з труднощами’; *викинути за двері* [Чендей 1975, с.33] – ‘вигнати’; *не показувати ноги* [Чендей 1975, с.34] – ‘не бувати десь’; *гріхуватися на себе* [Чендей 1975, с.35] – ‘звинувачувати себе’; *витягати шию півнем* [Чендей 1975, с.36] – ‘заглядати високо’; *переступати пороги* [Чендей 1975, с.47] – ‘заходити кудись’; *губи зціпити* [Чендей 1975, с.57] – ‘видобути силу’; *мозолити руками, мучити кервавим мозолем* [Чендей

1975, с.60] – ‘важко працювати’; *пустити через горло не одного людського глека* [Чендей 1975, с.62] – ‘споїти багато людей’; *показувати зуби* [Чендей 1975, с.87] – ‘сердитися’; *датися навтіки* [Чендей 1975, с.119] – ‘швидко втекти’; *не урвати честі* [Чендей 1975, с.125] – ‘не принизити звертанням’; *зволжити обличчя сльозою* [Чендей 1975, с.181] – ‘заплакати’; *відбити (дитину) від грудей* [Чендей 1975, с.130] – ‘перестати годувати молоком’; *витрясти душу* [Чендей 1975, с.201] – ‘покарати’; *зводити з білого світу* [Чендей 1975, с.205] – ‘доводити до смерті’; *дати дороги гіркі* [Чендей 1975, с.233] – ‘насварити’; *дати по зубах* [Чендей 1975, с.234], *дрюком по ребрах гладити* [Чендей 1975, с.244], *пом’якшити ребра* [Чендей 1975, с.342], *настусати поза ребра* [Чендей 1975, с.276 – ‘набити’; *з села викурювати* [Чендей 1975, с.306] – ‘виганяти’; *не зарити носа в землю* [Чендей 1975, с.429] – ‘не впасти’; *розпускати тканицю* [Чендей 1975, с.435] – ‘про вагітну жінку, яка повніє’; *не класти на когось руки* [Чендей 1975, с.335] – ‘не перекладати на когось відповідальність’; *трясти дрантям* [Чендей 1975, с.240] – ‘ходити у бідному одязі’. Ця семантична група є найбільш чисельною. Адже дії, вчинки, поведінка людини мотивуються рівнем її розвитку, середовищем, де вона виховувалася, навчалася, працювала. Письменник зумів фразеологічними мовними засобами переконати нас у достовірності тих чи інших вчинків людей. Переважна більшість зафіксованих фразем цієї групи має негативну конотацію, хоча трапляються поодинокі приклади позитивного або нейтрального забарвлення.

4) ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИ В ЇЇ СТАВЛЕННІ ДО КОГОСЬ

Не збити з думки оповідача [Чендей 1975, с.6] – ‘не перебивати когось’; *брати суєту на себе* [Чендей 1975, с.7] – ‘перекладати чийсь клопоти на себе’; *Бог святий говорив би твоїми устами* [Чендей 1975, с.14] – ‘зробити щось добре комусь’; *розкривати душу* [Чендей 1975, с.20], *викладати душу* [Чендей 1975, с.60], *викладати свою душу* [Чендей 1975, с.21], *розкривати серце* [Чендей 1975, с.21] – ‘відверто говорити з кимось’; *заглянути в саме*

серце, в саму душу [Чендей 1975, с.123, 225] – ‘зрозуміти когось’; *жури собі не причиняйте* [Чендей 1975, с.47] – ‘не шукайте собі зайвого клопоту’; *привести до хати* [Чендей 1975, с.49] – ‘одружитися’; *щедро кидати лопатою гаразду з неба* [Чендей 1975, с.120] – ‘робити добрі діла’; *ворон воронові ока не виклює* [Чендей 1975, с.34] – ‘зла, недобра людина не підведе собі подібну’; *показати на двері* [Чендей 1975, с.34] – *вигнати*; *пустити з порожніми руками* [Чендей 1975, с.49] – ‘не позичити грошей’; *вирвати кусень хліба* [Чендей 1975, с.59] – ‘позбавити роботи’ *мало давати на Василеві теревені* [Чендей 1975, с.61] – ‘не слухати’; *наситити сирною землею* [Чендей 1975, с.141] – ‘вбити’; *кінець вчинити* [Чендей 1975, с.141] – ‘довести до кінця’; *дивитися вовкові в зуби* [Чендей 1975, с.240] – ‘спілкуватися з ворогом’; *пускати кпи* [Чендей 1975, с.277], *скалити зуби* [Чендей 1975, с.202], *сміха пускати* [Чендей 1975, с.407] – ‘насміхатися’; *зачепив за живе* [Чендей 1975, с.228] – ‘торкнутися наболілих проблем’; *вилити болота* [Чендей 1975, с.434] – ‘наговорити неправди’. Представлені у цій семантичній групі фраземи містять ряд дуже цікавих компонентів, що є поширеними в мовленні українців – *Бог, душа, серце*. Тут наявні також фраземи з компонентами – назвами тварин: *вовк, ворон*. Характерним є те, що хижацькі вчинки героїв творів І.Чендея порівнюються з вчинками звірів-хижаків. У цій групі спостерігаємо більше фразем із позитивною конотацією, хоча досить значна кількість є стійких виразів з негативним забарвленням.

5) ПОЗНАЧЕННЯ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гавкнути чорним псом [Чендей 1975, с.6] – ‘сердито крикнути’; *не туди завернути* [Чендей 1975, с.8] – ‘про розмову’; *мед і вино чиймись устами пити* [Чендей 1975, с.364–365] – ‘гарно говорити’; *наче когось солодким медом намастити* [Чендей 1975, с.19] – ‘так говорити’; *зупинитися на півслові* [Чендей 1975, с.35] – ‘перестати говорити’; *не репетуй як рабин в бужні* [Чендей 1975, с.37] – ‘не говори голосно’; *здійняти рейвах* [Чендей 1975, с.120] – ‘голосно заговорити’; *не промовити одного слова* [Чендей

1975, с.126] – ‘замовчати’; *встрянути своїм словом* [Чендей 1975, с.127] – ‘втрутитися в розмову’; *слова сперло* [Чендей 1975, с.133], *заціпило в горлі* [Чендей 1975, с.133] – ‘замовк’; *не мели пусте* [Чендей 1975, с.143] – ‘не говори дурниць’; *переливати з пустого в порожнє* [Чендей 1975, с.146,202] – ‘говорити не по суті’; *язики гострити* [Чендей 1975, с.202] – ‘пліткувати’; *тобі язик ходить* [Чендей 1975, с.211] – ‘багато говориш’; *сипле словами як з рукава* [Чендей 1975, с.230] – ‘багато говорить’; *доливати масла в вогонь* [Чендей 1975, с.240] – ‘загострювати суперечку’; *бесіда ні в честь ні в славу* [Чендей 1975, с.241] – ‘недоречна розмова’; *добрим словом не перекинутися* [Чендей 1975, с.252] – ‘нічого не говорити’; *не кидати слів по вітрах* [Чендей 1975, с.414] – ‘не говорити безвідповідально’; *виливати кожне слово з дзвінкої криниці* [Чендей 1975, с.414] – ‘гарно говорити’. Тут маємо одну з найцікавіших семантичних груп, де опорним виступає **слово**, яке порівнюється з солодким медом, з передзвоном найчистішої джерельної води. Так і хочеться зачерпнути пригоршнею тої чистої води, так і хочеться поринути в таїну найбільшого дива, дарованого нам Богом, – в таїну **слова**. Ось як майстерно Іван Чендей говорить про найпростіші речі, вкладаючи їх в уста своїх героїв.

б) ФІЗИЧНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИ

Народитися під щасливою зіркою [Чендей 1975, с.60], *всі звізди на мене всипалися* [Чендей 1975, с.40] – ‘бути щасливим’; *кров заіграла* [Чендей 1975, с.80] – ‘бути збудженим’; *всі сонця засвітили в моїх очах* [Чендей 1975, с.40], *ноги підо мною зов’яли* [Чендей 1975, с.40] – ‘знепритомніти’; *обмиватися сьомим потом* [Чендей 1975, с.53] – ‘стомитися від важкої праці’; *підступило до горла* [Чендей 1975, с.101], *сперло дихання* [Чендей 1975, с.101] – ‘схвильованість’; *давно над ним трава зеленіє* [Чендей 1975, с.119], *Богові віддав душу* [Чендей 1975, с.128], *без часу закусити зуби* (с.128) – ‘померти’; *скласти губи до плачу* [Чендей 1975, с.129] – ‘бути доведеним до плачу’; *захолодило в плечах* [Чендей 1975, с.147] – ‘розхвилюватися’; *ні живі ні*

мертві [Чендей 1975, с.430] – ‘злякані’; *кров ударила до голови* [Чендей 1975, с.133] – ‘бути збудженим’; *кров холоде* [Чендей 1975, с.43] – ‘дуже переживати’. У цій семантичній групі відзначаємо те, що фраземи на позначення почуття щастя пов’язуються із ключовим словом *зірка*. Опорним словом у фразеологічних сполуках на позначення почуття збудженості, схвильованості виступає лексема *кров*. Стан сильного переживання у зафіксованих фраземах пов’язується з дієсловом *холонуть*. Спостерігаємо явище синонімії на позначення за допомогою фразем сумної сторінки завершення життя людини– смерті.

7) ПОЗНАЧЕННЯ МИСЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Насідати роєм [Чендей 1975, с.24] – ‘про думки’; *збиратися з думками* [Чендей 1975, с.32] – ‘з’адуматися’; *прочитати душу* [с.38] – ‘вгадати думки’; *не вийти на дорогу* [Чендей 1975, с.234] – ‘не знайти спільної думки’; *до голови не приходило* [Чендей 1975, с.243] – ‘не здогадався’; *морщити лоба* [с.278] – ‘задуматися’; *спало на гадку* [Чендей 1975, с.432] – ‘згадав’. Опорні слова тут – *голова, лоб, душа, думка*.

8) ВИСЛОВЛЕННЯ ПОЧУТТІВ

Бодай пси твої ребра лизали [Чендей 1975, с.134] – ‘щоб ти помер’; *прийде на пса мороз* [с.134] – ‘прийде кара’; *буде грім бити у ваші пороги* [Чендей 1975, с.141] – ‘прийде кара’. Нечисленна група, представлена особливо насиченими експресією виразами, які допомагають увійти у внутрішній світ героїв прози І.Чендея, зрозуміти їх життя, устремління, надії.

9) СТАН ПРЕДМЕТА, ЯВИЩА

Впасти на голову [Чендей 1975, с.126] – ‘про біду, нещастя’; *земля піде вітром* [Чендей 1975, с.145] – ‘пропаде’; *газдівство піде вихром* [Чендей 1975, с.145] – ‘пропаде’; *сонце в очі блисне* [Чендей 1975, с.318]) – ‘зійде сонце’; *на кінці кербач лусне* [Чендей 1975, с.431] – ‘щось станеться’; *латка*

на латці бідніє на бесагах [Чендей 1975, с.180] – ‘про зношені старі предмети побуту’. Ключові слова тут – *голова, земля, сонце, вітер (вихор)*.

10) МІСЦЕ, НАПРЯМ ДІЇ

Замкнути довгий хвіст [Чендей 1975, с.10] – ‘іти після всіх’; *міряти дорогу* [Чендей 1975, с.240] – ‘далеко ходити’; *лічби їм (гр.ошам) не знати* [Чендей 1975, с.55] – ‘багато; не знати рахунку грошам [Чендей 1975, с.55] – ‘багато’; *добро потекло рікою* [Чендей 1975, с.5] – ‘багато’; *гора з плечей звалилася* [Чендей 1975, с.64] – ‘стало легше’; *міряти з ніг до голови* [Чендей 1975, с.117], *глянути з ніг до голови* [с.133] – ‘повністю’; *в хаті муху чути* [Чендей 1975, с.199], *муху можна почути* [Чендей 1975, с.260] – тихо; *на макове зерно* [Чендей 1975, с.201] – ‘зовсім не...’; *замели до крихти* [Чендей 1975, с.331] – ‘цілком, зовсім’; *ледве ноги тягне* [с.406] – ‘повільно’. Опорні слова тут *дорога, гроші, голова*.

Оскільки фразеосполучення містять у собі цінні відомості про своєрідність культури української спільноти, то лінгвокультурна сема, що входить у їхнє значення, є в центрі уваги нашого опису. Лінгвокультурний компонент фразеологічного значення (тобто культурні нашарування) розглядаємо як певні знання про культуру, сформовані носіями мови, що зберігаються в їхній пам’яті як частина концептосфери національної мови.

Поглиблене дослідження семантики фразеосполучень сьогодні висунуло на порядок денний необхідність вичленувати культурний компонент у їхньому значенні. Зафіксовані нами фразеосполучення мають культурно-історичні та культурно-побутові асоціації, пов’язані з різними реаліями, такими, як особливості природно-географічного середовища, в якому проживають закарпатці (гори), специфіка суспільно-політичного життя (загарбання рідної землі різними завойовниками), побут, мораль, звичаї, традиції.

Опора на принципи культурології дала змогу визначити роль та місце фразем у мовній базі закарпатців, встановити їхнє значення як складових елементів мовної картини світу. Дослідження показало, що фраземи безпосередніше відображають пізнавальну діяльність членів мовного колективу, описану Іваном Чендеєм у його прозі. Ця діяльність ґрунтується на найвному уявленні про світ, їх ставленні один до одного, до того, що з ними відбувається в цьому світі.

Важливу роль тут відіграють ключові слова – ті, що здатні розкрити особливо значущі концепти української культури: *Бог, слово, сонце, душа, серце, голова, кров, розум, дорога калина, барвінок* тощо. Певної вагомості набуває розкриття культурного компонента значення у ключових словах двох категорій: тих, що відображають культурно-специфічні поняття, і в словах, які збігаються у своїх лексичних значеннях, але різко відрізняються культурно забарвленими значеннями.

4.5. Національно-культурна специфіка фразем у творах П. Скунця

Підрозділ присвячено опису національно-культурної специфіки фразем у творах Петра Скунця. Унаслідок проведеного дослідження робиться висновок про те, що в поезіях відомого українського закарпатського майстра художнього слова репрезентована велика за обсягом фразеологічна картина світу, в якій відтворено найрізноманітніші прояви буття й діяльності людини, а більшість фразем є національно-культурним надбанням українського народу.

Джерельною базою слугували поетичні твори зі збірки відомого майстра художнього слова Петра Скунця «Один» [Скунець 2000]. Його творчість – це бездонна криниця народної мудрості, акумульована, зокрема, й у стійких фразеологічних виразах.

Переходимо до опису найбільш вагомих репрезентантів фраземіки української мови, використаних Петром Скунцем у зазначеній збірці. Вважаємо саме тепер, у такий непростий час, важливо зафіксувати й проаналізувати мовне багатство Скунцевих творінь, бо він, напевно, як ніхто інший, тримав гостре перо на пульсі епохи й болісно переживав за все, що відбувалося в Україні на зламі століть і епох.

Зазначимо, що багато фразем у П. Скунця відображають внутрішній світ його ліричних героїв. Наприклад: *гаряче серце* - 'схвильована людина', *обкипівши тугою і кров'ю* - 'сильно хвилюючись, переживаючи'. У тексті: *Як моє **гаряче серце** рано/ зранене зрадливою любов'ю/ Чом так важко заживає рана/ **обкипівши тугою і кров'ю**?* [Скунець 2000, с. 40]; ***в серці ж біль із тугою/ніби кишло змій*** [Скунець 2000, с. 46]; *...і може, **серце б скам'яніло** в холодній тиші забуття...* - тс [Скунець 2000, с. 57]; *як **серцем я перемерзав*** - тс [Скунець 2000, с. 101]; ***серце ниє** до нестями* - тс [Скунець 2000, с. 105]; *але прийшов таки до нас з **кривавим серцем*** у долоні (про Зореслава) [Скунець 2000, с. 510].

Із цим же ключовим словом *серце* автор використовує стійкі вирази на позначення негативних якостей людини. Наприклад: *пусте серце, брудне серце*. У тексті: *...лишили б чорні плями там/ чиїсь **пусті серця*** [Скунець 2000, с.36]; *...безсилі там **серця брудні/ де молодість горить*** [Скунець 2000, с. 36]; *виливають 'серця біль'*. У тексті: *Такі любов не визнають/ і біля тих дівчат снують/ там **виливають 'серця біль'**/ де в посаг - дім, автомобіль* [Скунець 2000, с. 47].

Поцілунок Іуди - про вчинок зрадливої, підступної людини. У тексті: *І кров горить у мене на щоці/ від **поцілунку свіжого Іуди*** [Скунець 2000, с. 100].

Негативні вчинки відтворені також у стійких виразах *оббити пороги не одного шинку* - 'пиячити', *водитися з лихою славою* - 'через недобрі діла

не мати поваги від людей’. У тексті: *І без сім’ї, без дружби/ Ти оббив пороги не одного шинку* [Скунць 2000, с. 41]; *доїти державу* – ‘обкрадати державу’. У тексті: *Якщо державу доїш ти/ бодай корову хочу подоїти* [Скунць 2000 с. 76].

Про товстих, самовдоволених, упертих людей: *із животами нижче ніг*. У тексті: *Я бачу їх, я знаю їх/ із животами нижче ніг/ і заступає їм живіт/ не тільки ноги – цілий світ* [Скунць 2000, с.47]; *уперті осли*. У тексті: *Жити, брате, сил немає/ між упертими ослами...* [Скунць 2000, с. 105].

Фіксуємо також фраземи з ключовим словом *душа* на позначення почуттів, переживань людини. Наприклад: *душа болить*. У тексті: *В тобі надії наші / не збулись/ Душа болить/ Від того навіть гірше* [Скунць 2000, с.41]; *душі моєї путь/ невже веде в облуду* [Скунць 2000, с. 42]; *не розхмарити душу* – ‘переживати’. У тексті: *Нащо марно марити/про минулі дні/ А душі розхмарити я не можу, ні* [Скунць 2000, с. 46]; *тріщить душа* – про переживання. У тексті: *Та біль шалений допікає гірш/ тріщить душа від беззахисних мук... - тс* [Скунць 2000, с. 49]; *душа вогнем палає* – тс [Скунць 2000, с. 105]; *замкнувши душу за дубові двері* – тс [Скунць 2000, с. 77]; *вберегти душу* – тут про недостойну людину. У тексті: *Хтось, мабуть, від переляку/ хоче душу вберегти* [Скунць 2000, с. 47]; *душу купити* – тс. У тексті: *На ці гроші я б душу купив...* [Скунць 2000, с. 80]; *тягнути з душі, як із торби* – тс [Скунць 2000, с. 177]; *душі на туші нам поміняли* – тс [Скунць 2000, с. 399].

Про емоційно-фізичний стан людини: *Бо мені серед ночі не раз/ аж завити хотілося вовком...* [Скунць 2000, с. 109]; *вогонь у грудях* – тс. У тексті: *Молю! Благаю! Не співай/ Вогонь у грудях* – через край [Скунць 2000, с. 101]; *кров заграла* – тс. У тексті: *В молодого генерала/в струнах-жилах кров заграла...* [Скунць 2000, с. 437].

Важке матеріальне становище людини відтворене у фраземі *днювати й ночувати в нестатках* [Скунць 2000, с.40]. Із тим самим значенням: *коли в мене в кишені не густо* [Скунць 2000, с. 50].

Про тих, хто гартувався в боях, має великий життєвий досвід, автор пише: *І рвали пута, і ламали ґрати ...* [Скунць 2000, с. 121]; *хлопці в землю падали/ а життя не зрадили ...* [Скунць 2000, с. 263]; *... зі смертю стрічалися зблизька/ школу життєву пройшли*. У тексті: *Тим, що школу життєву пройшли/ що зі смертю стрічалися близько/Тим, що в праці відраду знайшли/я готов уклонитися низько* [Скунць 2000, с. 45].

У цій же строфі П. Скунць використовує стійкий вираз на позначення працьовитої людини – *в праці відраду знайшли* [Скунць 2000, с. 45]; *десятим потом* – тс. У тексті: *І вже коли десятим потом/ омиюсь я десятий раз...* [Скунць 2000, с. 86]. Позитивні якості людини відтворені у фраземі *простягати з готовністю руки*. У тексті: *... справжні друзі назустріч мені / простягали з готовністю руки* [Скунць 2000, с. 50]. Використовує автор і загальновідомі фразеологізовані вирази, на зразок: *вовків боятись – у ліс не ходити*, характеризуючи сміливу людину [Скунць 2000, с. 56].

Дитячий вік людини П. Скунць позначає фразеомою *лазити під лавою пішки*. У тексті: *Ми вже билися, хлопче, в бою/ як ти лазив під лавою пішки* [Скунць 2000, с. 46]; *вісімнадцять лише віддзвеніло – ‘юнацький вік’* [Скунць 2000, с. 46].

Про стосунки дорослих із дітьми: *... і пустив свого сина блудом...* [Скунць 2000, с. 178]; *... може, дасть кропивою по голому...* [Скунць 2000, с. 179]; *розумієш і сам, дівчаче, що сорочка своя до тіла завжди ближча. А шкура – тим паче...* [Скунць 2000, с. 178]. Про взаємини чоловіка й дружини: *Ти, що жив під подолом у жінки...* [Скунць 2000, с. 458].

Про невідворотність настання зрілості: *Хоч наступають нам на п'яти/ роки, як вороги закляті...* [Скунць 2000, с. 495].

Про суспільно-політичний рух: *І рух карпатський не змілів/ від альфи до омеги...*[Скунць 2000, с. 460]; *І суспільства нема, є голодне кубло...*[Скунць 2000, с. 499].

Доходимо висновку про те, що Петро Скунць у своїх поетичних творах із збірки «Один» значною мірою використав фразеологічне багатство української мови, вміло вплітаючи в канву своїх творінь неперевершені народні перлини – фраземи, у кожній із яких спостерігаємо втілення певного образу.

4.6. Фразеологічна картина світу у творах Б. Харчука

Підрозділ присвячено опису фразеологічної картини світу у творах Бориса Харчука. На конкретних текстових прикладах проілюстровано мовну майстерність письменника. Робиться висновок про те, що за допомогою фразем митець різнобічно зображає навколишню дійсність, творить неперевершені образи.

Попри те, що нині є багато різнопланових досліджень із фразеології, спеціально в цьому плані творчість Бориса Харчука ще не була предметом наукових зацікавлень. Ми ставимо собі за мету охарактеризувати найважливіші прояви буття, відтворені у фраземах, які використав у своїх творах Борис Харчук. Аналізуємо стійкі вирази, зафісовані нами в романі «Майдан» [Харчук 1991]. У межах підрозділу наведемо найбільш репрезентативні стійкі одиниці.

У процесі дослідження ми виокремили такі тематичні групи фразеологічних одиниць, що їх використав Борис Харчук для відтворення дійсності, характерів, учинків його персонажів:

1) ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ

засушений гриб на двох ногах [Харчук 1991, с.34]; *парує ж бог лебідку з гнидою* [Харчук 1991, с.226]; *її голівка – маківка у білій хустці* [Харчук 1991,

с.128]; а очі – *два повні відра під коромислами брів – хлюпали живою синявою* [Харчук 1991, с. 163]; очі – *двоє блукливих вогників* [Харчук 1991, с. 182]; він жид – *насіллячко Ізраїлю* [Харчук 1991, с.313].

2) СПОСІБ ДІЇ

А Мокрина *краєм ока дивилася з вікна* [Харчук 1991, с.34]; ми помстимося *вогнем і мечем* [Харчук 1991, с.199]; у старости – *як у бога за пазухою* [Харчук 1991, с. 223]; а ти мої застороночки *очима жереш* [Харчук 1991, с. 187].

3) МІСЦЕ, НАПРЯМ ДІЇ

Мокрина *вивихнулася з хати* [Харчук 1991, с.34]; Антон *пустив очі на вулицю*: не хотілося, щоб його тут хтось побачив [Харчук 1991, с.35]; а коли осадників *спровадили до білих ведмедів*, вони переїхали собі на хутір, на все готове [Харчук 1991, с.38].

4) ЧАС ДІЇ

відчув, що *вдарив його дзвін* [Харчук 1991, с. 86]; сам навідався *ні світ ні зоря* на розвідини [Харчук 1991, с. 117]; *до сходу сонця* не виходити [Харчук 1991, с. 117]; *таки бралось на світанок* [Харчук 1991, с. 184]; *ще ранок не продирається* [Харчук 199, с.145].

5) ДІЇ ЛЮДИНИ СТОСОВНО ІНШИХ

вона *грала карими очима з-під чорних брів* [Харчук 1991, с.37]; я *не даватиму* цьому кодлу *спуску* [Харчук 1991, с.95]; мені всі тим *очі випікають* [Харчук 1991, с. 98]; мене в школі вчили, що пани *окуповують* не тільки *землі*, а й *душі* [Харчук 1991, с. 99]; *лихе око* на себе ще лихіше знайде [Харчук 1991, с. 100]; я *камінчика не залишив би* [Харчук 1991, с. 100]; він *крові нашої насмоктався* [Харчук 1991, с. 101]; *косив очима майдан*, упізнавав, де його били й не добили [Харчук 1991, с.118]; ти що, хотів, щоб я *тобі в рот заглядав...* [Харчук 1991, с.119]; Єндриховський стояв,

спостерігаючи, що всі *їдять його поїдом* [Харчук 1991, с. 120]; вони *піднесли йому фігу*, а Антось подався в колгосп, і тепер йому *чорт дітей колише* [Харчук 1991, с. 121]; *вилупила баньки* на Єндриховського [Харчук 1991, с. 125]; *хіба йому й без того не цвіркають в очі* [Харчук 1991, с.127]; Євген *носився з Туром на плечах, ніби дурень із ступою* [Харчук 1991, с. 175]; *зачав жити на віру* з Федоською [Харчук 1991, с. 197]; *кишка тонка*, - відказала Тодорка [Харчук 1991, с. 269] ; усі вони такі – *розчиняють людську душу* [Харчук 1991, с. 279]; *собаці собача смерть* [Харчук 1991, с. 102]; Євген *проковтнув пілюлю: ляндрірт зовсім з ним не рахується* [Харчук 1991, с. 119]; *ви сильні під чужим крильцем* [Харчук 1991, с. 121.

6) ФІЗИЧНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ЛЮДИНИ

...відчуваючи, як вогнем пече в горлі... [Харчук 1991, С. 42]; *сама її душа просилася з грудей* [Харчук 1991, С. 62]; *вийшла Тодорка, стояла-палала, як свічка* [Харчук 1991, С. 63]; *жаль узав за серце* [Харчук 1991, с.118]; *камінь на нервах*, а не людина [Харчук 1991, с. 174]; *гаряча кров неспокійно пульсує у скронях* [Харчук 1991, с. 223]; *кров залила йому обличчя* [Харчук 1991, с. 251]; *Ромцьо закулів би, перемерз би на сіль* [Харчук 1991, с. 324]; Віта *зраділа в душі: мовляв, і чортові тісно в пеклі* [Харчук 1991, с. 238]; у медицині це називається *вдруге прийти на світ* [Харчук 1991, с. 314].

7) МОВЛЕННЄВА ТА МИСЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ

зберуться – кидають один на одного словами-каменями; так розмовляли [Харчук 1991, с. 62]; *а в тебе язичок, Тодорко, що бритва* [Харчук 1991, с. 82]; *ти в штанях, а твій Філик у спідниці* [Харчук 1991, с. 82]; *а Кос відводив душу, матюкаючись* [Харчук 1991, с. 318]; і вони сиділи, *стуливши губи* [Харчук 1991, с. 250]; Антось *спостеріг зброю і взяв це собі на карб* [Харчук 1991, с. 186]; *вона не могла дійти глузду* [Харчук 1991, с. 36]; *от Ромця шкода: не дійшлий розумом* [Харчук 1991, с. 66].

8) ЗБЕЗЧЕЩЕНА ДІВЧИНА

згвалтована совість села; дівка совість [Харчук 1991, с. 123]; *крива і неспокійна совість села* [Харчук 1991, с. 124].

9) ПОЗИТИВНІ ЯКОСТІ ЛЮДИНИ

їхні чисті душі були відкриті для добра й краси [Харчук 1991, с. 133]; *націоналіст із самісінького пуп'янка* [Харчук 1991, с. 135]; *нація, народ – неопалима купина* [Харчук 1991, с. 136]; *вас голими руками не візьмеш* [Харчук 1991, с. 162]; *подумаєш – жінка, діти, родинне вогнище, а я що, батіг із пряди* [Харчук 1991, с. 197]; у нього – *гостре око* [Харчук 1991, с. 312]; *руки просили роботи* [Харчук 1991, с. 345]; *Україна понад усе* [Харчук 1991, с. 55]; *знати добро і зло* [Харчук 1991, с. 55].

10) НЕГАТИВНІ ДІЇ, ВЧИНКИ

з таким *далеко не заїдеш* [Харчук 1991:141]; *не дай боже з хама пана* [Харчук 1991, с. 200]; *хто росу збив, а ти кому воду носиш* [Харчук 1991, с. 335]; *скажені собаки їм потрібні. Вони кидатимуть їм по кісточці* [Харчук 1991, с. 344].

11) СТАН ПРЕДМЕТА, ЯВИЩА

чекай, чекай, курчат осінь полічить [Харчук 1991, с. 146]; *на безриб'ї і рак риба* [Харчук 1991, с. 160]; на цій землі *ріки течуть молоком, а земля повнитиметься медом* [Харчук 1991, с. 95].

12) КІЛЬКІСТЬ

а в нього *того життя – жменька* [Харчук 1991, с. 130]; *Марія мала крапельку радості* [Харчук 1991, с. 59].

Унаслідок проведеного наукового пошуку констатуємо, що Борис Харчук використав у романі «Майдан» понад 200 фразеологічних виразів, за допомогою яких зумів створити неповторну картину життя й діяльності своїх героїв. Ми поділили весь зафіксований матеріал на 12 тематичних груп.

Серед найбільш репрезентативних виявилися стійкі вирази на позначення способу дії людини, її фізичного та емоційного стану, розумової та мовленнєвої діяльності. Неперевершеними є стійкі одиниці на позначення зовнішності людини, її позитивних та негативних дій, властивостей. Зазначимо, що автор використав як загальнонародні надбання, так і свої власні вирази, які сприяють глибшому розкриттю характерів літературних героїв. Спостегігаємо активне використання синонімії, багатозначності фразем, що засвідчує виражальне багатство української мови.

Висновки до розділу IV.

У розділі проаналізовано лінгвокультурологічні особливості відтворення долі людини у творах Т. Шевченка, описана фраземіка повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», а також окреслена фразеологічна картина світу у новаторській прозі Ліни Костенко – романі «Записки українського самашедшого» і романі Б. Харчука «Майдан».

У лінгвокультурологічному аспекті виконано дослідження фраземіки у творах добре відомих майстрів художнього слова – закарпатських митців Івана Чендея та Петра Скунця. Відібраний та підданий опису фраземний матеріал засвідчив неабияку майстерність письменників у відтворенні особливостей життя, побуту, звичаїв, вірувань українців. Фраземи також виразно передають риси характеру, зовнішність, учинки, фізичний та емоційний стан героїв. Особливе місце посідають ті з них, за допомогою яких відтворена любов до рідної землі, працелюбність місцевого населення Закарпаття, його вміння посміятися над чужими і своїми недоліками.

Ми не сприймаємо Тараса Шевченка лише як гідного глибокої поваги й захоплення класика, що відійшов у глиб минулих століть, оскільки знаємо й любимо його живого, нашого сучасника, нашого соратника, який ще у першій половині XIX століття дав людству зразок справжньої поезії, у якій засобами, зокрема й фразеології майстерно відтворено найрізноманітніші

прояви буття людини, її долю, страждання, прагнення до кращого життя. Тож є всі підстави стверджувати, що Тарас Шевченко відкрив українській літературній мові необмежену перспективу подальшого розвитку. Глибоке знання фразеології народної мови, широка освіченість Т. Шевченка, висока культура його мови були основою того, що він створив велику кількість стійких висловів, збагативши тим самим своє поетичне мовлення й лінгвокультурологічний простір української мови загалом.

Є всі підстави констатувати, що широке використання фразем надало аналізованому твору І. Нечуя-Левицького неповторного національного колориту, сприяло його виразності. У процесі дослідження з'ясовано, що залучення письменником фразем слугує докладному відтворенню ментальних рис тогочасних українців, є джерелом національної специфіки етносвідомості українського народу.

Унаслідок проведеної наукової розвідки доходимо висновку про те, що для більш глибокого відтворення образів Ліна Костенко досить широко використовує мовну гру, одним із прийомів якої є різноманітні трансформації фразеологічних одиниць.

Минуле й сучасне органічно поєднується в художніх творах Івана Чендея, де вміло відтворено найвиразніші образи й прояви моральності людини. За допомогою, зокрема, фразем, як підтверджує наше дослідження, йому вдалося правдиво й адекватно зобразити різні сторони життя. У цьому й полягає художня оригінальність Чендея-прозаїка. Зафіксоване нами фразеологічне багатство збірки „Зелена Верховина” свідчить про неабияку майстерність патріарха закарпатського письменства Івана Чендея. Завдяки творчості письменника ми глибше пізнаємо історію й культуру Закарпаття, ніби разом із героями його творів черпаємо силу з чистої джерельної води річки Тересви, піднімаємося на високі гори, є учасниками непростих стосунків між людьми, відстоюючи справедливість... Найважливішим є те, що ми перекидаємо місток у своїй уяві в день сьогоднішній і бачимо, скільки

схожих проблем є у нас тепер. Напевно, сила художньої майстерності І.Чендея якраз і полягає в тому, що, уважно прочитавши його твори, знаходимо багато відповідей на запитання – як жити по правді далі.

Стає більш очевидним той факт, що процес фразеологізації виявляє основні закономірності розвитку фразеологічного значення, шляхи його утворення, в основі яких лежать моделі, які демонструють загальні принципи семантичної трансформації і представляють утворення фразеосполучень як когнітивний процес.

У поезіях закарпатського майстра художнього слова Петра Скунця відображена фразеологічна картина світу, своєрідна поведінкова модель, у якій є позитивні та негативні вчинки людини, її характер, стан, зовнішність, емоції та переживання. Відзначимо, що при творенні художніх образів за допомогою фразем постійно відчувається незрима присутність автора, який співпереживає, разом зі своїми героями любить і ненавидить, іде на барикади чи дослухається до найтонших струн свого серця. П. Скунець активно використовує у стійких виразах як ключові такі слова: *земля, душа, серце, вогонь, кров, рука* тощо. Автор утілює низку національно значущих українських символів у мовну канву своїх поезій, спираючись на багатовікові культурні надбання українського етносу. Водночас наше дослідження підтвердило й те, що поет уміло використовує і загальнолюдські надбання, зокрема, вживає фраземи, засвоєні з Біблії, з античної міфології, з художніх творів інших авторів тощо.

У використаних Борисом Харчуком фраземах значною мірою відтворено найвагоміші риси української ментальності. Це, зокрема, любов до рідної землі, готовність завжди відстояти її інтереси, природна краса, працелюбність, емоційність, уміння точно підібрати слово в конкретній комунікативній ситуації, а де потрібно – промовчати тощо. Зазначимо, що твори Бориса Харчука є багатим матеріалом для подальших наукових студій у царині фразеології, оскільки дають змогу заглянути в його творчу

лабораторію, спостерігати майстерність у відтворенні художніх образів. Зі сторінок творів Бориса Харчука промовляють до нас його літературні герої. Завдяки майстерності автора їх мовлення влучне, барвисте, наповнене глибоким змістом. Вивчаючи, зокрема, роман «Майдан», ми заглиблюємося в ту епоху, яка нині стрімко віддаляється від нас у часі, проте люди, які жили й творили тоді, близькі нам духовно, бо ми ж – українці, варті того, щоб про нас знав світ, мав відомості, яким було життя в Україні тоді і яким воно стало тепер.

РОЗДІЛ V

ОСНОВНІ БАЗОВІ ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНЦЕПТИ, ВЕРБАЛІЗОВАНІ У ФРАЗЕМІЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

5.1.1. Концептосфера *БОГ* в українській фразеологічній картині світу

У підрозділі проаналізовано обсяг і ментальну наповнюваність зазначеної концептосфери. Зроблено спробу встановити її роль та місце в українській фразеологічній картині світу.

Помітною рисою сучасних наукових досліджень є інтерес до вивчення специфіки національних менталітетів, ментальних цінностей. Ця тенденція диктується двома протилежно спрямованими векторами: з одного боку, глобалізаційними процесами в постіндустріальній (інформаційній) цивілізації, що загрожують нівелювати національні цінності та культурну своєрідність народів, а з іншого – зростаючим відчуттям їх взаємозалежності, прагненням до взаєморозуміння та взаємопроникнення в духовні світи один одного [Приходько 2008, с.126].

У процесі дослідження ми виявили, що серед стійких виразів помітне місце займають утворення з компонентом *БОГ*. Найновіші концептуальні дослідження названої проблематики наявні в таких працях: [Жуйкова 2007; Кононенко 1996, 2004; Приходько 2008; Селіванова 2006; Селіванова 2008; Скаб 2008]. На думку О. Карпенко, когнітивну ономастику слід розглядати як новий напрямок у вивченні власних назв, адже в цьому випадку вони вивчаються не тільки в текстах, не тільки в мові, як то робить чинна нині ономастика, а й у ментальному лексиконі, у мові мозку [Карпенко 2007, с. 396].

Люди здавна вірили в існування вищої надприродної сили, яка керує нашим земним життям і готує до потойбічного життя. Тому вони і витворили протягом тривалого часу чимало стійких виразів із компонентом *БОГ*. Нині

дослідження таких виразів системно не проводилося, хоча є праці, які частково стосуються цієї проблеми [Кононенко 1996; 2004; Скаб 2008]. Тому важливо було виявити в різних джерелах такі стійкі утворення та різнобічно їх проаналізувати, при цьому з'ясувавши їх роль у цілісній фразеологічній картині світу.

Знання змістового обсягу мовного знака, зокрема й фразеологічної одиниці, залежить від освіченості людини, її життєвого досвіду, обставин самого життя, оскільки мовна семантика пов'язана з мовною картиною світу, а вона неоднакова у представників різних соціальних, вікових груп [Ужченко 2007, с. 292]. Концептосфера – це сукупність взаємопов'язаних і взаємно зумовлених концептів. У процесі категоризації відбувається об'єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини [Селіванова 2006, с. 200]. Категоризація пов'язана з усіма когнітивними системами й операціями – порівнянням, ототожненням, аналогією. Концептуалізація – один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їх ознаки. Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи, складниками якої і виступають концепти [Селіванова 2006, с. 258]. Учені вводять сьогодні поняття ключових слів культури, тобто слів, особливо важливих і показових для окремо взятої культури. Предметом нашого зацікавлення стали фраземи з компонентами *Бог, Божий, Божя, Боже*.

Наші наукові пошуки дають змогу представити в підрозділі такі групи стійких виразів на позначення:

1) невідомо чого, чогось неймовірного: *Бог (Господь) зна що таке. – Се Бог зна що таке... ні на що не схоже...* (М.Коцюбинський) [СФУМ, с. 34];

- 2) почуття впевненості: *як боги*. – *Ось тоді такі, як ти, колишні авіатехніки, почуватимуть себе як боги!* (А.Хорунжий) [СФУМ, с.34];
- 3) побажання: можеш іти: *з Богом, Парасю*. – *Не хочеш – я тебе не тримаю, з Богом, Парасю* (П.Козланюк) [СФУМ, с.34]; *дай (подай) Боже, поздоров Боже* (побажання здоров'я, добра, благополуччя);
- 4) бажання, зусилля пригадати що-небудь: *дай Боже(Бог) пам'ять*. – *Я десь на неї схожу бачив*. – *О-о, дай Боже пам'ять* (Панас Мирний) [СФУМ, с.186];
- 5) бажання уникнути чогось небажаного, застерегтися від чогось: *не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божя)*; *не доведи Бог; не приведи Бог*; – ***Не дай Боже*** *вмирати під тином* (Укр. прислів'я) [СФУМ, с.186];
- 6) запевнення у правдивості висловленого: *убий (побий) мене Бог*. – *Йй-богу, принесу!* ***Бог мене вбий***, коли не принесу (Панас Мирний) [СФУМ, с.731];
- 7) кепкування з кого-небудь: *брати/взяти на Бога*. – *Христя ніяк не могла второпати – жартують із нею, беруть на Бога чи правду кажуть?* (Є.Гуцало) [СФУМ, с.41]; домагання чогось нечесно – *Ти мене одурити хочеш, на Бога взяти* (В.Собко); залякування когось, загрози комусь: *Зараз я заїду до Рудого і візьму його трохи на Бога* (С.Добровольський);
- 8) досягнення чогось особливого, незвичайного, вимріяного: *вхопити (впіймати, взяти і т. ін.) Бога за бороду*. – *І вирішив я, необачний, тоді, що Бога за бороду взяв* (Б.Олійник) [СФУМ, с.143];
- 9) незадоволення ким-, чим-небудь: *гнівити Бога (Господа)*. – *Не гніви, Григорію, Господа*, - почувся знову батюшчин голос (В.Шевчук) [СФУМ, с.150];
- 10) задоволення, заспокоєння, морального полегшення у зв'язку з чим-небудь: *хвалити Бога, дякувати Богові*. – *Ну, хвалить Бога, що Настя знайшла собі роботу* (І.Нечуй-Левицький) [СФУМ, с.742];

11) відсутності підстав для нарікання, вираження незадоволення: *гріх (нема чого, нічого і т.ін.) і Бога гнівити. – Тобі, Мар'яно, гріх і Бога гнівити* (С.Васильченко) [СФУМ, с.171];

12) частого згадування Бога (навіть прикриваючи свої недобрі наміри та вчинки): *живим до Бога лізти. – Живим до Бога лізе та все клятви дає* (О.Ковінька) [СФУМ, с.343]; поганого самопочуття, аж до втрати терпіння. – *Зробіть щось, - прошу, а то живим до Бога полізу* (Ф.Маківчук) [СФУМ, с.343];

13) милосердної, доброї, совісної, справедливої людини: *мати Бога в серці (в душі, в животі і т. ін.). – Не хочу я краденого добра. Я маю Бога в серці* (І.Нечуй-Левицький) [СФУМ, с.372];

14) жорстокої, бездушної, несправедливої людини: *не мати Бога в душі. – ...весь той люд, що не має в душі Бога й не боїться ні тучі, ні грому* (В.Винниченко) [СФУМ, с.379];

15) шанобливого запитування: *на милість (милість) Божу (Господню, Бога і т. ін.). – Скажіть на милість Божу, чого він від мене хоче?* (С.Васильченко) [СФУМ, с.388];

16) дій усупереч моральним принципам: *не боятися/не побоятися Бога. – ... він, Бога не боячися, проїжджих обміряє...* (Г.Квітка-Основ'яненко) [СФУМ, с.37];

17) провини, бути гіршим за інших: *у Бога теля з'їсти. – Що я гірший за інших чи в Бога теля з'їв?* (І.Сочивець) [СФУМ, с.266];

18) необхідності раптової втечі звідкись: *дай/давай Боже (Бог) ноги (а чорт колеса). – ... у мене аж мороз поза спиною посипав, і – дай Боже ноги! Мерщій хильки та хильки* (Панас Мирний) [СФУМ, с.186];

19) нічим непримітною, посередньою людини: *ні Богу (Богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга (коцюба, ладан, надовбень, угарка, рогачилно і т. ін.). – Я*

білоручка: ні панянка, ні мужичка, ні Богові свічка, ні чортові кочерга (М.Кропивницький) [СФУМ, с.637]; *нема ніякої користі, толку з кого-, чого. – ... а солоденько-сиропні віришки чи мініатюри, з яких, як кажуть, ні Богу свічки, ні чорту кочерги* (А.Малишко) [СФУМ, с.637];

20) пристрасного переконання, уклінного прохання: *заклинати Богом (усім святим на світі). – Богом Вас закликаю! Збережіть ці скарби духу народного для нащадків* (З журналу) [СФУМ, с.245];

21) робити щось приємно, радісно, легко: *як Богу (Богові) молитися/помолитися. – Та це їй як Богові молитися* (З журналу) [СФУМ, с.402];

22) не знати, що трапиться в житті, що є неминучим у майбутньому: *ходити під Богом. – Не журіться, матінко, ми всі ходимо під Богом* (О.Стороженко) [СФУМ, с.750];

23) щоб здійснилося що-небудь: *Богу у вуха. – Якби то наші слова та Богу у вуха*, - вголос подумав Мар'ян Поляруш (М.Стельмах) [СФУМ, с.140];

24) смерті: *віддати/віддавати Богу (Богові) душу. – Одпочивала княжна, Та й Богу душу оддала* (Т.Шевченко) [СФУМ, с.99]; *на Божій дорозі/стояти на Божій дорозі, опинитися/опинятися на Божій постелі; стояти на Божій дорозі; спочивати/спочити в Бозі;*

Фіксуємо низку стійких виразів із компонентом *Божжа, Божий*, зокрема на позначення:

1) кобзарів, лірників, співців і т.ін.: *Божжа людина. – У народі їх називали Божими людьми, вони були у великій пошані* (Наука і культура...) [СФУМ, с.358];

2) таланту, видатних здібностей, природного обдарування. – *Панночка ... має душу живу, і навіть іскру Божу* (Леся Українка) [СФУМ, с.276];

- 3) незадоволення ким-, чим-небудь або здивування: *кара Божжа (Господня)*. – *Кара Божжа з тими листами та й годі!* (Леся Українка) [СФУМ, с.287]; *чиста кара Божжа*;
- 4) застереження від чогось лихого, поганого, небажаного: *крий Боже (Матір Божжа, Мати Божжа і т. ін.)*. – *Замір сидів і думав... про жінку слабу, про діток дрібних, що, крий Боже, посиротіють ще...* (М.Коцюбинський) [СФУМ, с.313];
- 5) позитивних або негативних емоцій (радості, здивування, переляку і т. ін.): *Мати Божжа*. – *Ой, Мати Божжа! І розказувати боязно!* (Марко Вовчок) [СФУМ, с.370]; *Мати Божжа милостива*;
- 6) побажання кому-небудь добра, безпеки, благополуччя і т. ін.; щоб було все добре: *хай (нехай) Мати Божжа милує (помилує, прощає, боронить, помилує і т. ін.)* кого. – *Ну, хай тебе боронить і хова од лиха Мати Божжа...Прощавай!* (М.Коцюбинський) [СФУМ, с.370];
- 7) людини, яка напружено, посилено працює: *як Божжа бджола*. – *Пийте, велелепая кумо!* – всміхнувся піп пані Килині, - *бо ви сьогодні заслужили, істинно так, як Божжа бджола, потрудились* (М.Лазорський) [СФУМ, с.26];
- 8) безвольної, покірливої, розумово обмеженої людини: *агнець Божий*. – *Бачиш агнець Божий, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть!* (З журналу) [СФУМ, с.19];
- 9) життя у всіх його проявах: *Божий (білий світ)*. – *Серце б'ється, любо... І світ Божий, як Великдень* (Т.Шевченко) [СФУМ, с.632]; все навколишнє;
- 10) представників духовенства: *Божий (Господній, Христовий) слуга*. – *Беру тебе, слуго Христовий* (Леся Українка) [СФУМ, с.666];
- 11) паломників, прочан, юродивих: *Божий чоловік*. – *Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже: - Добрий козак, по батькові пішов* (П.Куліш) [СФУМ, с.766];

12) робити кого-, що-небудь відомим для багатьох: *витягати/витягти (витягнути) на світ Божий* кого, що. – *Ну, тепер ми... витягнемо цих скромняг на світ Божий, вони ще у нас у президіях сидітимуть!* (О.Гончар) [СФУМ, с.90];

13) розбиратися в чому-небудь: *відрізнити Божий дар від яєчні*. – *Певно, вважають, що тут сидять одні остолопи, які не вміють відрізнити Божого дару від яєчні* (М.Тарновський) [СФУМ, с.106];

14) давати життя комусь; народжувати дитину: *приводити, привести на світ Божий*. – *А дівчина гине... Якби сама, ще б нічого, А то й стара мати, що привела на світ Божий, Мусить погибати* (Т.Шевченко) [СФУМ, с.558];

15) заступництво, дії Божої сили, Бога: *промисел Божий*. – *І воістину лише промисел Божий врятував господаря* (В.Канівець) [СФУМ, с.576];

16) заклопотаної, зайнятої людини: *не бачити світу (світа) Божого (білого)*. – *За всякими ділами й світа Божого не бачу* (М.Коцюбинський) [СФУМ, с.25]; бути ув'язненим, перебувати в неволі – *Там кайдани по три пуда, Отаманам по чотири. І світа Божого не бачать, не знають, Під землею камень ламають* (Т.Шевченко); *тяжко мучитися, переживати і т. ін.*;

17) запевнення в правдивості чого-небудь: *щоб світу Божого (своїх діточок і т. ін.) не побачити*. – *Щоб світу Божого не побачив, коли я знаю де я* (П.Куліш) [СФУМ, с.522];

18) щось робити легко, без докладання особливих зусиль: *як (мов, ніби і т. ін.) з Божої руки*. – *Зо триста років в Україні лилася кров, величезні жертви клали без успіху, і раптом, як з Божої руки, несподівано дано незалежність* (В.Барка) [СФУМ, с.625];

19) раю: *Царство Небесне (Вічне, Боже)*. – *Не журися, Насте, об худобі... Стережись, щоб вона тобі не перепинила дорогу до Царства Небесного* (Г.Квітка-Основ'яненко) [СФУМ, с.755]; *при згадці небіжчика для*

вираження побажання йому загробного райського життя; *ірон.* страта, смерть;

20) дуже спокійної, лагідної, але безвольної, інертної людини: *Боже теля.* – *Павко, скажи, і чого ти таке **Боже теля**?* (Л.Письменна) [СФУМ, с.708];

21) стає темно від сильної хуртовини, туману, пилу тощо: *світу (світа) Божого (білого) не видно.* – *Як от інколи схопиться завірюха – громом гримить, вітром бурхає, **світу Божого не видно*** (П.Куліш) [СФУМ, с.70]; кого- ,чого-небудь дуже багато.

Досліджуваний матеріал свідчить, що за допомогою фразеологічних виразів, що утворюють концептосферу *БОГ*, в українській мові відображені найрізноманітніші аспекти життя й діяльності людини. Зокрема, перед нами постає в образному вираженні людина як дитя природи й Боже створіння, її народження й смерть, її соціальний статус, її позитивні, негативні риси, активна діяльність і бездіяльність, вимальовуються явища природи, що супроводжують людину впродовж усього життя. Яскраво відтворені у зазначеній концептосфері гумор, почуття, переживання людини, її намагання стати кращою, ніж вона є. Ми визначили такі найважливіші, найбільш репрезентативні семантичні сегменти в досліджуваній концептосфері української фразеологічної картини світу: ЛЮДИНА – правдива, здібна, працююча, милосердна, жорстока, аморальна, нічим не примітна, безвольна; ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ – впевненість, радість, здивування, переляк; НАРОДЖЕННЯ – ЖИТТЯ – СМЕРТЬ; СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС – кобзарі, лірники, співці, духовенство; ЗВЕРТАННЯ, ПРОХАННЯ, ПЕРЕКОНАННЯ; СТАН ПРИРОДИ.

Відображення практично всіх проявів життя людини вдається досягнути завдяки широкому використанню фразеологічної антонімії, що передбачає контрастивне протиставлення семантики й відзначається єдністю смислової, логічної сутності, повною чи частковою нетотожністю

компонентного складу. Спостерігаємо значну варіативність компонентів фразеологічних одиниць. Опрацьований нами фразеологічний матеріал включає широкі, наповнені синонімічні ряди досліджуваних одиниць. Низка фразем є багатозначними.

5.1.2. Утілення євангельської мудрості в біблійних фраземах

Останнім часом посилюється інтерес до вивчення стійких мовних одиниць, що відображають віковичну народну мудрість, закладену у Святому Письмі.

У підрозділі описано деякі найвагомші, на наш погляд, людські цінності, відтворені в біблійних фраземах. Христос попереджав: *Всякий, хто гнівається на брата свого, підлягає суду* [Багнюк 2008, с. 330; Жайворонок 2006, с. 386]. У стійкому виразі *гніватися на брата* втілений глибокий смисл: хто хоче звернутися до Господа, повинен помиритися не лише зі своїм братом, а й із противником, і прийти до Всевишнього без гніву. Помиритися з усіма – значить бути в мирі з Господом, а не гніватися ні на кого – не знати його гніву.

Христос наголошував: *Горе світові від спокус!* [Багнюк 2008, с. 331; Жайворонок 2006, с. 370, 418]. У фраземі *горе від спокус* закладено велику мудрість: спокуси повинні настати і їх потрібно здолати, а це зробити нелегко. Потрібна непохитна віра, високий розум і наполеглива воля: віра вказує на гріховність спокуси, розум дає змогу розпізнати її, а воля допомагає здолати. Але ще більше горе тим людям, через яких спокуси приходять, бо вони страждатимуть подвійно, на них ляже тягар спокус через відсутність чи віри, чи розуму, чи волі та вина за поширення спокус.

На суді у Понтія Пілата натовп вимагав відпустити Вараву – розбійника та засудити Ісуса. Пілат висловив бажання Христа відпустити. Натовп заволав ще голосніше: – *Розіпни, розіпни його!* [Багнюк 2008, с. 335; Ілюстрована Біблія, с. 458]. І з того часу цей вираз став позначати ознаку

натовпу: люди перестають бути народом і стають натовпом, коли винагороджують тих, хто грабує та знищує їх, і розпинає того, хто несе їм істину та любов.

У Святому Письмі написано: *не противтись злону* [Багнюк 2008, с. 338, 339; Жайворонок 2006, с. 248; Ілюстрована Біблія, с. 386]. Адже зло породжує зло. Якщо за око вирвати око, а за зуб – зуб, то покалічених буде удвічі більше. І для того, щоб не подвоювалось зло, коли вдарять у праву щоку, треба підставити ліву. Коли ж захочуть забрати сорочку, то потрібно віддати й верхній одяг. Людині все повернеться, зазначено у Святому Письмі, бо вдвічі менше зла залишиться в світі та вдвічі зменшиться неприязнь, а також удвічі буде більше добра й удячності, якщо не будемо противитися злону. І треба розпочати із себе – навчитись самому не відповідати злом на зло.

Надзвичайно цікавим, на нашу думку, є смисл, закладений у біблійному виразі *стукайте – і відчинять, і просить – то буде дано вам* [Багнюк 2008, с. 341; Жайворонок 2006, с. 168, 169; Ілюстрована Біблія, с. 389]. Ніколи не треба припиняти пошуків, бо завжди знайдеться людина, яка, коли в неї попросять хліба, каменя не подасть. Адже завжди, коли шукають невтомно, то втомлюють долю – і вона поступається тому, хто шукає, бо йому допомагає Бог, зазначено у Святому Письмі. А коли наполегливо стукають, то по той бік дверей знайдеться людина, яка чекає гостя, щоб той постукав. Немає дверей, що не відчиняються. На те вони й двері, щоб відчинятися перед гостем, а не тільки перед господарем, особливо, якщо це двері до розуму й серця людини.

У виразі *скверна з уст, а не в уста* [Багнюк 2008, с. 354; Жайворонок 2006, с. 378, 412] суть така. Фарисеї, як зазначено у Святому Письмі, звинуватили учнів Христа в тому, що вони не завжди миють руки перед тим, як узятись до їжі, й цим оскверняють себе. На що Христос відповів: – Не те оскверняє людину, що входить в уста, йде в шлунок і виходить геть, а те, що

виходить із уст. Адже те, що виходить із уст, те виходить із серця: лихі думки, неправдиві свідчення та словесна хула – і ведуть вони до крадійства, розпусти й убивства. Тож оскверняється людина не тим, що приходить до неї, а тим, що від неї виходить – думами, словами та діями своїми.

Книжники й фарисеї – духовні брати [Багнюк 2008, с. 358; Ілюстрована Біблія, с. 378]. Для обох – головне не діло, а слово, тільки для книжника – писане, а для фарисея – сказане. Вони вміють говорити, та не прагнуть робити, вчать, та не дотримуються науки самі. Вони, як сказано у Святому Письмі, вміють очистити чашу ззовні, залишивши всередині бруд, бо люблять показати праведність, не маючи її в собі. Найменшу справу вони роблять так, щоб люди бачили і сприймали її за найбільшу справу. Вони – лицеміри, що уникають труднощів, але хочуть приймати вітання й посідати почесні місця на зібраннях. Христос закликав уникати їх повчань, бо вони беруть тягар, але кладуть його на плечі інших. Він викривав їх лицемірство, а тому вони не любили й переслідували його.

Ціна зради [Багнюк 2008, с. 362; Жайворонок 2006, с. 656; Ілюстрована Біблія, 455] – витоки цього стійкого виразу лежать у біблійному переказі про Іуду Іскаріота, який видав Ісуса, отримавши за свою зраду тридцять срібняків. Проте не ці тридцять монет стали ціною його злочину. За зраду він заплатив своїм життям – воно стало ціною злочину. Коли Іуда побачив, що Христос засуджений до смертних страждань, він злякався і повернув гроші первосвященикам зі словами: – Згрішив я, видавши невинну кров! А після цього повісився. Такою страшною є ціна тяжкої зради.

Голос волаючого в пустелі (укр.) [СФУМ, с.159]. Пор. рос. *глас [голос] вопиющего [вопящий] в пустыне* – ‘пристрасний, але даремний заклик до чого-небудь; попередження, прохання, що залишається без відповіді, без уваги; вираження відчаю без надії на відгук’ [Дубровина 2010, с.151]. Це був голос Іоана Хрестителя, який звертався до грішних людей, щоб покалися, бо наблизилось Царство Небесне. Потім він додав: «Роде зміїний, хто навчив

вас утікати від майбутнього гніву? Принесіть же гідний плід покаяння!». Це був голос волення в пустелі людського гріха. Як дюни в піщаній пустелі заважали дістатись до житла та води, так замети й горби гріховних справ чинили перешкоди в життєвому поході людей до праведності й чеснот. Як і передбачали пророки, голос волаючого вимагав: «Приготуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки для Нього!». А це означало: звільніться від гріха, очистіть від нечеснот думи й слова ваші та визволіть від кривди діла ваші, аби серце і душа були чистими для прийняття Істинного Слова.

Хрещення духом і вогнем (укр.). Пор. рос. *крещение духом и огнем* - тс. – Я хрещу вас водою, – казав Іоан Хреститель-Предтеча, – а той, хто йде за мною, буде хрестити вас Духом Святим і вогнем. І буде Він, як господар, який прийшов на тік, де повно пшениці й полови. То пшеницю Він збере в засіки, а полови спалить вогнем негасним. Той, у кого душа чиста і діла добрі, отримає хрещення Духом Святим – і буде збережений, як пшениця в засіках. А хто загубив себе в гріхах, той згорить, як половина у вогні.

Гідний плід покаяння (укр.). Пор. рос. *достойный плод покаяния* - тс. – Принесіть же гідний плід покаяння! – закликав Іоан Хреститель, провіщаючи пришествя Сина Божого. Не просто покаяння заради покаяння, щоб побачили інші твоє каяття. А покаяння глибоке душевно, помітне одному лише Господу. Бо Господь не дивиться, що написано на обличчі, а чує, що каже душа. Покаяння Господу й заради Господа. Покаяння, в якому душа звільняється від гріха, а тіло стає рабом душі.

Хто витерпить – той врятується (укр.). Пор. рос. *кто вытерпит – тот спасется* – тс. Христос попереджав: прийде час, коли повстане народ на народ і царство на царство, а фальшиві пророки зведуть багатьох, і через беззаконня охолоне людська кров. І через все це треба буде пройти. І все це треба буде витерпіти. Прийти й витерпіти як у світі, так і в душі своїй. І тільки той, хто витерпить, врятується. Бути терплячим – знайти шлях до

порятунку тіла. Мати терпіння – знайти шлях до спасіння душі. Терплячість для світу, терпіння для душі.

Ягнята серед вовків (укр.). Пор. рос. *агнцы среди волков* – смирна, чиста, невинна людина серед жорстоких людей [Дубровина 2010, с. 18]. Посилаючи своїх учнів на проповідь слова Божого, Христос попереджав їх: Я посилаю вас, як ягнят поміж вовків! І цим було сказано: світ злий і безжалісний, наповнений підступністю й жорстокістю. Проте його треба перемогти, і перемогти добром, а не злом, лагідністю, а не жорстокістю. Тому тільки невинні ягнята можуть здолати лютих вовків. Бо зло злом не знищується, а лише подвоюється. Бо вовки вовків не зборюють, а лише об'єднуються. І лише лагідність ягнят недосяжна жорстокості вовків.

Благословляйте ворогів (укр.). Пор. рос. *благословляйте врагов* – тс. Коли людина любить ближнього свого і вітає свого брата чи приятеля – то що в цім особливого? Якщо любиш того, хто тебе любить, то яка може бути за це нагорода, адже всі так роблять? А любити ворога і благословляти того, хто проклинає тебе, та молитись за того, хто кривдить і переслідує тебе, – це чинити за Найвищим Законом – Законом Небес. Бо Сонце Небесне сходить і зігріває добрих і злих, а дощ із небес іде на праведних і неправедних.

Скарби земні й скарби небесні (укр.). Пор. рос. *клад земной и клад небесный* – тс. Збирати скарби на землі – це накопичувати земне багатство, яке міль та іржа можуть знищити, або злодії – викрасти. То земне багатство – скарб не для тебе, а для інших. Та й полишиш його, коли вирушиш в останню путь. Збирати скарби на небі – це накопичувати духовне багатство, яке не нищить ні міль, ні іржа, та й ніякий злодій його викрасти не зможе. То духовне багатство – істинно твоє, воно – скарб твоєї душі. І ти його не полишиш ніколи: воно полегшить навіть твою останню дорогу. Духовне багатство – скарб небесний – невичерпне: чим більше світла своєї душі ти віддаси іншим, тим світлішою і багатшою буде твоя душа.

Не кидайте перли свиням – укр. ‘не говоріть марно, не доводьте щось тому, хто не може збагнути, не здатний або не хоче зрозуміти того, що йому кажуть’ [СФУМ, с. 386] – і не давайте святого псам. Пор. рос. *не мечите бисер (перед свиньями)* – тс [ФССРЛЯ 1, с.54]. Бо свині затопчуть перли ногами, а пси, поглумившись над святим, обернуться і розірвуть вас. То свиням треба давати свиняче, а псам – псяче. А перли для тих, хто відрізнити їх від простого каміння. Побачити ж, що перли – не каміння, може тільки той, у кого душа не кам’яна.

Не судіть – і судимі не будете (укр.). Пор. рос. *не судите, да не судимы будете* – ‘якщо не хочеш, щоб тебе засуджували, не засуджуй і сам інших, не висловлюйся різко й категорично про чийсь недоліки, провини, слабкості’ [Дубровина, с. 410]. Судити когось із людей – це судити Творіння Боже, бо всі ми від Бога і під Богом ходимо. А судити Творіння Боже – це судити самого Творця. Хто ж нам дозволив судити Творця, який і нас створив? Він же – і Творець наш, і Суддя нам. Судитимемо його Творіння – то не тільки за помисли, слова та дії свої судимі будемо, а й за суд свій несправедливий, бо праведним є тільки Божий Суд. Людина не може бути суддею людині, бо кожен у чиємусь оці легко бачить скалку здалеку, а в своєму оці колоди не помічає і зблизька.

Роби так, ніби робиш собі (укр.). Пор. рос. *не делай того, чего не хотел бы, чтобы делали тебе* – про доброзичливу, чесну й справедливу людину [Дубровина 2010, с. 388]. Навіть зла від природи людина може творити добро, за яке отримає благо, як і добра людина. А для цього треба послухати пророків, які казали: те, чого бажаєш, щоб чинили тобі люди, так само чини їм. Навіть будучи злим, ти не хочеш, щоб тобі чинили зло, тож чинитимеш іншим добро, аби тобі віддячили тим самим. І добро повернеться до тебе. Бо ти робив так, ніби робив собі.

Вовки в овечій шкурі – укр. ‘лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри’ [СФУМ, с. 119]. Пор. рос. *волки в*

овечьей шкуре – тс [Дубровина 2010, с. 114]. Вони – фальшиві пророки, які приходять до людей в овечій одежі, хоча самі всередині – вовки хижі. Вони красиво пророкують й улесливо та багато обіцяють, аби прихилити до себе чиєсь серце. Тільки ні серце ваше, ні душа ваша пророкам-вовкам в овечій шкурі не потрібні: прихиляють вони серце й душу тільки для того, аби довірливі пригорнулися до них – і тоді вони втоплять довірливого в оманливих словах, псевдопророцтвах, а зрештою – задушать у безжалісних обіймах або загризуть хижими зубами. Придивляйтесь до овечок і не завжди довіряйтесь їм, бо в них часто живуть, а точніше, ховаються люті вовки. *Пізнавайте по плодах* (укр.). Пор. рос. *познавайте по плодам* – тс. Ніхто не може зібрати винограду з тернового куща, бо виноград родить виноградна лоза, а терновий кущ – тернину. І не можна з поганого дерева взяти гарний плід, бо яке дерево – такий і плід. Як дерево пізнається по його плодах, так і людина пізнається по її ділах. Тож як зрубують дерево, яке не родить добрих плодів, так і зрікаються людини, яка чинить злі справи.

Нова латка й старий одяг (укр.). Пор. рос. *не вливают молодое вино в мехи старые* – ‘нові ідеї і нове вчення не сумісні зі старими методами і способами діяльності; новий зміст потребує оновлення старої форми’ [Дубровина, с. 387]. Це було сказано про давні традиції та Старозаповітний Закон і про нинішніх людей та новий світ. Бо іудеї дивувались, чому Христові учні не завжди дотримувались одвічних традицій, як інші люди. І Христос пояснив: не пришивають нової латки до старого одягу, бо латка прорветься і дірка стане більшою. Так само не наливають молодого вина в старі міхи, бо міхи прорвуться – і вино витече, і посуд пропаде. Так і в людей. Для нових людей – нові істини, нова віра, нові традиції. Але з великою пошаною до колишніх. Як шанують старий одяг і старі міхи, що довго і вірно служили.

Хто має, тому примножиться (укр.). Пор. рос. *кто имеет, тому приумножится* – тс. На запитання учнів, чому він говорить притчами, Христос відповів: – Бо вам дано знати тайни Царства Небесного, а іншим не

дано. І додав словами глибокої мудрості: – Бо хто має, тому дано буде і примно- житься, а хто не має, в того відніметься й те, що має. Йшлося про багатство не земне, а духовне. Бо хто має віру та знання, той примножує їх навіть тоді, коли щедро роздає іншим. А хто бідний на віру та знання, той утратить духовне, а без знань – і земне своє багатство.

Немає пророка в царстві своїм (укр.). Пор. рос. *нет пророка в отечестве своем* – ‘людину звичайно не цінують за заслуги на її батьківщині, в колективі, вдома, віддаючи перевагу авторитетам зі сторони; навколишні не можуть оцінити масштаб особистості людини, яка знаходиться близько біля них, оцінити рівень її ідей’ [Дубровина, с.413]. Коли Христос прийшов до рідних країв і навчав у місцевому храмі, то жителі Назарета дивувались: – Звідки в нього така мудрість і сила? Хіба він не син теслі? На що Христос відповів їм: Не має пророк честі на батьківщині своїй. Цим він сказав, що не можуть зрозуміти й визнати всі, що серед них він виріс один. Не може змиритися сірість із тим, що над нею засяяло світло. Не може визнати гріх той, над ким піднялась праведність. І лукавить глупота, щоб принизити мудрість.

Сліпі проводирі сліпців (укр.). Пор. рос. *слепые проводыри слепцов* – тс. Про таких людей Христос сказав: – Вони – сліпі проводирі сліпих. А коли сліпий веде сліпого, обидва впадуть в яму. Сліпий не той, у кого очі незрячі, а той, у кого душа темна і розум спить. Такі не бачать світу і не відчують людей. А якщо світу осягнути не можуть, то й не вміють навчити ближнього. Коли пояснюють, то обманюють, а коли навчають, то зваблюють. І заводять в оману, як у велику життєву яму. То горе людині, яка має такого вчителя. Тож горе народу, котрий матиме такого проводиря.

Злий ненавидить світло (укр.). Пор. рос. *злой ненавидит свет* – тс. Бог дав світові світло, бо на те він і світ, щоб бути світлим. Але люди темряву полюбили більше, аніж світло, бо діла їх злі. А кожен, хто творить зло і не знає добродієства, ненавидить світло і втікає до темряви, аби не виявились

діла його. Бо зло – темне, і темрява його ховає, а світло – викриває. А хто творить добро і правду, йде до світла, щоб добре й праведне відкрилось усім людям.

Випити чашу свою – укр. ‘заснати повною мірою багато горя, страждань, клопоту, неприємностей; настраждатися’ [СФУМ, с.79]. Пор. рос. *испить чашу свою* – тс. Було це в Гетсиманському саду того дня, коли розпочались Хресні страждання Христа. Молився Христос у присутності трьох вірних учнів своїх, яким перед цим сказав: – Моліться, щоб не впасти в спокусу, бо дух бадьорий, а тіло немічне. А в своїй молитві до Отця Небесного просив: – Якщо можливо, нехай мине ця чаша мене! Проте, не як я хочу, а ти: коли не може ця чаша минути мене, щоб мені не пити її, нехай буде воля твоя! І випив Христос чашу свою, бо наблизився зрадник його та видав за тридцять срібняків на страждання. Так і кожен із нас п’є тільки свою чашу, але й краплини не може випити з чужої, як не може прожити й миті чужого життя.

Нести свій (важкий, тяжкий) хрест – укр. ‘терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чиємусь житті; виконувати свій обов’язок до кінця’ [СФУМ, с. 433]. Пор. рос. *нести свой крест* – тс. Хрест, на якому мав бути розіп’ятий Христос, виготовили заздалегідь, і на місце розп’яття – гору Голгофу, що означає ‘череповище’, – його спочатку ніс селянин Симон Киринеянин, а потім – Ісус Христос. Бо іудеї вирішили, що кожен сам повинен нести свій хрест. Для Ісуса це був справді його хрест, на якому він здійснив свій викупний подвиг для Спасіння людства. Його хрест страждань став хрестом перемоги над гріхом і смертю. Своїм Хресним подвигом Христос навчив нас: кожен без гніву й нарікань має принести свій хрест аж до того місця, де він має бути встановлений, – до своєї власної Голгофи.

Любіть один одного (укр.). Пор. рос. *любите друг друга* – тс. Обмивши своїм учням ноги в час після Тайної Вечері, Христос заповів їм: – Любіть

один одного, як я любив вас. Це була його нова і дуже важлива заповідь: по ширій взаємній любові світ мав пізнавати Христових учнів, а через них – знайти шлях до праведності й спасіння. Немає більшої любові, як любити один одного в світі, що ненавидить нас. А любов буде берегти і рятувати світ, сповнений злоби до кожного, хто має любов і не має ненависті [Багнюк 2008].

Проведений опис фразеологічних виразів дає підставу стверджувати, що біблійна фразеологія несе в собі потужний морально-дидактичний заряд. Цілком очевидно, що потенціал біблійних сюжетів, символіка образів, метафоричність численних висловів, афоризмів, крилатих слів є невичерпними. У нашому дослідженні ми з'ясували, що частина біблійних фразеологічних виразів не фіксується словниками фразем як української, так і російської мов. Лише невелика кількість стійких виразів наявна у фразеологічних словниках обидвох мов. Деякі усталені вирази фіксуються у фразеологічному словнику лише української або лише російської мови. За невеликим винятком, фіксуємо збіги значень стійких виразів в обидвох мовах. В окремих випадках спостерігаємо використання фразем із тим самим значенням, але різним вербальним оформленням. В українському варіанті береться до уваги одна частина євангельської притчі, а в російській мові – інша, коли йде мова про старий одяг і нову латку та старий міх і молоде вино. У повчальних притчах із Євангелій стійкі фразеологічні вирази відтворюють вічні людські цінності: віру, чисту душу, добрі діла, любов до ближнього, знання, чесність, справедливість, терпіння, смиренність. У них засуджується зло, зрада, підступність, моральне катування, заздрість, багатослів'я, брехливість, лицемірство, крадіяство, розпуста, вбивство. Апофеозом вираження високих моральних цінностей людини, на нашу думку, є вислів *благословляти ворогів* (укр.) і *благословлять врагов* (рос.).

У результаті проведених наукових пошуків доходимо висновку, що у фраземах із Святого Письма закладений глибокий повчальний смисл.

Ключові слова, як бачимо, позначають загальнолюдські моральні категорії: добро, зло, зрада, вірність тощо. У стійких виразах майстерно відтворено як добрі, так і злі вчинки людини. Біблійні притчі є віддзеркаленням широкої палітри людського життя й діяльності у всіх його проявах.

5.2. Національно-культурні конотації як спосіб утілення світу цінностей у менталітеті

У підрозділі розглянуто національно-культурні конотації як спосіб утілення світу цінностей у мовному менталітеті на матеріалі фразем української мови. Унаслідок проведеного дослідження доходимо висновку про те, що фразеологічні одиниці української мови зосереджують у собі значний культурний потенціал, вони є яскравим виразником ментальних особливостей українців.

До національно-духовних скарбів народу належить мова, в якій знаходить своє відображення його світобачення, психіка, спосіб життя, традиції культура, обряди й вірування – усе те, що відтворює народну душу, визначає національний менталітет [Кононенко 2013, с. 5].

Менталітет – це, по суті, фундамент духовної діяльності людини, один із найважливіших її проявів. Сучасна семіотика стверджує, що будь-яка форма духовної діяльності, чи то ідеологія, чи культура, наука, мистецтво, етика і т. ін., має семіотичний характер. У цьому розумінні знаковим буде будь-яке явище чи процес, що позначає відмінну від себе сутність [Радбиль 2010, с. 64]. Отже, будь-яку форму духовної діяльності можна вважати вторинною моделюючою системою, джерелом якої виступає первинна моделююча система – мова. Менталітет проявляє себе в знаковій системі, зумовленій особливостями національної мови. Дослідники зазначають, що менталітет об'єктивує себе в мові, а мова виступає як основа, що формує в ній специфіку уявлень про світ, системи цінностей і норм поведінки. Іншими

словами, національний менталітет може бути виявлений тоді, коли ми сприймаємо його як сутність, безпосередньо пов'язану з мовою, тому що саме вона дана нам як об'єктивне середовище його побутування. Таким чином менталітет можна визначити як національно-специфічний спосіб знакового відтворення знань про світ, систему цінностей і моделей поведінки, втілених у семантичну систему національної мови.

Ю. М. Караулов виділяє декілька рівнів менталітету як сукупності особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, безпосередньо пов'язаних із мовою: вербально-семантичний, що виражає ступінь володіння мовною семантикою; лінгвокогнітивний, який полягає в індивідуалізації мовної системи в аспекті вибіркової пізнавальної активності конкретної особистості, цей рівень відтворює особливості індивідуального знання про світ і ціннісної орієнтації в ньому, і вищий рівень – мотиваційно-прагматичний, що підпорядковує собі всю мовну діяльність особистості, оскільки пов'язаний з мотивацією, настановами й метою діяльності особистості [Караулов 1987, с. 37–58].

У нашій роботі ми розглянемо рівень системи цінностей (аксіологічний, ціннісний) менталітету, який значною мірою проявляється у фраземах української мови, що з давніх-давен були вмістищем духу людини – її звичаїв, традицій, вірувань. У фразеологічних одиницях української мови відтворена, зокрема, зовнішність людини, її характер, її вчинки, її поведінка. Як правило, стійкі одиниці мають оцінний характер, позитивні чи негативні конотації.

Культурні конотації являють собою особливий спосіб представлення цінностей у менталітеті. Часто конотація не наявна безпосередньо в лексичному значенні мовної одиниці, її буття в мові асоціативне й імпліцитне. Джерелом формування конотацій є не об'єктивно притаманна конкретній речі чи людині особливість чи ознака, а колективна точка зору на неї конкретного етносу, зокрема й українського. Услід за В. А. Масловою,

розрізняємо два типи представлення конотативної інформації в мові: 1) образно-метафоричний тип, коли конотативні смисли виникають за асоціацією на базі зовнішньої чи функціональної схожості або схожості вражень; 2) символічний, чи міфолого-символічний тип, коли прототипна властивість часто не мотивується реальною властивістю речі, а приписується їй у культурі, виходячи з міфологічних чи інших уявлень. Компоненти з символічним значенням також зумовлюють зміст культурної конотації [Маслова 2001, с. 54].

Із ключовим словом *ХЛІБ* зафіксовано у СФУМ понад 140 усталених виразів, які відображають широку палітру особливостей народної духовної культури українського народу, наприклад: *водити хліб-сіль* – ‘бути з ким-небудь у дружніх стосунках, товаришувати’, *дати хліб у руки* – ‘допомогти кому-небудь здобути засоби для існування’, *ласкавий (проханий, прошений) хліб* – ‘милостиня’, *обміняти хліб святий* – ‘дати або дістати згоду на шлюб; домовитися про одруження’, *дурно хліб їсти* – ‘не приносити ніякої користі’, *їсти сухий хліб* – ‘жити в нестатках, бідності, в нужді’, *їсти чужий хліб* – ‘бути на чиємусь утриманні’, *відривати шматок хліба від рота* – ‘1. Відмовляти собі у найнеобхіднішому, заради кого-, чого-небудь; 2. Позбавляти кого-небудь найнеобхіднішого, забираючи його собі’, *ділитися останнім шматком хліба* – ‘виявляти співчуття, доброту, людяність у ставленні до когось’, *як тиждень хліба не їв* – ‘1. Дуже повільно, мляво; 2. Тихо, неголосно’, *і хлібом не годуй, а...* – ‘уживається для вираження чиеї-небудь пристрасті до чогось’ [СФУМ]. Переважна більшість із фразем з ключовим словом *хліб* мають аналогічне або близьке значення в інших слов’янських мовах, це засвідчує спорідненість наших духовних культур. У досліджуваному матеріалі зафіксовано фраземи як із позитивною, так і з негативною конотацією.

Чумацький Шлях – один із символів національної історії та культури. За словником – це срібносяйне скупчення зірок, що навпіл перетинає нічний

небосхил. Крім цієї назви, побутували ще й такі: *Зоряна Дорога, Солом'яна Дорога, Дорога Молокова, Чумацька Дорога, Дорога в Єрусалим, Сріблиста Дорога, Туманна Дорога, Дорога Овець, Варта Ночі, Тещина Дорога, Дорожні Зірки, Небесна Тріщина, Зорі Дівочі*. Та все ж найбільш поширеним є сполучення *Чумацький Шлях*. Дослідники пов'язують її з чумаками, торговцями XV – XIX ст., які були головними експортерами-імпортерами солі в Україні, їх шлях був довгим і небезпечним, политим солоним потом і кров'ю. Вночі вони орієнтувалися саме за цим сузір'ям. Отже, Чумацький Шлях символізував нелегкі життєві дороги, своєрідний орієнтир у пільмі, хаосі. Нині Чумацький Шлях усимволізовує велич і трагізм української історії, національної духовної культури: *Упаду я зорею, мій вічний народе, на трагічний і довгий Чумацький твій Шлях* (В. Симоненко) [див.: Словник символів, с. 332–333].

Слово *шабля* з часів козацтва вживається на позначення відваги, сміливості, мужності, завзяття: *береженого Бог береже, а козака шабля стереже; блиснем шаблями, як сонце в хмарі*. Слово нерідко набуває сентиментально-пісенних конотацій (*шабля* начебто замінює козакові родину, матір, стає найпершим другом): *шабля й люлька – вся родина, сивий коник – то мій брат*. Зменшено-пестливі форми (*шабелька, шабеленька, шабелечка*) засвідчують ставлення високої шани, любові щодо цієї найулюбленішої серед козаків зброї: *із-під боку шабеленьку витягає*. Основні компоненти символічного смислу – ‘відвага’, ‘сміливість’, ‘мужність’, ‘завзяття’, ‘щось дуже рідне’, ‘близьке, дороге’, ‘дружба’, ‘побратимство’ [див.: Кононенко 2013, с. 281–282].

Простежимо, як світ цінностей відтворено у фраземах української мови зі стрижневим словом *кров*: *аж кров кинулася в лице* – ‘хто-небудь раптово почервонів’ [СФУМ с. 314], *кров кипить у скронях* – ‘хто-небудь перебуває у стані сильного збентеження, гніву, обурення’ [СФУМ с. 315], *кров заграла* – ‘хто-небудь почуває приплив сили, енергії’ [СФУМ, с. 314), *кров*

заговорила – ‘у кого-небудь виявляються натура, звички, характер, погляди і т. ін., притаманні комусь’ [СФУМ, с. 315], *ввійти в плоть і кров* – 1. ‘стати невід’ємною частиною, основною рисою чи властивістю кого-, чого-небудь’; 2. Стати значним або необхідним для когось [СФУМ, с. 142], *кров з молоком* – ‘здоровий, рожевовидний, рум’яний’ [СФУМ, с. 315], *ані кровинки* – ‘що-небудь дуже бліде, переважно про обличчя’ (СФУМ, с. 430), *до останньої краплі крові* – ‘боротися до кінця життя’ [СФУМ, с. 310], *облити серце кров’ю* – ‘багато витерпіти горя, натерпітися, настраждатися’ [СФУМ, с. 453], *змити кров’ю* – ‘власним життям або тяжким пораненням спокутувати щось’ [СФУМ, с. 267], *хоч кров з носа* – ‘незважаючи ні на що, ні на які обставини, за будь-яких умов’ [СФУМ, с. 315]. Ще з язичницьких часів кров сприймалася в українців як невід’ємний атрибут жертвоприношення, звичайно на позначення примирення. У «Старому Заповіті» кров виступає як жива істота, уособлення правди, спокути. Кров убитого не дає змоги землі родити, віддавати свою силу. Усвідомлення *крові* як компонента жертви відтворюється у ритуалі причащення до Христових мук через пиття церковного вина. Це традиційне для християн сприйняття *крові* засвоєне українцями, які теж убачають у ній символ мучеництва. Поряд із цим смислом у слові-символі *кров* зберігається найдавніший зміст, пов’язаний із давнім поняттям кровної помсти за завдану кривду (*кров за кров*). Поряд із цим читаємо у Т. Шевченка: Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і *вражою злою кров’ю волю окропіте* [див.: Кононенко 2013, 99–100]. Отже, фраземи з ключовим словом *кров* відображають найважливіші етапи в житті людини: народження, смерть, жертва, війна, а також зовнішній вигляд, фізичний та психологічний стан, добро й зло. У фраземах української мови виділяємо такі основні символічні ціннісні смисли: *жертва, спокута, помста, примирення, фізичний, емоційний стан*.

Чотири броди – символ тернистого шляху життя кожної людини; гідного людського віку; людських знань, досвіду; норм моралі; невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; історії і долі українського народу. За

тлумачним словником *брі́д* – ‘мілке місце ріки або озера, зручне для переходу або для переїзду’. Поетичний образ чотирьох бродів зустрічаємо в народних піснях, прислів’ях, наприклад: *не спитавши броду, не лізь у воду*. Брі́д у незнайомій життєвій ситуації – воді – є останньою надією на порятунок. У романі М. Стельмаха «Чотири броди» слово *брі́д* стає символом, а саме: блакитний як досвіт, – *брі́д дитинства*, потім наче сон – хмільний *брі́д кохання*, далі – *безмірної роботи й турботи*, а зрештою – *онуків і прощання* [Словник символів 2005, с. 329–330].

Калина – символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам’яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв. *Без верби й калини нема України* – каже народна мудрість. Одним із найважливіших символічних значень *калини* було ‘чиста дівоча врода’ (А *дівчина, як калина*, личком рум’яная). Символізувала вона й вірне, довічне кохання – та й *зацвіла калиночка* дрібненько, аби в парі прожили добренько. В Україні колись святим було материнське побажання: *Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною*, незайманою та чистою до вінця! *Ламати калину* – означало виходити заміж, любити. *Червона калина* – символ України: пор. *край калиновий; колисала калина* [Кононенко 2013, с. 182]; А ми тую *червону калину* та й підіймемо. А ми нашу *славну Україну* та й розвеселимо! Філософським є символічний образ *калинового мосту*. Міст – це життя, що з’єднує два береги: молодість і старість (ширше – народження і смерть). Перший берег уже за спиною (на... мості), попереду другий берег, і зворотного шляху немає. У філософському підтексті образу є поцінування життя у хвилину розквіту й ностальгія за тим, що минає (Словник символів 2005, с. 141–142). *Калина хитається* – ‘дівчина сумує’; *калина чорніє* – ‘чиєсь горе’; *зламати калину* – крім значення, поданого вище, – ‘покинути кохану’; *посадити калину на могилі* – ‘висловити жаль за загиблим’. Отож

серед опоетизованих назв рослин-символів, що стали ключовими словами стійких виразів, в українців перше місце відведене *каліні*. Червоний колір каліни відображає красу, біле цвітіння – невинність [Кононенко 2013, с. 180-181].

Неперевершеною майстерністю відтворення чеснот рідної матері за допомогою стійких виразів відзначені, зокрема, поетичні рядки Б. Олійника: *Ти від лютої зими затуляла нас крильми, прихилилася теплим леготом, задивлялася білим лебедем*, дивом-казкою за віконечком, сива ластівко, сиве сонечко [Кононенко 2013, с. 372–373]. Тут йдеться про всеперемагаючу материнську жертвну любов, яка не має меж, яка оповиває нас із народження і протягом усього життя, бо навіть після відходу матері в інші світи її любов зігріває наші душі, освітлює нам шлях у майбутнє. Визначний український майстер художнього слова знайшов ті особливі, неповторні мовні засоби, якими відтворив найсвятіші почуття матері до своєї дитини.

В українців *вишиванка* – символ здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, порядності, чесності, любові, святковості; оберіг. Тому не дивно, що народ витворив низку цікавих стійких одиниць, пов'язаних із вишитою сорочкою. За традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку: *шовком шила, шовком шила, золотом рубила. Та для того козаченька, що вірно любила*. Сорочка (особливо чоловіча) була символом кохання, вірності, невірності. У давньому замовлянні сказано: *Якою білою є сорочка на тілі, таким щоб і чоловік до жінки був*, звідки видно, що *білий – милий*. Вираз *випрати сорочку* має декілька значень: 1) Ой коби я була знала, що я твоя буду, *випрала би-м сорочечку* від чорного бруду – 'покохала б за умови обов'язкового майбутнього заміжжя'; 2) у чумацьких піснях – 'полюбити чумака, навіть якщо він одружений'. Характерно, що не завжди чумак погоджується на любовні стосунки з випадковими жінками, не дозволяє будь-кому *прати сорочку*, хоч вона й не біла, бо *сьома неділя*.

Таким чином чумак зберігає вірність коханій дівчині, до якої має повернутися [Словник символів 2005, с. 47–48].

Цікавим є образні вирази, пов'язані з назвами їжі українців. В Україні говорили, що *Різдво гарне ковбасою, а Великдень – крашанкою*. Український народ є надзвичайно гостинним: *пошли, Боже, гостя, то й хазяїну добре; гість – на щастя; клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі*. Кожна господиня мала справою честі нагодувати й напоїти гостей так, щоб вони були задоволеними. При цьому годилося припрошувати до кожної справи: *прошу покійно; чим багаті, тим і раді*. Подібні мовні формули зустрічаємо також і в інших слов'янських мовах. Поважали гостей, які любили й уміли добре поїсти, і зневажали тих, котрі їли мало й погано – *такий з нього їдець, як горобець; як хто їсть, так і робить* (Словник символів 2005, с. 137–138).

Ворона – символ провісника горя, страждань, смерті, похорону, загибелі, пророцтва, нечистої і зловісної пташки, породженої чортом, кровопролиття, насилля та війни, емблема дурості й глупоти, марнославства й хвалькуватості, роззявства й лінивості. У народних уявленнях ворона – нечиста й зловісна пташка, породжена чортом: *вороні де не літатъ, то на смітник сідатъ; куди б ворона не літала, завжди на гній сяде; кому над головою ворона кряче, той має щастя собаче*. У народних уявленнях ворону пов'язують із кровопролиттям, насиллям та війною. Про це йдеться в прислів'ї *ворона за сім миль стерво чує*. В українській народній традиції *чорний ворон* символізує смерть: *Ой кряче ворон, негодоньку чує, щось козакові серденько віщує*. Часто символ ворона-птаха, що поїдає мертвих, пов'язаний із образом убитого козака: далеко від нього мати, батько й мила дівчина, тільки ворон справляє над ним страшні поминки: *По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний ворон кряче*. Прикметно, що постійний компонент *чорний* не передає прямого номінативного навантаження (адже ворони чорні), а підкреслює зловісність, страхітливість

образу – чорний у значенні ‘злий, низький, підступний’ [Кононенко 2013, с. 213–214]. Ворона – комічний символ дурості та глупоти: *ворона за море літає, та дурна вертається; ворона за море літала, а все вороною вертала; навпростець тільки ворони літають; в голові тільки вороняче гніздо має; хай чоловік як ворона, а все ж жінці оборона*. Вона міняє своє пір’я на біле й хоче стати непомітною серед голубів, однак голуби проганяють її. Після цього згряя ворон також не приймає її. Одягнута в пір’я лебедів чи павичів, ворона була висміяна і общипана і це стало нині афоризмом – *від ворон одстала, до пав не пристала*. Глупота ворони поєднується з її хвалькуватістю та марнославством. Вона розхвалює орлу своїх дітей і просить їх не їсти, а той у відповідь з’їдає саме бридких вороненят. Ворона охоча до лестощів: схоплений нею рак розхвалює її, і спокушена пташка розкриває рот, втрачаючи здобич. Тому в народі вживається вислів: *не розкривай рот, наче ворона; нащо вороні великі розговори, коли вона знає своє кра* – про обмежену людину. Про людину, яка щось забула чи не помітила, кажуть: *прогавив нагоду, зловив таву*. Подібні сюжети є і в інших слов’янських народів [Словник символів 2005, с. 60–61].

Лисиця в народному уявленні – символ хитрощів, обману, лицемірства: *хитрий, як лисиця; у вічі лис, а за очі як біс; старого лиса важко зловити; лисом підшитий; лисом підшитий, псом підбитий* – ‘такий хитрий, лукавий, як лис’; *лисом витися* – ‘упадати біля кого-небудь, тобто виявляти свою хитру, підступну вдачу’ [Кононенко 2013, с. 231–232].

Розглянемо, які конотативні смисли закладені у фраземах української мови з ключовим словом *заєць*: *як зайцеві бубон* – ‘зовсім не потрібний’ [СФУМ, с. 46], *ганятися за двома зайцями* – ‘братися за кілька справ одночасно’ [СФУМ, с.146], *далеко куцо́му до зайця* – ‘велика різниця між ким-небудь; дуже далеко, недоступно’ [СФУМ, с.187, 321], *сипати зайцям солі на хвіст* – 1. ‘марно погрожувати, обіцяти заподіяти кому-небудь неприємне’; 2. ‘мріяти про щось нереальне’ [СФУМ, с. 647], *зайчики в голові*

стрибають – ‘хто-небудь легковажний, безтурботний або дурний, недоумкуватий’ [СФУМ, с. 244], *заяча душа* – ‘боязка, полохлива людина’. Уживається для вираження незадоволення, роздратування з приводу чого-небудь [СФУМ, с. 228], *із заячий хвіст* – ‘дуже мало’ [СФУМ, с.744], *на заячий скік* – ‘дуже мало’ [СФУМ, с.656], *не з заячого пуху* – ‘небоязкий, хоробрий, сміливий’ [СФУМ 2003, с. 588). У таких фраземах спостерігаємо схожість вражень про цього сірого невеликого звірка, його властивостей, що вмотивовано накладаються на особливості стану, поведінки, зокрема, й українця, який образними засобами мови зумів відтворити певні свої негативні риси: *безтурботність, легковажність, недоумкуватість, непотрібність* тощо. Заєць у всіх народів став символом боягузтва. Ця думка знаходить відображення у таких українських прислів’ях, приповідках: *тремтить, як заєць; такий відважний, як заєць; полохливий заєць і пенька боїться; заєць спить, та очей не жмурить; заєць від куца, а жаба від зайця тікає*. Заєць символізує вогонь і мотивація тут пов’язана зі швидкістю переміщення тварини (кажуть: *біжить заєць, як вогонь*) та особливостями його зору (вважають, що *косі очі в зайця – причина пожежі*). Вогняна символіка зайця проявляється в повір’ях: *Якщо на подвір’я або в село забіг заєць – буде пожежа* [Словник символів 2005, с. 117–118].

Підсумовуючи скане, зазначимо, що фраземи української мови увібрали в себе весь віковий досвід життя народу. В усталених виразах відтворені найрізноманітніші прояви буття українського етносу. Проаналізований матеріал дає підстави зробити висновок про те, що в мовних одиницях наявні національно-культурні конотації, які є своєрідним способом утілення світу цінностей у мовному менталітеті. На ґрунті національно-мовної картини світу, сформованої, зокрема, й за допомогою фразем, утверджується образно-поняттєва структура українського етнокультурного простору.

5.3. Концепти *ПРОСТІР* і *ЧАС* в українській фразеології

Серед найрізноманітніших мовних одиниць, якими можна виразити категорії простору й часу в українській мові, особливу роль мають фраземи – оті неповторні схованки надбань людини, в яких відтворено широку палітру особливостей життя людини. На фразеологічному рівні виразно виявляються національно-культурні особливості мовної системи. Фразеологія – це та сфера мовленнєвої діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету [Жайворонок 2006]. Зазначена проблема була предметом зацікавлень деяких білоруських, російських учених [Коваль 2012; Мокиєнко 2012в; Рязановский 2012], проте на матеріалі фраземіки української мови таке різнобічне дослідження ще дотепер не проводилося.

Цікавими для нас виявилися роздуми В.М. Мокієнка, який ставив питання про те, чи дзеркальне відображення картини світу ми отримуємо, оперуючи прозорою внутрішньою формою з урахуванням культурологічних конотацій. Із одного боку, так, – зазначав учений. Так, тому що відтворення певної частини об'єктивної картини мовного простору і часу в таких фразеологічних одиницях, безперечно, представлена. Ні, – стверджує В. М. Мокієнко, бо в реконструйованій мовній картині світу вже на початку закладено суб'єктивний елемент – суб'єктивна вибірковість фразеології як особливого лінгвістичного феномену. Фразеологія експресивна й оцінна і тому вона семантично вибіркова – на відміну від лексики, орієнтованої як на денотативну, так і на конотативну інформацію [Мокиєнко 2012в, с. 19–20]. Погоджуємося з твердженням Л.М. Рязановського, який вказував, що у всіх роботах, присвячених лінгвістичному полю простору, воно кваліфікується як універсальне поле, фразеологія якого є основою для інших семантичних полів, у тому числі й для не менш універсального поля часу.

В обох полях обов'язково наявні два концепти – початок і кінець. Обидва концепти виражаються в групах локальних чи темпоральних стійких виразів, внутрішня форма яких прямо чи опосередковано походить із просторових понять [Рязановский 2012, с. 49].

А. К. Мойсієнко цілком справедливо, на нашу думку, стверджує про те, що мовно-образна картина світу немислима без символічної атрибутики, що становить собою систему міфологічних, фольклорних, індивідуально-авторських символів – цілий міфосвіт, зі своїми законами внутрішньо-іманентної організації і зовнішньої прагматики [Мойсієнко 2013].

Виокремлюємо в корпусі фразем української мови ті мовні одиниці, які відображають поняття простору й часу. Весь зібраний матеріал класифікуємо на тематичні групи, що дасть змогу спостерегти ментальні особливості носіїв української мови з точки зору лінгвокультурології, зокрема й українських символів.

Зосереджуємо увагу на найбільш репрезентативних із нашого погляду, фразеологічних одиницях, що мають у своєму складі компоненти зі значенням простору й часу, загалом передають просторові чи часові параметри, а також такі, що мають у своєму складі ключові поняття на позначення простору або часу, і при цьому позначають різні явища дійсності.

ПРОСТІР:

куди очі бачать (дивляться, спали і т. ін.), зі сл. *іти*, *бігти*, *тікати* і т. ін. – ‘не вибираючи шляху, в будь-якому напрямку; будь-куди, навмання’ [СФУМ, с. 475]; *скільки сягає* (бачить, охоплює, захопить і т. ін.) *око* (скільки ока) – ‘на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію’ [СФУМ, с. 465, 466]; *при битій дорозі, шляху* – ‘на людному місці, на місці великого руху, скупчення людей’ [СФУМ, с. 217]; *висіти в повітрі* (між небом і землею) – 1. ‘перебувати в непевному, невизначеному становищі’; 2. Залишатися без підтримки, не зустрічати відповіді, співчуття; 3. Залишатися

нерозв'язаним, нез'ясованим, нездійсненним [СФУМ, с. 85]; *носитися в повітрі* – 'набувати поширення, відчуватися (про виникнення, появу якоїсь ідеї, про якусь подію тощо)' [СФУМ, с. 441]; *випливати (виринати, виплисти) на поверхню* – 1. 'ставати відомим (про те, що приховується)', 2. 'з'являтися де-небудь' [СФУМ, с. 80]; *ширяти в позахмарному просторі* – 'сприймати дійсність нереально, наївно' [СФУМ, с. 88]; *вийти на дорогу (шлях)* – 'визначити напрям діяльності або своє місце в суспільстві, в житті' [СФУМ, с. 92], *проміряти свій шлях* – 'прожити життя' [СФУМ, с. 577], *зійти зі шляху (рівної, прямої дороги)* – 'відхилитися від правильного напрямку в поведінці, діяльності, в поглядах і т.ін.' [СФУМ, с. 264], *прибрати зі шляху* – 'усувати які-небудь перешкоди, створюючи необхідні умови для розвитку, функціонування і т. ін. чого-небудь' [СФУМ, с. 557]; *доріжки схрестились (дороги схрестилися)* – 'хто-небудь має спільні інтереси, зустрічається з кимось у житті, вступає в певні стосунки' [СФУМ, с. 216]; *стати поперек дороги* – 'зробитися, виявитися перешкодою комусь у досягненні якоїсь мети' [СФУМ, с. 692]; *обминати (обходити, оббігати і т.ін.) десятою дорогою* – 'уникати зустрічі з ким-небудь' [СФУМ, с. 453]; *як горох при дорозі* – 1. зі сл. жити, поживати 'погано, бідно, неспокійно'; 2. 'у скрутному становищі, у важких умовах' 3. зі сл. *Смикати, скубти*. Без будь-якої поваги, причини; безцеремонно, нахабно [СФУМ, с. 162]; *там де Макар телят не пас* – 'далеко: там або туди, де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання' [СФУМ, с. 364], *у чорта на кулічках* – 'далеко', [СФУМ, с. 770], *до чорта в зуби* – 'у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце' (СФУМ, с. 770); *у чорта на рогах (на запічку)* – 'дуже далеко, у далекому або небезпечному місці' [СФУМ, с. 770]; *іди собі на всі чотири вітри* – 'уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити когось-небудь' [СФУМ, с. 275], *на заячий (гороб'ячий, горобиний, жаб'ячий) скік* – 'близько' [СФУМ, с. 656]; *нога людська не ступала* – 'ніхто ніколи не ходив,

не бував, не жив десь' [СФУМ, с. 437]; *на ясні зорі, на тихі води* – 'в Україну; додому, в рідні краї' [СФУМ, с. 271].

Наші спостереження показують, що найпоширенішими ключовими словами у фраземах, пов'язаних із концептом *ПРОСТІР*, є: *дорога, доріжка, стежка, шлях*.

Простір як знак української етнокультури – це вільний, великий обшир; просторінь; у народних піснях – символ волі, а отже й щастя [Жайворонок 2006, с. 487]. Водночас це символ складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою тощо. У міфологічних та релігійних моделях світу шлях – це образ зв'язку між двома точками простору. Постійна й невід'ємна ознака його – многотрудність, складність, небезпечність. Початком шляху в міфах виступає, як правило, небо, гора, святилище, палац, рідна сторона, батьківський дім. Народна мудрість ще в давнину вчила: щоб пізнати принади життя й оцінити їх, треба пізнати його гіркоту. Дуже часто шлях сповнений невиразністю (розгалуження доріг, перехрестя, які приховують небезпеку). У давнину шлях часто виступає як символ лінії поведінки людини в просторі, як певний набір правил. Наприклад, у Біблії часто згадується шлях Господа, шляхи життя, мудрості, правди, милості, гріха тощо. У народі шлях, дорога часто зіставлялися із скатертиною, рушником. Наприклад, фразема *скатертю дорога* означала побажання гладкого шляху й щасливої дороги [Словник символів 2005, с. 336–337].

Непоодиноким також є використання у фраземах ключових слів *чорт, роги, око, зуби, ноги* тощо.

Цікавим є вплітання фольклорних елементів (*ясні зорі, тихі води*), що висвітлюють грані власне української ментальності. Фіксуємо опозиції *близько-далеко*, а також *напря́м дії*.

Час – тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами тощо. Здавна зоряне

небо було своєрідним годинником (звідси зоряний час – тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок); розрізняли *добрий і поганий час*. Вважалося, що *добрий час* приносить людині здоров'я, щастя, багатство, успіх (тому бажають на прощання - *в добрий час*), а *поганий (недобрий) час* – хвороби, невдачу, біду (*зустрітися в недобрий час*). Про безталанного кажуть: *без часу вродився, без часу й загине*. Тонко відчуваючи тривалість буття, народ-філософ влучно зауважує: *все добре в свій час; всякому овочеві свій час; згаяного часу й конем не доженеш; настане час-не стане й нас; час платить, час і тратить; час пече хліб; час-година упливає, Страшний суд ся наближає* [Жайворонок 2006, с. 635–636].

ЧАС:

багато (чимало) води сплигло – 1. 'минуло багато часу з якоїсь пори'; 2. Сталися значні зміни за якийсь час [СФУМ, с. 22]; *від білого світу до темної ночі* – 'від ранку до вечора; весь день' [СФУМ 2003, с. 636]; *до білого волосу* – з дієсловом *дожити* 'до старості' [СФУМ, с. 123]; *ледве благословило на світ* – 'розвиднюється' [СФУМ, с. 33], *відтягати час* – 'зволікати здійснення чого-небудь' [СФУМ, с. 107]; *в час оний* – 'колись дуже давно; у давнину' [СФУМ, с. 761]; *каліф на час* – 'людина, що захопила владу або наділена нею на короткий час' [СФУМ, с. 740]; *настав час* – 1. 'кому-небудь пора вмирати' 2. Хто-небудь має сприятливі умови для успіху [СФУМ, с. 761]; *протягти час* – 'зволікати із виконанням, здійсненням чого-небудь' [СФУМ, с. 729]; *ударив час, у час останній свій* – 'перед смертю' [СФУМ, с. 761]; *час від часу* – 'іноді, інколи, або через певні періоди' [СФУМ, с. 761]; *час не жде* – 'не можна зволікати з виконанням чого-небудь' [СФУМ, с. 761]; *час пробив* – 'настав момент, що є початком чого-небудь' [СФУМ, с. 761]; *на вічні часи* – 'назавжди' [СФУМ, с. 761]; *на часі* – 'придатний у певний момент; вчасний' [СФУМ, с. 761]; *другим разом кращим часом* – 1. 'згодом, пізніше, колись'; 2. 'іноді, часом' [СФУМ, с. 592]; *вгору немає часу глянути* – 'хто-небудь постійно зайнятий якою-небудь

роботою, справою, не має вільного часу’ [СФУМ, с. 149]; *щей чорти навкулачки не бились* – ‘дуже рано’ [СФУМ, с. 771]; *до самого судного дня* – ‘до кінця світу, довіку’ [СФУМ, с. 209]; *золота доба* – ‘найплodотворніший період, який сприяє успішному розвиткові чого-небудь або благотворно впливає на когось’ [СФУМ, с. 209]; *на носі* – ‘скоро, незабаром’ [СФУМ, с. 441]; *від самої зорі* – ‘від самого ранку’ [СФУМ, с. 271]; *до самої зорі* – ‘до пізнього вечора’ [СФУМ, с. 271].

У фраземах із темпоральним значенням найчастіше спостерігаємо використання ключового слова *час*. Крім того, наявні фраземи, де в ролі ключових слів виступають: *світ, вода, зоря, ранок (світанок), день, ніч*.

Фіксуємо опозиції: *ранок – вечір, день – ніч*.

У фраземах української мови відбито також початок, кінець, тривалість дії, минулий час, елементи античних та біблійних виразів, постійність дії, момент дії, різний час доби тощо. За допомогою фразем відтворено різні прояви буття носіїв української мови. Найперше, що впадає у вічі, – це працелюбність більшості українців, які зрання до смеркання трудяться, не покладаючи рук. Наступне, що відзначаємо, це – віра в Бога, смиренність, готовність не шукати легких шляхів, вміння переборювати труднощі, любов до рідної землі, яка є лейтмотивом практично більшої частини фраземного матеріалу.

Підсумовуючи, зазначимо, що ми зосередили увагу на фраземах, що є складниками концепту *ЧАС*. Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що фраземи є яскравим відображенням способу життя й діяльності кожного народу, зокрема й українського, ‘сховищем’ його культури. Із наведених фразеологічних виразів вибудовується національна фразеологічна картина світу, у якій помітне місце посідають усталені мовні одиниці на позначення простору й часу.

5.4. Актуалізація концепту *ВОДА* у фраземіці української мови

Вода, за народними віруваннями, – найвеличніший дар неба землі, бо вона оживляє її та робить плодючою. Вона також виступає як засіб магічного очищення. Кожен народ витворив свої неповторні фраземи, у складі яких актуалізується концепт *ВОДА*.

Видається доцільним цікавим проаналізувати саме такі фраземи української мови, в яких концепт *ВОДА*, актуалізуючись, відображає найрізноманітніші прояви буття й діяльності людини (принагідно порівнюємо з відповідним матеріалом російської мови).

Услід за В. Мокієнком, зазначимо, що фразеологія будь-якої мови має подвійну індивідуальність. Вона індивідуальна як явище сучасної літературної мови, оскільки кожний зворот є самостійним осколком активної мовленнєвої моделі, яка втратила актуальність. Вона індивідуальна і як явище певних національних реалій, що уособлювали в свій час самобутність культури того чи іншого народу. А індивідуальне є особливо міцним цементуючим розчином у взаємодії народів та їхніх культур, бо саме воно є своєрідним національним скарбом під час культурного взаємообміну народів [Мокиєнко 2007].

Погоджуємося з думкою В. Жайворонка, який стверджує, що саме антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу. Адже не лише людина впливає на мову, а й мова великою мірою формує особистість. У свою чергу, формування етносу без мови також неможливе, оскільки вона є однією з ключових ознак нації.

Цінною для нас є думка М. Алефіренка, який зауважує, що одним із найважливіших завдань когнітивної лінгвістики є проблема формування смислу, який виражається фраземами, і моделювання дискурсивно-смислового простору фраземи. Дослідження смислу в когнітивній

фразеології передбачає розкриття закономірностей побудови системних значень фразем і дискурсивної семантики тих комунікативних утворень, у межах яких ці фраземи функціонують [Алефиренко 2008].

На наш погляд, важливим завданням у цьому контексті нині є дослідити лінгвокультурологічний аспект концепту *ВОДА*, втіленого у фраземах різних мов, зокрема й української, принагідно порівнюючи при цьому фраземний матеріал близькоспорідненої російської мови.

Виокремлюємо такі мікроконцепти концепту *ВОДА*, відтворені у фраземах:

1) символ буття, напр.: укр. *на ясні зорі, на тихі води* (прислів'я) – ‘у рідний край’, *без води і ні туди і ні сюди* (прислів'я) – ‘важливість води в житті людини’, *без води борщу не зварши* (прислів'я) – тс [Українські приказки 2004];

Порівнюємо рос. *вода, вода, кругом вода*. Про великий водний простір (річка, море, океан); про велике накопичення ґрунтових вод; пусті розмови [Бирих и др. 2005, с. 104]. (Тут і далі переклад наш. *Н.В.*)

2) риси характеру людини, напр. : укр. *ані в воді не втоне, ні в огні не згорить* (прислів'я) – ‘витривалість’ [Українські приказки 2004], *і на холодну воду дме* (прислів'я) – ‘обережність’ [там спмо], *тиха вода береги рве* (прислів'я) – ‘підступність’ [там само], *з брудної води ще ніхто чистим не вийшов* (прислів'я) – ‘непорядність’ [там само] *чистої води* – ‘без фальшу, справжній’ [СФУМ, с. 121], *під лежачий камінь вода не тече* – ‘лінивий’ [там само], *проти води пливе* – ‘діє всупереч усталеним поглядам, зразкам, традиціям’ [СФУМ, с. 520], *тихіший від води, нижчий від трави* – ‘дуже скромний, покірний, непомітний’ [СФУМ, с. 712];

Порівнюємо, напр., рос. *тише воды, ниже травы* = укр. Первісно це народна приказка мала іншу форму – *ниже воды, тише травы* і більш глибокий смисл, оскільки стати тихіше води і нижче трави не так уже й важко, а от нижче води і тихіше трави – важко до неможливості. Звична

форма звороту – тихіше води, нижче трави є питомою. Символіка води в російському і слов'янському фольклорі доводить логічність співвіднесення води зі сумирністю. Народне мовлення підтверджує й визнання трави мірилом чогось невисокого. Отже, символіка виразу *тихіше води, нижче трави* не тільки логічно виправдана, а й освячена давньою фольклорною традицією, яка тісно пов'язала воду з епітетом *тихий*, а траву з епітетом *низький* [Бирих и др. 2005, с. 109].

3) позитивні та негативні вчинки людини, наприклад : укр. *пройти крізь вогонь, воду і мідні труби, в вогонь і воду* – ‘зазнати випробувань’, *скаламутити воду* – ‘вносити розлад, неспокій у що-небудь’ [СФУМ, с. 285], *щоб рибу їсти, треба в воду лізти* – ‘добре працювати’, *ловити рибку в каламутній воді* – ‘хитрувати для власної вигоди’ [СФУМ,с.352], *втопити в ложці води* – ‘завдати великих прикростей’ [СФУМ, с. 136], *ані за холодну воду не братись* – ‘нічого не робити’ [СФУМ, с.122], *товкти воду в ступі* – ‘займатися чимось непотрібним, марно гаяти час’ ([СФУМ, с. 714], рос. *толочь воду в ступе* [Бирих и др. 2005, с. 107] – тс, *решетом у воді зірки водити* – ‘тс’, *решетом воду носити* – тс, рос. *носить воду в решете* [Бирих и др. 2005, с. 106] – тс, *різати воду ножицями* - тс, *лізти у воду, не знаючи броду* – ‘робити щось без попереднього обмірковування, бути необачним’ [СФУМ, с. 346], *не плюй у криницю, бо схочеш водиці* (прислів'я) – ‘не ображати когось намарне’ [Українські приказки 2004], *пролиту воду назад не збереш* (прислів'я) – ‘що зроблено, а вороття назад немає’[там само], *вчорашньої води не дожнеш* (прислів'я) – тс [там само], *вийти сухим із води* – ‘уникати покарання або нарікання’ [СФУМ, с. 93], рос. *выйти сухим из воды* [Бирих и др. , с. 108] – тс, *не ходи у воду за птицею, а в ліс за рибою* (прислів'я) – ‘займайся своєю справою’[Українські приказки 2004], *лити воду на млин чийсь* – ‘діяти на чийсь користь’ [СФУМ, с. 336], *і кінці у воду* – ‘не залишати ніяких слідів злочину, негідного вчинку’ [СФУМ, с. 296].

Порівняємо, напр., рос. *и концы в воду* = укр. В основі образу лежить просторова метафора, яка базується на символній функції води і в якій компонент *кінці* осмислюється як завершення якогось негідного вчинку, який хочуть приховати. У цій метафорі приховування слідів (кінців) злочинної справи асоціюється з занурюванням у водний простір якогось предмета, що безслідно розчиняється в ньому. Образ цієї фраземи співвідноситься також із духовним кодом культури, тобто зі сукупністю моральних устоїв та уявлень, в якому подібна поведінка, а також бажання уникнути відповідальності, будь-якими способами уникнути покарання оцінюються негативно. Фразема загалом відображає стереотипне уявлення про скоєння злочинної дії, морально нечистою вчинку, сліди якого намагаються приховати (БФСРЯ, с. 250–251) (Тут і далі – переклад наш. *Н.В.*).

4) зовнішність людини, схожість з кимось, наприклад: укр. *хоч з лиця води напийся* – ‘дуже гарний, вродливий’ [СФУМ, с. 424], *з роси і води* – ‘дуже красивий’, *у десятих водах митий* – ‘дуже чистий’ [СФУМ, с. 234], *як дві краплі води* – ‘дуже схожий’ [СФУМ, с. 311].

Порівняємо рос. *как две капли воды* = укр. Образ фраземи співвідноситься з природним кодом культури, тобто зі сукупністю імен чи їх поєднань, які позначають природні об’єкти, в тому числі – освоєні людиною; він також співвідноситься з окультуреною людиною метрично-еталонною сферою. Фразема містить метафору, в якій людина, предмети навколишнього світу, обставини уподібнюються краплі води, що виступає в цьому випадку в ролі еталону повної ідентичності, однаковості [БФСРЯ, с. 303].

5) мовленнєва діяльність людини, напр.: укр. *лити водицю* – ‘говорити некоректно, беззмістовно, нецікаво’ [СФУМ, с. 336], *вода все сполоще, а злого слова – ні* (прислів’я) – ‘не треба говорити злих слів’, *вода ума не мутить, та й голови не смутить* (прислів’я) – ‘тс’. *набирати води в рот* – ‘нічого не говорити, мовчати’ [СФУМ, с. 415].

Порівняємо, напр., рос. *набрать в рот воды* = укр. У фраземі *рот* метонімічно ототожнюється з місцем дії. В основі образу лежить стереотипна побутова ситуація: той, хто набрав в рот *води*, не здатний вимовити ні звуку [БСФРЯ, с. 447].

б) стан людини, предмета і стан природи, наприклад: укр. *як риба у воді* – ‘вільно, невимушено, добре; бути впевненим, обізнаним’ [СФУМ, с. 598], *як сіль у воді* – ‘пропасти безслідно’ [СФУМ, с. 651], *хоч з мосту та в воду* – ‘безвихідне становище’ [СФУМ, с. 655], *хоч у воду скачи (стрибай)* – *тс, мов облитий холодною водою* – ‘розгублений, приголомшений’ [СФУМ, с. 453], рос. *как будто холодной водой окатили* [Бирих и др., с. 104], *як скупаний у мертвій воді* – ‘пригнічений, сумний, невеселий’ [СФУМ, с. 660]; *як у воді намочений* – ‘незадоволений, зажурений, злий’ [СФУМ, с. 423]; *як хто линув холодною водою з льодом* – ‘дуже вражений, мовчазний’ СФУМ, с. 334), *(боятися) як чорт (дідько) свяченої води* – ‘дуже сильно боятися’ [СФУМ, с. 769], *виплисти на чисту воду* – ‘стати відомим’ [СФУМ, с. 80], *як пірнути (шубовснути) у воду* – ‘безслідно зникнути’ [СФУМ, с. 127], *канути в воду* – ‘тс’, *як камінь у воду* – ‘тс’, *вилами по воді писано* – ‘невідомо, як буде’ [СФУМ, с. 502], *лопнути як булька на воді* – ‘заснавати краху, невдачі’ [СФУМ, с. 354], *лютий воду відпускає, а березень – підбирає (прислів’я)* – ‘вода розмерзається’, *буря в склянці води* – ‘тривога з дріб’язкових питань’ [СФУМ, с. 48]; рос. *буря в стакане воды* – *тс* [Бирих и др., с. 109]; *від великої води надійся біди (прислів’я)* – ‘повінь’, *де вода, там і біда (прислів’я)* – ‘тс’, *чайка сіла у воду – чекай доброї погоди (прикмета)* – ‘буде сонячно’, *як у воду опущений* – ‘похмурий, засмучений’ [СФУМ, с. 468].

Порівняємо, напр., рос. *как будто (словно, точно) в воду опущенный* = укр. Значення фраземи пов’язане з давніми звичаями Божого суду – випробування вогнем і водою, зафіксованого в «Руській правді» Ярослава Мудрого. Звинуваченого кидали в річку чи озеро: той, хто випливав, вважався винним, той, хто потонув – невинним. Образ фраземи співвідноситься з

природно-ландшафтним (через компонент *вода*) кодом культури. В основі образу лежить просторова метафора, в якій *вода*, водні глибини символічно пов'язані з містичним простором, що негативно впливає на людину, а компонент *опущений* співвіднесений з діяльнісним кодом культури. Ця метафора уподібнює пригнічений стан людини результату негативного магічного впливу на неї води як ворожої стихії, під який вона потрапляє не за своєю волею [БФСРЯ, с. 293–294].

7) стосунки людей, напр.: укр. *водою не розілляти (не розлити)* – ‘міцні, приязні, щирі стосунки’ [СФУМ, с. 611]; рос. *водой не разольешь* – тс [Бирих и др., с. 104], *хоч водою разливай* – ‘не можна спинити когось у сварці, бійці, суперечці’ [СФУМ, с. 611], *варити воду* – ‘знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи’ [СФУМ, с. 51], *вивести на чисту воду* – ‘викривати чию-небудь непорядність, підступність, нечесність’ [СФУМ, с. 66], *ваша вода мокра, та ще й зимна* – ‘висловлювання безпідставних претензій’ (СФУМ: 569), *десята (сьома) вода на киселі* – ‘дуже далека рідня’ [СФУМ, с. 121].

Порівняємо, напр., рос. *десятая (седьмая) вода на киселе* = укр. Вираз відомий із часів Київської Русі. Пов'язаний із виготовленням киселю в селі. Він готувався зі змолотого вівса, мука якого декілька разів промивалася. Природно, сьома (десята і т. ін.) вода мала у своєму складі дуже мало кисільної речовини і тому надто відрізнялася від нього. В основі фраземи лежить також числовий код культури (використання магічного числа 7, а також 10 і т. ін.) [Бирих и др. 2005, с. 103].

8) час дії, напр.: укр. *піти за водою* – ‘минути без вороття’ [СФУМ, с. 516], *як лист за водою* – ‘зникнути назавжди’ [там само, с. 335], *багато (чимало) води сплигло (уплигло)* – ‘минуло багато часу’ [там само, с. 22].

Порівняємо рос. *много воды утекло* (с тех пор, как) = укр. Одна з версій походження звороту пов'язана з античним водяним годинником –

клепсидрою, відомою в Ассирії, Вавилоні, Стародавній Греції у вигляді сполучених посудин. Час вимірювався кількістю води, що витікала з верхнього резервуару в нижній. Такий годинник використовувався і в давньоримському суді для обмеження часу виступу обвинувачів та обвинувачених. Якщо оратор говорив дуже багато і промовляв багато пустих фраз, то під час його промови витікало багато води. Тому говорили: «У такому виступі багато води». Водночас дані багатьох мов підтверджують, що зв'язок із античною клепсидрою вторинний. Насправді мова йде про річкову, джерельну чи морську воду. Російський зворот, отже, відображає не стародавній спосіб вимірювання часу водяним годинником, а давню часову метафору, пов'язану в багатьох народів із водою, яка тече і не повертається ніколи назад, і безповоротним потоком часу (Биріх и др. 109).

9) кількість: укр. *як у решеті води* – ‘зовсім немає’ [СФУМ, с. 121]; рос. *как в решете воды* – тс [Биріх и др., с. 106]; *там води – горобцеві по коліна* (прислів'я) – ‘мало’.

10) матеріальне становище, напр.: укр. *чий берег, того й вода* (прислів'я) – ‘багатий’, *перебиватися з хліба (з юшки) на воду* – ‘терпіти нестатки’ (СФУМ: 489), *посадити на хліб і воду* – ‘карати голодом’ [там само, с. 628]; рос. *посадить на хлеб и воду* [БФСРЯ, с. 527]. – тс.

Зауважимо, що переважна більшість фразем із вербалізованим концептом *ВОДА* мають аналоги як в українській, так і в російській мовах і спільне походження. Водночас у прислів'ях української мови зі зазначеним концептом простежуємо певні відмінності у відтворенні дійсності порівняно з російськими, що пов'язано з ментальними особливостями.

5.5. Вербалізація концептів *БАТЬКО* і *МАТИ* засобами фраземіки

У підрозділі аналізується вербальне наповнення концептів *БАТЬКО* і *МАТИ* за допомогою фразем української мови, відібраних із творів Т. Шевченка. Аналізовані концепти мають розгалужену структуру, а у

фраземах, які використовує Т. Шевченко у своїх творах, відтворено вагомі складники української ментальності.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. відбувається осмислення феноменів мови в когнітивній парадигмі та потребує уваги їх системна характеристика й реалізаційні властивості. Це спонукає науковців розглядати концепти як продукти переробки перцептивного, когнітивного досвіду індивіда в поєднанні зі знаннями та переживаннями і їх вербальним досвідом. Основними принципами такого підходу є осмислення мови як способу організації та передавання знань та уявлень людини про світ, а мовної картини світу – в нерозривному зв'язку з концептуальною картиною світу, позамовною дійсністю та культурою народу, що дає змогу проникнути в глибини національного способу мислення [Алиєва 2011].

Для українців незаперечною є всеосяжна роль батька й матері в житті родини та суспільства. Тому таке концептуальне дослідження є, безперечно, актуальним. Вивчення світоглядних пріоритетів людини завдяки експлікації національних мовних і концептуальних картин світу становить один із провідних напрямів лінгвістичних досліджень, зумовлених спрямуванням мовознавчої науки на етноцентризм. Картина світу виступає у вербальному вираженні, а лексична система слугує однією з основних форм об'єктивації мовної свідомості людини. Закодована в мові модель світу переймає на себе функцію збереження й передавання національної самосвідомості, духовних та культурних традицій. Із Словника мови Шевченка [Словник 1964] аналізуємо фраземи і відповідні контексти, що вербалізують концепти *БАТЬКО* і *МАТИ*.

БАТЬКО

Як старший у родині, виконував усі необхідні обряди, пов'язані з родинним вогнищем; за давнім звичаєм, голова родини, господар, порадник, мудрий вихователь дітей [Жайворонок 2006, с. 29].

1. Чоловік стосовно своїх дітей : *Сидить батько кінець стола, На руки схилився; пізнав батько свого сина; у порівняннях: І чехи Гуса проводжали, Мов діти батька; Титяся цілує тебе, як батька рідного; у приказках : Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів; чи раз батька по морді вдарить, чи двічі, перед богом, говорять, отвечать однаково* [Словник, т.1, с. 18].

2. Шанобливе називання козацької та гайдамацької старшини, отаманів тощо: *Гуля Максим, гуля батько, А за ним хлоп'ята; батька Богдана могила мріє; Заревіли гайдамаки: «добре, батьку, чуєм!»; Отак то сталося, батьку козачий, Все занехаяли діти ледачі. Переважно у звертанні: А поки що оставайся здоровий, мій батьку отамане, мій друже єдиний; Ходім, батьки-отамани, у Фастов в неділю* [Словник, т. 1, с. 18].

3. Дружнє звертання до шанованих осіб або називання їх : *А ти, батьку, Як сам здоров знаєш; Тебе люде поважають, Добрий голос маєш; Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить?*[Словник, т.1, с. 18].

4. Образно-уособлене називання Дніпра: *Дніпро геть-геть собі розкинувсь! Сіяє батько та горить! Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив Козацької крові* [Словник, т.1, с. 18].

5. Ввічливе звертання до старої людини: *Добре, еси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш, Що співати, розмовляти На могилу ходиш!* [Словник, т.1, с. 18].

БАТЬКІВ

Належний батькові: *А батькових, старих, кровавих, Не ріки – море розлилось; Княжно моя безталанна, .. Ти ще будеш покутовать Гріхи на сім світі, Гріхи батькові; Таки ж у тім селі трудящий.. У наймах виріс сирота, неначе батькова дитина!* [Словник, т. 1, с. 17].

БАТЬКІВСЬКИЙ

1.Належний батькові: Отойді було громаді І всім достолиха, Щоб мене не виганяли *З батьківської хати* [Словник, т.1, с. 18].

2.Властивий батькові, батькам: Подивись лиш на неї своїм *батьківським оком*; вона ... при купних наших друзях сказала мені, що без братнього і без *батьківського вашого святого слова* вона не дасть мені свого такого ж слова [Словник, т.1, с. 18].

БАТЬКІВЩИНА

Зажурилась Україна – Така її доля! Зажурилась, заплакала, Як мала дитина. Ніхто її не рятує... Козачество гине; *Гине слава, батьківщина* [Словник, т.1, с. 18].

Цікавими виявилися для нас лайливі стійкі сполуки, використовувані Т.Г. Шевченком :

а) *біс (кат, чорти його, їх) батька зна (знають)*: На чорта ти їх адресував *біс батька зна кому?*; Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, *і кат його батька знає*, коли воно полегшає. *Чорти їх батька знають*, що се вони зо мною роблять;

б) *на батька бісового (чортового) – навіщо. На батька бісового я трачу І дні, і пера, і папір!*; *на чортового батька я їм тепер здався*;

в) *чорти б убив його батька* – при вираженні невдоволення, досади: Тут тепер 10 градусів морозу, не вам кажучи, а кожуха нема, *чорти б убив його батька*, і купила нема [Словник, т.1, с. 18].

Образ матері з давніх часів глибоко пошановувався в українців. Мати охороняла домашнє вогнище, продовжувала рід, виховувала дітей, приносила в сім'ю любов і взаєморозуміння [Кононенко 1996, с.164]. Мати виступала як уособлення миру, злагоди в суспільстві, зрештою – як показник його

високого рівня розвитку. У Т.Г. Шевченка: І на оновленій землі Врага не буде, супостата, *А буде син, і буде мати*, і будуть люде на землі [Цит. за: Кононенко 1996, с. 164].

МАТИ

1. Жінка стосовно своїх дітей: У нашім раї на землі Нічого кращого немає, *Як тая мати молодая* з своїм дитяточком малим [Словник, т.1, с. 395]; *породила мати сина* в зеленій діброві; земля плаче у кайданах, *Як за дітьми мати*. У прикладках: В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх *мати-католичка* допомгла езуїтам перевести їх в католики. І згадав сирота Степан в неволі *Свою матір Україну*; покидали запорожці Великий Луг і *матір Січ*; *ми одної матері діти...*; Усі невлад, усіх назад, *В усіх доля мати* [Словник, т.1, с. 395–396].

2. Самка-птах стосовно своїх пташенят: *Мати галка*, мати чорна, Літаючи, криче [Словник, т.1, с. 396].

У стійких сполуках: а) *мати божя (свята)*: *Божя мати!* І заступи вас, і укрий!; перед нею помолюся, Мов перед образом святим *Тієї матері святої*, що в мир наш бога принесла...;

б) *крий мати божя (господня)* – при небажанні, запереченні чогонбудь. Наприклад: Давно, давно не бачились, та не знаю, чий побачимось швидко, а може, вже й ніколи – *крий мати господня!*

в) *бути за матір, матір'ю сидіти*. Напр.: Благов старий, А Марко аж плакав, *Щоб була вона за матір*; ні, Марку, ніяко мені *матір'ю сидіти* [Словник, т.1, с. 396];

г) *матері його (їх) ковінька (хиря)*. Напр.: Прочитаємо вдвох, як приїдете, бо я таки вас зимою сподіваюся, а весело б було, *матері його ковінька*; Добре, сину, *Матері їх хиря!* Мордуй, мордуй: в раю будеш Або есаулом;

д) *мати́рю ходити* – ‘бути вагітною’. Напр.: А вона молилась і жить у господа просилась, Бо буде вже кого любить. Вона вже *мати́рю ходила*;

е) *що за недобра мати* – при здивуванні. *Що за недобра мати*, думаю! Чи не вмер він там, думаю;

є) *нерідна мати*: Обідать і вечерять варили дівчата, Та не знали, де ділася Їх *нерідна мати*;

ж) *хрещена мати*: мені *хрещена мати* Лиштву вишивала;

з) *як мати родила* (догола) : кати роздягли його (Гонту), *як мати родила*, і посадили на гарячі штаби заліза [Словник, т.1, с. 396].

Проведене дослідження продемонструвало, що аналізовані концепти постають як макроутворення, багатовимірні ментальні одиниці, багаторівневі динамічні структурно-сміслові конструкти свідомості людини, які зберігають інформацію про деякі фрагменти життя *батька* й *матері*, їх емоційно-особистісних якостей, психофізичних станів, що яскраво виражено в семантичному просторі, зокрема й фразеологічних одиниць, виокремлених із поезій Т.Г. Шевченка.

Лінгвокультурні концепти *БАТЬКО* і *МАТИ* як фрагменти мовної картини світу вибудовуються в цілісному номінативному просторі на позначення різних аспектів феномену материнства й батьківства.

Аналіз текстових фрагментів із поезій та прози Т.Г. Шевченка показав, що в концептуальній картині світу українського етносу наявні певні стереотипні уявлення про батьківство та материнство. До основних змістових ознак концепту *БАТЬКО* відносимо такі: *голова родини, господар, відвага, родинні стосунки, безпека*, а для концепту *МАТИ* такими ознаками є: *дім, тепло, затишок, віра, турбота, самопожертва, емоційність, материнська любов*.

Отримані результати засвідчують те, що лінгвокультурні концепти *БАТЬКО* і *МАТИ* належать до базових концептів українського етносу.

У зазначену концептосферу *БАТЬКО/МАТИ* входять також стійкі мовні одиниці на позначення родинних стосунків.

Протягом тривалого часу українці витворили або засвоїли з різних джерел цілу низку неповторних мовних перлин, у яких відобразили своє ставлення до вічних проблем: стосунків між чоловіком і дружиною, між батьками й дітьми, між свекрухою та невісткою, зятем і тещею, а також між братами й сестрами тощо. У цих фразеологічних одиницях можна простежити найважливіші ментальні риси українців, зокрема: любов і повагу та водночас ненависть і зневагу, шанобливе ставлення один до одного і підлабузництво, доброзичливість та заздрісність тощо. У процесі дослідження ми зафіксували низку фразем, у яких продемонстроване вміння представників українського етносу критично, інколи з гумором ставитися до себе, до своєї поведінки. Загалом такі фразеологічні одиниці є особливими знаками мови й культури, вони – невід’ємний складник української мовної картини світу.

У проаналізованому матеріалі зафіксовано прислів’я та приказки, серед яких ми виділили ті, що описують роль родини в становленні молодих людей; про матір; про батька, інших родичів.

а) приказки про родину: *нема вірнішого приятеля, як добра жінка; не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад; жінка чоловікові подруга, а не прислуга; і в лиху годину не кидай дружину; найлучча спілка – чоловік і жінка; всяка пташка своє гніздо знає; як люба дружина, то люба й в ряднині; чоловік у домі – голова, а жінка – душа; живуть між собою, як риба з водою; без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче; хату руки держать; жінка за три угли хату держить, а чоловік за один; на красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко; краще жінка сварлива, ніж*

дурна; парочка – Мартин і Одарочка! яке дибало, таке й здибало; які коні, такий віз, який їхав, таку й віз; свій хоч не заплаче, то скривиться, хоч не скривиться, то не висміє; своїх багато, а як прийдеться топиться, то ні за кого утопиться; рідня – серед дня, а як сонце сховається, то й не родичається; при добрій родині – брати й побратими, а при лихій годині – нема й родини.

У репрезентованій групі приказок ми спостерегли переважну їх кількість із позитивною конотацією. І це закономірно, оскільки в менталітеті українців завжди велика увага приділялася гармонійним родинним стосункам між чоловіком і дружиною. Їх міцний союз був запорукою сімейного щастя й добробуту. Щаслива родина, за християнською мораллю, виховує достойних спадкоємців – синів та дочок. А якщо негаразди в сім'ї, то це відбивається на вихованні дітей, їх поведінці, вчинках. Міцна родина завжди приходиться на допомогу тому, хто її потребує.

Проте зустрічаємо тут мовні одиниці з негативним забарвленням, зокрема: *своїх багато, а як прийдеться топиться, то ні за кого утопиться; рідня – серед дня, а як сонце сховається, то й не родичається; при добрій родині – брати й побратими, а при лихій годині – нема й родини.*

б) прислів'я про родину: *рід великий, а пообідать ніде; обідала не обідала, аби рід одвідала; як до такого роду, то краще з моста в воду; близька рідня – на одному сонці онучі сушили; ми родичі: ваші собаки їли, а наші на ваших через тин гавкали; Ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка; його мати моїй матері двоюрідна Параска; Василь бабі сестра в перших; такий родич, як чорт козі дядько; до свого роду – хоч через воду.*

У цій групі прислів'їв про родину спостерігаємо скоріше негативне забарвлення у мовних знаках: про віддалені родинні стосунки, про втрату цих стосунків. І лише одне прислів'я *до свого роду – хоч через воду* репрезентує вагомість належності до свого роду – незважаючи ні на які

труднощі, потрібно допомагати один одному, підтримувати у скрутну хвилину. Бо так велить християнська мораль, бо так закладено в українському менталітеті.

Ми спостерегли також широке використання власне українських імен у цих прислів'ях: *Орина, Одарка, Параска, Катерина, Василь* тощо. Упродовж тривалого часу народ витворив ці вислови, які зберігають у собі віковичну мудрість українців, їх вміння влучно відтворити відтінки у непростих родинних стосунках.

в) прислів'я про матір: *одна мати вірна порада; нема того краму, щоб купити маму; все купиш, лише тата й мами – ні; матері ні купити, ні заслужити; нема у світі цвіту цвітійшого від маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки; рідна мати високо замахує, а помалу б'є; материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане; мати одною рукою б'є, а другою гладить; доти ягнятка скачуть, доки матір бачать; сліпе щеня і те до матері лізе; на сонці тепло, а біля матері добре; дитина плаче, а матері боляче; у дитини заболить пальчик, а в мами – серце; матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріж, то все болить; матері своїх дітей жаль, хоч найменшого, хоч найбільшого; у кого є ненька, у того голівонька гладенька; голівонька наша бідна, що в нас матінка не рідна; мене мати цілий вік дурила: казала «битиму», та й не біла; мачушине добро, як зимнеє тепло; мати б'є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холоде; краще сім раз горіти, аніж один раз овдовіти; шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько; жінка для совіту, теця для привіту, матінка рідна лучче всього світу.*

Наше дослідження показало, що переважна більшість прислів'їв та приказок, що позначають родинні стосунки, присвячена матері – берегині родинного гнізда. Мати – центр Всесвіту, мати привела на білий світ своїх дітей, у муках і стражданнях виносивши їх під серцем. Вона годувала їх, напувала, ростила, ночей не досипала. Вона ласкава й ніжна, вона сувора,

якщо потрібно, хоча її суворість ненадовго. Народні прислів'я оповідають про те, що материн гнів праведний, бо вона хоче добра своїм дітям. Горе тому чоловікові, який втратив дружину, а діти – матір. Бо мачуха злая, вона ніколи не замінить рідної неньки. Тому народні вирази гласять, що треба берегти матір, оскільки вона своєю подвижницькою працею й любов'ю заслужила шанобливе ставлення до себе.

г) прислів'я про батька, інших родичів: *вдовець – дітям не отець, бо й сам круглий сирота; отець умре – то півсироти дитина, а мати – то вже цілая сиротина; не то сирота, що роду нема, а то сирота, що долі немає; по дочці і зять милий, по невістці і син чужий; поки діда, поти й хліба; поки баби, поти й ради; годуй діда на печі, бо й сам будеш там.*

У наведених прислів'ях міститься згадка і про непрості стосунки між членами родини, до яких, у першу чергу, належать зяті й невістки. Роль старшого покоління незаперечна. Дідусі, бабусі допомагають своїм дітям, онукам, навіть правнукам по життю, а ось ставлення до них молодшого покоління не завжди шанобливе. І народ у влучних виразах засуджує це.

г) прислів'я про дітей: *багато няньок – дитина без носа; син мій, а розум у нього свій; від малих дітей голова болить, а від великих – серце; діти, діти, де вас подіти? На піч покидати тай їсти не дати!; де одинець – хазяйству кінець, де сім – щастя всім; добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець; коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках; гни дерево поки молоде, учи дітей, поки малі; не ясла до коней ходять, а коні до ясел; добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться; які мамка й татко, таке й дитячко; який куц, така й хворостина, який батько, така й дитина; з кривого дерева крива й тінь; яке волокно, таке й полотно; яке й коріння, таке й насіння; яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі й діти; який дуб, такий тин; який батько, такий син; яка гребля, такий млин; який батько, такий син; які самі, такі й сини; яка мама – така й сама; яке зіллячко, таке й сім'ячко; яблучко від яблуні недалеко*

відкотиться; від лося – лосята, а від свині поросята; добра то дитина: коли спить, то не плаче; чим би дитина не бавилась, лиш би не плакала!

Як бачимо, неперевершеними є прислів'я й приказки про дітей. Народна мудрість стверджує, що дуже багато в поведінці дітей залежить від виховання в родині. Як батьки настановляють, такою і виростає дитина. Тут важливо не розбестити дітей надмірною ласкою, бо все це може вилізти боком. Адже часто буває так, що у добропорядній родині виростають недостойні діти. Всі дивуються: як же так сталося? А причина в тому, що все у вихованні має бути в міру: і батьківські та материнські настанови, і надання самостійності в поведінці дитини, без надмірної опіки, без надмірного контролю. Дитина – це особистість, вона має право на те, щоб прожити своє життя, вчитися на своїх помилках. Тому батьки повинні тут проявити неабияку мудрість. Про це якраз йдеться в багатьох прислів'ях та приказках української мови.

5.6. Лінгвокультурний концепт *СЕРЦЕ* в українській фраземіці

Підрозділ присвячено опису лінгвокультурного концепту *СЕРЦЕ* в українській фраземіці на тлі російської та англійської. Мовні засоби його вираження є надзвичайно різноманітними, вони віддзеркалюють спільні й відмінні ментальні риси, притаманні різним спільнотам.

Проаналізуємо лінгвокультурний концепт *СЕРЦЕ* в українській фразеології, принагідно залучаючи матеріал російської та англійської мов.

Серце – символ центру, Бога, життя, розуму, ласки, любові, співчуття. У християнстві – це символ радості й смутку, розуміння, сміливості, релігійної відданості, чистоти. На думку давніх учених, серце – один із трьох життєво важливих центрів тіла людини. Ще єгиптяни, муміфікуючи померлих фараонів, залишали з усіх внутрішніх органів тільки серце. Його бальзамували в окремій посудині, бо вірили, що без серця померлому не можна буде обійтися впотойбічному світі. За традиційними уявленнями,

місцем перебування розуму було серце, а мозок слугував лише його засобом. Отже, серце символізувало центральну мудрість. Подібно до Сонця, палаюче серце означало центр макрокосмосу та мікрокосмосу, людину й небеса. У християнстві палаюче серце символізувало релігійне служіння, відданість, серце, пробите стрілою, - спокуту. Для алхіміків серце уособлювало сонце усередині людини. Для містиків любити – значить відчувати силу тяжіння закоханого до цього центру. Тому серце означає символічно любов як центр світла й щастя. Для українців серце – це любов, лагідність, співчуття, радість, щастя [15:264–265].

Отож звернемося до репрезентації лінгвокультурного концепту *серце* у фраземах української, а також принагідно російської та англійської мов, зіставимо й порівняємо особливості менталітету українців, росіян та англійців. Переважна більшість фразем із цим компонентом позначають:

1) психічний стан людини, тривожні почуття, переживання: укр. *аж захо́лоло в серці, аж кр́ається серце, важкий ка́мінь да́вить серце, гні́тити серце, горі́ть бі́ля серця, завми́рати серцем, із завми́ранням серця, заворуши́лося серце, крива́виться серце, се́рце болить* = рос. *сердце болит*; укр. *се́рце взяло́, серце впало, в'я́не серце* - хто-небудь дуже переживає, страждає; англ. *break one's heart* – переживати, засмутитися; англ. *a heavy heart* – сум, печаль = з тяжким серцем; *аж се́рце раді́є, аж се́рце радує́ться, аж се́рце тремти́ть, аж се́рце трепече, веселити серце, ве́село на серці* - хто-небудь відчуває радісні переживання; рос. *сердце взыграло, сердце горит* – про стан сильного збудження; англ. *in good heart* – в хорошому настрої, в хорошому стані; англ. *do smb.'s heart good* – радіти, зробити комусь приємність; англ. *a light heart* – з легким серцем; *have a soft (warm) corner (place) in one's heart for smb.* – почувати душевну тягу, тепле почуття до когось, мати слабкість; бути небайдужим до кого-небудь; співчувати кому-небудь; *one's heart goes out to smb.* – відчувати теплі почуття до кого-небудь; *the heart that once truly loves never forgets* = укр. *стара любов не іржавіє*;

англ. *lose one's heart* – закохатися, віддати своє серце кому-небудь = укр. *прийтися до душі*; *відійшло (відлягло) від серця* – настало заспокоєння = рос. *отлегло от сердца*; *відтанути серцем* – сповнюватися приємними почуттями, піддаючись впливові когось, чогось приємного; *закипає серце, запеклося серце* – хтось відчуває неспокій = рос. *сердце кровью обливаётся*; *сердце не на месте*; *залоскотало коло серця, западати в саме серце, запалилося серце* – когось охопили трепетні почуття; *замутити серце* – розхвилювати кого-небудь; *з нелегким серцем* – у гнітючому стані, в тривозі, у передчутті чогось неприємного = рос. *с тяжелым сердцем*; *свинец на сердце*; англ. *be sick at heart* – важко на серці; *lie (heavy) at smb.'s heart* – бути тягарем, лежати каменем на серці у кого-небудь; *коті шкребу́ть на серці, му́лько на серці, на се́рці мі́ши зашкреблі* – діймають докори сумління = рос. *кошки на сердце скребут*; *обгорну́ти се́рце смутком (сумом, тугою)* – дуже засмутитися; англ. *lose heart* – падати духом, тратити бадьорість духу, мужність = *руки опустилися*; *порóжньо в серці* – про безпорадний стан людини; *посвітлішало (потеплішало) на серці* – покращився внутрішній стан людини; *се́рце ла́дне віскочити з грудей, летіти се́рцем* – про радісно схвилювану людину; *се́рце опинілося в н'ятах* – про перелякану людину; англ. *bring smb.'s heart into his mouth* – перелякати когось до смерті = укр. *душа опинилася в н'ятах*; англ. *have one's heart in one's boots* – злякатися = укр. *серце впало*; *душа в н'ятки пішла*; укр. *смокта́ти біля серця* – переживати про щось; *те́нькає в серці* – хтось починає тривожитися з приводу чогось; *терза́ти серце* – мучити, хвилювати когось; англ. *eat one's heart out* – мучити себе, терзатися, страждати мовчки, чахнути, пропадати від суму; рос. *сердце бьется, стучит, колотится, падает, дрогнуло, оборвалось, разрывается, сжимается, екает, щемит, замирает* – про несподіване почуття переляку, про стан тривоги, несподіваної радості, суму, смутку; *с замиранием сердца, с замирающим сердцем* – відчуваючи хвилювання, тривогу; *говорить сердцу что-л.* – викликати в комусь якісь почуття, переживання; *накипеть на сердце; накопиться на сердце* – про щось важке,

неприємне; *вынуть сердце* – мучити, хвилювати, тривожити; позбавляти що-небудь задушевності; *сердце берет, взяло на кого-л.* – про стан хвилювання; *с сердцем сказать* – схвилювано; *входит, приходит в сердце* – розгніватися; *в сердцах* – в пориві гніву, дуже розсердившись; *иметь (держатъ) сердце на кого-л.* – бути незадоволеним, приховати злобу на кого-небудь; англ. *a broken heart* – розбите серце; англ. *wear one's heart upon one's sleeve (for daws to peck at)* – не вміти приховати своїх почуттів, виставляти напоказ свої почуття, не бути стриманим = укр. *відкрита душа* (у середні віки лицарі носили на рукаві кольори своєї дами); бути влюбливим, легко захоплюватися кимось; англ. *what the heart thinks the tongue speaks* = укр. *у кого що болить, той про те й говорить*; англ. *wring smb.'s heart* – стиснути, здавити чийсь серце (про почуття).

2) характеристика якостей людини: укр. *велике серце, добре серце, золотé серце, чисте серце, щире серце, широке серце* – хто-небудь дуже добрий, чуйний, здатний перейматися чиймись переживаннями, горем; рос. *большое сердце* – здатність людини мати сильні почуття; англ. *a big heart* – великодушна, благородна людина; *a heart of gold* – золоте, благородне серце; *a kind (soft, sympathetic, warm) heart* – добре серце, м'якосердність; *kind hearts are more than coronets* – добре серце краще всякого титулу; *an open heart* – відкритість, щирість, чистосердечність, доброта, великодушність; *have one's heart in the right place (one's heart is (lies) in the right place)* – мати добрі, хороші наміри, бути чулою людиною; *відкрите серце* – хто-небудь прямий, щирий, відвертий у стосунках із людьми; рос. *сердце мое* – звертання до близької людини = англ. *dear heart* – душа моя, серце моє, милий, мила = англ. *Боже мій! Оце то так! Ого!*; укр. *володар дум і сердець* – той, у кого хтось закохався; *дама серця* – кохана жінка = рос. *дама сердца*; *лицар серця* – коханий чоловік = рос. *друг сердца*; *гаряче серце, гарячий серцем* – про небайдужу, запальну людину; *мати Бóга в серці, мати Христа в серці, мати хоч трохи серця* – бути милосердним; англ. *a heart of oak* – хоробра, мужня, відважна людина; *жаба сидить під серцем, н'явкі ссуть під*

серцем – про кого-небудь дуже заздрісного; *гадина(гадюка) ссе коло серця* – про підступну людину; *камінне (кам'яне) серце, черстве серце* – хто-небудь байдужий, нечулий; *вісушене серце* – про зачерствілу, нечулу людину; *без серця* – про жорстоку, безжалісну людину; рос. *не имеет сердца* – про жорстоку людину; *не ма́ти Бо́га в серці* – не бути милосердним; англ. *harden one's heart* – про нечулу, безсердечну людину, жорстоку людину; *a hard heart* – кам'яне серце, безсердечність; англ. *it is a poor heart that never rejoices* – нещасний той, хто ніколи не знає радості; укр. *сиді́ти боля́чкою на серці* – бути чимось зайвим; рос. *ни уму ни сердцу* – про дурну людину; англ. *every heart knows its own bitterness* = укр.у кожного свої біди; англ. *faint heart never won fair lady* = укр. нерішучому серцю не завоювати прекрасної дами, тобто нерішучість заважає успіху;

3) вчинки людини: укр. *бра́ти (взяти) бі́зько до свого́ серця* ; *вчува́ти серцем* – перейматися чужими бідами, проблемами; рос. *принимать что-л. близко к сердцу* – ставитися до чого-небудь з великим співчуттям, дуже зацікавлено; ставитися до когось з підвищеною чутливістю; англ. *take smth. to heart* – серйозно поставитися, взяти щось близько до серця; укр. *вігодувати гадю́ку (змію) бі́ля свого́ серця* – допомогти кому-небудь, хто стане зрадником; *вікинути (викреслити, вирвати) з свого́ серця* – назавжди забути кого-небудь; *вилива́ти сво́є серце* – щиро поділитися з ким-небудь найпотаємнішим; *відда́ти ру́ку й серце* – запропонувати комусь заміж = рос. *предлагать руку и сердце*; укр. *відірвати (відкряти) від серця* – провести когось у далеку дорогу, розлучитися; *відпочіти серцем* – приємно з ким-небудь поспілкуватися; рос. *отвести сердце* – заспокоїтися; *від усього́(щирого) серця, душе́ю і серцем, з легкі́м серцем* – палко, гаряче, щиро; нестримно; дуже сумлінно; рос. *всем сердцем, всем существом, всей душой* – відкрито, з радістю; *с открытым, чистым сердцем, от всего, от чистого сердца* – з повною відвертістю, без хитрості, щиро = рос. *положа руку на сердце* – зовсім чесно, відкрито; укр. *віщує серце* – хтось передбачає щось; рос. *сердцем чувствовать, понимает* и т.п. что-л.; *вклада́ти серце* –

добросовісно щось робити = англ. *have one's (whole) heart in smth.*; *with all one's heart (and soul)* – з усією душею, з усім серцем, щиро; вкладати всю душу; *with half a heart* – без інтересу, неохоче, без ентузіазму; укр. *вразжати в саме серце, встромити ножі в серце, вхопити за серце, вцілити в саме серце* - вчинити щось надзвичайне, несподіване для когось; *давати волю серцю* - бути нестримним у вияві почуттів; *діймати (дошкулити) до живого серця, кидати жаріну в серце, колупати серце* - дошкульно набридати; *добирати ключ до серця* – намагатися сподобатися кому-небудь; *до глибини серця* – повністю, цілком перейматися чиймись проблемами = рос. *до глубины сердца*; англ. *at heart* – 1) в душі, в глибині душі; 2) по суті, в дійсності, насправді; англ. *at the heart of smth.* – в основі чого-небудь; укр. *живцем відірвати від серця* – позбавляти когось чого-небудь дуже близького, дорогого; *заглядати(зазирати) в серце* – намагатися зав'язати відверті, щирі стосунки; *заграло серце* – хтось закохався в когось = рос. *покоряют, побеждают, разбивают чье-л. сердце, овладевают чьим-л. сердцем; пасть, запасть в сердце; отдать, открыть сердце*; англ. *break smb.'s heart (або the heart of smb.)* – розбити чиєсь серце, сильно засмутити когось; укр. *за покликом серця* – діяти правильно, відповідно до своїх можливостей і бажань; *зачепити за саме серце, зашкребло за серце* - торкнутися чогось найсокровеннішого; *зігріти серце* - допомогти кому-небудь; *зняти важкий камінь(тягар) з серця* – позбутися чогось неприємного; *карбувати на серці* – запам'ятати надовго; *пам'ять серця* – щось надзвичайно приємне зберігати в пам'яті = рос. *жить в сердце*; укр. *переїсти серце* – дуже схвилюватися; *перемогти своє серце* – бути владним над своїми почуттями; *перестало бітися серце* – хтось помер; *покорити (полонити) серце* – сподобатися комусь; англ. *after one's (own) heart* – до душі, до серця; *set one's heart on smb.* – мріяти про когось, захопитися кимось; укр. *потурати серцю* – діяти, йдучи за почуттями; *пробивати (прокладати) дорогу (стежку, шлях) до серця, протоптати доріжку до серця, проникати до самого серця* – намагатися сподобатися комусь; рос. *по сердцу кому-л., сердце*

лежит к кому-л., чему-л. – подобається, відповідає чийсь смакам; укр. *тішити око й серце* – бути приємним для чогось чи когось; *розвеселити серце* – зробити комусь щось добре; *рэнити серце, рвати серце, ризонуті по серцю, розбивати серце, як хто серпом ризонув по серцю* – завдати душевного болю = рос. *как будто ножом по сердцу* – про відчуття душевного болю (від якоїсь неприємності, біди); укр. *розворушити (роз'ятрити) давню (невигойну) рану в серці, роздэрти серце на шматкі, роз'їсти серце, розкрэяти серце, розтравлювати серце, розтроджувати (ятрити) давню (невигойну) рану в серці* – пригадати щось непоправне, болюче; *скрипіти серцем* – не погоджуватися з чимось = рос. *сердце не принимает, скрепя сердце*; укр. *спопелити серце* – знищити когось або щось; *ужалити в серце* – сказати чи зробити щось дуже недобре; рос. *уколоть, ужалить в самое сердце* – дуже образити; укр. *усіма фібрами серця* – щиро, повністю віддатися почуттям = рос. *всем сердцем*; англ. *from the heart* – від усього серця, від душі = англ. *heart and soul*; англ. *find (it) in one's heart to (be чи do smth.)* – переконати, заставити себе (зробити що-небудь), зважитися (на що-небудь) (звичайно використовується в негативних реченнях); англ. *give one's heart to smb.* – віддати своє серце кому-небудь; англ. *have the heart to (do чи say)* – зважитися, насмілитися зробити чи сказати що-небудь; англ. *have smth. at heart* – мати заповітну мрію; ставити собі за мету; *make smb.'s heart bleed* = укр. *заставити серце кров'ю обливатися, заставити когось страждати*; англ. *move smb.'s heart* – розчулити когось; *put heart in smb.* – повернути комусь добрий настрій, підбадьорити когось; морально підтримати когось; *put smb. out of heart* – позбавити когось упевненості в собі; *sob one's heart out* – гірко плакати, виплакати своє горе, виплакати; *take heart* – зібратися з духом, осміліти; *take smb. to one's heart* – з радістю прийняти когось. Крім того, в англ. мові маємо *by heart* – напам'ять; *close to (near) one's heart* – близький чиємусь серцю; *cross one's heart* – клястися, божитися (перехреститися); *the heart of Mid-Lothian* „Единбурзька темниця” (прізвисько тюрми в Единбургу,

знесеної в 1817 році [буквально серце графства Мід-лотіан]); *in good heart* – родюча земля; *out of heart* – неродюча земля; пригнічений настрій; *a Purple Heart* – 1) „пурпурне серце” – рожеві таблетки наркотика у формі заокруглених трикутників; 2) амер. „Пурпурне серце” (медаль за поранення, отримані в ході бойових дій).

Унаслідок проведеного дослідження були виявлені як спільні, так і відмінні ментальні риси українського, російського, британського етносів.

5.7. Концепт *ОКО/ОЧИ* у фраземіці української мови

У підрозділі розглядаються фраземи з компонентом *око/очи* в українській мові з принагідним зверненням до матеріалу російської та англійської мов.

Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття навколишньої дійсності чи мовну картину світу. Сукупність уявлень про світ, що містяться у значенні різних слів і виразів конкретної мови, складається в певну єдину систему поглядів, яка нав’язується як обов’язкова всім носіям мови. Уявлення, які формують картину світу, входять у значення слів в нечітко вираженому вигляді, людина приймає їх на віру, не задумуючись. Інакше кажучи, користуючись словами, в яких є неявні смисли, людина, сама того не помічаючи, приймає і прихований у них погляд на світ. І навпаки, смислові компоненти, які входять у значення слів і виразів у вигляді безпосередніх тверджень, можуть бути предметом суперечки між різними носіями мови й тим самим не входити в загальний фонд уявлень, який формує мовну картину світу.

Переходимо до аналізу окремих фразем із компонентом *ОКО/ОЧИ* в українській мові, принагідно залучаючи матеріал російської та англійської мов.

Мовна картина світу формується системою ключових концептів та ключових ідей, що пов’язують їх, оскільки дають своєрідний ключ для їх

розуміння. Те, що певна ідея є для конкретної мови ключовою, підтверджується, з одного боку, тим, що ця ж ідея повторюється в значенні інших слів і виразів, а також іноді синтаксичних конструкцій та навіть словотвірних моделей, а з іншого боку, – тим, що саме ці слова й вирази важче за інші перекладаються іноземними мовами. Зазначимо, що їх перекладені аналоги не завжди є оригінальними еквівалентами саме через відсутність у їх значенні цих специфічних для певної конкретної мови ідей. Такі слова чи вирази називаються лінгвоспецифічними (language-specific) у тому розумінні, що для них важко знайти аналоги в інших мовах.

До уваги взято усталені вирази з компонентом *ОКО/ОЧИ*, оскільки відомо, що символіка ока сягає глибин двадцяти п'яти століть. Ученими доведено, що майже дев'яносто відсотків усієї інформації людина отримує саме завдяки органам зору. Око – символ розуму й духу, символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання.

В українській мові спостерігаємо широке наповнення мовної картини світу фраземами з компонентом *ОКО/ОЧИ*. Зокрема, *всевидюще* (*всевидяче, видюче* і т.ін.) *око*. 1. чис.Здатність усе помічати, бачити, про все швидко дізнаватися, знати. 2. уроч., заст. Всевишній; *радувати око* – приємно хвилювати, вабити кого-небудь своїм виглядом; *ані оком не моргнути* – 1. Відразу зробити щось; не роздумувати, не вагатися. 2. Не звертати ніякої уваги на що-небудь; не зреагувати. 3. Впевнено повести себе, приховуючи що-небудь. 4. Не поворухнутися, завмерти; *кинути недобрим оком* – поглядом виражати осуд кого-небудь за певні вчинки, дії, поведінку і т. ін.; *вовчим оком*, зі сл. *дивитися* і т.ін. – жадібно, хтиво і т.ін.; *видерти* (*повидирати, видряпати, видрати*)/ *видирати* (*видряпувати*) *очі* (*лайл. баньки*).1. кому і без додатка. Жорстоко покарати або побити кого-небудь, захищаючи себе, власні інтереси або заступаючись за когось. 2. за що. Настирливо, не гребуючи жодними засобами, домогтися свого; *очі завидюці* -1. Хтось дуже заздрісний, жадібний, ненаситний і т. ін. 2. зі сл. *дивитися*,

поглядати і т. ін. Заздро, жадібно і т. ін.; *очі заіскрилися* - 1. Чий-небудь погляд, вигляд став виражати якесь бажання або почуття (радість, схвильованість і т.ін.); *очі запалали гарячим вогнем* - чий-небудь погляд, вигляд виражає якісь почуття (гнів, рішучість і т. ін.);хтось обурений, сердитий і т. ін.; *очі з лоба вилазять* - 1. Хтось виявляє велике здивування, дуже вражений чимсь. 2. Хтось дуже напружується, важко працює, стомлюється. 3. Хтось відчуває страх, переляк; *очі зайшли сльозами, очі закипіли сльозами* - хтось ледве стримує плач або почав плакати, плаче; *пускати гедзики оком* кокетувати, загравати з ким-небудь; *пустити в очі пилюку* - водити в оману кого-небудь [СФУМ, 585]; *плювати в очі* – виражати зневагу, презирство до кого-небудь; ображати; *сіль тобі в очі* - уживається як усталена форма застереження від зурочення [СФУМ, с.650]; *очі [аж] злипаються* - комусь дуже хочеться спати, відпочити [СФУМ]. У російській мові маємо:

Глаз наметан (наметанный; набит) – про великий досвід, що дає змогу з першого погляду розібратися в чому-небудь, безпомилково оцінити, розпізнати що-небудь. Образ фраземи походить із давньої міфологічної форми усвідомлення соматичної, тобто тілесної частини людини як цілого. Компонент *глаз* співвідноситься з соматичним кодом культури, компоненти *наметан, наметанный, набит* – із антропним, тобто власне з людським кодом. В основі образу фраземи лежить засноване на метонімічній тотожності «орган зору – зір як перцептивне сприйняття – досвід як результат постійно тренованого сприйняття». В образі фраземи за характером метафоричного переосмислення компонент *глаз* уподібнюється сприйняттю, яке також метафорично переосмислене як інструмент; пор. вирази *меткий (цепкий, ухватистый, точный, ювелирный) глаз, глаз как алмаз* і т. ін. [БФСРЯ, с.153–154].

И глазом моргнуть не успеет – не встигнути, навіть не усвідомити те, що сталося, не встигнути відреагувати на нього. Образ фраземи містить

антропоморфну метафору, в якій відображено уявлення про те, що моргання займає невлучимо короткий проміжок часу. Фразема загалом виконує роль еталона такого часового проміжку [БФСРЯ, с.248-249].

Недреманное (недремлющее, неусыпное, бдительное) око, заст. – пильний, постійний, неослабний нагляд, спостереження [ФРР, с. 469-470]. Вираз використовувався ще в церковній літературі XII – XIII століть як сполучення *недреманное око имущий* і означало святого. Недреманним оком називали ікону, на якій був зображений маленький Христос із відкритими очима, лежачи на ложі. Ц.-слов. *недреманный* означало «який не спить, не засинає, пильнує». Зворот широко розповсюдився в літературній мові завдяки сатиричній казці М.Є.Салтикова-Щедріна «Недреманное око», де розповідалося, що в якомусь царстві був звичай давати наймення Прокурор хлопчикам, які народжувалися з двома очима – *дреманным* і *недреманным*. Такий Прокурор *дреманным оком* нічого не бачив, а *недреманным* бачив дрібниці. Тому всі хабарники, наклепники, вбивці, злодії пішли з недреманної сторони і сховалися під захистом дреманного прокурорського ока, а Прокурор вирішив, що всі вони щезли, і не вірив, коли йому скаржилися на злочини. Злочинці залишалися на свободі, а скаржників він арештовував. Вираз найчастіше не відривається від щедринського семантико-стилістичного тла [ФРР, с. 470].

В чужом глазу сучок видит, а в своем и бревна не замечать (видеть у ближнего в глазу спицу, у себя не видит бревна; и бревна в своем глазу не замечать; в чужом глазу сучок виден; и к бревну в глазу можно привыкнуть; как бревно в своем глазу) – в інших підмічати навіть маленькі недоліки, а в себе не бачити і значні, великі. Вираз використовується у багатьох мовах. У перекладі замість *сучок* можливе використання слів *соринки, соломинка, стебелек, щепка*. Давньоруськ. *сучьць* також мало більш широке значення – крім *сучок*, воно означало і *стеблина*, і *тоненька гілочка* [ФРР, с.150–152].

У семи нянек дитя без глазу (глаза); (семь нянек – а дитя без глаза?; у семи нянек дитя вышло хоть и не совсем без глаза, но все же кривым, неравномерно развитым) – справа страждає, якщо за неї беруться одночасно різні люди, діючи неузгоджено. Слово *глаз* звичайно пояснюють тут переносно – «нагляд». Однак це вторинне сприйняття вихідного образу. Буквально тут закладено такий зміст: якщо багато тих, хто доглядає, то дитина може втратити око. В українській мові є аналогічний стійкий вираз *де дві няньки, там дитина без ока*. У російській мові числівник *сім* має узагальнене кількісне значення «дуже багато», що підтверджується іншими слов'янськими паралелями, де або згадується інше число, або наводяться інші слова з узагальнено-кількісним значенням «дуже багато» [ФРР, с.459-460].

Пускать пыль в глаза (не пускать пыли в глаза; запустить пыль; пыль пустить; пускание пыли в глаза; пыль в глаза; пылить в глаза) – створювати оманливе враження про себе, хизуючись, стараючись представити себе, свою діяльність у прикрашеному вигляді, який не відповідає дійсності. Вираз відомий практично у всіх слов'янських мовах. Спроби пов'язати його пояснення на російському ґрунті, на думку А.М. Мелерович і В.М.Мокієнка, є не зовсім виправданими. Європейські звороти часто пов'язують із лат. *pulverem oculis offundere* (пускати пилюку в очі) і пояснюють боротьбою гладіаторів, які пускали пилюку в очі противнику, щоб осліпити його. Цей бойовий прийом здавна відомий багатьом народам. Можливо, однак, що цей вираз первісно означав створення завіси з пилу, яку робили війська чи колісничі на Олімпійських іграх: такий пил застилав очі тим, хто йшов слідом і заважав дивитися вперед [ФРР, с. 553-554].

Розглянемо деякі фразеологічні вирази з компонентом *око/очі* в англійській мові: **про стосунки між людьми** - *eye for eye (an eye for an eye, an eye for an eye and tooth for a tooth, eye for eye, tooth for tooth, measure for measure)* – око за око, зуб за зуб (етимологія всіх виразів, крім останнього, бібл.); *eyes are bigger than one's belly, one's (one's eye is bigger than one's belly,*

the eye is bigger than the belly) – зазидюючі очі; **про душевий стан людини** - *eye is the mirror of the soul (the eyes are the windows of the soul)* – очі – дзеркало душі ; **про небесне світило** - *eye of day* (або *of heaven*) – небесне око, сонце; **мисленнєва діяльність людини** - *eye of one's mind* - уява, мислений погляд; **почуття людини** - *eye opener (eye-opener)* – те, що викликає велике здивування ; *eye grew round, one's* – очі стали круглими від здивування; *eyes like saucers* – великі, круглі очі, очі, як у сови; **про суспільні явища** – *eye of the law (the Eye of the Law)* – око закону; **про розумову діяльність людини** - *eyes and no eyes* - 1) одні спостережливі, а інші ні, 2) спостерігайте природу (назва деяких книг або журналів із природознавства); *eyes in the back of head* – очі на потилиці, пильність, уважність; **про фізичний, емоційний стан людини** – *eyes draw (або gather, pick) straws, one's* – очі злипаються (хочеться спати); *drop (або weep) milstones, to (one's eyes drop milstones)* – 1) не плакати, не зронити і сльози (при великому горі), крім того – негативні якості людини 2) бути жорстоким, байдужим до чужого горя; *eyes welled up with tears* – очі, повні сліз; *eyes flash (або shoot) fire, one's* – його (її і т.д.) - очі блищать, кидають вогнем-блискавицею) [АУФС].

У лінгвістичній літературі неодноразово висловлювалася думка про те, що око – це світильник для тіла. Через нього приходять у тіло розум і дух, сприймається світло, усвідомлюється краса і народжується любов. Саме через очі людина випромінює світло свого розуму і красу душі. Як божественне око для світу, так і людське око для тіла – людині і вчитель, і порадник, і проводир, і суддя [Багнюк, с. 625–626]. Безперечно, мовна картина світу одного народу є загадковою для носіїв мовної картини світу іншого народу. Чуже – це не своє, не рідне сприйняття світу й суспільства, воно завжди вражає і тому здається незрозумілим і загадковим. Відзначимо, що в носіїв української та російської мов є більше спільного, ніж відмінного у відтворенні ментальних рис засобами фразеології, у носіїв англійської мови є свої настанови, свої традиції, вірування, інакше вони ставляться до того, що

є для нас близьким, а для них – незрозумілим. Якщо слов'янська ментальність – це завжди більше сердечності, емоцій, сарказму, інколи навіть згрубілості у стійких виразах, то у фраземах носіїв англійської мови більше стриманості, раціональності, організованої розумом цивілізації.

Висновки до розділу 5.

У розділі виявлено та проаналізовано базові лінгвокультурні концепти, вербалізовані у фраземіці української мови. Зокрема описано концептосферу *БОГ*, відзначено євангельську мудрість у біблійних фраземах, привернена увага до національно-культурних конотацій як способу втілення світу цінностей у мовному менталітеті українців. Концепти *ЧАС* і *ПРОСТІР* української мови розглянуті з погляду їх вагомості у фразеологічній картині світу українців. Значне місце у фраземіці української мови посідають концепти *ВОДА*, *БАТЬКО* і *МАТИ*, а також *СЕРЦЕ*, *ОКО/ОЧИ*. Описані ключові слова-символи українства у складі фразем, зокрема: *Чумацький Шлях*, *чотири броди*, *хліб*, *вишиванка*, *калина*, *кров*, *рушник* тощо. Описані фраземи, де стрижневими словами виступають назви тварин, птахів тощо. Принагідно залучений матеріал російської та англійської мов дав змогу з'ясувати спільні й відмінні риси в менталітеті українців, росіян та британців.

Проведене в роботі спостереження засвідчує глибоку ментальну наповненість концептосфери *БОГ*. Очевидно, що така значна кількість стійких мовних виразів із цієї проблематики підкреслює особливості українського менталітету, наші витoki й коріння. Із глибини віків промовляють до нас наші пращури, які завжди шанували Бога, зверталися до нього і коли було скрутно, і коли було все добре. Узятий для дослідження матеріал дає змогу стверджувати, що саме в таких образних, влучних виразах – дух нашого народу, стосунки людей між собою, їхні мрії, устремління до кращого життя. Отже, концептосфера *БОГ* займає одне із найбільш вагомих місць в українській фразеологічній картині світу.

У фраземах – споконвічна мудрість етносу, яка проектується й на проблеми сьогодення. Саме смисл, закладений у біблійних фраземах, дає змогу простежити нерозривний зв'язок мови й культури, саме в них яскраво відтворена людина з усіма її позитивними й негативними рисами, вчинками тощо. Усталені мовні звороти зі Святого Письма уможливають проникнення в глибини душі людини за допомогою слова, відтворюють наші корені, найтонші струни серця, а повчальний зміст багатьох із них є надзвичайно актуальним сьогодні. Адже цілком справедливо сказано в Біблії, що кожен має нести свій хрест на свою Голгофу – у цьому, очевидно, сенс буття кожного етносу на цій землі.

У роботі з'ясовано деякі ментальні особливості українців, відтворені за допомогою стійких виразів. Доведено, що у фраземах, прислів'ях, приказках тощо відтворена широка палітра життя й діяльності українського етносу. Українець любить свою землю, її традиції, звичаї, бореться за свою свободу й незалежність, кохає, ненавидить, багато працює, а часом не дуже, любить смачно поїсти і пригостити інших, водночас буває хитрим та улесливим, а також вірним і люблячим. Найчастіше ключовими словами виступають назви-символи рослин, птахів, тварин. Виявлено унікальні мовні вирази, які не мають аналогів в інших мовах, оскільки передають власне ментальні особливості українців. Фіксуємо також низку фразеологічних виразів, які тою чи іншою мірою представлені у мовах інших слов'янських і неслов'янських народів.

У фраземах української мови відбито також початок, кінець, тривалість дії, минулий час, елементи античних та біблійних виразів, постійність дії, момент дії, різний час доби тощо. За допомогою фразем відтворено різні прояви буття носіїв української мови. Найперше, що впадає у вічі, – це працелюбність більшості українців, які зрання до смеркання трудяться, не покладаючи рук. Наступне, що відзначаємо, це – віра в Бога, смиренність, готовність не шукати легких шляхів, вміння переборювати труднощі, любов

до рідної землі, яка є лейтмотивом практично більшої частини фраземного матеріалу.

Фраземи з компонентом *ВОДА*, будучи складником культури, одночасно виступають її носієм, зберігаючи інформацію про самобутність народу. Вони у закодованій формі містять відомості про матеріальне життя й духовні орієнтири українського та інших етносів.

Зауважимо, що в українських прислів'ях та приказках про родинні стосунки відтворені найвагоміші риси української ментальності: любов і повага дітей до матері й батька, до представників старшого покоління, християнське смирення, вселенська терпимість, засудження зла, сварливості, жорстокості в поводженні з близькими людьми. У зазначених мовних знаках заховані коди української культури, які, зрештою, в переважній більшості є загальнолюдськими й відрізняються лише конкретними засобами вираження.

Аналіз демонструє той факт, що значна кількість фразем із лінгвокультурним концептом *СЕРЦЕ* має адекватні фразеологічні вирази в інших мовах, частина стійких словосполучень передається описово з однієї мови засобами іншої. Наявні також фраземи, які яскраво відображають особливості менталітету кожного народу, його світосприйняття та бачення навколишньої дійсності. Найповніше контрастність проявляється у групі фразеологічних виразів на позначення вчинків людини. Адже вся суспільна діяльність людини залежить від багатьох чинників, які впливали на формування концептуальної картини світу загалом та мовної (у нашому дослідженні фразеологічної) зокрема. Значна кількість фразем має дуже давнє коріння, сягає античних часів, зародження християнства. Нині ці мовні одиниці розширили чи видозмінили своє значення або набули нових відтінків.

Протягом тривалого часу люди витворили також неповторні мовні перлини – фраземи з компонентом *ОКО/ОЧИ*. Ці стійкі вирази відтворюють

найрізноманітніші прояви буття й діяльності людини-творця. Тут і позитивна характеристика діяльності, і різні негативні риси, суспільні явища, фізичний, емоційний стан людини, її почуття, розумові здібності, мисленнєва та мовленнєва діяльність тощо.

У роботі виокремлено й проаналізовано найбільш вагомі культурні коди українців з принагідним порівнянням наповнюваності фразеологічних картин світу різних етносів, зокрема російського та британського. Доходимо висновку про те, що фразеологічний корпус містить у собі ще багато нерозкритих таємниць, які потребують подальшого дослідження із залученням сучасних наукових парадигм.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Оскільки стереотипи поведінки людини та суспільно значущі реалії знаходять яскраве відображення у фразеологічних одиницях, кількість яких у кожній мові постійно збільшується, одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики є не тільки вивчення їхньої лінгвальної специфіки, а й притаманних їм позначень культурно зумовлених традицій, сукупності психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т.ін. особливостей мислення народу, окремої громади або індивіда. Важливу наукову цінність при цьому має з'ясування того, як первісні знання про світ утворювалися й збереглися в повному або видозміненому вигляді та які особливості їх висвітлюються внаслідок поглибленого дослідження фраземіки з позицій лінгвокультурологічного й семантико-когнітивного підходів, що знаходяться в центрі уваги запропонованої монографії.

Лінгвокультурологія як наука, що виникла на перетині лінгвістики й культурології, досліджує різноманітні прояви культури народу, відображені й закріплені в мові, та мовний чинник – у людині. Це й привело до орієнтації фразеологічної проблематики на людину та її місце в культурі, переорієнтування інтересів дослідника з об'єктів пізнання на суб'єкти, висунуло на порядок денний такі питання, які давно назріли: чому саме фразеологічні одиниці та образи метафори зберігаються в мові протягом багатьох століть, яка їхня роль у мові та репрезентація в культурі й чому саме вони потрібні нинішньому поколінню носіїв української мови. До них, у першу чергу, належать міфологічні знання, що дійшли до нас із античних часів і виразно проявляють себе в сучасному значенні фразем і метафор.

Численні дослідження з лінгвокультурології останнім часом переконливо доводять, що мова втілює у своїх одиницях, зберігає й передає з покоління в покоління надбання культури народу, рівень його розвитку в певну епоху. Когнітивний підхід до лінгвокультурології зосереджує першочергову увагу на вивченні способів світосприйняття та їх

опосередкованих відображень у мові. Вітчизняні й зарубіжні лінгвісти, етнографи й культурологи сходяться нині на думці про те, що ця теорія звернена до інтегрованого вивчення мовного, культурного й духовного досвіду людства. Із одного боку, лінгвокультурний концепт – актуальне для певної культури смислове ментальне утворення, наділене різними мовними проєкціями, з іншого, – сукупність ознак, що відображають у свідомості носія певної лінгвокультури уявлення про різні предмети та явища навколишньої дійсності. Це своєрідний узагальнювальний зміст низки мовних реалізацій.

Пряма відповідність між предметами й явищами дійсності та їхніми мовними позначеннями відсутня через опосередкованість культурною своєрідністю менталітету нації. Водночас очевидним є й той безперечний факт, що предметна сфера культури не має прямої відповідності з лінгвальною детермінованістю, оскільки це дві різні системи, взаємодія між якими відбувається під час оволодіння мовою й одночасним пізнанням культури через очевидні шляхи її прояву в казках, міфах і фольклорі.

Особливий науковий інтерес викликають фразеологічні одиниці як найбільш помітні й своєрідні репрезентації лінгвокультури, зафіксовані в мові. Саме фраземи наділені яскраво вираженою здатністю відображати й передавати ті ознаки культури, які характерні для різних мовних спільнот у знаковій формі. Фразеологічна усталеність найчіткіше пов'язана з властивістю зазначених одиниць виступати в ролі констант культури, що функціонують у будь-якій мовній спільноті.

У сучасній лінгвістиці вже склалася переконлива думка про те, що фраземи покликані фіксувати й передавати великий обсяг інформації етнокультурного забарвлення. Адже кожна особистість є носієм певної культури, отриманої з набутого історичного досвіду попередніх поколінь. В історичному плані національно-культурна спадщина закріплюється, перш за все, у вигляді фразеологічної одиниці, оскільки слова за своїм обсягом

культурної інформації, що передається ними, значно поступаються фраземам. Останні, як добре відомо, концентрують у собі духовний і узвичаєно-емпіричний досвід мовної спільноти загалом та окремого індивіда зокрема.

Запропонована в роботі пошарова інтерпретація фразем дає змогу простежити, в яких конкретних формах втілені в них культурно зумовлені концепти і як суб'єкт мовлення усвідомлює й використовує їх. Вона є не тільки прикладом лінгвокультурологічного аналізу фразем, а й способом опису того когнітивного процесу, який здійснюється під час відтворення й сприйняття досліджуваних одиниць у мовленні. Повнота інтерпретації культури залежить від рівня компетенції комунікантів і може здійснюватися як усвідомлено, так і неусвідомлено. Запропонований у монографії лінгвокультурологічний метод наукового пошуку слугує виявом засобів утілення культурно зумовленого й світоглядного стану соціуму у зміст фразем, тобто з'ясуванням того, як наявні смисли концептуалізуються в мовних сутностях. Теоретичною базою для застосування цього методу слугували дослідження в галузі теорії метафори сучасних вітчизняних і зарубіжних лінгвістів.

Поряд зі змінами, що відбулися в мовознавчих студіях останнім часом, простежується перехід до нової парадигми і в фразеологічних дослідженнях. Переконливим доказом того є, наприклад, той безперечний факт, що класична структурно-семантична парадигма, яскравим представником якої був В. В. Виноградов, поступово переходить у лінгвокультурологічну на тлі втілення сучасного когнітивного підходу в лінгвістиці. При цьому акцент із розгляду переосмисленого значення фраземи зміщується на вивчення її культурно зумовленої конотації. Нині в центрі уваги дослідників знаходяться, перш за все, способи, за допомогою яких фразема вможливує відтворення фрагмента навколишньої дійсності в цілісному описі концептуальної картини світу, характерної для окремо взятого народу. Така

модель світосприймання є наслідком багатого образного змісту, закладеного метафоричними виразами, що ввійшли в широкий ужиток на основі аналогії, подібності або порівняння.

Подальше поглиблене вивчення фразем нині характеризується й антропоцентричністю через їхню здатність слугувати вмістищем усього історичного, соціального й культурного досвіду людини. Антропоцентричність у мовознавчих студіях ґрунтується на твердженні про неможливість заперечувати наявність тісного взаємозв'язку мови й культури, в якому фразеологія слугує відображенням своєрідної національно-культурної спадщини народу. Фразеологічні одиниці є безпосереднім будівельним матеріалом, із якого складається *культурна конотація* – новий термін, що ввійшов у вжиток нинішніх лінгвістичних студій. Образна мотивованість слугує тому поясненням. Поняття культурної конотації є базовим для лінгвокультурології – нової наукової дисципліни, що досліджує шляхи і способи втілення в живу національну мову духовної та матеріальної культури й менталітету. Прояв такого втілення простежується в мовних процесах як фіксаторах культурної спадщини етносу. Принагідно зауважимо, що лінгвокультурологія нині зосереджує увагу не тільки й не стільки на етнічних формах, скільки на описі національної та загальнолюдської культур у їхньому сучасному стані або на певному синхронному зрізі.

У монографії проаналізовано великий за обсягом фраземний матеріал української мови, відібраний із словників, довідкової та художньої літератури. Для виконання поставлених завдань принагідно залучено також матеріал російської як близькоспорідненої та англійської як віддаленоспорідненої мов. Це дало змогу виразніше виокремити й описати особливості менталітету українського етносу. Дослідження лінгвокультурологічних та лінгвокогнітивних аспектів у фраземах української мови уможливило виявлення максимально повного корпусу

фразеологічних одиниць як надбань культури, вікової мудрості народу, його звичаїв, традицій, вірувань.

Досліджений матеріал засвідчує, що у фраземах відтворені найрізноманітніші прояви буття людей: позитивні й негативні риси та вчинки, зовнішність, час, простір, родинні стосунки тощо. Важливим складником фразем є також ключові слова-символи, в яких відтворена історія, дух народу, тобто його психічні здібності, свідомість, мислення, його вічні прагнення до вдосконалення. Описано також усталені вирази, в яких стрижневими словами виступають назви тварин і птахів.

Не залишилося поза увагою й широке використання фразеологічних одиниць для відтворення таких характерних рис українців, як уміння критично ставитися до своїх учинків, спонукання до їх уникнення, навіть здатність посміятися над собою. Гумор є невід'ємним складником значної кількості проаналізованого фраземного матеріалу.

Поглиблене вивчення фразем у когнітивному плані дало також змогу проаналізувати в монографії процеси, які в них постійно відбуваються, встановити способи виявлення й опису сукупності семантичних змін, що простежуються, а також з'ясувати їх асоціативні, етнолінгвальні та культурно зумовлені основи. Покладаючись на мовні й культурні факти, ми описали лінгвокультурологічне підґрунтя цілої низки фразеологічних утворень української мови.

Простежено також розвиток фразеологічного значення на матеріалі фразеологічних одиниць української мови й принагідно на тлі російської (близькоспорідненої) та англійської (віддаленоспорідненої) для виявлення як універсальних закономірностей когнітивних процесів, так і їхньої національної специфіки. Установлено національну специфіку когнітивних моделей, що є особливо актуальним для дослідження фразеологічних одиниць, які є носіями духовно ціннісних культурних компонентів як форм

функціонування етнокультурної свідомості. Саме тому, вивчаючи фраземіку, потрібно постійно звертатися до наявних у ній фактів культури народу, що знаходять своє відображення в семантичному просторі мови.

Визначено такі найважливіші, найбільш репрезентативні семантичні сегменти в досліджуваній концептосфері української фразеологічної картини світу: ЛЮДИНА – правдива, здібна, працьовита, милосердна, жорстока, аморальна, нічим не примітна, безвольна; ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ – впевненість, радість, здивування, переляк тощо; НАРОДЖЕННЯ – ЖИТТЯ – СМЕРТЬ; СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС; ЗВЕРТАННЯ, ПРОХАННЯ, ПЕРЕКОНАННЯ; СТАН ПРИРОДИ; ДІЇ, ВЧИНКИ тощо.

Виявлено та проаналізовано базові лінгвокультурні концепти, вербалізовані у фраземіці української мови. Зокрема описано концептосферу *БОГ* у світлі національно-культурних конотацій. Проаналізовано концепти *ЧАС*, *ПРОСТІР*, *ВОДА*, *БАТЬКО І МАТИ*, а також *СЕРЦЕ*, *ОКО/ОЧІ*.

У контексті різнобічного зацікавлення сучасними проблемами національного самоусвідомлення й самовираження, співвідношення мови й духовної культури, визначення нових підходів до вивчення фразеологічних одиниць як скарбниці національних конотацій, а також специфіки відображення глибоко вкорінених зв'язків між фраземами й національним менталітетом, з'ясовано, які коди культури імпліковані у стійких виразах, які ключові слова найчастіше входять до складу фраземи, а також якими шляхами відбувається відтворення явищ буття в зазначених мовних одиницях. Наукові спостереження, викладені в монографії, є переконливим підтвердженням того, що тільки комплексний аналіз мовних і культурних явищ дає змогу виявити й описати специфіку національного менталітету, визначити вплив світосприйняття народу на формування особливостей його фразеології.

Перспективу подальших наукових студій у цьому напрямі вбачаємо в поглибленому вивченні фразеологічної картини світу, сформованої тривалим часом існування й розвитком українського етносу, на матеріалі ширшого спектра лінгвокультурологічних та семантико-когнітивних праць, творів українських та зарубіжних письменників для виявлення їх спільних і відмінних рис. Отримані результати можуть бути використані для подальшого розвитку лексикографічної теорії та практики укладання відповідних словників, робота над якими вже давно розпочалася й проводиться багатьма зарубіжними вченими. Розв'язання назрілих проблем є особливо актуальним і для дослідників-україністів у наш час утвердження антропоцентричного підходу, суть якого полягає у переорієнтації з вивчення мови як системи на набування поглиблених і різноманітних знань про мовну особистість, що володіє цією системою й уможливорює висунення на порядок денний зовсім нових для сучасної фразеології дослідницьких завдань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська літературна мова. Фразеологія: навч. посібник для філол. факульт. ун-тів. 2-ге вид., допов. і перероб. Х.: Вища школа, 1988. 134 с.
2. Агаркова Н. Э. Исследование концепта *money* в языковой картине мира // Когнитивный анализ слова. Иркутск: Изд-во ИТЭА, 2000. С. 87–103.
3. Аксянчук Г. Я. Чалавечая душа ў люстэрку рускай фразеалогіі // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. Мінск. 1996. № 1. С. 33–37.
4. Алексеенко М. А. Концепт «Мать» в синхронной динамике языковой картины мира // Грани слова: сб. науч. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. М.: Элпис, 2005. С. 415–422.
5. Алефіренко М.Ф. Фразеологізація // «Українська мова». Енциклопедія; [вид. 2-е, випр. і доп.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004а. С. 770.
6. Алефіренко М.Ф. Фразеологізм // «Українська мова». Енциклопедія; [вид. 2-е, випр. і доп.]. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004б. С. 770–772.
7. Алефіренко М.Ф. Фразеологія // «Українська мова». Енциклопедія; [вид. 2-е, випр. і доп.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004в. С. 774–775.
8. Алефіренко Н.Ф. Фразеология и когнитивистика в аспекте лингвистического постмодернизма: монография. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008а. 152 с.
9. Алефіренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография. М.: ООО Изд-во «Элпис», 2008б. 271 с.
10. Алефіренко Н.Ф. Когнитивно-синергетическое освещение процессов неофразеологизации // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): материалы

Международ. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Кострома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Эллис»», 2008г. С. 23–28.

11. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: Ценностно-смысловое пространство языка: монография. М.: Флинта: Наука, 2010а. 288 с.
12. Алефиренко Н.Ф. Проблемы лингвокогнитивного описания фразеологической семантики // Материалы Международ. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 13–16.
13. Алефиренко Н. Фразеологическая семантика в свете лингвокогнитивистики // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / [редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін.]; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013а. С. 77–94.
14. Алиева А. Дж. Фразеологізми в актуалізації концепту «материнство»: перекладацький аспект // Науковий вісник Херсонського державного університету. Херсон, 2011. Вип. XV. С.360–365.
15. Андрейченко О. Стилiстичнi функцiї фразеологiчних одиниць iз соматичним компонентом у полiтичному дискурсi (на матерiалi ЗМi кiнця ХХ – початку ХХI ст.) // Мовознавчi студiї. Фразеологiзм i слово у тексті i в словнику (За матерiалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-рiччя вiд дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упорядники: К.Іваночко, О.Кушлик, П.Мацькiв, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвiт, 2010. Вип. 2. С. 9–16.
16. Апресян Ю. Д. Избранные труды. М., ЯРК, 1995а. Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. С. 148–172.

17. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // ВЯ, 1995б. №1. С.37–64.
18. Араева Л. Мир во фразеологизмах мира // Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki / pod red. M. Aleksiejenki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. Szczecin – Greifswald, 2014. T. 2. S. 15–23.
19. Арефьева Н. Коцептосфера девичества в болгарской языковой картине мира (на материале фразеологических единиц) // Studia Slovakistica. Випуск 8: Ювілей / упоряд. і відп. ред.: С.Пахомова, Я. Джоганик Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2008. 427 с.
20. Аристотель. Поэтика. Аристотель и античная литература / отв. ред. М. Л. Гаспаров. М.: Наука, 1978. 233 с.
21. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Ментальные действия / М.: Языки русской культуры, 1993. 336 с.
22. Арутюнова Н.Д. Национальное сознание, язык, смысл // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. М., 1995. Т.1. 456 с.
23. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
24. Архангельская А.М. Архетипная символика воды в семантике славянских благопожеланий и проклятий // «Вода» в славянской фразеологии и паремиологии: коллективная монография: В 2 т. / науч. ред.: А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013в. Т. 1. С. 123–129.
25. Архангельская Ю. В. Камерная фразеология семьи Архангельских // Устойчивые фразы в парадигмах науки: материалы Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 237–242.
26. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Опыт теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, 1964. 225 с.

27. Архангельский В.Л. Проблема устойчивости фразеологических единиц и их языковые свойства (На материале современного русского языка) // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968. С.21–29.
28. Арцёмава В.А. Рэпрэзентацыя кінетычных прастаровых адносін у беларускай і англійскай фразеасістэмах : параўнальна-супастаўляльны аспект / Матэрыялы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им.Ф.Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 43–46.
29. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. М.: Akademia, 1997. С. 267–269.
30. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997а. С. 34–69.
31. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966. 605 с.
32. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови: у 2 ч.: навч. посібник. Чернівці, 1970–1971. Ч. 1. 63 с. Ч. 2. 90 с.
33. Бабич Н. Обсяг фразеологічних значень лексем-антитез *вогонь-вода* / Надія Бабич // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 396–407.
34. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1995. 156 с.
35. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. 104 с.
36. Бадмаева Т.И. Концепт «Вода» в английской лингвокультуре: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Волгоград, 2006. 220 с.

37. Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: дис. ... доктора филол. наук: 10.02.20. Казань, 2007. 333 с.
38. Багаутдинова Г.А. Единство и противоположности исследований внутренней формы слова и фразеологизма // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Кострома, 20–22 марта 2008 г.). М. : ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 186–189.
39. Багнюк А. Символы українства: художньо-інформаційний довідник. Тернопіль: Новий колір, 2008. 826 с.
40. Байрамова Л. К. Ценность и оценка во фразеологии // Фразеология, познание и культура: сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф. Белгород: БелГУ, 2010. Т. 1. С. 59–62.
41. Байрамова Л.К. Счастье и несчастье как ценность и антиценность во фразеологической парадигме: монография. Казань: Центр инновационных технологий, 2011б. 275 с.
42. Байрамова Л. К. Фразеологические библеизмы в аспекте аксиологии // Die slawische Phraseologie und die Bibel. Kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013а. С. 17–22.
43. Байрамова Л. К. Лакунарная славянская фразеология как национальный компонент лингвокультуры // Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: коллектив. моногр. по материалам XV Междунар. съезда славистов (Минск, 20–27 августа 2013 г.) / отв. ред.: Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Greifswald, 2013б. С. 170–173.
44. Байрамова Л. К. Библиейские фразеологизмы, отражающие антиценность на основе ценности // Słowo. Tekst. Czas XII. Frazologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki

- / pod red. M. Aleksiejenki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. Szczecin – Greifswald, 2014. T. 1. S. 386–391.
45. Балацька Ю. Репрезентація екстралінгвістичного поняття “вольові дії людини” фразеологічними засобами української мови / Юлія Балацька // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 174–179.
46. Балашова С.С. Лінгвокультурний концепт як одиниця дослідження // Сучасні дослідження іноземної філології: зб. наук. праць. Ужгород: ПП Підголицин П.Ю., 2006. Вип. 4. С. 332–340.
47. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. 416 с.
48. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во иностран. лит., 1961. 394 с.
49. Барабуля А.М. Конотативні компоненти лексичної семантики як параметр міжмовного зіставлення (на матеріалі української та англійської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.17. К., 2007. 19 с.
50. Баран Я.А., Зимомря М.І., Білоус О.М., Зимомря І.М. Фразеологія: знакові величини / навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця: Нова книга, 2008. 255 с.
51. Баранов, А.Н., Добровольский, Д.О. Аспекты теории фразеологии: монография. М.: Знак, 2008. 656 с.
52. Белая А. С., Верхулевская Н. А. Славянская фразеология – источник лингвокультурологических знаний // Материалы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.] – Гомель : ГГУ им.Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 20–22.

- 53.Белык А. А. Культурология. Антропологические теории культур. М.: РГГУ, 1998. 316 с.
54. Белова А. Д. Вербальне відображення концептосфери етносу: сучасний стан вивчення проблеми // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр. К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. № 5. С. 15–22.
- 55.Белова А.Д. Лексична семантика і лінгвокультурні стереотипи // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. К.: Логос, 2002. №7. С. 43–46.
- 56.Беляевская Е. Г. Когнитивные основания изучения семантики слова // Язык и структура представления знаний: сб. науч.-аналит. обзоров. М., 1992. С. 135–164.
- 57.Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974. 378 с.
- 58.Бетехтина Е.Н. Фразеологические единицы с антропонимическим компонентом библейского происхождения в русском и английском языках // Библия и возрождение духовной культуры русского и других славянских народов. К 80-летию Русской / Северо-Западной Библейской Комиссии (1915– 1995). СПб.: Петрополис, 1995. С. 20–31.
- 59.Біловус Г. Національно-культурна специфіка фразеолекту Тараса Шевченка (на матеріалі повістей письменника) // Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki / pod red. M. Aleksiejenki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. Szczecin – Greifswald, 2014. T. 1. S. 110–118.
- 60.Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціональна та лексична розробка українських фразеологізмів: монографія. К.: Наук. думка, 1989. 153 с.
61. Блэк М. Метафора // Теория метафоры [пер. М.А. Дмитривской]. М., 1990. С. 153–172.
- 62.Боева Е.В. Етнокультурні особливості компаративних фразеологічних одиниць в українській і російській мовах // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. № 2. 2006. С. 14–19.

63. Бойко В.М. Структурно-граматична характеристика ад'єктивних фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом // Мовознавство, 1989. № 3 (135). С.50–54.
64. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по англ. филологии; изд. 3-е, стереотип.]. Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, 2002. 124 с.
65. Бочкар Т.П. Фактары поўнай фразеалагічнай эквівалентнасці (на матэрыяле беларускай і англійскай моў) // Матэрыялы Міжнароднага навучнага канф. «Славянская фразеалогія в синхроніі і дыяхроніі» (Гомель, 28–29 студзеня 2011 г.): зб. навучных артыкулаў / М-во адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф.Скорины / рэдкал.: В.І. Коваль (адв. рэд.) [і др.] Гомель: ГГУ імя Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1 С. 46–49.
66. Брицин В.М., Зимовец Г.В., Яворская Г.М. Концепт БОЛЬ (когнитивные и культурно-антропологические аспекты) // Концепт БОЛЬ в типологическом освещении / ред. В.М. Брицин, Е. В. Рахилина, Т.И. Резникова, Г.М Яворская. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. С. 393–412.
67. Буйнова О.Ю. Универсальные и специфические черты исследования процесса метафоризации. Дубна: Феникс, 2001. С. 49–65.
68. Бурукина О. А. Цвета библейских фразеологизмов: истоки цветного символизма // Die slawische Phraseologie und die Bibel: kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013. С. 59–69.
69. Буянова Л. Фразеологизм как этнокогнитивное средство и результат языковой игры // Матэрыялы Міжнароднага навучнага канф. «Фразеалогія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 верасня 2012 р.) // Учені запіскі Таврыўскага нацыянальнага ўніверсітэту імя В.І. Вернадскага. Навуковы журнал. Серія «Філологія. Соцыяльны камунікацыі». Сімферополь: ТНУ імя В.І. Вернадскага, 2012. Т. 25 (64). № 2 (1). С. 77–81.

70. Буслаев Ф.И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные М., 1954. 457 с.
71. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Труды Самаркандского ун-та. Вопросы фразеологии. Самарканд : Самаркандский гос. ун-т им. А. Навои, 1975. Вып. 288. № 9. С. 161–167.
72. Вальтер Харри. Немецкое сердце и русская душа: две вещи совместные? / Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами: сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013а. С. 14–20.
73. Вальтер Харри. Блажен, кто верует, тепло тому на свете: различия в библейской фразеологии немецкого и русского языков / Харри Вальтер // Die slawische Phraseologie und die Bibel. Kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013б. С. 69–75.
74. Вальтер Харри. Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: различное в едином // Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: коллектив. моногр. по материалам XV Междунар. съезда славистов (Минск, 20–27 августа 2013 г.) / отв. ред.: Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Greifswald, 2013в. С. 1–18.
75. Вальтер Харри. Удивительный вопрос: Почему концепт «вода»? Вода во фразеологическом освещении // «Вода» в славянской фразеологии и паремиологии: коллективная монография: В 2 т. / науч. ред.: А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013г. Т. 1. С. 22–34.
76. Вальтер Харри. Из этимологии немецкой фразеологии: свиная собака или собачья свинья? // Материалы Междунар. науч. конф. «Устойчивые фразы в парадигмах науки», посвященной 100-летию со дня рождения

- В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 15–21.
77. Ваниева О.А. Фразеологические единицы библейского происхождения с концептами «ДУША / ДУХ» и «СЕРДЦЕ» в качестве опорного слова в русском, английском и осетинском языках (сопост. исследование на материале Нового Завета Библии): дис. ... канд. филол. наук : 10.02. 20 / Владикавказ, 2005. 230 с.
78. Вежбицкая А. Из книги „Семантические примитивы" // Семиотика. М.: Радуга, 1983. С.225–252.
79. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1997. 411 с.
80. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / [пер. с англ. Шмелева А.Д., под ред. Т.В. Булыгиной]. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 263–305.
81. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов // Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999а. С. 263–499.
82. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Вопросы семантики фразеологических единиц Самарканд: Самаркандский гос. ун-т им. А. Навои, 1983. 83 с.
83. Вернер А.В. Семантическая и функционально-коммуникативная характеристика фразеологических единиц с культурным компонентом значения: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / А.В. Вернер. М., 1998. 23 с.
84. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. 1953. № 5. С. 5–12.
85. Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972. 614 с.

- 86.Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977. 312 с.
- 87.Винокур Г.О. О задачах истории языка. Избранные работы по русскому языку. М.: Просвещение, 1959. 384 с.
- 88.Волошина А.Л. Безеквівалентна і фоновна лексика у східнослов'янських мовах: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» К., 2001. 20 с.
- 89.Волошкина И. А. Репрезентация пространственно-временных отношений во фразеологической семантике: когнитивно-прагматический аспект // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами: сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С. 401–406.
- 90.Волошкина Инесса. Фразеологические потенциалы онимов / И. Волошкина // *Słowo. Tekst. Czas* XII. *Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich*. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki / pod red. M. Aleksiejki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. Szczecin – Greifswald, 2014. T. 2. S. 43–445.
- 91.Воркачѳв С.Г. Методологические основания лингвокогнитологии// Теоретическая и прикладная лингвистика: межвуз. сб. науч. трудов. Воронеж, 2002. Вып. 3. Аспекты метакоммуникативной деятельности. С. 79–95.
- 92.Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. М.: Гнозис, 2004. – 192 с.
- 93.Воробьев В. В. Лингвокультурология (теория и методы): монография. М.: РУДН, 2008. 336 с.
- 94.Гаўрыловіч В.Г. Унутраны свет чалавека ў зоонімнай фразеалогіі (на матерыяле беларускай, рускай і англійскай моў) // Матэрыялы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ,

- Гомельский гос. ун-т им.Ф.Скорины / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 55–59.
95. Гаврилович О.Г. Зоонимные фразеологизмы с общим значением «Воздействие человека на другого» в белорусском, русском и английском языках // Материалы XL Междунар. филол. конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) / Фразеология во времени и пространстве : сб. научн. тр. / под. ред. проф. Х. Вальтера, проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург, 2012. Вып. 23. С. 95–99.
96. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка в аспекте теории отражения : монография. Пермь: Госпединститут, 1974. 269 с.
97. Гаврин С.Г. Проблема фразеологического моделирования // Проблема образования фразеологической единицы: сб. науч. тр. Тула: ТГПИ, 1976. С. 58–75.
98. Гак В.Г. К проблеме синтаксической синтагматики. М., 1972. 192 с.
99. Гак В.Г. О семантической соотносительности языковых единиц // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. М., 1974. С. 27–29.
100. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: на материале французского и русского языков. М.: Международные отношения, 1977. 264 с.
101. Гак В.Г. Фразеология, образность и культура // Советская лексикография. М., 1988. С. 136.
102. Гак В.Г. Теория языковых преобразований. М.: Языки русской культуры, 1988. 768 с.
103. Гак В.Г. Национально-культурная специфика метонимических фразеологизмов // Фразеология в контекстах культуры. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 260–265.
104. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков М.: Либроком, 2010. 228 с.
105. Галинська О. М. Духовно-предметний код культури в системі кодів культури (на матеріалі фразеологічних одиниць української та англійської

- мов) // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2015. Вип. 3. С. 9–14.
106. Галло Я. Фразеологическое моделирование языковой картины мира в свете когнитивного антропоцентризма // Материалы Международного конгресса по когнитивной лингвистике (Белгород, 20–22 сентября 2017 года) // Когнитивные исследования языка. Когнитивная лингвистика в антропоцентрической парадигме исследований. [гл. ред. серии Н. Н. Болдырев]. Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2017. Вып. XXX. С. 455–459.
107. Гамзюк М.В. Культурологічний аспект емотивності фразеологічних одиниць німецької мови // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного університету. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. Вип. 2. С. 49–58.
108. Гамзюк М. Соціокультурні фактори емотивності фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) // Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 98. С. 79–85.
109. Гвишиани Н.Б., Герви О.Ю. Корпусная лингвистика и грамматика речи // Вестник МГУ. Серия 9. Филология, 2001. № 2. С. 46–62.
110. Гвоздарёв Ю.А. Основы русского фразообразования. Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1977. 184 с.
111. Георгиева С. Националните образи в огледалото на езиковите образи // Лексикографията в началото на XXI в.: Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016. С. 333–341.
112. Гизатова Г. К. Структурно-типологический подход к сопоставительному исследованию фразеологии (на материале татарского, русского и английского языков): автореф. дис. ... доктора филол. наук: спец.: 10.02.20. Казань, 2010. 50 с.

113. Говердовский В.И. Опыт функционально-типологического описания коннотации: автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук: 10.02.02. М., 1977. 44 с.
114. Голобородько К.Ю. Лінгвістичний статус концепту // Лінгвістика: зб. наук. праць. Луганськ, 2003 Вип.1. С. 16–21.
115. Голубовська І. О. ДУША і СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) // Мовознавство. 2002. № 4–5. С. 40–47.
116. Голубовская, И.А. Этнические особенности языковых картин мира: монография. К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. 293 с.
117. Городецька О.В. Національно-марковані концепти в британській мовній картині світу ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04. К., 2003. 21 с.
118. Григорьев А.В. Русская библейская фразеология в контексте культуры. М.: Индрик, 2006. 360 с.
119. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема «поведінка людини» в українській мові (ідеографічний, аксіологічний аспекти): автореферат дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.
120. Грозян Н.Ф. Семантичне поле фразеологічних одиниць „корисливість людини” в українській мові: ідеографічний і психосемантичний аспекти // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки, 2006. № 2. С. 67–73.
121. Грозян Н. Фразеологічна система «Вербальна агресивна поведінка людини» в українській мові: ідеографічний аспект // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 180–187.

122. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию М. : Прогресс, 1984. 260 с.
123. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа // Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. – С. 370–381.
124. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию М.: Прогресс, 2001. 400 с.
125. Гуннемарк Э. Искусство изучать языки. СПб.: Тесса, 2001. 207 с.
126. Гуревич А.Я. Этнология и история в современной французской менталистике // Советская этнография, 1984. № 5. С. 28–53.
127. Гуревич А.Я. Избранные труды. Средневековый мир. М.: СПб, 1999. Т.2. 346 с.
128. Гутовская М.С. К вопросу о национальном во фразеологии / М.С. Гутовская // Материалы XXXIX Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 15–20 марта 2010 г.) / Фразеология и языковая динамика: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург: ООО «Издательство “Лема”», 2011. Вып. 22. С. 102–106.
129. Даниленко Л. І. Про біблійну лепту і споріднені з нею номінації у словянській фразеології // Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: коллектив. моногр. по материалам XV Междунар. съезда славистов (Минск, 20–27 августа 2013 г.) / отв. ред.: Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Greifswald, 2013. С. 93–97.
130. Дапчева Й. Фразеологичните символи като принадлежност към езика и духовнага култура // Лексикографията в началото на XXI в.: Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016. С. 342–349.
131. Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: зб. статей / за ред. В. Є. Дементьевої, Н.С. Васильєвої. К.: Вид-во АН УРСР, 1964. 164 с.

132. Дзюба І. Тарас Шевченко. К.: ВД «Альтернативи», 2005. 700 с.
133. Демський М.Т. Дієслівні фразеологічні одиниці // Українська мова і література в школі. 1972. № 6. С. 36–39.
134. Демський М.Т. Лити воду на колесо // Українська мова і література в школі. 1981. № 2. С. 62–63.
135. Демський М.Т. Три мішки гречаної вовни // Українська мова і література в школі. 1983. № 12. С. 68–71.
136. Демський М.Т. Деривація фразем на базі слів та вільних синтаксичних конструкцій // Мовознавство. 1988. № 1 (127). С. 37–45.
137. Демський М.Т. Системні зв'язки у сфері фразеології // Мовознавство. 1991. № 2. С. 36–43.
138. Демський М. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Праці філологічної секції. Львів, 1992. Т. 224. С. 240–265.
139. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів – Париж: Просвіта, 1994а. 236 с.
140. Демський М.Т. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості): автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.02.01. Ужгород, 1994б. 44 с.
141. Дем'яненко Н. Дослідження семантичної структури лексико-фразеологічного поля ментальної характеристики у польській мові // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. Вип. 11. Кн.1. С. 117–120.
142. Дем'яненко Н.Б. Фразеологічні одиниці як найконденсованіше вираження у мові національно-культурного компонента // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2005. Вип. 5. Кн. 1. С. 92–96.
143. Демьянков В.В. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретационного подхода // ВЯ. 1994. № 4. С. 17– 33.

144. Денисенко С.Н. Когнітивні аспекти фразотворення // Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності. Львів, 1999. 234 с.
145. Денисенко С. Культурологічний компонент в семантиці фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької фразеології) // Мова і культура: наук. щоріч. журн. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2000. Вип. 1. Т. 2. С. 73–78.
146. Денисенко С. Н., Тараба И.О., Хант Г.О. Фразеологический концепт как аккумулятор этнокультурных ценностей // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами : сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С. 410–413.
147. Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка: зб. наук. статей. К.: Вид-во АН УРСР, 1964.
148. Добровольский Д.О., Малыгин В.Т., Коканина Л.Б. Сопоставительная фразеология (на материале германских языков: курс лекций. Владимир: ВГПУ, 1990б. 80 с.
149. Добровольский Д.О. Типология идиом [Текст] // Фразеография в машинном фонде русского языка /отв. ред. В. Н. Телия. М., 1990в. С. 48–58.
150. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом // Вопросы языкознания. 1996. № 1. С. 71– 93.
151. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика в фразеологии // Вопросы языкознания. 1997. № 6. С. 37–48.
152. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика в фразеологии // Вопросы языкознания. 1998. № 6. С. 48–57.
153. Добролюжа Г. М. Лінгвістична та культурологічна специфіка використання «кольорових» фразеологізмів // Мова і культура: наук. щоріч. журн. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003. Вип. 6. Т. III. Ч. 1. С. 198–204.

154. Довженко С. В. Роль этимологического анализа в раскрытии своеобразия национально-культурного компонента фразеологизмов // Мова і культура : зб. наук. праць. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. Вип. 6. Т. III. Ч.1.С. 208–215.
155. Долгова А.О. Лингвокультурологическая значимость компаративной фразеологии // Материалы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 100–103.
156. Дубова М.Е. Особенности абстракции от исходного значения сочетания слов, являющегося базой фразообразования (на материале русской и английской фразеологии) // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации» (Кострома, 22–24 марта 2012 г.) / под науч. ред. А.М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. С. 126–129.
157. Дубровина К.Н. Лексикографические комментарии к библейским фразеологизмам // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты) // Материалы Междунар. научн.-практ. конф., посв. юбилею докт. филол. наук, проф. А.М. Мелерович. М.: Элпис, 2008а. С. 484–487.
158. Дубровина К.Н. Лингвострановедческое комментирование библейской фразеологии русского языка // Язык, культура, менталитет : проблемы изучения в иностранной аудитории // Материалы VII Междунар. научн.-практ. конф. (Санкт- Петербург, 24–26 апреля 2008 г.). СПб. – Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008б. Т. 2. С. 49–54.
159. Дубровина К.Н. Русские и иноязычные библеизмы. Их сходства и различия // Материалы I Междунар. научн.-практ. конф. МГИМО МИД РФ «Русский язык – посредник в диалоге языков и культур» (в рамках

- программы «Русский язык в XXI веке») (Москва, 19–20 февраля 2009 г.). М.: МГИМО (Университет, 2009а. С. 50–69.
160. Дубровина К.Н. Библия как источник интернациональных и национально-своеобразных библейских фразеологизмов // Русский язык в многополярном мире: новые лингвистические парадигмы диалога культур: сб. статей Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 50-летию образования РУДН (Москва, 22–24 октября 2009 г.). М. : Изд-во РУДН, 2009б. С. 46–50.
161. Дубровина К.Н. Библейские фразеологизмы в русской и европейской культуре: монография М.: Флинта: Наука, 2012. 264 с. : илл.
162. Евсеева И. В., Пономарева Е. А. Концепты «*heart*» и «*сердце*» во фразеологизмах английского и русского языков с точки зрения признакового подхода // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами: сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С.420–424.
163. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте Ташкент: Фан, 1988. 93 с.
164. Этнокультурные константы в русской языковой картине мира: генезис и функционирование: Материалы Междунар. науч. конф. (Белгород, 29 сентября–1 октября 2005 г.). Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. 357 с.
165. Єрмоленко С.С. Про взаємовідношення лексичної та фразеологічної семантики // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, пратика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. К., 2011. С. 130–137.
166. Єрмоленко С. Я., Мойсієнко А.К., Гнатюк Л.П. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст. // Мовознавство. 2013. №2–3. С. 100–112.

167. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / // Мовознавство. 2004. № 5–6. С. 23–35.
168. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: нариси [навч. посіб.]. К.: Довіра, 2007. 262 с.
169. Жайворонок В.В. Мова та етносвіт // Культура народів Причорномор'я: наук. журнал. Сімферополь, 2009. № 168. Т. 1. С. 259–261.
170. Жайворонок В.В. Мовні знаки української етнокультури в антропоцентричному висвітленні // Мовознавство. 2012. № 2. С. 58–64.
171. Жданова Л.А., Ревзина О.Г. «Культурное слово» милосердие // Логический анализ языка. Культурные концепты. М.: Наука, 1991. С. 56–61.
172. Жерева М. Символи и мними символи в семантика та на фразеологизмите // Лексикографіята в началото на ХХІ в.: Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016. С. 350–355.
173. Життя і творчість Івана Чендея. – [www http// ukrlib. ua](http://ukrlib.ua).
174. Жлуктенко Ю.О. Основи контрастивного аналізу мов // Порівняльні дослідження з граматики англійської, української і російської мов: зб. наук. праць. К. Наук. думка, 1981. С. 5–16.
175. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 416 с.
176. Жуйкова М.В. Проблема реконструкції сталих виразів : ідіома *и концы в воду* в синхронії і діахронії // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упорядники: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип.2. С. 124–134.

177. Жуйкова М.В. Образна основа фразеологізмів і фреймове моделювання // Матеріали Міжнарод. науч. конф. «Славянська фразеологія в синхронії і діахронії» (Гомель, 28–29 листопада 2011 г.): сб. науч. статей. / М-во освіти РБ, Гомельський гос. ун-т ім.Ф.Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ ім. Ф. Скорины, 2011 г. Вип. 2. С. 22–26.
178. Жуков В.П. Семантика фразеологічних оборотів. М.: Прогрес, 1978. 160 с.
179. Жуков В.П. Русська фразеологія: учеб. посібник. М.: Вища школа, 2006. 408 с.
180. Жуков А.В. Лексико-фразеологічний словарь російської мови: ок. 1500 фразеологічних одиниць. М.: Астрель: АСТ, 2007. 603, [5] с.
181. Жулинський М. Історія його краю – в його творах / У кн.: Чендей Іван. Вибрані твори в двох томах. К.: Дніпро, 1982. С. 5–18.
182. Жулинський М. Історія української літератури ХХ ст. К.: Либідь, 1998. Кн. 2. 456 с.
183. Загорівська О.В. Образний компонент значень слова // Лексическіе і граматическіе компоненти в семантиці мовного знака. Воронеж, 1983. С. 48–115.
184. Задорожний В.Б. Семантична реконструкція фразеологізму пасти задніх // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. К., 2011. С. 145–149.
185. Зайцев П. І. Життя Тараса Шевченка [Текст]. 2-ге вид. К.: Обереги, 2004. 480 с.
186. Зыкова И.В. Фразеологизмы как источник культурной информации о русском слове: от концептуальных метафор к стереотипным представлениям // Материалы XXXIX Международ. филологической конф. (Санкт-Петербург, 15–20 марта 2010 г.) // Фразеология и языковая

- динамика: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург: ООО «Издательство “Лема”», 2011. Вып. 22. С. 94–101.
187. Зимин В. И. Внутренняя форма как предвосхищение актуального значения идиом // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации» (Кострома, 22–24 марта 2012 г.) / под науч. ред. А. М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. С. 29–30.
188. Зимин В. И. Историческая и синхронная этимология фразеологизмов // Материалы Междунар. науч. конф. «Устойчивые фразы в парадигмах науки», посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 27–31.
189. Зиновьева Е. И., Алешин А.С. Русские и шведские устойчивые сравнения, описывающие характер человека: лингвокультурологический аспект // Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: коллектив. моногр. по материалам XV Междунар. съезда славистов (Минск, 20–27 августа 2013 г.) / отв. ред.: Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – Greifswald, 2013. С. 159–164.
190. Зиновьева Е., Алешин А. Глупый человек в зеркале устойчивых сравнений русского языка (на иноязычном фоне) // Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki / pod red. M. Aleksiejenki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. Szczecin – Greifswald, 2014. T. 2. S. 200–206.
191. Зиновьева Е. И. «Лютый зверь». От устойчивого сочетания к метафоре: динамика языковых изменений // Материалы Междунар. науч. конф. «Устойчивые фразы в парадигмах науки», посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 174–179.

192. Золотых Л.Г. Репрезентация концептов «ТЕРПЕНИЕ», «ТЕРПИМОСТЬ» и «ТОЛЕРАНТНОСТЬ» русской фраземикой // Материалы XXXIX Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 15–20 марта 2010 г.) // Фразеология и языковая динамика: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург: ООО «Издательство “Лема”», 2011. Вып. 22. С. 118–123.
193. Зорівчак Р.П. Фразеологія в лінгвокраїнознавчому аспекті // Мовознавство. 1990. №3. С. 76–78. Рец. на кн.: Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія в культурно-етнічному висвітленні. К.: Наук. думка, 1989. 136 с.
194. Зубець Н.О. Мінімальні ідіоми в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 1997. 20 с.
195. Іваненко В.Л. Художній концепт : проблема визначення на рівні ментальних структур як форм відображення дійсності (на матеріалі життєтворчості Т.Г.Шевченка) // Науковий вісник Волинського державного університету: Мовознавство. 2004. № 6. С. 98–103.
196. Иванова Е.В. Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц). СПб., 2002. 334 с.
197. Иванова М.А. Культурологический аспект языковых единиц: монография. Уфа: Из-во Башкир. ун-та, 2002. 116 с.
198. Івашина С. В. Фразема – 2004: формування фразеологічних єдностей // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. Вип. 15. Кн.1. С.132–135.
199. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури // Українська мова. 2004. № 4. С. 18–28.
200. Іващенко В.Л. Художній концепт: проблема визначення на рівні ментальних структур як форм відображення дійсності (на матеріалі життєтворчості Т.Г.Шевченка) // Науковий вісник Волинського державного університету: Мовознавство. 2004. № 6. С.98–103.

201. Івченко А. Негативна характеристика розумових здібностей людини у фразеології серболужицької та української мови // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 41. С. 146–148.
202. Івченко А. Етнічні стереотипи в українській фразеології / А. Івченко // Третій Міжнар. конгрес українців // Мовознавство. Харків, 1996. С. 204–207.
203. Івченко А. Засади етимологічного аналізу української народної фразеології // Зб. Харківського історико-культурного товариства. Харків, 1998а. Т. 7. С. 105–122.
204. Івченко А. Історія та етимологія української фразеології: бібліограф. покажчик (1864–1998)]. Харків, 1998б. 160 с.
205. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія Харків: Фоліо, 1999. 304 с.
206. История ментальностей, историческая антропология, зарубежные исследования в обзорах и рефератах. М.: Наука, 1996. 328 с.
207. Казачук И.Г. Семантическая структура субкатегории межличностных отношений (на материале процессуальных фразеологических единиц) // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 217–220.
208. Калашник В. С. Інтертекстуальність у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / [редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін.]. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 281–291.
209. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом *душа* (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний

- аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Харків, 2002. 19 с.
210. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград, 2001. С. 3–16.
211. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность : культурные концепты : сб. науч. тр. Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. С.3–16.
212. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: ВГУ, 2001. С.75–80.
213. Карасик В.И. Языковой круг М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
214. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2004. 476 с.
215. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. 286 с.
216. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка: монография. Москва: Наука, 1981. 366 с.
217. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст]. М.: Наука, 1987. 264 с.
218. Караулов Ю.Н. Словарь Пушкина и эволюция русской языковой способности. М.: Наука, 1992. 168 с.
219. Карпенко О. Засади когнітивної ономастики // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія філологія. № 356–359. С. 396–401.
220. Карпенко Е. И. О структурно-семантическом потенциале библейских эпонимов // Устойчивые фразы в парадигмах науки: материалы Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 373–376.

221. Касевич В.Б. Языковые структуры и номинативная деятельность // Язык и когнитивная деятельность. М.: Наука, 1989. С. 8–18.
222. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.–Л. : Наука, 1965. 110 с.
223. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление Л. : Наука, Ленингр. отд., 1972. 216 с.
224. Килевая Л.Т. Национально-культурная специфика славянских фразеологизмов с компонентом *сердце* // Материалы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 110–113.
225. Кирилюк Є.П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1964. 650 с.
226. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму): монографія. Львів: Літопис, 2002. 304 с.
227. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 352 с.
228. Кобринна Н.А. Язык и ментальность человека // Тезисы докладов Междунар. науч. конф. „Язык и культура”. Москва, 14–17 сентября 2001. Ин-т иностр.яз. РАН, 2001. С.49.
229. Ковалева Л.В. Фразеологизация как когнитивный процесс: монография. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2004. 184 с.
230. Коваль А.П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові К.: Либідь, 2001. 312 с.
231. Коваль В.И. Фразеологизм *женская логика*: семантика, концептуализация, употребление // Материалы XXXIX Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 15–20 марта 2010 г. // Фразеология и языковая динамика: сб. научн. тр. / под. ред. проф.

- Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург : ООО «Издательство “Лема”», 2011. Вып. 22. С. 38–41.
232. Коваль В.И. Языковая картина мира и ее отражение в славянской этнофразеологии // Материалы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 29–32.
233. Коваль В.И. Фразеологизм *СЪЕСТЬ СОБАКУ* в пространстве интернета / В.И. Коваль // Материалы XL Междунар. филол. конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) // Фразеология во времени и пространстве: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Х. Вальтера, проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург, 2012. Вып. 23. С. 167–171.
234. Коваль В. И. К происхождению фразеологизма *бесплодная смоковница* // Die slawische Phraseologie und die Bibel: kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013a. С. 99–102.
235. Коваль В. И. Славянская этнофразеология: и этнография, и лингвистика // Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: коллектив. моногр. по материалам XV Междунар. съезда славистов (Минск, 20–27 августа 2013 г.) / отв. ред.: Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Greifswald, 2013в. С. 32–36.
236. Ковач О. Явные и скрытые фразеологизмы библейского происхождения в русском и украинском языках // «Вода» в славянской фразеологии и паремиологии: коллективная монография: В 2 т. / науч. ред.: А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Budapest:TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. Т. 2. С. 321–328.

237. Ковшова М.Л. Как с писаной торбой носиться : принципы когнитивно-культурологического исследования идиом // Фразеология в контексте культуры. М.: Языки русской культуры, 1999. С.164–173.
238. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект): автореф. дис. ... доктора филол. наук: спец. 10.02.19. М., 2009. 48 с.
239. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры: монография. Изд. 2-е. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. 456 с.
240. Ковшова М.Л. Загадочность как фразеологическая категория // Материалы Междунар. науч. конф. «Устойчивые фразы в парадигмах науки», посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 81–83.
241. Когнитивно-дискурсивные аспекты лингвокультурологии: коллектив. монография [Н.Ф. Алефиренко и др.; науч. ред. Н.Ф. Алефиренко]. – Волгоград: Перемена, 2004. 255 с.
242. Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе // Социология и социальная антропология // Межвуз. сб. к 60-летию со дня рождения проф. А.О. Бароноева. СПб.: Алетейа, 1977. С. 32–43.
243. Козловський В.В. Структура лінгвокультурного концепту (на матеріалі німецької мови) // Мовні і концептуальні картини світу : зб.наук. праць. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. Вип. 15. Кн. 1. С. 196–200.
244. Кожуховська Л. Системні класифікації фразеологічних одиниць в українстиці // Мовознавчі студії. Вип.2 : Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упоряд.: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип.2. С. 192–198.

245. Колесникова І. Особливості фразеологічної мікросистеми на позначення егоїзму в українській та англійській мовах // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Наук. журн. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). – № 3 (2). С. 211–216.
246. Колоїз Ж.В. Репрезентація родинних зв'язків у паремійному корпусі українців // Матеріали Междунар. науч. конф. «Устойчивые фразы в парадигмах науки», посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 134–138.
247. Коломієць О.М. Фразеологічна синоніміка мови української художньої прози (на матеріалі творів Є.П.Гуцала): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 2006. 20 с.
248. Конецкая В.П. Введение в сопоставительную лексикологию германских языков: учеб. пособие М. Высшая школа, 1993. 201 с.
249. Кононенко В. Символи української мови: монографія Івано-Франківськ Плай, 1996. 272 с.
250. Кононенко В. Концепти українського дискурсу: монографія. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.
251. Кононенко В. Мова у контексті культури: монографія. К.; Івано-Франківськ: Плай, 2008. 390 с.
252. Кононенко В. І. Символи української мови: монографія. 2-е вид., доповн. і перероб. К.; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. 440 с.
253. Кононова И.В. Структура и языковая репрезентация британской национальной морально-этической концептосферы (в синхронии и

- диахронии) : автореф. дис. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.04. СПб., 2010. 40 с.
254. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. Воронеж: Либроком, 2010. 192 с.
255. Королькова А. В. Библия и библеизмы в русской афористике // Die slawische Phraseologie und die Bibel. Kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013д. С. 111–114.
256. Кочерган М.П. Зіставна семантика : проблеми і методи дослідження // Мовознавство. 1996. № 2–3. С. 3–12.
257. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / // Мовознавство. 2004. № 5–6 (226–227). С.12– 22.
258. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства: підручник. К.: Академія, 2006. 424 с.
259. Кравченко О.В. Лінгвокультурологічний компонент значення і формування культурологічної компетенції // Актуальні проблеми романо-германської філології та Болонський процес: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 24 –25 листопада 2004 р.). Чернівці: Рута, 2004. С. 138–139.
260. Красных В.В. От концепта к тексту и обратно // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. 1998. № 1. С. 13–39.
261. Красных В.В. Основы психолінгвістики и теории коммуникации: монография М.: Гнозис, 2001. 270 с.
262. Красных В.В. „Свой” среди „чужих”: миф или реальность? М.: Гнозис, 2003. 374 с.
263. Краснобаева-Чорна Ж.В. Формування ядра та периферії концепту „життя” в українській фраземіці // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. Запоріжжя, 2006. № 2. С. 141–146.

264. Краснобаєва-Чорна Ж.В. Концепт *життя* в українській фраземіці: автореф. дис. ... канд. філол.наук: спец.10.02.01. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
265. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту *життя* в українській фраземіці) // Українська мова. 2009. № 1. С. 41–52.
266. Крепель В.І. Роль внутрішньої форми у процесі утворення фразеологізмів // Мовознавство. 1989. № 3(135). С. 43–49.
267. Кругликова Л.Е. Структура лексического и фразеологического значения: учеб. пособие. М.: Изд-во Моск. гос. пед. ин-та, 1988. 83[1] с.
268. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ // Логический анализ языка. Культурные концепты. М.: Наука, 1991. С. 85–91.
269. Кубрякова Е.С. и др. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи М.: Наука, 1991. 240 с.
270. Кубрякова Е.С. Модем порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса в языке // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М., 1991. С. 67–104.
271. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык и структура представления знаний. М.: ИНИОН РАН, 1992. С. 4–38.
272. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика, психология, когнитивная наука // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С. 34–47.
273. Кубрякова Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Известия РАН. Серия литературы и языка. М., 1997. Т. 56. № 3. С. 22–31.
274. Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике // Известия РАН. Серия литературы и языка. М., 1999. Т.58. № 5–6. С. 3–12.

275. Кубрякова Е.С. Размышления о судьбе когнитивной лингвистики на рубеже веков // Вопросы филологии. 2001. № 1. С.19–39.
276. Кубрякова Е.С. Язык и знание. М.: Языки славянской культуры, 2004а. 555 с.
277. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. 2004 б. № 1. С. 6–17.
278. Кубрякова Е.С. О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и лингвокультурологии // Реальность, язык и сознание: междунар. межвуз. сб. науч. тр. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002. Вып. 2. С. 5–15.
279. Кузь Г.Т. Вигукові фразеологізми в українській мові: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Івано-Франківськ, 2000. 19 с.
280. Кузь Г. Вигукові фразеологізми і мовна гра // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Наук. журн. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 45–51.
281. Культурные концепты в языке и тексте: сб. науч. трудов / науч. ред. Н.Ф. Алефиренко. Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. 164 с.
282. Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред. В. Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. 344 с. (Studia philologica).
283. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Опыт систематизированного описания М.: Международные отношения, 1972. 288 с.
284. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986. 336 с.

285. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка М.: Высшая школа. Дубна: Издат. Центр „Феникс”, 1996. 81 с.
286. Куцик О.А. Слова-символы як образно-смысловий центр формування фразеологізмів (на матеріалі української та російської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01; 10.02.02. К., 1997. 22 с.
287. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // НЗЛ. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М. Прогресс, 1988. С. 350–369.
288. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: монография. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. 432 с. (Лингвистическое наследие XX века).
289. Лапшина М.Н. Семантическая деривация в когнитивном аспекте : автореф. дис. ... доктора филол. наук: спец. 10.02.04; 10.02.19. СПб., 1996. 32 с.
290. Лапшина М.Н / М. Н. Лапшина. СПб.: Из-дво СПб ун-та, 1998. 160 с.
291. Лапшина О.Г. Фразеологические единицы со значением социальных характеристик человека, омонимические терминологическим словосочетаниям // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А. М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 236–239.
292. Лаухина С.С. Семантические различия терминологических словосочетаний и фразеологических единиц // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 239–242.
293. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии: О систематизации и методах исследования фразеологических материалов // Ученые записки

- Ленинградського ун-та. Серія Філологія. Л.: ЛГУ, 1956. Т. 198. Вип. 24. С. 200–225.
294. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание М.: Просвещение, 1977. 286 с.
295. Латина О.В. Идиомы и экспрессивная функция языка // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991. – С.136–156.
296. Латыпов Л.Н. Лингвострановедческий аспект фразеологических единиц (на материале фразеологизмов русского и английского языков) : дис. ... канд. филол. наук. Л., 1989. 203 с.
297. Лебеденко Ю. Структурно-семантична характеристика фразеологізмів на позначення низьких інтелектуальних здібностей людини, що виражають ад'єктивне значення // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упорядники : К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 236–240.
298. Левин-Штайнманн А. Лингвоспецифический компонент при оформлении концептов фразеологизмами / А. Левин-Штайнманн // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред В.Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С.60–68.
299. Левицький А. Порівняльно-типологічні особливості етнокультурних маркерів у лексичних системах української та англійської мов // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. Вип. 11. Кн. 1. С. 262–265.
300. Левченко О.П. Безеквівалентна російська і українська фразеологія: автореф. дис.... канд. філол. наук: спец. 10.02.01; 10.02.02. К., 1995. 23 с.
301. Левченко О.П. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. К., 2002. С.307–315.

302. Левченко О. Фразеологічна символіка : Лінгвокультурологічний аспект: монографія Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
303. Леонтович О.А. Проблема внутренней формы фразеологических единиц в аспекте номинации (на материале глагольных фразеологизмов английского языка): сб. научн. трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. М.,1984. Вып. 226. С. 119 –130.
304. Леонтьев А.Н. Слово в речевой деятельности: Некоторые проблемы общей теории речевой деятельности. Изд. 3-е, стереотипн. М.: КомКнига, 2006. 248 с.
305. Лилич Г.А. К вопросу о влиянии библейского текста на русскую фразеологию // Матер. XXXI Всероссийской науч.-практ. конф. препод. и аспирантов. (Санкт-Петербург, 11–16 марта 2002 г.). Влияние Библии на литературные языки. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. Вып 7. С.16–18.
306. Лисицька О.П. Концепти „добро " і „зло" в російській мовній картині світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.02. Харків, 2001. 18 с.
307. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні: зб. Харківського історико-культурного товариства. Нова серія. Харків, 1998. Т.6. С.129–144.
308. Лихачёв Д.С. Заметки о русском // Избран. раб. в трех томах. Л.: Худ. лит., 1987. Т.2. С. 418–494.
309. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. М.: Akademia,1997. С. 280–287.
310. Ломоносов М.В. Труды по фразеологии: полн. собр. соч. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1952. Т.4. 605 с.
311. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления Новосибирск, 1986. 256 с.

312. Ляшенко Н.С. Внутрішня форма фразеологічних одиниць: онтологічний і культурологічний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01; 10.02.02. К., 1997. 24 с.
313. Майборода О.А. Українська фразеологія як джерело народознавства: автореферат дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Харків, 2002. 18 с.
314. Маркова Е. М. Умный человек средствами вторичной номинации в билингвальном аспекте // Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации: материалы междунар. науч.-практ. конф. 22–24 марта 2012 г. Кострома, 2012. – С. 83–85.
315. Маркотенко Т.С. Концепт «душа» у фразеології української мови [Електронний ресурс] // Режим доступу до статті: http://www.rusnauka.com/8_DN_2011/Philologia/8_79396.doc.htm
316. Мартинюк А. П. Перспективи дискурсивного напрямку дослідження концептів // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Романо-германська філологія. – Харків, 2009. № 837. С. 14–18.
317. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию М.: Наследие, 1997. – 208 с.
318. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. Москва: Издат. центр „Академия”, 2001. 208 с.
319. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. М.: Флинта: Наука, 2004а. 204 с.
320. Маслова В.А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках: сб. стат. / отв. ред. В.Н. Телия. М.: Языки русской культуры, 2004б. С. 69–76.
321. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Минск: ТетраСистемс, 2008. 272 с.
322. Маслова Т. Фразеологічні засоби вираження моральних якостей людини // Вісник Прикарпатського національного університету

- ім. В.Стефаніка. Філологія. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XV–XVIII. – С.630–633.
323. Мацьків П.В. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі: монографія. К., Дрогобич: Коло, 2006. 323 с.
324. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо: монографія Харків: Вища школа, 1977. 232 с.
325. Мейє А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М.: Изд-во Иностранной литературы, 1954. 99 с.
326. Мелерович А.М. К вопросу о типологии внутренних форм фразеологических единиц современного русского языка // Активные процессы в области русской фразеологии: межвуз. сб. науч. тр. Иваново, 1980. С.13–36.
327. Мелерович А.М. Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка как лингвистическая проблема : автореф. дис. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.01 Л., 1982. – 40 с.
328. Мелерович А.М. О структуре и функциях фразеологических символов // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред В. Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 94– 101.
329. Мелерович А.М. Соотношение фразеологических моделей с когнитивными структурами в системе языка и речи // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе. М. : Элпис, 2008а. С.29–34.
330. Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка. Кострома: КГУ им.Н.А. Некрасова, 2008б. 484 с.
331. Мелерович А.М. О динамике когнитивных структур, вербализуемых индивидуально-авторскими употреблениями фразеологических единиц // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации» (Кострома, 22–24 марта 2012 г.) / под науч. ред. А.М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. С. 39–42.

332. Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 Донецьк, 2001. 18 с.
333. Метафора в языке и в тексте. М., 1988. 20 с.
334. Мігалега М. Фразеологізми з ономастичними компонентами у творчості В.Гренджі-Донського // Слов'янська ономастика: зб. наук. пр. на честь 70-річчя докт. філол. наук, проф. П.П. Чучки. Ужгород, 1998. С.166–171.
335. Мізін К.І. Компаративна фразеологія: монографія Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2007. 168 с.
336. Мизин К.И. Этнокультурное влияние на языковую концептуализацию мира: верификация двух гипотез // Фразеология и когнитивистика: матер. 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4–6 мая 2008 г.) : в 2 т. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. Т. 1. Идиоматика и познание. С. 168–172.
337. Мізін К.І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології : монографія. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2011. 448 с.
338. Мізін К.І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної культурології: автореф. дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.17 / К. І. Мізін. К., 2012. 32 с.
339. Мізін К.І. Нові напрями в українському мовознавстві : зіставна культурологія // Мовознавство. 2012. № 6. С. 38–52.
340. Мітрохіна Л.М., Прадід Ю.Ф. Здобутки української фразеографії // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2006. С. 89–100.
341. Мойсієнко А.К. Мова як світ світів // Культура народів Причорномор'я: наук. журнал. Сімферополь, 2009. № 168. Т.1. С. 104–107.
342. Мойсієнко А.К. Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті:

- теорія, пратика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. К., 2011. С. 115–121.
343. Мойсієнко А. К. Світ української символіки // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / [редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін.]; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 274–280.
344. Мокиєнко В.М. Противоречия фразеологии и ее динамика: автореф. дис. ... доктора филол. наук: спец. 10.02.03. Ленинград, 1976. 32 с.
345. Мокиєнко В.М. О тематико-идеографической классификации фразеологизмов // Словари и лингвострановедение. М.: Наука, 1982. С. 108–112 .
346. Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. 2-е изд. М., 1989. 287 с.
347. Мокиєнко В.М. Образы русской речи. Историко-этимологические очерки фразеологии 2-е изд., испр. М.: Флинта: Наука, 2007. 464 с.
348. Мокиєнко В.М. Когнитивное и акогнитивное во фразеологии / В. М. Мокиєнко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4–6 мая 2008 г.) : в 2 т. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. Т. 1. Идиоматика и познание. С. 13–27.
349. Мокиєнко В.М. Познание и культура в зеркале когнитивной и исторической фразеологии // Фразеология, познание и культура: материалы Междунар. науч. конф. (Белгород, 7–9 сентября 2010 г.): в 2 т. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. Белгород: Изд-во БелГУ, 2010. Т. 1: Фразеология и познание. С. 8–20.
350. Мокиєнко В. М. Национально-культурный и когнитивный аспекты фразеологической номинации: общее и различное // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации» (Кострома, 22–24 марта 2012 г.) /

- под науч. ред. А. М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012а. С. 9–13.
351. Мокиенко В. М. Фразеологическое пространство и время: картина мира или кривое зеркало? // Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) // Фразеология во времени и пространстве: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Х. Вальтера, проф. Мокиенко В. М. и доц. Савченко А. В. Greifswald – Санкт-Петербург, 2012б. Вып. 23. С. 15–20.
352. Мокиенко В. М. Когнитивное в диахроническом и диахроническое в когнитивном // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами: сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013а. С. 8–14.
353. Мокиенко В. М. Библизмы в европейской фразеологии и паремиологии // Die slawische Phraseologie und die Bibel. Kollektivmonographie. Redaction: Harry Walter (Greifswald), Valerij M. Mokienko (Sankt-Petersburg), Dana Baláková (Ružomberok). – Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, 2013б. С. 144–153.
354. Мокиенко В. М. Вода как фразеологическая субстанция // В. М. Мокиенко // «Вода» в славянской фразеологии и паремиологии: коллективная монография: В 2 т. / науч. ред.: А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013в. Т. 1. С. 7–21.
355. Мокиенко В. М. Фразеологические библизмы: непонятное в понятном // Słowo. Tekst. Czas XII. Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki / pod red. M. Aleksiejnki, H. Wiłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. – Szczecin – Greifswald, 2014. Т. 1. S. 414–429.
356. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977. 284 с.
357. Молхова Г. Соматични фразеологизмиб представлящи концептуального поле на емоциите в българския и английския език // Лексикографията в

- началото на XXI в.: Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016. С. 371–378.
358. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков) Владимир: ВГПИ, 1975. 97 с.
359. Назаренко О.В. Українська фразеологія як виразник національного менталітету: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
360. Нерознак В.П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Перевод: сб. науч. тр. М.: Наука, 1996. С. 132–156.
361. Никитин М.В. Концепт и метафора // *Studia Linguistica*. №10. Проблемы теории европейских языков. СПб: Тригон, 2001. С. 16–34.
362. Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре// Логический анализ языка: культурные концепты. М.: Наука, 1991. С. 117–123.
363. Никитина С.Е. Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании (на материале фольклорных и научных текстов): автореф. дис. ... доктора филол. наук в форме науч. доклада: спец. 10.02.19. М., 1999. 54 с.
364. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К., 1992. 414 с.
365. Німчук В. В. Християнство й українська мова // Українська мова. – 2001. № 1. С. 11–30.
366. Ничипорчик Е. В. Отражение ценностных ориентаций в поговорках : монография. Гомель. ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. 358 с.
367. Новикова Н.А. Фразеологические единицы с концептом «жизнь» в дискурсе культуры // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред. В.Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 234–250.

368. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. К.: Наша культура і наука, 2002. 440 с.
369. Огнева Е. А. Концепт *счастье* как аттрактор позитива в когнитивно-дискурсивном пространстве социума // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами : сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С. 443–447.
370. Озерова Н. Лингвокультурный компонент в творчестве В. Катаева, Ю. Олеси // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / [редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін.]; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 313–321.
371. Опарина Е.О. Установка культуры и диапазон метафоризации: К вопросу о мотивах образной концептуализации // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред В.Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 53–59.
372. От языковой картины мира средневекового славянина к современной русской языковой картине мира: коллектив. монография / под ред. С. Г. Шулежковой : в 2-х ч]. Магнитогорск: МаГУ, 2008. Ч. 2. 270 с.
373. Павиленис Р.И. Проблемы смысла. Современный логико-философский анализ языка. М.: Мысль, 1983. 286 с.
374. Павиленис Р.И. Научное знание, системный аспект. Вильнюс: Ин-т социологии и права, 1986. 149 с.
375. Пальчевська О.С. Фразеологічні одиниці у системі культурних кодів // Матеріали Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им.Ф. Скорины / редкол.:

- В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 141–144.
376. Папіш В.А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40-90 рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Ужгород, 2003. 20 с.
377. Парій А.В. Роль конотацій у формуванні фразеологічного значення // Мовознавство. 1988. № 1 (127). С. 45–48.
378. Пасік Н.В. Власні імена в українській фразеології і пареміології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. К., 2000. 20 с.
379. Пелепейченко Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень: автореф. дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.02 К., 1996. 47 с.
380. Петренко Е.Е. Объективация концепта «человек» в детской фразеологической картине мира // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты) : Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А. М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 131–137.
381. Петрова Н.Д. Лінгво-гносеологічні основи динаміки фразеологічної номінації (на матеріалі англійської фразеології живої природи): автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.04. К., 1996. 55 с.
382. Печенікова Л.Н. Українські фразеологізми на позначення психічного стану людини з оцінкою розумової діяльності // Матеріали Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей. / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им.Ф. Скорины / редкол.: Коваль В.И.и др. Гомель, 2011. Вып. 1. С. 274–277.
383. Півторак Г.П. Українці. Звідки ми і наша мова: монографія. К., 1993. 176 с.

384. Пименова М.В. Коды культуры и проблематика классификации концептов // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах. Ставрополь-Пятигорск, 2007а. Вып. 5. С. 72–78.
385. Пименова М.В. Концепт сердце : Образ. Понятие. Символ : монография Кемерово: КемГУ, 2007б. 500 с. (Серия «Концептуальные исследования». – Вып. 9).
386. Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови К. : Рад. шк., 1958. 328 с.
387. Покровська Е.М. Фразеологічні одиниці зі значенням психічного стану людини в російській мові (в зіставленні з українською): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15. К., 1987. 20 с.
388. Поліщук О. С. Людина нерозумна крізь призму слов'янських компаративних фразеологізмів // Філологічні науки. 2013. Книга 4. С. 87 – 92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/smile/Downloads/Nzfn_2013_4_19.pdf
389. Полюжин М.М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості // Проблеми романо-германської філології: зб.наук. праць. Ужгород: Ліра, 2005. С. 5–20.
390. Полюжин М.М. Про синкретичні теорії концепту // Проблеми романо-германської філології: зб.наук.праць. Ужгород: Ліра, 2006. С.5–22.
391. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Луцьк, 2015. № 4 (305). С. 212–222.
392. Помірко Р.С. Когнітивна семантика в концепції Анни Вежбицької // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2003. Вип.11. С.8–18.
393. Пономаренко В.Є. Конотативна, сигніфікативна та структурна характеристика англійських, російських та українських фразеологізмів // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків: Константа, 2005. № 649. С. 101–105.

394. Попова З.Д. Семантическое пространство языка как категория когнитивной лингвистики // Вестник ВГУ. Сер.1. Гуманитарные науки. 1996. №2. С. 102–125.
395. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная пропозиция и семантика языка // Язык и национальное сознание. Воронеж, 1999. Вып. 2. С. 11–12.
396. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2000. – 30 с.
397. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки, 2001. 191с.
398. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира Воронеж: Истоки, 2002. 58 с.
399. Поповський А. Фразеологічні одиниці зі значенням «говорити» і «мовчати» у мові художніх творів Євгена Гуцала // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упоряд.: К.Іваночко, О.Кушлик, П.Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 310–317.
400. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы из книги: Логика и рост научного знания [пер. с англ.]. М. : Прогресс, 1983. 605 с.
401. Постовалова В.И. Мироззренческое понятие «языковая картина мира» // Анализ знаковых систем. История логики и методологии науки. К., 1986. 159 с.
402. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. С. 8–69.
403. Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) //

- Фразеология в контексте культуры. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 25–33.
404. Потебня А.А. Мысль и язык // Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976. С. 35–220.
405. Прадід Ю.Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди // Українське мовознавство Респ. міжвідом. наук. зб. Вища школа, 1989. Вип. 16. С. 28–35.
406. Прадід Ю.Ф. Вираження емоційного стану людини фразеологічними засобами мови // Филологический анализ: Теория, методика, практика: межрегион. сб. науч. ст. К.; Херсон, 1994. С. 104–109.
407. Прадід Ю.Ф. Фразеологічні засоби вираження емоційного стану страху // Культура слова. К.: Наук. думка, 1996. Вип. 48–49. С. 135–141.
408. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень): монографія / НАН України, Ін-т української мови / відп. ред. О.О. Тараненко. К.; Сімферополь, 1997. 252 с.
409. Прадід Ю.Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов): автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец.10.02.01; 10.02.02. Дніпропетровськ, 1997. 34 с.
410. Прадід Ю.Ф. Стан і тенденції розвитку фразеологічної ідеографії на сучасному етапі // Ученые записки Симферопольского государственного университета. 1999. № 10. С. 97–103.
411. Прадід Ю.Ф. Структура і склад фразеологічної мікросистеми «Процеси уваги людини» в українській мові // Лінгвістика: зб. наук. праць. Луганськ: Альма-матер, 2004а. №1. С. 140–147.
412. Прадід Ю.Ф. Семантичні особливості фразеологічних одиниць на позначення процесів відчуття і сприйняття людини // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: зб. наук. праць, присвячений ювілею докт. філол. наук, проф., акад. Академії наук вищої школи України, завідувача кафедри української мови ДонНУ Загнітка Анатолія Панасовича. Донецьк: ДонНУ, 2004б. С. 272–285.

413. Прадід Ю.Ф., Самойлович Л.В. Особливості фразеологічної мікросистеми «психічні процеси людини» в українській і польській мовах // Крымско-польский сб. науч. работ. Дни Адама Мицкевича в Крыму: сб. ст. и матер. Симферополь: Универсум, 2005. Т.2. С. 185–193.
414. Прадід Ю.Ф., Савченко Л.В. Відображення морально-етичних норм поведінки жінки / чоловіка в українській // Ономастика і апелятиви: зб. наук. праць / за ред. В.О. Гопинича: Ювілейний випуск на пошану 80-річчя від дня народження проф. В. О. Горпинича. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 30. С. 141–151.
415. Прадід Ю.Ф. Історія української фразеографії // Мовознавство. 2012а. № 1. С.31–39.
416. Прадід Ю. Розвиток фразеологічної науки в Україні (II пол. XX ст. – початок XXI ст.) // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Наук. журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2012б. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 10–40.
417. Прадід Ю.Ф. Національно-марковані фразеологізми на позначення емоцій людини в українській і російській мовах // Национальное и интернациональное в славянской фразеологии: коллектив. моногр. по материалам XV Междунар. съезда славистов (Минск, 20–27 августа 2013 г.) / отв. ред.: Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Greifswald, 2013. – С. 42–46.
418. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики: монографія Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
419. Райнохова Н. Отображение цвета в библейской фразеологии / Наталья Райнохова // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Наук. журнал. Серія

- «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім.В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 217–222.
420. Рахматова Є. Портретна характеристика людини в українській та російській фразеології: комп'ютерна версія // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Наук. журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь : ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 223–229.
421. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира : коллектив. монография / Серебренников Б.А. и др. М.: Наука, 1988. 109 с.
422. Рязановский Л. Пространство и время во фразеологии (оппозиция «Начало – Конец» в немецких устойчивых сочетаниях) // Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Фразеология во времени и пространстве: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Х. Вальтера, проф. Мокиенко В. М. и доц. Савченко А. В. Greifswald – Санкт-Петербург, 2012. Вып. 23. С. 49–51.
423. Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики: монография М.: Гнозис, 2006. 208 с.
424. Савченко Л.В. Фразеологія як репрезентація духовного макрокоду культури // Матеріали Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей. / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им.Ф.Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. 1. С. 144–147.
425. Савченко Л.В. Етнолінгвістичне моделювання семантики фразеологізмів із компонентом антропономеном // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, пратика,

- типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. К., 2011. С. 226–237.
426. Самойлович Л.В. Вплив вірувань українців на формування фразеології // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя, 2006. № 2. С. 224–228.
427. Савченко Л., Чибор І. Фразеологізовані етносполучення, мотивовані темпоральним кодом культури // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10-14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 230–237.
428. Свердан Т. Символьне значення фауноназв у складі фразеологічних одиниць української мови / Тетяна Свердан, Валентина Ткач // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упорядники: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 355–359.
429. Свердан Т. Принцип семантичної маркованості в ігрових модифікаціях українських фразеологізмів // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 2 (1). С. 225–231.
430. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) К. Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
431. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручн. – Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

432. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [пер. с англ. Перцова Е.Н.; общ. ред. Е.А. Кибрик]. М.: Прогресс, 1993. 656 с.
433. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М.: Наука, 1988. 244 с.
434. Сироткина Т.А. Фразеологизмы с этническим компонентом как маркеры национально-культурного знания // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 152–154.
435. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
436. Скаб М. Біблійні фразеологізми як об'єкт мовної гри в сучасній українській літературі // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації Сімферополь: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 2 (1). С. 232–237.
437. Скаб Марія, Скаб Мар'ян. Українська лінгвоконцептологія: здобутки і перспективи // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / [редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін.]; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 298–312.
438. Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. СПб.: Наука, 1993. 152 с.
439. Скопненко О.І., Цимбалюк-Скопненко Т.В. Зі спостережень над історією й сучасними процесами розмежування фраземіки та пареміології в україністиці // Мовознавство. 2012. № 1. С. 40–48.

440. Скорнякова Р.М. Лингвокультурологическая концепция моделирования языковой картины мира: автореф. дис. доктора филол. наук: спец.: 10.02.19. М., 2010. 49 с.
441. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: про вислів *березова каша* / Л.Г. Скрипник // Мовознавство. 1967–1. № 2. С. 85.
442. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології : про вислови *топтати рясст, від дошки до дошки* // Мовознавство. 1967–2. № 4. С. 85–86.
443. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: *ні кола ні двора* // Мовознавство. 1968–1. № 1. С. 56–57.
444. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: *накрити мокрим рядном, плести (правити) смаленого дуба* // Мовознавство. 1968–2. № 2. С. 75–76.
445. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: про вислів *розбити горщика (глека) з кимось* // Мовознавство. 1968–3. № 3. С. 68–69.
446. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: *видно (знати, пізнати) пана по халявах* // Мовознавство. 1968–4. № 4. С. 80–82.
447. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: *стрибати в гречку* // Мовознавство. 1968–5. № 5. С. 76–78.
448. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: *не бачити смаленого вовка* // Мовознавство. 1969–1. № 1. С. 68–70.
449. Скрипник Л.Г. Из таємниць фразеології: *хоч турни гони, зглядається (ззирається, видивляється), як на тура* // Мовознавство. 1969–2. № 3. С. 83–85.
450. Скрипник Л.Г. Власні назви в українській народній фразеології // Мовознавство. 1970. № 2. С. 54–65.
451. Скрипник Л.Г. Сучасна українська літературна мова: У 5 кн. / за заг. ред. акад. І.К. Білодіда. Кн. 4: Лексика і фразеологія. К.: Наук.думка, 1973а. С.333–436.
452. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови [АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / відп. ред. Л. С. Паламарчук. К.: Наук. думка, 1973б. 280 с.

453. Скрипник Л.Г. Фразеологія українського мови: автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.02.01. К., 1974. 79 с.
454. Скрипник Л.Г. Фразеологічні скарги української мови // Мова. Людина. Суспільство. К.: Наук. думка, 1977. С. 190–200.
455. Скрипник Л.Г. Давня абетка і фразеологія // Українська мова і література в школі. 1980. № 9. С. 74–75.
456. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе: монография / Г. Г. Слышкин. М.: Akademia, 2000. 128 с.
457. Сліпецька В. Д. Вербалізація негативних емоцій в українській, російській та англійській лінгвокультурах (на матеріалі фразеологічних одиниць та паремій з концептом *вода*) / В. Д. Сліпецька // «Вода» в славянській фразеології та пареміології. Колективна монографія: В 2 т. / науч. ред.: А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. Т. 2. С. 577–580.
458. Слово – сознание – культура: сб. науч. трудов к 60-летию докт. філол. наук, проф. Н.Ф. Алефиренко. М.: Флинта: Наука, 2006. 367 с.
459. Слухай Н.В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. К., 2002. С. 462–470.
460. Слухай Н.В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології: монографія. К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2005. 167 с.
461. Сологуб Н. Концепт *стен* у творчості Яра Славутича // Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В. І. / [редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін.]; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 268–273.

462. Солодухо Э.М. Проблемы интернационализации фразеологии (на материале языков славянской, германской и романской групп): дис. ... доктора филол. наук: спец. 10.02.19. Казань, 1983. 457 с.
463. Сорокин Ю.А. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун: методологические и методические аспекты // Лексические единицы и организация структуры литературного текста : сб. научн. тр. Калинин, 1983. С. 35–52.
464. Ставицька Л.О. «Чоловік (мужчина)» у концептосфері української фразеології // Мовознавство. 2006. № 2–3. С. 118–129.
465. Стебелькова Н. А. Особенности метаязыка словарных определений в специальных фразеологических словарях // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза. 1980. Вып. 168: Вопросы фразеологии. – С. 222–240.
466. Стеванович Р. И. Отражение фразеологического кодирования опыта и практических знаний в эвристической мыслительной деятельности // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами: сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С. 499–503.
467. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Изд. 3-е, испр. и доп. М.: Академический Проект, 2004. 992 с.
468. Стернин И.А. Национальная специфика мышления и проблемы лакунарности // Связи языковых единиц в системе и реализации. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 1998. С. 30–58.
469. Столбовая Л.В. Системно-структурное моделирование фразеосемантического пространства «СОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА» // Материалы XXXIX Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 15–20 марта 2010 г.) // Фразеология и языковая динамика: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург: ООО «Издательство ‘Лема’», 2011. Вып. 22. С. 124–128.

470. Сурмач О. Лінгвокультурологічний концепт „багатство” у паремії та фразеології (на матеріалі англійської, російської та української мов) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XV–XVIII. С. 500–502.
471. Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. С. 24–32.
472. Телия В.Н. Типы языковых значений: связанное значение слова в языке М.: Наука, 1981. 269 с.
473. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) // Славянское языкознание: материалы XI Международного съезда славистов. Докл. русск. делегации. М., 1993. С. 302–314.
474. Телия В.Н. Нормативный состав языка как объект лингвокультурологии // Национально-культурный компонент в тексте и языке: Тезисы докл. Минск, 1994. Ч.1. С. 13–15.
475. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты: монография М.: Школа. Языки русской культуры, 1996. 286 с.
476. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В.Н. Телия. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 13–24.
477. Телия В.Н. Культурно-языковая компетенция: её высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 19–30.
478. Тер-Карапетьян И.В., Зеленцова С. В. ФЕ с компонентом-соматизмом в русском и чешском языках // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты):

- Междунар. науч.-практ.конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 160–163.
479. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. :Изд-во МГУ, 2004. – 350 с.
480. Токарев Г.В. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентаций концепта «труд» в русском языке) Волгоград: Перемена, 2003. 233 с.
481. Третьякова И.Ю. Окказиональные преобразования фразеологизмов с компонентом «душа» // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ.конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Косторома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 270–274.
482. Тхорик В.И., Фанян Ю.М. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. М.: ГИС, 2005. 259 с.
483. Убийко В.И. Концептосфера внутреннего мира человека в русском языке. Уфа.: Изд-во Башкир. ун-та, 1998. 232 с.
484. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму: монографія. К.: Рад. шк., 1988. 279 с.
485. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.02.01 Дніпропетровськ, 1994. 34 с.
486. Ужченко В.Д. Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури // Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. Україністів / відп. ред. В. Німчук. К., 2002. С. 189–193.
487. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія Луганськ: Альма-матер, 2003. 62 с.

488. Ужченко В.Д. Нові лінгвістичні парадигми „концепт – фразеологізм – мовна картина світу” // Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2006. С. 146–151.
489. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови / К.: Знання, 2007. 494 с.
490. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. К.: Либідь, 1993. 768 с. («Літературні пам'ятки України»). К.: Либідь, 2004. 352 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
491. Уорф Б.Л. Наука и языкознание (О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление) // Зарубежная лингвистика: В 3-х томах. М.: Прогресс, 1999. Т.1. С. 92–105.
492. Устенко Н. Фразеологічні одиниці на позначення процесів пам'яті й уяви у мові художніх творів Володимира Винниченка // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упорядники: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 414–420.
493. Фёдорова К.Л. Фразеологизмы с компонентами-метеонимами группы агрегатных состояний воды в русском и английском языках / К. Л. Фёдорова // Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Кострома, 22 – 24 марта 2012 г.) / под. науч. ред. А.М. Мелерович. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. – С. 107–109.
494. Федурко Марія, Огар Анна. Концептосфера *небо* та засоби її мовної репрезентації в українській фраземіці // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського)

- (Дрогобич, 4–5 лютого 2010 р.) / Упорядники: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 431–434.
495. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. 1988. Вып. XXIII. С. 52–92.
496. Филоненко Т.М. Фразеологический образ в языковых моделях пространства, времени и количества (на материале современного русского языка): дис. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.01. Магнитогорск, 2004. – 435 с.
497. Фірсова Ю. Основні механізми транспозиції значення топонімів при створенні фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) // Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці: Рута, 2000. Вип. 98. С. 86–94.
498. Фойту П. Интернациональные фразеологизмы с компонентом вода / П. Фойту // «Вода» в славянской фразеологии и паремиологии: коллективная монография: В 2 т. / науч. ред.: А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. Т. 2. С. 694–700.
499. Фрумкина Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога / Р.М. Фрумкина // Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы. М., 1992. № 3. С. 1–7.
500. Фрумкина Р.М. Культурологическая семантика в ракурсе эпистемологии // Известия АН. Серия литературы и языка, 1999. Т. 58. № 1. С. 3–10.
501. Фуко М. Археология знания [пер. с фр.]. Киев, 1996. 418 с.
502. Хабарова О. Г. Оценочные фразеологизмы, восходящие к образам животного и растительного мира: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. М., 2004. 217 с.
503. Холодная М.А. Интегральные структуры понятийного мышления. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. 190 с.

504. Хохлина М.Л. Иноязычные фраземы как «чужие» знаки в «своем» лингвокультурном пространстве // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации» (Кострома, 22–24 марта 2012 г.) / под науч. ред. А.М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. С. 109–112.
505. Хохлина М.Л. Фраземика русского языка в парадигме лингвистического описания «СВОЕГО» и «ЧУЖОГО» // Материалы XL Междунар. филол. конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) // Фразеология во времени и пространстве: сб. научн. тр. / под. ред. проф. Х. Вальтера, проф. Мокиенко В.М. и доц. Савченко А.В. Greifswald – Санкт-Петербург, 2012. Вып. 23. С. 171–177.
506. Цыганков С. Б. Фразема *дать нагоняй*: лингвокультурологический комментарий // Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Кострома, 22 – 24 марта 2012 г.) / под. науч. ред. А. М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. С. 112–113.
507. Человеческий фактор в языке / отв. ред. Е.С. Кубрякова. М., 1988. 289 с.
508. Черданцева Т.З. Идиоматика и культура (Постановка вопроса) // Вопросы языкознания. 1996. № 1. С. 58–70.
509. Черданцева Т.З. Язык и его образы (Очерки по итальянской фразеологии). Изд. 3-е]. М.: Изд-во ЛКИ, 2010. 168 с.
510. Черепанова О.А. Культурный аспект в историческом изучении лексики русского языка // Вестник МГУ. Серия 9. Филология, 1995. № 5. С. 136–146.
511. Чернейко Л.О. «Языковое знание» и концептуальный анализ слова // Научные доклады филологич. ф-та МГУ. М.: Дислог МГУ, 1998. Вып. 2. С. 19–50.

512. Чернышева И.И. Фразеологическая система и её семантические категории // Иностранные языки в школе. 1973. № 2. С. 3–13.
513. Чижмар М. Фразеологічна ономастика (на матеріалі українських та словацьких фразеологізмів) // Проблеми слов'янської ономастики: зб. наук. пр. Ужгород, 1999. С. 185–187.
514. Чернобай С. Ідіоматична фразеологія та мовна картина світу (на матеріалі соматичних фразеологічних одиниць англійської, новогрецької та української мов) // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ міжнар. наук. конф. Івано-Франківськ, 2006. С. 291–293.
515. Чугунова С.А. Концептуализация времени в разных культурах: автореф дис. ... доктора филол. наук: спец. 10.02.19. Тверь, 2009. 44 с.
516. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1971. 328 с.
517. Шахматова М.А., Сим Ен Бо. Типология страноведческих комментариев // Вестник СПб ГУ. Сер.2. 1996. № 2. С. 48–54.
518. Шаховский В.И. Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред В.Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 46–52.
519. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. Материалы к словарю М.: Языки славянской культуры., 2004. 224 с.
520. Шпет Г.Г. Сочинения. М.: Правда, 1989. 601 с.
521. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. К.: АртЕк, 1998. 336 с.
522. Шулежкова С. Г. Жизнь человека, охарактеризованная фразеологическими средствами в старославянских рукописях X–XI вв. // Национально-культурный и когнитивный аспекты изучения единиц языковой номинации: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Кострома,

- 22 – 24 марта 2012 г.) / под. науч. ред. А. М. Мелерович. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. С. 36–38.
523. Шулежкова С. Г. Фразеологический корпус общеславянского литературного языка славян // *Słowo. Tekst. Czas* XII. *Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich*. W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki / pod red. M. Aleksiejenki, H. Biłowus, M. Hordy, W. Mokijenki i H. Waltera. Szczecin – Greifswald, 2014. T. 1. S. 437–445.
524. Шулежкова С. Г. Варьирование устойчивой фразы – угроза её устойчивости или залог долговечности (к проблеме вклада В.Л. Архангельского в развитие фразеологии) // *Материалы Междунар. науч. конф. «Устойчивые фразы в парадигмах науки»*, посвященной 100-летию со дня рождения В. Л. Архангельского (Тула, 8–11 июня 2015 г.) / науч. ред. Г. В. Токарев. Тула: Издательско-полиграфическое объединение С-принт, 2015. С. 35–41.
525. Щербина В.Е. Концепт «Время» во фразеологии немецкого и русского языков: дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 20. Уфа, 2006. 209 с.
526. Якимов А.Е. Структурно-семантический анализ фразеологизмов как способ определения их трансформационного потенциала (на материале фразеологизмов поля «мыслительная деятельность») // *Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ. конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Кострома, 20–22 марта 2008 г.)*. М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С.285–288.
527. Яковенко Е.Б. Реконструкция элементов концептуальной области „духовная жизнь человека”: автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04. М.: МПГУ им. Ленина, 1995. 15 с.
528. Яковлева В. Фразеологізми з компонентом *батько* в контексті лінгвокультурних концептів // *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника. Філологія*. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XV–XVIII. С. 496–500.

529. Anderson N.H. A Functional Theory of Cognition. Mahwah (New Jersey) / N.H. Anderson, 1996. 392 p.
530. Baláková Dana. Fraseologické po/vedomie ako predklad apercepcie jasykovej hry // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 2 (1). С.43–49.
531. Baláková D. Živost' frazeologie, frazeologická kompetencia (diferencované aspekty jej posudzovania) // Материалы Междунар. науч. конф. «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (Гомель, 28–29 ноября 2011 г.): сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им.Ф.Скорины / редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011 г. Вып. С. 16–20.
532. Bonvillain N. Language, Culture and Communication. The Meaning of Messages. Upper Saddle River. New Jersey: Prentice Hall, 1997. 374 p.
533. Dugandžić Ana. Somatitski frazemi s komponentom *oko /oko* u hrvatskom i ukrajskom jeziku // Националните образи в огледалото на езиковите образи // Лексикографията в началото на XXI в.: Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16 октомври 2015 г.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016. С. 363–370.
534. Ignatowicz-Skowrońska Jolanta. O pewnym typie fraseologicznych innowacji wymieniających // Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): Междунар. науч.-практ.конф., посвященная юбилею д.ф.н., проф. А.М. Мелерович (Кострома, 20–22 марта 2008 г.). М.: ООО «Изд-во «Элпис»», 2008. С. 213–217.
535. Fauconnier G. Methods and Generalizations // Cognitive Linguistics, Foundations, Scope, and Methodology. Berlin–N.Y., 1999. 418 p.

536. Fowler R. *Language in the News : Discourse and Ideology in the Press* / London N.Y.: Routledge, 1991. 232 p.
537. Halverson R.J. *Culture and Vocabulary Acquisition* // Husinkveld P.R. (ed.). *Pathways to Culture: Readings on Teaching Culture in the Foreign Language Class*. Yarmouth: Intercultural Press, Inc., 1997. P. 199–211.
538. Harman G. *Cognitive Science?* // *The Making of Cognitive Science* / Ed.W.Hirst. Cambridge (Mass.), 1988. P. 258–268.
539. Jackendoff R.S. *Semantic and Cognition*. Cambridge (Mass.), 1983. 283 p.
540. Jackendoff R. *Semantics and cognition*. The MIT Press Cambridge, Massachussets, London, England, 1991. 283 p.
541. Jackendoff R. S. *Patterns in the Mind: Language and Human Nature* New York, 1994. 246 p.
542. Jäger G. *Konfrontation und Translation* // *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität Berlin: Gesellschaft und sprachwissenschaftliche Reiche*. Berlin, 1973. Reihe 22, H. 3. S. 160–161.
543. Johnson-Laird Ph.N. *On Opening the Dictionary* // *The Making of Cognitive Science*. Cambridge (Mass.), 1988. P. 186–209.
544. Lakoff G. *A Study in Meaning Criteria in the Logic of Fuzzy Concepts* // *Papers from the 8th Regional Meaning*. Chicago, April 14–16, 1972. P. 183–228.
545. Lakoff G. *The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image Schemas?* // *Cognitive Linguistics*, 1990. № 1. P. 39–74.
546. Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, 1987. 516 p.
547. Langacker R.W. *A View of Linguistic Semantics* // *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 1988. P. 49–90.
548. Langacker R.W. *Concept, Imade and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, 1991. 28 p.
549. Levinson S. *From Outer to Inner Space: Linguistic Categories and Non-Linguistic Thinking* // *Language and Conceptualization*, 1997. P. 13–45.

550. Mc Neil D. Growth Points Cross-Linguistically // Language and Conceptualization, 1997. P. 190–213.
551. Pederson E. Nuyts J. Overview: On the Relationship between Language and Conceptualization // Language and Conceptualization. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 1–12.
552. Post M. Scenes- and Frames Semantics as a Neo-Lexical Field Theory // Understanding the Lexicon: Meaning, Sense and World Knowledge in Lexical Semantics/ Ed. by W.Hullen and K.Schulze. Tübingen: Niemeyer, 1988. P. 36–37.
553. Rosh E. Cognitive Representation of Semantic Categories // Journal of Experimental Psychology. № 104. 1975. P. 192–233.
554. Schiffer S., Stei S. [Eds]. Cognition and Representation. Boulder (Colorado), 1988. 394 p.
555. Sonomura J. Idiomaticity in the Basic Writing of American English Pete Lang, New York, 1995. 419 p.
556. Tomlin R.S. Mapping Conceptual Representations into Linguistic Representations: The Role of Attention in Grammar // Language and Conceptualization. –Cambridge : Cambridge University Press, 1997. P. 162–189.
557. Walter Harry, Mokienko Valerij. Deutsch-russisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen. Mit historisch-etymologischen Kommentaren. Griefswald, 2009. 199 p.
558. Weinberger Helmut. Frasemi sa značenjem «**obmanjuvati koga**» u hrvatskom jeziku // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 10–14 вересня 2012 р.) // Учені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Науковий журнал. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Сімферополь: ТНУ ім.В.І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 2 (1). С. 65–69.

559. Werth P. Remote Worlds : the Conceptual Representation of Linguistic World // Language and Conceptualization. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 84–115.
560. Wierzbicka A. Lexicography and Conceptual Analysis. Ann Arbor, 1985. 368 p.
561. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction. Berlin: New York: Mouton de Gruyter, 1991. 481 p.
562. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition. New York, Oxford: Oxford University Press, 1992. 487 p.
563. Wierzbicka A. Understanding Culture through Their Key Words. English, Russian, Polish, German and Japanese. New York. Oxford : Oxford University Press, 1997. 317 p.

СЛОВНИКИ

1. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики. М.: Элпис, 2008в. 472 с.
2. Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. 2-е вид, випр. К.: Т-во «Знання», КОО, 2005. 1056 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966. 605 с.
4. Багнюк Анатолій. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль: Новий колір, 2008. 826 с.
5. Байрамова Л.К. Аксиологический фразеологический словарь английского языка: словарь ценностей и антигенностей. Казань: Центр инновационных технологий, 2011а. 376 с.
6. Балакова Дана, Харри Вальтер, Валерий Мокиенко. Лепта библейской мудрости (Краткий русско-словацко-немецкий словарь крылатых слов) Ружомберок, Грайфсвальд, Санкт-Петербург, 2012. 140 с.
7. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/slovník>
8. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь [под.ред. В.М. Мокиенко]. Москва: Астрель: АСТ:ЛЮКС, 2005. 926, [2] с.
9. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В.Н.Телия. – 2-е изд., стер. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. 784 с. (Фундаментальные словари).
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ – Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. 1728 с.

11. Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів / за ред. М.Ф. Наконечного. Харків: Прапор, 2000. 864 с.
12. Власова М. Русские суеверия: энциклопедический словарь. СПб: Азбука-классика, 2008. 672 с.
13. Воробйова І.А. Основи лінгвокраїнознавства: навч. посібник. К.: ВД «Слово», 2014. 272 с.
14. Дубровина К.Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов. М.: Флинта: Наука, 2010. 808 с. : ил.
15. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
16. Жуков А.В. Лексико-фразеологический словарь русского языка: ок. 1500 фразеологических единиц. М.: Астрель: АСТ, 2007. 603, [5] с.
17. Загот М.А. Ищите и найдете, или Англо-русский словарь библеизмов для всех и каждого. М.: Р. Валент, 2004. 280 с.
18. Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови К.: Довіра, 2004. 284 с.
19. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 248 с.
20. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. – 6-е изд., испр. М.: Живой язык, 2005. 942 с.
21. Лепта библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках / авторы-составители: Д. Балакова, Х. Вальтер, Н. Ф. Венжинович, М. С. Гутовская, Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2014. 208 с.
22. Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Фразеология русской речи. Фразеологизмы в русской речи. Словарь: ок. 1000 единиц. 2-е изд., стер. – М.: Русские словари: Астрель: АСТ, 2005. 853, [11] с.
23. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. К.: Велес, 2007. 240 с.

24. Прадид Ю.Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека. Симферополь, 1994. 242 с.
25. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінолог. Енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
26. Словарь иностранных слов Ростов н/Д, 2001. 589 с.
27. Словарь фразеологических омонимов современного русского языка / под ред. Н.А. Павловой. М.: Флинта: Наука, 2010. 304 с.
28. Словник мови Шевченка: в двох томах. К.: Наук. думка, 1964. Т.1.
29. Словник символів культури України /За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди. 3-тє вид. К.: Міленіум, 2005. 352 с.
30. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
31. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К.: Наук. думка, 2003. 1104 с. (Словники України).
32. Словник фразеологізмів української мови; [відп.ред. В.О.Винник]. К.: Наук. думка, 2008. 1104 с.
33. Степанов Ю.С. Константы : Словарь русской культуры; [изд. 3-е, испр. и доп.]. М.: Академический Проект, 2004. 992 с.
34. Удовиченко Г.М. Словник українських ідіом. К.: Рад. письменник, 1968. 464 с.
35. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Г. М. Удовиченко. К.: Вища школа, 1984. Т. 1–2.
36. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. К.: Освіта, 1998. 224 с.
37. Українська мова. Енциклопедія; [вид. 2-е, випр. і доп.]. К.: Вид-во „Українська мова ім. М.П.Бажана”, 2004. 824 с.
38. Философский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энц., 1998. 840 с.
39. Фразеологический словарь современного русского литературного языка : В 2 т. М.: Флинта: Наука, 2004.

40. Фразеологический словарь старославянского языка: свыше 500 ед. / Научно-исследовательская словарная лаборатория МаГУ / отв. ред. С.Г. Шулежкова, члены редколлегии: М. А. Коротенко, Л. Н. Мишина, А. А. Осипова]. М.: Флинта: Наука, 2011. 424 с.
41. Ярещенко А.П., Бездітко.І., Козир О.В. Сучасний фразеологічний словник української мови Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 640 с.
42. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1992. 1527 p.
43. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1999. 1568 p.
44. Čižmárová Mária. Ukrajinsko-slovenský slovník / Mária Čižmárová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej university, 2002. 186 s.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Андрухович Ю. Два романи: у 2 ч. Івано-Франківськ : Вид-во «Лілея - НВ», 2014. 480 с.
2. Барка В. Спокутеник і ключ землі: роман. К. : Либідь, 1992. 332 с.
3. Васильченко С. Приблуда: роман. Режим доступу: <http://dovidka.biz.ua/pribluda-vasilchenko-analiz>
4. Винниченко В. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. О.М.Савченко. Х.: Ранок, 2005. 352 с. (Програма з літератури). Передмова: с. 3; Примітки: с. 347.
5. Виничук Ю. Танго смерті: роман. К.: Фоліо, 2012. 379 с.
6. Вишня Остап. Мисливські усмішки. Х.: Фоліо, 2007. 255 с.
7. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2005. 664 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. К., 1993. 254 с.
9. Глібов Л. Байки Леоніда Глібова. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 1994. 213 с.

10. Головка А. В. Твори в двох томах [Текст] . Т.2: Артем Гармаш: роман / А.В.Головка; Упоряд. і приміт. В.П.Лети. К.: Наукова думка, 1986. 703 с.: іл. (Б-ка укр. літ.; Рад. укр. літ.). Примітки: с. 463; Пояснення слів: с.6.
11. Гончар О. Т. Вибрані твори: У 4 т. К. : Акцент Плюс, 2005.
12. Дереш Любка. Голова Якова. Алхімічна комедія. К. : Вид-во «Книжковий клуб», 2009. 268 с.
13. Дімаров А. Біль і гнів: роман. К.: Дніпро, 1984. 871 с.
14. Довженко О. П. Зачарована Десна; Оповідання; Щоденник: 1941-1956. К.: Дніпро, 2001. 512 с. (Бібліотека школяра). Зачарована Десна. Кіноповість: с. 7; Примітки: с. 503.
15. Дочинець М. Вічник. Сповідь на перевалі духу: роман. Мукачево: Карпатська вежа, 2012. 343 с.
16. Забужко О. С. Музей покинутих секретів [Текст]: роман; худож. Р.Лужецький. Вид. 2-е, доп. К.: Факт, 2010. 832 с.: іл., фотогр. Від автора: с. 822.
17. Загребельний П. А. Диво: роман. Харків: Фоліо, 2005. 638с. (Література). Пояснення слів: с. 630.
18. Збанацький Ю. О. Твори у 4-х тт. Т.2: Єдина: Повість; Хвилі: роман / під ред. Й.Й.Брояка. К.: Дніпро, 1984. 552 с.
19. Знойко О. П. Міфи Київської землі і події стародавні. К., 1989. 140 с.
20. Зубков С. Д. Українські прислів'я та приказки. К., 1992. 412 с.
21. Іваничук Р. Манускрипт з вулиці Руської: романи / передм. В. Яворівського; Худож. В. С.Василенко. К.: Дніпро, 1981. 534 с.
22. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця / О. Ільченко. К.: Дніпро, 2009. 233 с.
23. Ілюстрована Біблія для молодих. Загреб, 1982. 520 с.
24. Карпенко-Карий І. Хазяїн: драматичні твори. Харків: Фоліо, 2006. 317 с. (Українська класика).
25. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах / Т.5. Прозові твори. К.:Наук. думка, 1980. 334 с.

- 26.Коваль А.П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / К.: Либідь, 2001. 312 с.
- 27.Козланюк П. Твори в двох томах. К.: ДВХЛ, 1954.
- 28.Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. К.: А-БА-БА- ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 416 с.
- 29.Котляревський І. Енеїда / І. К. : Дніпро, 1968. 272 с.
- 30.Коцюбинський М. Твори в 2 томах. /Упоряд. і приміт. М.С.Грицюта. К.: Наук. думка, 1988.
- 31.Куліш М. П'єси. К.: Наук. думка, 2001. 368 с. (Бібліотека школяра).
- 32.Кучер В. Орли воду п'ють: роман. К.: Рад. письменник, 1966. 279 с.
- 33.Лазорський М. Степова квітка: роман. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. 312 с; 2 вид. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008.
34. Лепкий Б. Мазепа. Мотря. К. : Відродження, 2006. 496 с.
- 35.Маківчук Ф. Репортаж з того світу: політичні памфлети. К.: Дніпро, 1960. 123 с.
- 36.Мамонтов Я. Твори. К.: Рад. письменник, 1988. 432 с.
- 37.Микитенко І. Вибрані твори. К.: Дніпро, 1977. 488 с.
38. Мушкетик Ю. Яса: роман у 2 кн. К.: Дніпро, 1988.
- 39.Нечуй-Левицький І. С. «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та інші твори І.С. Нечуй-Левицький. Донецьк : ТОВ «ВКФ БАО», 2010. 384 с.: іл.
40. Олійник Б. Вибрані твори. Б'ють у крицю ковалі. К.: Молодь, 1962. 71 с.
41. Панч П. Гомоніла Україна: роман. К.: Дніпро, 1954. 542 с.

42. Підмогильний В. Місто: роман. Харків: Ранок; Веста, 2003. 256 с. (Програма з літератури). Людина – найбільша цінність: с. 3.
43. Плачинда С. П. Київські фрески: Повісті, оповідання. К.: Молодь, 1982. 312 с.: іл. Короткий словник слов'янської міфології: с. 285.
44. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк. К.: Рад. письменник, 1989. 480 с.
45. Рибак Н. Час сподівань і звершень: роман. К.: Рад. письменник, 1960. 344 с.
46. Рильський М. Т. Лірика [Текст]; Упоряд. Л. В. Таран. К.: Дніпро, 1995. 335 с.
47. Самчук Улас. Вибрані твори. К.: Відродження, 2009. 488 с.
48. Скляренко С. Святослав: роман. Харків: Фоліо, 2007. 670 с.: іл. (Історія України в романах).
49. Сковорода Г. Вибрані твори в українських перекладах. Харків: Ранок; Веста, 2003. 144 с. (Програма з літератури). Примітки: с. 116. Леонід Ушкалов. Світи Григорія Сковороди: с. 3.
50. Скунець П. М. Один: Вірші, поеми, балади, переклади, мініатюри. Ужгород: Два кольори, 2000. 536 с.
51. Сочивець І. Гумор і сатира: повісті, пародії, гуморески, усмішки. К.: Дніпро, 2002. 342 с. [Передм. М. Іщенко, с. 3–20; Худож. А. П. Василенко].
52. Старицький М. Богдан Хмельницький: у трьох томах. К.: Дніпро, 1987.
53. Стельмах М. П. Дума про тебе: роман. К.: Рад. письменник, 1969. 394 с.
54. Тарновський М. М. Бурхливий плин: поезії; ред. Г. П. Коваль; худ. Д. Д. Грибов. К.: Рад. письменник, 1973. 126 с.
55. Томчаній М. Жменяки: роман. К.: Дніпро, 1989. 688 с.

- 56.Українка Леся. Бояриня [Текст]: драматична поема. Гетьман Іван Виговський: роман. К.: Наук. думка, 1997. 331 с.
- 57.Харчук Б. Твори: В 4 т. / Упоряд. Р.Б. Харчук. К.: Дніпро, 1991. Т. 1. Майдан. 539 с.
58. Чендей І. Зелена Верховина. К. : Дніпро, 1975. 437 с.
- 59.Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. К. : Наук. думка, 1989 – 1990. Т. 1–12.
- 60.Шовкопляс Ю. Ю. Інженери [Текст]: роман. К.: Дніпро, 1967. 440 с. (Бібліотека української радянської прози).
61. Яновський Ю. Чотири шаблі: роман. К.: Дніпро, 1981. 432 с.

ДОДАТКИ